

**ΑΝΩΤΑΤΗ ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΘΕΩΡΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ**

**ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΜΟΔΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΥΠΑ ΟΜΟΡΦΙΑΣ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ.
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΣΥΡΟΥ (1789-1850)**

Όλγα Κ. Ευαγγελίδου

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια
Άντα Διάλλα

Αθήνα 2022

ATHENS SCHOOL OF FINE ARTS
SCHOOL OF FINE ARTS

DEPARTMENT OF HISTORY AND THEORY OF ART
PhD RESEARCH

WOMEN'S FASHION AND BEAUTY STANDARDS OF THE AEGEAN.
THE CASE OF SYROS (1789-1850)

Olga K. Evangelidou

Supervisor Professor

Ada Dialla

Athens 2022

The research work was supported by the Hellenic Foundation for Research and Innovation (HFRI) under the HFRI PhD Fellowship grant (Fellowship Number: 215.....).

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο της έρευνας αποτελεί η γυναικεία μόδα σε σχέση με την Ελληνική Επανάσταση του 1821 στο Αιγαίο. Εξετάζονται τόσο η προεπαναστατική περίοδος αλλά και τα πρώτα χρόνια ίδρυσης του ελληνικού κράτους, ώστε συγκρίνοντας τις περιόδους να αποσαφηνιστεί αν η Επανάσταση επέφερε αλλαγές ή τομές στη μόδα της περιόδου στη Σύρο και κυρίως στην Ερμούπολη (1789-1850). Αρχικά, αναπτύσσονται οι λόγοι για τους οποίους προκρίνεται η έννοια της μόδας έναντι άλλων εννοιών, όπως η «ένδυση/ενδυμασία», η «παραδοσιακή φορεσιά» ή το «κοστούμι». Στη συνέχεια, αναλύονται τα στοιχεία της μόδας (ο καλλωπισμός, η έννοια του μοντέρνου/σύγχρονου με την εποχή, οι αλλαγές και νέες τάσεις, η μίμηση, η διάκριση και τα πρότυπα ομορφιάς) και επιχειρείται η ανάλυσή τους με παραδείγματα της Σύρου. Επιπλέον, τα πρότυπα ομορφιάς διερευνώνται στην ευρύτερη περιοχή των νησιών του Αιγαίου. Δεδομένου ότι δεν υπάρχουν μουσειακά τεκμήρια της περιόδου από τη Σύρο, αναλύονται τα ενδυματολογικά στοιχεία όπως εντοπίζονται στα νοταριακά έγγραφα, την πιο αξιόπιστη διαθέσιμη πηγή πληροφοριών για την περίοδο του 18ου και του 19ου αιώνα. Οι γραπτές πηγές συγκρίνονται με άλλες πηγές, όπως περιηγητικά κείμενα, χαρακτηριστικά ή άλλα μουσειακά ενδύματα από νησιά του Αιγαίου και επιχειρείται να δοθεί η ερμηνεία των λέξεων όπου κρίνεται σκόπιμο. Στον βαθμό που είναι εφικτό, γίνεται αντιστοίχιση των λέξεων σε εικόνες και σε ορισμένες περιπτώσεις πραγματοποιείται σχεδιαστική απόδοσή τους. Μέσω της ανάλυσης των πληροφοριών για τα ενδύματα, τα κοσμήματα, τα υποδήματα και όποιο άλλο ενδυματολογικό στοιχείο είναι διαθέσιμο, επιχειρείται να ανασυσταθεί η μόδα της Σύρου στην παραπάνω χρονική περίοδο.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ:

Γυναικεία – Μόδα – Πρότυπα ομορφιάς – Ενδυμασία – Αιγαίο – Σύρος – 18ος αι. – 19ος αι. – Ελληνική Επανάσταση – Οθωμανική Αυτοκρατορία

ABSTRACT

The research studies women's fashion in relation to the Greek Revolution of 1821 in the Aegean. It examines both the pre-revolutionary period and the first years of the newly-founded Greek state, in order to clarify, by comparing the periods, whether the revolution brought about changes in fashion in Syros and more particularly in Ermoupolis (1789-1850). The concept of fashion is preferred over other concepts, such as "clothing/dressing," "traditional costume" or "costume." The components of fashion (adornment, the concept of being modern/contemporary with the times, changes and new trends, imitation, discrimination and beauty standards) are analysed through examples from Syros. In addition, beauty standards are explored in the wider region of the Aegean islands. The research was based on marriage contracts, testaments or other legal documents. The written sources are compared with other sources, such as travellers' texts, engravings or other museum objects from the islands of the Aegean and an attempt is made to give the interpretation of specific words when necessary. Whenever possible, words are matched to images and in some cases a design rendering of the words is carried out. Therefore, through the analysis of clothing, jewellery, shoes and any other clothing item, an attempt is made to reconstruct the fashion of Syros during the given period.

KEY WORDS:

Women – Fashion – Beauty Standards – Dress – Aegean – Syros – 18th Century – 19th Century – Greek Revolution – Ottoman Empire

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Άντα Διάλλα (Επιβλέπουσα Καθηγήτρια)

Δημήτρης Δημητρόπουλος (Μέλος Τριμελούς Επιτροπής)

Ιωάννης Κονταράτος (Μέλος Τριμελούς Επιτροπής)

Ελεονώρα Βρατσκίδου

Ελευθερία Ζέη

Χριστίνα Κουλούρη

Σοφία Ντενίση

Δηλώνω ότι είμαι αποκλειστική δημιουργός της παραπάνω πρωτότυπης εργασίας, νόμιμος κάτοχος των πνευματικών δικαιωμάτων της και ότι έχω το δικαίωμα να παραχωρήσω τα δικαιώματα που αναφέρονται στην παρούσα άδεια.

Βεβαιώνω ότι το σύνολο του τεκμηρίου που καταθέτω αποτελεί γνήσιο έργο παραχθέν από εμένα και δεν παραβιάζει τα δικαιώματα άλλου δημιουργού με οποιονδήποτε τρόπο.

Το τεκμήριο που καταθέτω είναι το τελικό εγκεκριμένο έργο από την εξεταστική επιτροπή, δεν προκύπτει από λογοκλοπή ή νοθευμένη έρευνα, δεν προσβάλλει πνευματικά δικαιώματα άλλων δημιουργών και δεν παραβιάζει προσωπικά δεδομένα.

Ως κάτοχος των πνευματικών δικαιωμάτων της εργασίας αυτής, παραχωρώ στην Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών το μη αποκλειστικό δικαίωμα δημοσίευσης και διάθεσης της ψηφιακής μορφής της εργασίας μου, εντός και εκτός του δικτύου, μέσω του Ιδρυματικού Αποθετηρίου «Art-IA», με την προϋπόθεση ότι διατίθεται με μία από τις παρακάτω άδειες που έχω επιλέξει κατά την αυτο-απόθεση. Η εν λόγω παραχώρηση δεν συγκρούεται με δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας τρίτων ή με παραχωρηθέντα ήδη από εμένα σε τρίτους σχετικά δικαιώματά μου. Η βιβλιοθήκη δεν ασκεί κανενός είδους επιμέλεια στο περιεχόμενο της εργασίας μου και αναλαμβάνω πλήρως την ευθύνη του περιεχομένου της.

Η έγκριση της παρούσας εργασίας δεν υποδηλώνει απαραίτητως την αποδοχή των απόψεων της συγγραφέως από την Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών (Ν. 5343/1932, άρθρο 202, παρ.2).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	11
Εισαγωγή Η επιλογή της Σύρου, η μεθοδολογία και μία υπόθεση	13
Όπου Ένδυση ή ενδυμασία, Μόδα	16
Σύντομη αναδρομή στην ιστορία της Σύρου και κεντρικά ερωτήματα της έρευνας.....	18
Πρότυπα ομορφιάς και πολιτικές ιδέες.....	21
Μόδα Γυναικών	23
Πηγές.....	25
Βιβλιογραφία.....	28
Αν μεταφράζαμε τις λέξεις σε εικόνες	29
Δομή εργασίας	30
ΜΕΡΟΣ Α΄ Κεφάλαιο 1ο Μόδα, ένδυση, φορεσιές, παραδοσιακό κοστούμι: Η γλώσσα των εγγράφων της Σύρου	33
Ένδυση, ένδυμα ή ενδυμασία	33
Παραδοσιακό κοστούμι – λαϊκή φορεσιά	35
Η γλώσσα των νοταριακών εγγράφων της Σύρου	37
Η λέξη μόδα	38
Θεωρίες της μόδας	39
Τα χαρακτηριστικά της μόδας.....	44
1) Ο καλλωπισμός (ως μορφή τέχνης).....	44
2) Το μοδέρνο.....	45
3) Αλλαγές και νέες τάσεις.....	47
4) Η μίμηση.....	48
5) Η διάκριση και τα πρότυπα ομορφιάς	51
Η δαιμονοποίηση της μόδας: ο συρμός	53
Κεφάλαιο 2ο Πρότυπα ομορφιάς στο Αιγαίο και τη Σύρο: Μια «μεικτή αισθητική»	57
Ομορφιά και γούστο	57
Οριενταλισμός, Βαλκανισμός και «μικτή αισθητική».....	58
«Ταξικό» φίλτρο.....	61
Το αντρικό βλέμμα και η Μαντώ Μαυρογένους ως πρότυπο ομορφιάς	61
Οι Ελληνίδες, τα χαρακτηριστικά και τα σώματά τους	65
Ψιμύθια και κομμώσεις.....	68
Κοκκινάδι και καλλωπισμός	70
Η έννοια του προσωπικού γούστου – η έννοια της επιλογής	73
Τα πρότυπα ομορφιάς στη Σύρο	74
Περί μόδας στη συνεδρίαση της συνέλευσης της Βουλής το 1859.....	84
ΜΕΡΟΣ Β΄ Κεφάλαιο 3ο Η γυναικεία μόδα στη Σύρο (1789-1820) (Άνω Σύρος)	87
Ένα χαρακτηριστικό	87

Φουστάνια.....	88
Υφάσματα φουστανιών	93
Μεσοφούστανα	98
Πουκάμισο	99
Μπινίσι ή Πινίσι.....	102
Αντερί και τζουμπές	107
Λιπάτε	108
Γούνες και κοντογούνια	109
Ζιπούνια	112
Καπότο	113
Ζώνες	113
Σάλι	114
Μποξάς και πουκί, οι «τσάντες της εποχής»	115
Μαντίλια	117
Φέσι.....	119
Κάλτσες.....	120
Βρακιά.....	120
Σαλβάρι	121
Υποδήματα.....	121
Κοσμήματα	123
Χρωματική παλέτα, τα μουντά χρώματα και η μαύρη βαφή.....	127
Κεφάλαιο 4ο Η μόδα στην Επανάσταση (1821-1830): Άνω Σύρος και Ερμούπολη.....	131
Μόδα, Επανάσταση και «γκρίζες ενδυματολογικές ζώνες»	131
Τα «αντικείμενα» της μόδας στη Σύρο	133
Φουστάνια στην Άνω Σύρο	133
Φουστάνια, φορέματα, ρόμπες.....	137
Η μοδίστρα Τριεστίνα στην Ερμούπολη.....	139
Η Τριεστίνα ως «σχεδιάστρια μόδας» και ο «ευρωπαϊκός αέρας» της Ερμούπολης	144
Οι ρόμπες της Μαντώ Μαυρογένους	146
Το μπινίσι ως παλαιότερη μόδα επηρεασμένη από το οθωμανικό Παλάτι.....	152
Κοντογούνια και μία γούνα	153
Γιακέτα ή τζιανκέτα καλά	155
«Λιμπαδε πρασινο» και Καπότο	155
Τραχηλιά	156
Πουκάμισα, μισοφούστανα, βρακιά και ασπρόρουχα	157
Κορσέδες και μπούστο.....	158
Ζώνες, Σάλια και το σάλι της Μαυρογένους	159
Καλύμματα κεφαλής	161

Κάλτσες ή κάρκες	163
Υποδήματα και άλλα αντικείμενα	163
Ποξάς και τσαντάκι της Μαυρογένους	164
Χειρόκτια από τη Σύρο στην Ύδρα και τα γάντια της Ευανθίας Καϊρή	164
Η «μοδέρνα καδένα» και άλλα κοσμήματα	165
Κεφάλαιο 5ο Μόδα και Ερμούπολη (1831-1850)	171
Ερμούπολη	172
Φουστάνια και ρόμπες	172
Μεσοφούστανα, φούστες, μπούστα	174
Κοντογούνια, λιμπατές, τζουμπές	175
Μαντίλια και φέσια	176
Ζώνες, σάλια, σάρπες και μαντό	177
Μποξάδες και πουγκιά	179
Τα καπέλα της Ιωσεπίνας Ζανέτου	179
Υλικά Φραγκοραπτών	181
Κάλτσες και παπούτσια	182
Γάντια και ομπρέλες	183
Χρυσ αφικά	184
Περιδέραια και αλυσίδες	185
Καρφίτσες, ρολόγια και «γιαλιά» ματιών	185
Βραχιόλια, σταυροί, καρδιές, λουλούδια και πλεξούδες	185
Σαπούνια, κολόνιες και κοκκινάδι	186
Ενδεχόμενες ενδυματολογικές επιρροές από άλλα μέρη	187
Η μόδα στην Άνω Σύρο/Πόλη	187
Η επιρροή της Χίου	189
«Ύδραϊκες φορεσιές»	191
«φορέματα προς χρήσιν» και καταγωγή από τη Νάξο και την Πάρο	192
Αναφορές σε Σίφνο, Τήνο, Σκύρο	193
Διαμαντένια σφήκα ανάμεσα σε φορεσιαίες Σαλονικιαίς	194
Μαγνησία, Κρήτη, Ιθάκη	194
Λαχουρένιος μποτζάς Ινδίας και καταγωγή από τη Ζάκυνθο	195
Καστελλόριζο	195
Τος	196
Κυδωνίες, Σμύρνη	196
Ψαρά	197
Πάτμος και φούσκες	199
Η βασίλισσα Αμαλία και η επιρροή της στη μόδα της περιόδου	203
Επίλογος και τρεις μικρές σημειώσεις	207

Κυρίως Επίλογος.....	207
Πρώτη μικρή σημείωση (Το όνειρο της βασίλισσας)	211
Δεύτερη μικρή σημείωση (Χωρίς πρόσωπο)	211
Τρίτη και τελευταία μικρή σημείωση	211
Βιβλιογραφία	213
Γλωσσάρι	235
Παράρτημα	—

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το κείμενο αυτό, αν και βρίσκεται στην αρχή, είναι το τελευταίο που γράφτηκε.

Η εργασία έχει ολοκληρωθεί.

Πέντε χρόνια περίπου πριν, όταν ξεκινούσε η διδακτορική διατριβή, φάνταζε μία διαδικασία μοναχική.

Αποδείχτηκε το αντίθετο.

Είμαι ευγνώμων γιατί η διατριβή αυτή στάθηκε η αφορμή να συνομιλήσω, να μοιραστώ σκέψεις, και να ανταλλάξω ιδέες, να αποκτήσω καινούριες γνώσεις και να γνωρίσω ανθρώπους που μπορώ να αποκαλώ και φίλους.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όλες και όλους που συνέβαλαν η καθεμία και ο καθένας με τον δικό της/του ξεχωριστό τρόπο για την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας.

Πρώτα θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου Άντα Διάλλα.

Την ευχαριστώ για την καθοδήγησή της και τις πολύ σημαντικές παρατηρήσεις της, για την εμπιστοσύνη, για την αμέριστη υποστήριξή της και για την έμπνευση που ένιωθα μετά από κάθε συνομιλία μας να συνεχίζω να δουλεύω, να μη φοβάμαι να έχω απορίες και τελικά να ολοκληρώσω τη διατριβή.

Ευχαριστώ θερμά τον Γιάννη Κονταράτο, μέλος της τριμελούς επιτροπής, για την πολύ σημαντική υποστήριξη και τις πολύτιμες συμβουλές του.

Ευχαριστώ θερμά τον Δημήτρη Δημητρόπουλο, μέλος της τριμελούς επιτροπής, για την αμέριστη υποστήριξη, τη γενναιοδωρία να μοιραστεί τις γνώσεις του και τη δυνατότητα που μου έδωσε να μελετώ στα γραφεία του 5ου ορόφου του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, παρέα με τις/τους συναδέλφισσες/-ους. Ευχαριστώ θερμά για τη βοήθειά τους καθόλη τη διάρκεια της έρευνας την Άννα Αθανασούλη, τη Μαρία Αρβανίτη, τη Μαργαρίτα Λιάγκα, τον Γιάννη Παπακονδύλη, τον Βαγγέλη Σαράφη, τον Μιχάλη Φέστα, τον οποίο και ευχαριστώ ιδιαίτερα για τη δημιουργία χάρτη που παρατίθεται στο Παράρτημα.

Η Σύρος μετά τη διατριβή έχει γίνει πλέον ένα μέρος οικείο και τόπος αναφοράς.

Στα ΓΑΚ Σύρου η πολύτιμη βοήθεια της υπεύθυνης του αρχείου το 2017 Αγγελικής Ψιλοπούλου, την οποία και ευχαριστώ θερμά, υπήρξε καθοριστική για την πορεία της έρευνας καθώς μου «σύστησε» πρόσωπα των εγγράφων του 18ου και 19ου αι. Ευχαριστώ θερμά όλες/-ους τους εργαζόμενες/-ους του αρχείου και ιδιαίτερα ευχαριστώ τη Λούλα Κλήμη, που ήταν πάντοτε παρούσα και βοηθητική σε οποιαδήποτε ανάγκη προέκυπτε για την έρευνα.

Ακόμη ευχαριστώ θερμά το Παλαιογραφικό Αρχείο και τον Αγαμέμνονα Τσελίκα, που μου έδωσε τη δυνατότητα να μελετήσω τα φωτογραφημένα αρχεία της Καθολικής Επισκοπής Σύρου. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τη Χριστίνα Κόσσυβα, για την πολύτιμη βοήθειά της, ειδικά την περίοδο της πανδημίας. Επίσης, ευχαριστώ θερμά τον Νίκο Θεοδωρόπουλο, που επιμελήθηκε το κείμενο της διατριβής. Ακόμη ευχαριστώ θερμά το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, τη Δέσποινα Βαλατσού, την Ιουλία Πεντάζου, την Αθηνά Μποζίκια.

Επιπλέον, ευχαριστώ θερμά για τις συζητήσεις και τις σημαντικές επισημάνσεις τους: τη Χριστίνα Αγριαντώνη, τη Φιόνα Αντωνελάκη, την Έρση Βαρβέρη, τον Δημήτρη Γόντικα, τη Σοφία Γρηγοριάδου, την Κατερίνα Δέδε, την Έρη Δημητριάδη, τον Σάκη Δημητριάδη, την Ελευθερία Ζέη, τον Γιάννη Καραδήμα, τον Άρη Καφαντόγια, τον Ηλία Κολοβό, τη Χριστίνα Κουλούρη, τον Δημήτρη Κουσουρή, την Ευτυχία Λιάτα, τη Χριστίνα Λιγοψυχάκη, την Ειρήνη Μανιού, την Ιωάννα Νίνου, τον Χρήστο Λούκο, τη Δέσποινα Οικονομίδου, τη Σοφία Παντουβάκη, την Ξένια Πολίτου, τη Νικολίνα Μπαϊρακτάρη, την Αθηνά Παπανικολάου, τη Φανή Παραφόρου, την Ελπίδα Ρίκου, τη Βαρβάρα Ρούσσου, τη Μαρίνα Στολάκη και την Αθηνά Χατζηδημητρίου.

Ευχαριστώ θερμά την οικογένεια και τις φίλες και φίλους που στάθηκαν δίπλα μου. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τη μητέρα μου Νίκη Σωτηροπούλου, η οποία με τη φιλολογική της ιδιότητα έκανε διορθώσεις σε κείμενα καθόλη τη διάρκεια της έρευνας, και τη Γεωργία Μανουσογιαννάκη, που είναι πάντα δίπλα.

Τέλος ένα επιπλέον κίνητρο για την ολοκλήρωση της έρευνας υπήρξε ότι είχα αποφασίσει πολύ νωρίς πού θα την αφιερώσω.

Στην Τασία και τη Σπυριδούλα.

Εισαγωγή

Η επιλογή της Σύρου, η μεθοδολογία και μία υπόθεση^{*}

Δεν ήξερε τι να σκεφτεί για ένα τέτοιο παράδοξο περιστατικό. Και πραγματικά πώς είναι δυνατόν η μύτη που μέχρι χθες ήταν στο πρόσωπό του, και δεν μπορούσε να περπατάει και να ταξιδεύει, τώρα να φοράει στολή!

Νικολάι Γκόγκολ¹

Η ύπαρξη ενός ενδύματος, κοσμήματος ή ακόμη και μόνο μια λεπτομέρεια ενός ενδύματος θα μπορούσε να στοιχειοθετεί την ύπαρξη ενός ατόμου και αυτόματα να το χαρακτηρίζει ως ιστορικό υποκείμενο. Από την άλλη, η δημιουργία ή ο σχεδιασμός ενός ενδύματος θα μπορούσε να συμβάλει στην επινόηση φανταστικών χαρακτήρων/προσώπων. Καθόλη τη διάρκεια των σπουδών μου, τόσο στο προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο, στον τομέα των εικαστικών τεχνών στην Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών Αθήνας (2006-2012 και 2014-2016), αλλά και στα χρόνια φοίτησής μου στο τμήμα μόδας της Royal Academy of Fine Arts της Αμβέρσας (2012-2014), το ένδυμα αποτελούσε συστατικό στοιχείο των έργων μου.

Σα να ήταν λογοτεχνικοί ή θεατρικοί ήρωες, οι χαρακτήρες που δημιουργούνταν αποκτούσαν υπόσταση μέσω των ενδυμάτων που κατασκευάζονταν. Αρχικά το ενδιαφέρον μου για το ένδυμα αφορούσε τον σχεδιασμό και κατασκευή ενδυμάτων. Η φοίτησή μου στο προπτυχιακό τμήμα μόδας της Royal Academy of Fine Arts στην Αμβέρσα ενίσχυσε τις γνώσεις μου τόσο σε πρακτικό αλλά και σε θεωρητικό επίπεδο. Διδάχθηκα ιστορία της μόδας, εκτός από σχεδιασμό, πατρών με βάση ιστορικά τεκμήρια, υφασματολογία κ.ά. Μέσω της ιστορίας της μόδας έγινε σαφής η άμεση σύνδεση της ένδυσης με την κοινωνία, την πολιτική.

Τα ενδύματα, κοσμήματα ή άλλα αντικείμενα που συνδέονται με την ένδυση/μόδα και εκτίθενται σε μουσεία φέρουν κάτι απόκοσμο, διότι έχουν απωλέσει το «οικείο» που είχαν κατά την εποχή που φορέθηκαν.² Στην έκθεση του Μουσείου Μπενάκη η οποία πραγματοποιήθηκε το 2021 με αφορμή τα 200 χρόνια από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, με τίτλο «1821 πριν και

^{*} Βλ. Παράρτημα, Εικόνα 1. Στο εξής, όταν στο κείμενο καταγράφεται η λέξη Εικόνα, εννοείται στο Παράρτημα.

¹ Νικολάι Γκόγκολ, *Η μύτη*, μτφρ. Παναγιώτης Λούτας, Αθήνα, Εκδόσεις Ερατώ, 2015, σ. 30.

² Στην απόκοσμη αίσθηση στα μουσεία κοστούμιών έχει αναφερθεί η συγγραφέας Elizabeth Wilson στον τόμο *Adorned in Dreams: Fashion and Modernity*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, I.B. Tauris, 2003, σ. 1 [αναθεωρημένη έκδ.].

μετά», εκτέθηκε «κουμπί από το ένδυμα που φορούσε ο Ιωάννης Καποδίστριας (1776-1831) την ημέρα της δολοφονίας του στο Ναύπλιο».³ Το συγκεκριμένο κουμπί, που ανήκει στη συλλογή του Μουσείου, φαίνεται να έχει ιδιαίτερη αξία όχι μόνο επειδή ανήκε στον Καποδίστρια αλλά και επειδή το φορούσε τη στιγμή που δολοφονήθηκε. Έτσι θα μπορούσε να ιδωθεί ως το υλικό αντικείμενο που μας συνδέει με μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή. Καλούμαστε, λοιπόν, κατά κάποιο τρόπο, ως θεατές της έκθεσης, να «ανασυστήσουμε» τη στιγμή της δολοφονίας, έχοντας για «οδηγό» ένα χάλκινο κουμπί (Εικόνα 2).

Από την άλλη, υπάρχει πάντα ένα όριο ανάμεσα στον θεατή και στα μουσειακά ενδύματα / ιστορικά κειμήλια. Το όριο αυτό, που στην κυριολεξία είναι συχνά μια γυάλινη προθήκη, εμποδίζει την άμεση επαφή, το άγγιγμα ή ακόμη και τη μυρωδιά με ή από τα ενδύματα ή κοσμήματα τα οποία είναι τοποθετημένα εντός της. Άλλες αισθήσεις, όπως η όσφρηση, αλλά κυρίως η αφή, θα μας επέτρεπαν να αντιληφθούμε τις μυρωδιές, τις υφές των υλικών, των υφασμάτων και, κατά κάποιο τρόπο, να έρθουμε ακόμη πιο κοντά στα ίδια τα πρόσωπα αλλοτινών εποχών. Σε κάθε περίπτωση, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο «υλικός κόσμος», ακόμη και μέσω του ορίου μιας προθήκης, μας συνδέει με μια ιστορική πραγματικότητα. Στην παρούσα μελέτη, η οποία έχει ως θέμα την ένδυση ή μόδα της Σύρου, το όριο δεν περιορίζεται στο γυαλί και την προθήκη, διότι τα μουσειακά ενδύματα είναι ανύπαρκτα. Ως εκ τούτου, προκειμένου να εξετάσουμε το θέμα, θα επιχειρηθεί να «ανακατασκευαστούν» εικόνες ενδυμάτων/μόδας της εποχής με τη συνδρομή αρχειακών και δημοσιευμένων τεκμηρίων.

Ο διαχωρισμός της ιστορίας της μόδας και της ιστορίας της ενδυμασίας/ένδυσης ή της παραδοσιακής φορεσιάς αποτελεί έναν προβληματισμό που διατρέχει την παρούσα έρευνα. Ο διαχωρισμός αυτός, που ίσως οφείλεται σε παγιωμένες αντιλήψεις και στερεότυπα της δυτικής Ευρώπης σχετικά με περιοχές που έχουν θεωρηθεί περιφέρειές της, όπως τα Βαλκάνια και, κατ' επέκταση, η Σύρος, δημιουργεί διακρίσεις στα ενδύματα και τους ανθρώπους. Στην παρούσα μελέτη, η ενδυμασία εξετάζεται μέσα από το πρίσμα της μόδας, η οποία, με τη σειρά της, αντιμετωπίζεται ως τέχνη, χωρίς να διαχωρίζεται η λαϊκή από την αστική καλλιτεχνική έκφραση. Παρόλο που δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τις διακρίσεις στα ενδύματα ανάμεσα σε εύπορα και φτωχά στρώματα πληθυσμών, ή σε Δυτικούς και Ανατολίτες κ.λπ., μπορούμε όμως να αντιμετωπίσουμε τη «λαϊκή» ή «αστική» ένδυση με ίσους όρους, δηλαδή να την αναγνωρίσουμε ως καλλιτεχνική δημιουργία ανεξάρτητα από την προέλευσή της.

Μια κόκκινη γούνα της «Μαρούσσας», στην οποία γίνεται αναφορά σε προικοσύμφωνα, κατέδειξε τον πλούτο των συγκεκριμένων πηγών και αποτέλεσε το κίνητρο για να μελετηθούν

³ Λεξάντα από την έκθεση «1821 πριν και μετά», Μουσείο Μπενάκη, Κτίριο Πειραιώς, βλ. Εικόνα 2, Φωτογραφία από την επίσκεψη στην έκθεση στις 29/10/2021: «Κουμπί από το ένδυμα που φορούσε ο Ιωάννης Καποδίστριας (1776-1831) την ημέρα της δολοφονίας του στο Ναύπλιο, Κράμα χαλκού, επιχρύσωση, Μουσείο Μπενάκη, 8299».

διεξοδικά.⁴ Αν «μεταφραστούν» οι γλωσσικές πηγές των νοταριακών εγγράφων σε εικόνες ενδυμάτων, θα είναι ίσως εφικτό να έρθουμε πιο κοντά στα ιστορικά υποκείμενα και, κατ' επέκταση, στην εποχή και στο ιστορικό πλαίσιο στο οποίο έζησαν.⁵ Τα νοταριακά έγγραφα τα οποία αποτελούν τη βασική πηγή για την παρούσα μελέτη εξετάστηκαν και καταγράφηκαν οι πληροφορίες που αφορούσαν ενδύματα, κοσμήματα, υποδήματα, οικοτεχνικό εξοπλισμό που σχετίζεται με την ένδυση. Τα έγγραφα είναι χειρόγραφα και πολύ συχνά δυσανάγνωστα, γεγονός που έκανε τη διαδικασία πολύ χρονοβόρα. Μετά τη μεταγραφή των λέξεων από τα έγγραφα χρειάστηκε να διασταυρωθεί η ερμηνεία των λέξεων και στη συνέχεια να αντιστοιχιστούν, όσο είναι εφικτό, σε εικόνες. Αξίζει να σταθούμε στο γεγονός ότι υπήρχαν προικοσύμφωνα στα οποία δεν καταγράφονταν ενδύματα. Αυτό θα μπορούσε να σημαίνει ότι η οικογένεια της νύφης ήταν πολύ φτωχή και δεν είχε τη δυνατότητα να της παράσχει ενδύματα που να είχαν κάποια αξία, ώστε να καταγραφούν.

Η κοινωνική διαστρωμάτωση είναι εμφανής στα νοταριακά έγγραφα. Υπάρχουν προικοσύμφωνα στα οποία δεν γίνεται αναφορά σε είδη ένδυσης αλλά φαίνεται από τα υπόλοιπα υπάρχοντα ότι πρόκειται για εύπορες οικογένειες. Αυτό θα μπορούσε να σημαίνει ότι τα υπόλοιπα προικώα έχουν μεγαλύτερη αξία. Στις περισσότερες περιπτώσεις, όμως, στις οποίες δεν αναφέρονται ενδύματα, πρόκειται για οικογένειες των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων. Επιπλέον, πιθανότατα υπήρχαν και άλλες οικογένειες, ακόμη πιο φτωχές, οι οποίες δεν είχαν τη δυνατότητα να προικοδοτήσουν καθόλου τις κόρες ή τους γιους τους – καθώς υπήρχαν και προικοσύμφωνα που αφορούσαν άντρες. Συνεπώς, είναι σαφές ότι η ένδυση που μελετήθηκε είναι κυρίως των μεσαίων και των ανώτερων στρωμάτων της Σύρου.

Στόχος της διατριβής είναι να μελετήσει ένα σχεδόν άγνωστο θέμα: την ενδυμασία σε συνδυασμό με την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Βεβαίως, κατά καιρούς έλληνες λαογράφοι, όπως η Αγγελική Χατζημιχάλη, έχουν ασχοληθεί με τις τοπικές φορεσιές. Ωστόσο, τόσο ο μεγαλύτερος όγκος πληροφοριών όσο και ο προβληματισμός αφορούν κυρίως ενδυμασίες μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Η έρευνα επικεντρώνεται στην άμεση προεπαναστατική περίοδο, καθώς και την επαναστατική, και εξετάζει τα ίδια τα ενδύματα, τα κοσμήματα και ό,τι περιλαμβάνει η ένδυση, παράλληλα με τα πρότυπα ομορφιάς στα νησιά του Αιγαίου με επίκεντρο τη Σύρο, ενώ συγκρίνει την επαναστατική περίοδο με την προεπαναστατική και τα πρώτα χρόνια ίδρυσης του ελληνικού κράτους (1789-1850). Στην έρευνα θα επιχειρηθεί η περιγραφή των ίδιων των ενδυμάτων. Δεδομένου ότι δεν υπάρχουν μουσειακά εκθέματα, ένας πρώτος στόχος είναι ακριβώς η «ανασύστασή» τους. Το επόμενο βήμα είναι η σύγκριση μεταξύ των περιόδων ώστε να διερευνηθεί αν η Επανάσταση επέφερε αλλαγές ή ακόμη και τομές στην ενδυμασία. Η Γαλλική

⁴ Πρόκειται για προικοσύμφωνο του 1827 της Σύρου το οποίο είχε μεταγράψει ο Δρακάκης. Βλ. Ανδρέας Δρακάκης, «Η Σύρος επί τουρκοκρατίας – Η δικαιοσύνη και το Δίκαιο», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τ. 6 (1967), σ. 353-355.

⁵ Βλ. περισσότερα στην Εικόνα 3.

Επανάσταση αποτελεί ορόσημο για πάρα πολλές διαδικασίες που συνδέονται με τη νεότερη και σύγχρονη εποχή· η ένδυση δεν αποτελεί εξαίρεση και γι' αυτό το 1789 σηματοδοτεί και την αρχή της υπό εξέτασης περιόδου. Το τέλος της περιόδου ορίζεται το 1850 διότι από τη δεκαετία του 1840 και μετά σταθεροποιείται αυτό που ονομάζουμε εθνική φορεσιά ή φορεσιά Αμαλίας.

Όπου Ένδυση ή ενδυμασία, Μόδα

Η *μόδα* ή η ενδυμασία ως ιστορικό και πολιτισμικό φαινόμενο συναρθώνει πολλαπλές κοινωνικές σχέσεις. Αποκομμένη από την εποχή της, μπορεί να φαντάζει «παράδοξη» και «ακατανόητη», όπως εξάλλου οτιδήποτε τίθεται εκτός του ιστορικού και κοινωνικού πλαισίου στο οποίο ανήκει. Ο όρος *μόδα* θα είναι το ερμηνευτικό εργαλείο για να μελετηθούν οι πολλαπλές διαστάσεις της ενδυμασίας ενταγμένης στο πλαίσιο της εποχής που εξετάζουμε. Οι άνθρωποι της εποχής, φυσικά, δεν χρησιμοποιούσαν τη λέξη *μόδα*. Παρά ταύτα, δεν είναι ανιστορικό να χρησιμοποιηθεί ο όρος, διότι εμπεριέχει την έννοια της ενδυμασίας και τις κοινωνικές σχέσεις που συμπεκνώνονται σε αυτήν. Ακόμη, γίνεται με αυτό τον τρόπο δυνατή η μελέτη της ένδυσης της Σύρου και των νησιών του Αιγαίου επί ίσοις όροις με τα αντίστοιχα οθωμανικά και ευρωπαϊκά. Με τον όρο «επί ίσοις όροις», εδώ, εννοείται ότι δεν θεωρούνται εξ ορισμού εκτός μόδας τα ενδύματα που φοριούνται στη Σύρο, μόνο και μόνο επειδή δεν είναι ενδύματα που φοριούνται σε αστικά κέντρα της εποχής, όπως η Κωνσταντινούπολη ή το Παρίσι. Στο πρώτο κεφάλαιο της διατριβής αναλύεται ο όρος και τεκμηριώνεται η χρησιμότητά του για τη μελέτη του θέματος της ενδυμασίας.

Επιπλέον, η διατριβή εστιάζει στη γυναικεία μόδα, ωστόσο δεν είναι στις προθέσεις της έρευνας να παρουσιάσει τη γυναικεία μόδα ως ξέχωρο φαινόμενο από την αντρική. Ο διαχωρισμός γίνεται για λόγους εστίασης, εμβάθυνσης καθώς και για πρακτικούς λόγους, αφού ο διαθέσιμος μεγαλύτερος όγκος πληροφοριών αφορά γυναικεία ενδύματα. Στην παρούσα έρευνα θεωρείται ότι η αντρική μόδα επίσης άλλαζε και επηρεαζόταν από τα τεκταινόμενα της εποχής. Παράλληλα, εξετάζονται τα πρότυπα ομορφιάς της εποχής όπως διαφαίνονται μέσω της ενδυμασίας.

Ο όρος *ελληνικές φορεσιές* χρησιμοποιείται συχνά στις μελέτες για τα ενδύματα της ευρύτερης περιόδου που εξετάζουμε. Ο όρος, ωστόσο, δεν κρίνεται ικανοποιητικός: πρώτον, δεν είναι ακριβής· δεύτερον, αποτελεί δείγμα αναχρονισμού, καθώς «επιβάλλει» το εθνικό αφήγημα σε περιόδους προγενέστερες της δημιουργίας του ελληνικού κράτους. Όπως είναι γνωστό, η ιστορική πραγματικότητα ήταν πολύ πιο σύνθετη και οι έννοιες «Έλληνας» και «Ελλάδα» πριν τη δημιουργία του ελληνικού κράτους δεν είχαν σαφές περιεχόμενο – και σίγουρα όχι το ίδιο που απέκτησαν μετά το 1832 και κατά την περίοδο της βασιλείας του Όθωνα.⁶ Συχνά στις πηγές που

⁶ Υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία για την προβληματική αυτή. Από τις πιο πρόσφατες μελέτες είναι της Χριστίνας Φίλιου: *Βιογραφία μιας Αυτοκρατορίας. Κυβερνώντας Οθωμανούς σε μια εποχή επαναστάσεων*, μτφρ.: Νερίνα Κιοσέογλου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2021.

μελετάμε καταγράφεται ο όρος *έλληνας / ελληνίδα*, τον οποίο ερμηνεύουμε ως ελληνόφωνος/-η χριστιανός/-ή της Αυτοκρατορίας.

Βασική ιδέα σε αυτή τη μελέτη είναι ότι μπορεί η ενδυμασία να έχει τοπικό χαρακτήρα αλλά να είναι παράλληλα αποτέλεσμα και μάρτυρας ωσμώσεων και πολιτισμικών ανταλλαγών σε ευρύτερα γεωγραφικά και πολιτικά πλαίσια – πόσο μάλλον σε έναν αυτοκρατορικό χώρο, όπως η Οθωμανική Αυτοκρατορία, με την πολυεθνική της σύνθεση και τις πολύμορφες σχέσεις με τις άλλες μεγάλες αυτοκρατορίες της εποχής, όπως η Γαλλική, η Ρωσική, η Βρετανική και η Αυστριακή.⁷ Μελετώντας τα ενδύματα της προεπαναστατικής και επαναστατικής περιόδου παρατηρεί κανείς μια ενδυματολογική ποικιλομορφία, ως προς τα χρώματα, για παράδειγμα, δείγμα πιθανότατα της συνύπαρξης εθνοτικών και θρησκευτικών ομάδων εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Συγκεκριμένα, στην Κωνσταντινούπολη, που αποτελούσε το κέντρο της, συνυπήρχαν πληθυσμοί μουσουλμανικοί και μη, όπως Χριστιανοί, Εβραίοι, Αρμένιοι.

Τα νησιά, λόγω της κινητικότητας χάρη στο εμπόριο και τη ναυτιλία, ήταν γέφυρες που ένωναν την Ευρώπη με την Ασία· επομένως μπορούμε να τα εξετάσουμε ως σημεία πολιτισμικών ανταλλαγών μεταξύ Ανατολής και Δύσης, Βορρά και Νότου. Έτσι, οι κάτοικοι των νησιών του Αιγαίου, διαχρονικά αλλά κυρίως μετά το 1770, δέχονταν ποικίλες πολιτισμικές επιρροές και έρχονταν σε επαφή με υλικά, υφάσματα και μόδες που κυκλοφορούσαν χάρη στο εμπόριο κατά την εποχή της πρώιμης νεωτερικότητας (κατά τη σύλληψη του βρετανού ιστορικού C.A. Bayly).⁸ Η αλιεία, η ναυσιπλοΐα και το εμπόριο συνιστούσαν τις κύριες ασχολίες των νησιωτών και δημιουργούσαν ένα δίκτυο επικοινωνίας και αλληλεξάρτησης. Για την κάλυψη αναγκών σε σχέση με την αγροτική παραγωγή, τα μικρά κυρίως νησιά αναγκάζονταν να εισάγουν προϊόντα από άλλες περιοχές. Επιπλέον, τα νησιά συνιστούσαν μια οικονομική ενότητα κυρίως λόγω της κίνησης των ανθρώπων, των προϊόντων, των πλοίων, μεταξύ των νησιών. Είναι γεγονός ακόμη ότι οι θαλάσσιες διαδρομές ανάμεσα στη δυτική και στην ανατολική Μεσόγειο περνούσαν από τα νησιά του Αιγαίου.⁹ Τα πλοία, τόσο τα εμπορικά όσο και τα πολεμικά, συντελούσαν στην επικοινωνία, ακόμη και η δράση των πειρατών εξοικείωσε τους νησιώτες με τη ναυτιλία και τα όπλα· μετά τα μέσα του 18ου αιώνα το διαμετακομιστικό εμπόριο και η ναυτιλία έφεραν άνθιση στους νησιωτικούς πληθυσμούς του Αιγαίου.¹⁰

⁷ Για τη συγκεκριμένη προβληματική βλ. Δημήτρης Κουσούρης, «The Catholic Communities of the Aegean Archipelago during the Greek Revolution, 1821-1830», *Historein / Ιστορείν*, τ. 20, τχ. 1 (2021) [= 1821: What Made it Greek? What Made it Revolutionary?], DOI: <https://doi.org/10.12681/historein.25559> (τελευταία ανάκτηση: 30/9/2022).

⁸ C. A. Bayly, *The Birth of the Modern World 1780-1914: Global Connections and Comparisons*, Malden, Blackwell, 2004 [= ελληνικά: *Η γέννηση του νεωτερικού κόσμου, 1780-1914*, μτφρ.: Κώστας Αντύπας, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013].

⁹ Σπύρος Ασδραχάς, «Το ελληνικό Αρχιπέλαγος: Μια διάσπαρτη πόλη», στο Βασίλης Σφυρόερας – Άννα Αβραμιά – Σπύρος Ασδραχάς (επιμ.), *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα, Ολκός, 1985, σ. 237-238.

¹⁰ Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Τα νησιά του Αιγαίου την εποχή της μετάβασης από τη λατινική στην οθωμανική κυριαρχία 15ος-17ος αιώνας», στο Γιώργος Τόλιας (επιμ.), *Το Αιγαίο Πέλαγος. Χαρτογραφία και ιστορία 15ος-17ος αιώνας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2010, σ. 36.

Η αρχική πρόθεση ήταν να μελετηθεί η ενδυμασία των είκοσι δύο αιγαιοπελαγίτικων νησιών που επαναστάτησαν κατά την περίοδο 1821 και 1823, όπως καταγράφονται στον χάρτη του 12ου τόμου της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*. Τα νησιά αυτά ήταν η Αίγινα, η Άνδρος, η Αστυπάλαια, η Δήλος, η Θάσος, η Κάλυμνος, η Κάρπαθος, η Κάσος, η Λέρος, η Μήλος, η Μύκονος, η Νίσυρος, η Πάτμος, ο Πόρος, η Σαλαμίνα, η Σάμος, η Σαντορίνη, οι Σπέτσες, η Ύδρα, η Χάλκη, η Χίος, τα Ψαρά.¹¹

Τελικά επελέγη η Σύρος ως επίκεντρο της μελέτης, πρώτον λόγω της Ερμούπολης, η οποία ιδρύθηκε μετά την καταστροφή της Χίου από πρόσφυγες της Επανάστασης (Χίους, Ψαριανούς κ.ά.). Καθώς συγχρωτίζονταν άνθρωποι από διαφορετικές περιοχές, αποτελεί ένα καλό παράδειγμα διασταύρωσης διαφορετικών πολιτισμικών συνηθειών και συνιστά ένα εργαστήριο νέων δομών ακριβώς κατά την επαναστατική περίοδο (1821-1827). Το ειδικό καθεστώς της Σύρου, από αυτή την άποψη, είναι χαρακτηριστικό, καθώς εκεί διασταυρώνονται πολλαπλές κυριαρχίες, εκτός της οθωμανικής, όπως της γαλλικής, της παπικής και της νέας ελληνικής επαναστατικής.¹² Δεύτερον, η έρευνα εστιάζει στη Σύρο γιατί τα νοταριακά έγγραφα ανέδειξαν τον πλούτο του υλικού για τη μελέτη της ενδυμασίας της εποχής. Μελετήθηκαν συστηματικά τα έγγραφα της Ερμούπολης και στη συνέχεια της Άνω Σύρου, ενώ σποραδικά μελετήθηκαν νοταριακά έγγραφα άλλων νησιών του Αιγαίου, όπως π.χ. της Πάτμου, μέσα από βιβλιογραφικές πηγές.

Σύντομη αναδρομή στην ιστορία της Σύρου και κεντρικά ερωτήματα της έρευνας

Η Άνω Σύρος ήταν το κάστρο των κατοίκων της Σύρου, οι οποίοι κατά την περίοδο του Μεσαίωνα απειλούνταν από την πειρατεία. Αφού καταλήφθηκε η Κωνσταντινούπολη από τους σταυροφόρους στις αρχές του 13ου αιώνα, η Σύρος τέθηκε υπό την κυριαρχία Λατίνων και διοικούνταν από το Δουκάτο της Νάξου και τον Βενετό Μάρκο Σανούδο. Εκείνο περίπου το διάστημα κατοικήθηκε η Άνω Σύρος. Επικράτησε το καθολικό δόγμα οι κάτοικοι εξακολούθησαν να χρησιμοποιούν την ελληνική γλώσσα. Οι κάτοικοί της κατάγονταν από ενετούς και φράγκους εμπόρους και σταυροφόρους, και ήταν καθολικοί οι οποίοι είχαν τεθεί υπό την προστασία της Γαλλίας.¹³ Το 1537 η Σύρος καταλήφθηκε από τον Μπαρμπαρόσσα και επικυριάρχησαν οι Οθωμανοί στο Δουκάτο, η οριστική κατάλυση του οποίου επήλθε το 1579.¹⁴ Το καθεστώς των νησιωτικών ηγεμονιών ήταν υπό την κυριαχία του οθωμανού σουλτάνου αλλά υπήρχαν δύο σημαντικές παράμετροι. Από τη μια, διέφερε από το καθεστώς άλλων περιοχών που ήταν φόρου υποτελείς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως για παράδειγμα η Μολδοβλαχία, αλλά από την άλλη δεν υπήρξαν πλήρως

¹¹ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, σ. 104.

¹² Για τη σχετική προβληματική βλ. Κουσουρής, «The Catholic Communities of the Aegean Archipelago», *ό.π.*

¹³ Χριστίνα Αγκριαντώνη, *Ερμούπολη – Σύρος. Ιστορικό Οδοιπορικό*, Αθήνα, Ολκός, 2010, σ. 15-16.

¹⁴ Στο ίδιο.

υποτελείς. Οι ηγεμόνες των νησιών, που διορίζονταν από την οθωμανική διοίκηση αλλά συχνά ήταν πρόσωπα των ελίτ της τοπικής κοινωνίας, είχαν πολιτική, κοινωνική και οικονομική εξουσία «επί των υπηκόων τους».¹⁵

Οι διομολογήσεις του 1535, που έθεταν υπό την προστασία της Γαλλίας τους καθολικούς πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συνέβαλαν στην εγκατάσταση Καπουτσίνων μοναχών στη Σύρο, το 1635, και στη συνέχεια Ιησουιτών, το 1744.¹⁶ Ο Tournefort, κατά την επίσκεψή του στη Σύρο στις αρχές του 18ου αιώνα, την περιγράφει ως το νησί με τους περισσότερους καθολικούς από όλα τα νησιά του Αρχιπελάγους, ενώ οι ορθόδοξοι πληθυσμοί περιορίζονταν μόνο σε λίγες οικογένειες.¹⁷

Οι πηγές αναφέρουν ότι στη Σύρο προεπαναστατικά οι περισσότεροι κάτοικοί της ασχολούνταν με τη γεωργία, ενώ άλλοι μετοικούσαν στην Κωνσταντινούπολη για να εργαστούν υπό τους πλούσιους ομόθρησκους.¹⁸ Ο πληθυσμός της Σύρου αυξήθηκε λόγω των προσφύγων που ζήτησαν άσυλο την περίοδο του 1821 (αλλά και προ του 1821) καθώς η Σύρος ήταν υπό τη γαλλική προστασία.¹⁹ Οι Κυκλάδες συμμετείχαν στην Επανάσταση και, σύμφωνα με τον Αμπελά, οι Συριανοί, που ήταν αυτοδιοικούμενοι, ακολούθησαν αρχικά την προτροπή των Γάλλων και στη συνέχεια και των Ελλήνων, και διατήρησαν την ουδετερότητά τους.²⁰

Στα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους, οι Συριανοί θεώρησαν ότι η ουδέτερη ως προς την Επανάσταση στάση τους αποδείχτηκε πολιτική σύνεση τόσο των ίδιων αλλά και των αρχηγών της Ελληνικής Επανάστασης, γιατί έτσι η Σύρος αποτέλεσε ένα ασφαλές καταφύγιο για τους καταδιωκόμενους και διασωθέντες του πολέμου, γεγονός που μας ενδιαφέρει στην παρούσα έρευνα.²¹ Ο τοπικός ιστορικός Ανδρέας Δρακάκης αναφέρει, επίσης, σχετικά με τη Σύρο, ότι μαζί με τους εμπόρους, τους πρόσφυγες και τους τυχοδιώκτες έφτασαν στην Ερμούπολη και πολλοί «άνθρωποι περιωπής» για λόγους ασφάλειας.²² Οι Συριανοί, παρόλο που αντιμετώπιζονταν με καχυποψία από τους άλλους νησιώτες, ενίσχυαν χρηματικά τους επαναστατημένους και, με αυτό τον τρόπο, φαίνεται να συνέβαλλαν στην Επανάσταση.²³

Η δημιουργία του οικισμού της Ερμούπολης αποτέλεσε πολύ σημαντικό γεγονός στην ιστορία του νησιού. Ο Αμπελάς αναφέρει σχετικά με τη νέα πόλη:

¹⁵ Ηλίας Κολοβός, «Η νησιωτική κοινωνία της Ανδρου στο οθωμανικό πλαίσιο», *Ανδριακά Χρονικά*, τχ. 39 (2006), σ. 36, 38.

¹⁶ Αγριαντώνη, *Ερμούπολη – Σύρος*, ό.π., σ. 15-16.

¹⁷ Joseph Pitton de Tournefort, *Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του αρχιπελάγους, 1700-1702*, μτφρ.: Μάκης Απέργης, επιμ.: Ειρήνη Λυδάκη, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003, σ. 353.

¹⁸ Τιμολέων Δ. Αμπελάς, *Ιστορία της Νήσου Σύρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ερμούπολη, Τύποις Πρίντζη, 1874, σ. 468.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 472.

²⁰ Στο ίδιο, σ. 484-485.

²¹ Στο ίδιο, σ. 497, 480, 490-496.

²² Ανδρέας Δρακάκης, «Το ξεκίνημα του Νεοελληνικού θεάτρου 1826-1861 (Ερμούπολις-Σύρα)» [ανάτυπο], *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 22 (1979), σ. 26.

²³ Αμπελάς, *Ιστορία της Νήσου Σύρου*, ό.π., σ. 490-496.

Ἐκτοτε ἡ Ερμούπολις περιελάμβανε ἐν αὐτῇ ἐν σμικρῷ τοὺς ἀντιπροσωπεύοντας σύμπαντα τὸν ἐλληνισμόν. Ἡ Ερμούπολις ἐκηρύχθει κοινὴ πατρίς τῶν δουλωθέντων καὶ ἐλευθερωθέντων Ἑλλήνων καὶ οἱ λόφοι αὐτῆς ἐμυρώθησαν διὰ τοῦ αἵματος ὅπερ ἀπέσταζεν ἐτι ἀπὸ τῶν χειρῶν καὶ καθημαγμένων ἐνδυμάτων τῶν συνοικιστῶν. Χίοι, Κρήτες, Μακεδόνες, Ψαρριανοί, Κυδωνεῖς, Σμυρναῖοι, Θράκες, Ὑδραῖοι, Κωνσταντινοπολίται, καὶ ἐκ πάσης γενεάς Ἕλληνες, τιμαλφὴ λείψανα τοῦ αἱματηροῦ ἐκείνου ἀγώνος, ἀνεκήρυσσον κοινὴν αὐτῶν θετὴν πατρίδα τὴν νέαν πόλιν, ἥτις ἐμέλλε νὰ ἀναδειχθῇ πρωτεύουσα τῶν ἐπαρχιῶν ἐν Ἑλλάδι, πρωτεύουσα ἐμπορικῶς ἐν Ἀνατολῇ καὶ Μεσογείῳ καὶ νὰ γίνῃ γνωστὴ, καὶ δι' αὐτῆς καὶ τὸ τῆς Ἑλλάδος ὄνομα, εἰς τὰς ἀπωτάτας πόλεις τῶν Ἰνδιῶν, τῆς Ἀμερικῆς καὶ τοῦ λοιποῦ ἐμπορικοῦ κόσμου...²⁴

Παρά τὴ γλαφυρότητα καὶ τὴν ἀναφορά στὴν ἐννοία τῆς ἐλληνικότητος στὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἀμπελά –ἡ ὁποία δὲν θὰ πρέπει νὰ κατανοηθῇ με τοὺς ἀναχρονιστικούς ὅρους, μετὰ τὴ δημιουργία τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους–, στὴν παρούσα μελέτη γίνεται σαφές ὅτι μέσω τῆς Σύρου εἶναι ἐφικτὴ ἡ μελέτη ἐνδυμάτων ἀνθρώπων καὶ ἀπὸ ἄλλες περιοχῆς τῆς Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας. Ἡ περίπτωση τῆς Σύρου ἐπιτρέπει νὰ ερευνηθοῦν τὰ ἐνδύματα τῆς περιόδου ποὺ φέρουν πολιτισμικὰ στοιχεῖα ἀπὸ διαφορετικὰ μέρη, καθὼς οἱ ἴδιοι οἱ πρόσφυγες ποὺ κατοικοῦν στὸ νησί φαίνεται νὰ ἔφεραν μαζί τοὺς ἐνδύματα ποὺ ἔχουν ἀναφορὴς ἀπὸ τὸν τόπο ἀπὸ ὅπου ἐρχονται.

Ἡ Ερμούπολη καὶ, κατ' ἐπέκταση, ἡ Σύρος κατεῖχε, χωρὶς ἀμφιβολία, ἰδιαίτερη θέση στὴν οἰκονομία τῆς Ἑλλάδας.²⁵ Ἡ πλούσια ἐμπορικὴ δραστηριότητα τῆς Σύρου τὴν ἀνέδειξε, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Επανάστασης ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, σὲ ἓνα κέντρο τῆς ἐποχῆς ὅπου κατέφθαναν υλικά καὶ πρώτες ὕλες τόσο ἀπὸ τὴν Εὐρώπη (Μασσαλία) ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ παράλια καὶ ἄλλες περιοχῆς τῆς Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας (Σμύρνη).²⁶ Λόγω τῆς οἰκονομικῆς τῆς σημασίας καὶ δραστηριότητος, ἡ Σύρος μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνας παραδειγματικὸς χώρος γιὰ νὰ ἐξετάσῃ κανεῖς ἐμπορικὲς ἐπιρροές καὶ συνδέσεις ὡς πρὸς τὸ ἐνδύμα, π.χ. τὰ υφάσματα, τοὺς ἐνδυματολογικοὺς τύπους κ.ά. Οἱ ἐλληνόφωνοι πληθυσμοὶ τῆς Αυτοκρατορίας, ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν Επανάσταση, δραστηριοποιούνταν στὸ ἐμπόριο εἰσαγωγῶν καὶ ἐξαγωγῶν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴ Σμύρνη. Ἐπιπλέον, ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ τῆς Επανάστασης καὶ ἐπειτα, οἱ ἐλληνικὲς παροικίες σὲ λιμάνια τῆς Δύσης, ὅπως τὸ Λονδίνο, ἡ Μασσαλία, ἡ Τεργέστη, ἀρχισαν νὰ ἀναπτύσσουν σχέσεις με πόλεις τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Ἡ στρατηγικὴ θέση τῆς Σύρου ἀλλὰ καὶ οἱ συγγενικὲς σχέσεις ποὺ εἶχαν Ερμουπολίτες, με καταγωγὴ ἀπὸ τὴ Σμύρνη καὶ τὴ Χίο, με ἐμπόρους καὶ τραπεζίτες τῆς διασποράς τὴν καθιστοῦσαν ἐμπορικὸ κέντρο τῆς ἐποχῆς. Ἡ Σύρος ἦταν τὸ σταυροδρόμι διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου ὅπου κατέφθαναν προϊόντα ἀπὸ λιμάνια τῆς Ἀσίας, τῆς Μαύρης Θάλασσας, τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, καθὼς

²⁴ Στὸ ἴδιο, σ. 483-484.

²⁵ Ἰωάννης Δημάκης, «Τὸ ἐμπόριον τῆς Σύρου καὶ ἡ κατάστασις εἰς τὰς Κυκλάδας, (συμφώνως πρὸς ὑπόμνημα Γάλλου προξένου τοῦ ἔτους 1835)», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, τ. 4 (1964), σ. 595.

²⁶ Βασίλης Α. Καρδάσης, *Σύρος. Σταυροδρόμι τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου (1832-1857)*, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα, 1987, σ. 10, 40· Τζελίνα Χαρλαύτη, «Ναυτιλία», στὸ Κώστας Κωστής – Σωκράτης Πετμεζάς (ἐπιμ.), *Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας τὸν 19ο αἰῶνα*, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Ἀλεξάνδρεια, 2001, σ. 421-462.

και βιομηχανικά και αγροτικά από την Ανατολή. Ακόμη, από τη Σύρο μεταφέρονταν προϊόντα εισαγόμενα σε άλλα λιμάνια του ελλαδικού χώρου.²⁷ Επιπλέον, οι πρόσφυγες-έποικοι που εγκαταστάθηκαν στη Σύρο, με τις τεχνικές δεξιότητές τους, δημιούργησαν εργαστήρια που εξυπηρετούσαν τόσο την Ερμούπολη όσο και τα καράβια που κατέφθαναν. Η ποικιλία των εργαστηρίων, που σπάνιζαν σε άλλες περιοχές, κατέδειξε την Ερμούπολη σε ναυτιλιακό κέντρο και εμπορικό σταθμό ήδη από την περίοδο της Επανάστασης.²⁸ Όσον αφορά τα ενδύματα και τις μόδες που κυκλοφορούσαν, ενδεικτικά αναφέρουμε ότι από τα βασικά προϊόντα εισαγωγής στην Ερμούπολη ήταν τα υφάσματα της Δύσης, σε ποσοστό 30% των εισαγόμενων προϊόντων. Σε χαμηλότερο ποσοστό (6,5%) ακολουθούσαν τα ακατέργαστα δέρματα που συνιστούσαν πρώτη ύλη για τα βυρσοδεψεία της Σύρου.²⁹

Η μελέτη της Άνω Σύρου είναι εξίσου σημαντική, καθώς δίνεται η δυνατότητα να εξεταστεί η συριανή ενδυμασία κατά την προεπαναστατική εποχή, όπως επίσης και το αν υπήρχαν διαφορές ανάμεσα στα ενδύματα των κατοίκων της πριν την ίδρυση της Ερμούπολης, ενώ επιτρέπει και τη σύγκριση με τα ενδύματα των κατοίκων με αυτά άλλων νησιών. Μερικά από τα συναφή ερωτήματα είναι τα παρακάτω: έφεραν κοινά στοιχεία με οθωμανικά ενδύματα ή με άλλους τύπους ευρωπαϊκών ενδυμάτων; Κατά πόσο επηρεάζονταν οι ενδυματολογικές επιλογές από το γεγονός ότι η πλειονότητα του πληθυσμού ήταν καθολικοί και υπό την προστασία της Γαλλίας; Υπήρχαν διαφορετικές ενδυματολογικές συνήθειες σε ομάδες που διαχωρίζονταν με βάση την κοινωνική θέση; Εξετάζοντας τα ενδύματα των Συριανών, μπορούν να διαπιστωθούν αλλαγές στη σύσταση της νέας πόλης και ποιες είναι αυτές; Η «πολυπολιτισμικότητα» που παρατηρείται στην Ερμούπολη αντιστοιχεί και σε ενδυματολογική ποικιλομορφία;

Πρότυπα ομορφιάς και πολιτικές ιδέες

Δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί δεδομένο ότι οι πολιτικές ιδέες εκφράζονται μέσω των ενδυμάτων, η Γαλλική Επανάσταση ωστόσο αποτελεί ένα από αυτά τα παραδείγματα όπου τα ενδύματα εκφράζουν την ιδεολογική θέση των ατόμων. Κατά την επαναστατική περίοδο, η ενδυμασία έλαβε συμβολική σημασία, και έτσι, π.χ., τα ρούχα του παλαιού καθεστώτος χαρακτηρίστηκαν παλιομοδίτικα και ενάντια στα νέα οράματα της Επανάστασης. Την περίοδο, μάλιστα, της Τρομοκρατίας (1793-1794), παλαιότερες μόδες ή η κομψότητα που φανέρωναν την ανώτερη

²⁷ Καρδάσης, *Σύρος*, ό.π., σ. 6-8.

²⁸ Βλ. Χριστίνα Αγκριαντώνη, «Η ελληνική οικονομία στον πρώτο βιομηχανικό αιώνα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 4, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα – εφ. *Τα Νέα*, 2003, σ. 69· της ίδιας, «Προσαρμογές του επιχειρηματικού κόσμου της Ερμούπολης στο δεύτερο μισό του 19ου αι.», στην ίδιας – Δημήτρης Δημητρόπουλος (επιμ.), *Σύρος και Ερμούπολη. Συμβολές στην ιστορία του νησιού, 15ος-20ός αι.*, Ινστιτούτο Νεολληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, σ. 143.

²⁹ Καρδάσης, *Σύρος*, ό.π., σ. 329-330.

κοινωνική θέση κάποιου/-ας μπορούσαν να είναι επικίνδυνες.³⁰ Δεν θα εξεταστούν αναλυτικά ενδυματολογικά σύνολα της περιόδου, ωστόσο θα γίνει πολύ συνοπτική αναφορά σε ορισμένα παραδείγματα. Τα περιοδικά μόδας καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τις τάσεις ώστε να είμαστε σε θέση να αναγνωρίσουμε τις διαφορές με την περίοδο πριν τη Γαλλική Επανάσταση, κάτι που δεν συνέβη παρά σποραδικά στην ελληνική περίπτωση.

Αμέσως μετά τη Γαλλική Επανάσταση, λοιπόν, εντοπίζονται σε περιοδικά της εποχής ενδυματολογικές προτάσεις για δημοκρατικούς άντρες, άντρες πατριώτες κ.λπ. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι η «πρόταση» του περιοδικού *Journal de la mode et du goût*, τον Φεβρουάριο του 1790, σύμφωνα με το οποίο η μόδα «ήθελε» τον δημοκράτη άντρα να φοράει μαύρο σακάκι, κόκκινο κασμιρένιο γιλέκο και κίτρινο ή μαύρο παντελόνι. Η διαφορά στο είδος του υφάσματος μπορούσε να καταστήσει ορατή την πολιτική ιδεολογία κάποιου. Για παράδειγμα, το μαύρο χρώμα φοριόταν από ανθρώπους όλου του πολιτικού φάσματος, ωστόσο ο αριστοκράτης, σε αντίθεση με τον δημοκράτη, θα φορούσε μεταξωτό. Μια πολύ δημοφιλής τάση ανάμεσα στους πατριώτες ήταν οι αγκράφες à la Bastille (σε σχήμα πύργου).³¹ Δεν προκαλεί εντύπωση ότι ένα είδος υφάσματος πιο ακριβό, όπως το μετάξι –σε σύγκριση με το βαμβάκι, λ.χ.– θα μπορούσε να είναι ένδειξη πλούτου και κοινωνικής θέσης· ωστόσο, στην περίπτωση της Γαλλικής Επανάστασης, λεπτομέρειες όπως αυτή της αγκράφας σε σχήμα πύργου έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς φαίνεται με πολύ ξεκάθαρο τρόπο πώς ανάγεται μια πολιτική ιδέα σε σύμβολα, εικόνες και μόδες.

Το γεγονός ότι οι τάσεις αυτές εκφράζονται μέσα από περιοδικά μόδας της εποχής είναι πολύ σημαντικό γιατί μας επιτρέπει να τις αναγνωρίσουμε. Όσον αφορά τις γυναίκες, μια από τις τάσεις που επικρατούσαν για όσες ήθελαν να φαίνονται ότι υποστηρίζουν τη δημοκρατία ήταν οι γαλλικές εκδοχές της αγγλικής ρεντικότητας, δηλαδή ενός είδους παλτό φορεμένου πάνω από το φόρεμα. Αντίθετα, το περιοδικό *Journal de la mode et du goût*, στις 25 Μαρτίου 1789, προέτρεπε τις πατριώτισσες να ντυθούν με μια ρεντικότα εθνική, από λεπτό ύφασμα, στο χρώμα του βασιλικού μπλε. Μια πολύ ιδιαίτερη πληροφορία θέλει τις γυναίκες πατριώτισσες να δίνουν τα κοσμήματά τους στην κυβέρνηση και να φορούν ημιπολύτιμα κοσμήματα ή ψεύτικα. Συγκεκριμένα, η Madame de Genlis φορούσε μενταγιόν με πέτρα από τη Βαστίλη. Επιπλέον, υπήρχε σε περιοδικό διαφήμιση δαχτυλιδιού που απευθυνόταν επίσης στις πατριώτισσες, δεν ήταν κόσμημα πολυτελές και συμβόλιζε την ενότητα των Γάλλων. Το δαχτυλίδι αυτό ήταν μια επισηματωμένη σφαίρα με μπλε, άσπρο και χρυσό, με χάραξη που έγραφε: Το έθνος – Ο νόμος – Ο βασιλιάς (La Nation, la Loi, et le Roi).³² Από τα παραπάνω παραδείγματα φαίνεται έντονα πώς μια πολιτική ιδέα μπορεί να εκφραστεί σε ενδύματα.

³⁰ Blance Payne – Geitel Winakor – Jane Farrell-Beck, *Ενδυματολογία. Ιστορία της ενδυμασίας*, μτφρ.: Ρούντυ Παγίδα, Αθήνα, Εκδόσεις Ίων, 2009 [β' έκδ.], σ. 466· Aileen Ribeiro, *Fashion in the French Revolution*, Λονδίνο, Bastford Ltd, 1988, σ. 70.

³¹ Ribeiro, *Fashion in the French Revolution*, ό.π., σ. 54-56.

³² Το περιοδικό *Journal de la mode et du goût*, στις 5 Ιουνίου 1790· Ribeiro, *Fashion in the French Revolution*, ό.π., σ. 58-60.

Στην περίπτωση της Ελληνικής Επανάστασης δεν έχουμε περιοδικά μόδας, όπως στη Γαλλία, που να ορίζουν με σαφήνεια τι οφείλει να φοράει ένας επαναστατημένος ή ένας αντίθετος με την Επανάσταση. Ένα από τα ερωτήματα που τίθενται προς εξέταση στην έρευνα, μέσω των διαθέσιμων πηγών, έχει να κάνει με το αν η Ελληνική Επανάσταση επέφερε αλλαγές σε σχέση με την προεπαναστατική εποχή, που τα νησιά ήταν υπό την οθωμανική διοίκηση. Σε αυτό το πλαίσιο θα ανασυστήσουμε τα πρότυπα ομορφιάς των επαναστατημένων της εποχής: ποια ήταν αυτά και πώς συνδέονται –εάν συνδέονται– με τις αξίες-τάσεις, όπως συχνά «εκπορεύονταν» από τα ανώτερα στρώματα. Αν στη Σύρο της Ελληνικής Επανάστασης απουσιάζουν περιοδικά μόδας, όπως αυτά της γαλλικής περίπτωσης, διατίθενται, από την άλλη, περιοδικά ποικίλης ύλης τα οποία χρονολογούνται μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους και στα οποία υπάρχουν, σε ορισμένες περιπτώσεις, αναφορές σε γυναικεία ενδύματα. Επομένως πιθανότατα θα εντοπιστούν μόνο με έμμεσο τρόπο αυτές οι «λεπτές γραμμές» που θα μπορούσαν να σημαίνουν ότι τα ενδύματα ή η μόδα στη Σύρο εξέφραζαν πολιτικές θέσεις και ιδέες.

Το ασημένιο δαχτυλίδι μέλους της Φιλικής Εταιρείας, το οποίο ανήκει στη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη, θα μπορούσε να θεωρηθεί στοιχείο μόδας με πολιτική ιδεολογική τοποθέτηση αυτού που το φοράει. Το συγκεκριμένο περίτεχνο ως προς τη γλυπτική δαχτυλίδι, αγνώστου καλλιτέχνη, σχημάτιζε μια χειραψία με λεπτομέρειες στον σχηματισμό των δακτύλων.³³ Η χειραψία θα μπορούσε να συμβολίζει τη συνεργασία και το δαχτυλίδι να καθιστούσε το μέλος κοινωνό μιας πολιτικής ιδεολογίας. Τα κοσμήματα, ακριβώς επειδή έχουν πιο συχνά σύμβολα σε σχέση με τα ενδύματα, ίσως είναι πιο συχνό να συνδέονται με ιδεολογίες, όπως καταδείχθηκε, αντίστοιχα, στο παράδειγμα με κοσμήματα την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης. Στη Σύρο, δυστυχώς, δεν σώζονται –ή τουλάχιστον δεν έχουμε καταφέρει να εντοπίσουμε– υλικά αντικείμενα από την περίοδο τα οποία θα μας επέτρεπαν να ταυτίσουμε πρόσωπα με μόδες ή με πολιτικές ιδέες. Ωστόσο, στο κεφάλαιο που ακολουθεί και αφορά τα πρότυπα ομορφιάς της εποχής, ίσως μπορέσουμε να εντοπίσουμε τις λεπτές γραμμές στις οποίες αναφερθήκαμε προηγουμένως, σε πιο γενικό όμως πλαίσιο.

Μόδα Γυναικών

Η έρευνα επικεντρώνεται στη γυναικεία μόδα και, όπως γνωρίζουμε την εποχή εκείνη, οι περισσότερες γυναίκες ήταν αθέατες, εκτός από φωτεινές εξαιρέσεις εύπορων οικογενειών, ιδίως της διασποράς, ή κάποιες γυναίκες που πολέμησαν και έγραψαν για την Επανάσταση. Οι

³³ Βλ. Εικόνα 4. Λεζάντα από την έκθεση «1821 πριν και μετά», Μουσείο Μπενάκη, Κτίριο Πειραιώς: «Δαχτυλίδι μέλους της Φιλικής Εταιρείας, Ασήμι, Μουσείο ΜΠενάκη, 8391», Φωτογραφία: Όλγα Ευαγγελίδου, Από την επίσκεψη στην έκθεση στις 29/10/2021· Τάσος Σακελλαρόπουλος – Μαρία Δημητριάδου (επιμ.), *1821 Πριν και Μετά*, Μουσείο Μπενάκη – Τράπεζα της Ελλάδος – Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος – Alpha Bank, Αθήνα 2021, σ. 338.

γνωστότερες είναι η Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα, η Μαντώ Μαυρογένους, οι γυναίκες του Μεσολογγίου, του Σουλίου, η Ελισάβετ Υψηλάντη ή Μαριγώ Ζαραφοπούλα. Ωστόσο, οι μελέτες για το θέμα είναι λιγοστές και κυριαρχεί το αντρικό πρότυπο σε αυτές. Λίγα είναι τα αυτοβιογραφικά έργα που έχουν γραφτεί από γυναίκες – σε αντίθεση με αυτά των αντρών. Η ιστορικός και κριτικός της λογοτεχνίας Σοφία Ντενίση αναφέρεται στην Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, η οποία έχει γράψει την αυτοβιογραφία της, θεωρούμενη, μάλιστα, πρωτοπόρος. Το έργο της δημοσιεύτηκε από τον γιο της πενήντα χρόνια αφού το είχε γράψει.³⁴ Επιπλέον, τα περιηγητικά κείμενα που ασχολούνται αρκετά με τις γυναίκες είναι επίσης γραμμένα από άντρες: η γυναίκα και τα ενδύματά της ιδωμένα υπό το «αντρικό βλέμμα».

Ο όρος (*male gaze*) διατυπώθηκε το 1975 από τη βρετανίδα φεμινίστρια και θεωρητικό του κινηματογράφου Laura Mulvey. Σύμφωνα με την ίδια, η γυναίκα αντιμετωπίζεται ως παθητικό αντικείμενο και ο άντρας ως δρων υποκείμενο. Βεβαίως η προβληματική αφορούσε το σινεμά, στο οποίο δίνεται έμφαση στα βλέμματα.³⁵ Και παρόλο που ο όρος που εισήγαγε η Mulvey δεν λαμβάνει υπόψη τη γυναίκα θεατή ή άλλους παράγοντες, όπως η τάξη, εξακολουθεί να αποτελεί πολύ σημαντική συμβολή ως προς τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται οι γυναίκες (και στις εικαστικές τέχνες μεταξύ άλλων), ως αντικείμενα που μόνο στόχο έχουν να προσφέρουν ευχαρίστηση στα αντρικά βλέμματα.³⁶ Στην περίπτωση της περιόδου που εξετάζεται, παρόλο που ο όρος δεν είχε εφευρεθεί (όπως άλλωστε και η μόδα), εντούτοις χρησιμοποιείται στην έρευνα γιατί δίνεται η δυνατότητα να γίνει πιο κατανοητή η εποχή. Για παράδειγμα, στα οθωμανικά διατάγματα, άντρες ορίζουν τι θα φορέσουν οι γυναίκες· στα προικοσύμφωνα όπου αναφέρονται πληροφορίες για τα ενδύματα των γυναικών, ο νοτάριος/συμβολαιογράφος είναι άντρας· επίσης, τις περισσότερες περιπτώσεις, άντρες είναι οι περιηγητές που περιγράφουν ή δημιουργούν εικόνες και μας πληροφορούν για τα ενδύματα γυναικών. Οι κοινωνικές δομές αρθρώνονταν εν γένει σε μια αντροκρατούμενη βάση.³⁷

Αξίζει σε αυτό το σημείο να σταθούμε στα οθωμανικά διατάγματα, αντλώντας από την παρατήρηση της ιστορικού Angela Jianu ότι οι γυναίκες στη Μολδοβλαχία, επειδή κινούνταν κατά κύριο λόγο εντός του σπιτιού, ενώ τα οθωμανικά διατάγματα αφορούσαν τον δημόσιο χώρο, ενδεχομένως να είχαν περισσότερες ενδυματολογικές ελευθερίες από ό,τι οι άντρες.³⁸ Για την περίπτωση των γυναικών, εφόσον δεν ακολουθούσαν απαραίτητα τους νόμους, κάτι τέτοιο θα σήμαινε ότι θα μπορούσαν να αντληθούν περισσότερες πληροφορίες σε σχέση με τις πολιτισμικές

³⁴ Σοφία Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη γραφή». Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού διαφωτισμού-ρομαντισμού*, Αθήνα, Νεφέλη, 2014, σ. 25, σημ. 30.

³⁵ Laura Mulvey, «Visual Pleasure and Narrative Cinema», *Screen*, τ. 16, τχ. 3 (φθινόπωρο 1975), σ. 6-18.

³⁶ Συραγώ Τσιόρα, *Η επιμέλεια του Βλέμματος. Σύγχρονη τέχνη και επιμελητική πρακτική* (σειρά: Τέχνες 16), Αθήνα, νήσος, 2021, σ. 59.

³⁷ Σχετικά με τη βιβλιογραφία για το «αντρικό βλέμμα» ευχαριστώ θερμά την Κάτια Παπανδρεοπούλου.

³⁸ Angela Jianu, «Women, Fashion, and Europeanization: The Romanian Principalities, 1750-1830», στο Amila Buturović – Irvin C. Schick (επιμ.), *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture and History*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, I.B. Tauris, 2007, σ. 213.

μεταφορές. Επιπλέον, οι άντρες την εποχή εκείνης (όπως θα δειχθεί στο 4ο κεφάλαιο, στο παράδειγμα με τις κόρες του Κουντουριώτη) επιτρέπουν στις κόρες ή τις γυναίκες τους να ντύνονται με ενδύματα ακριβά· κατά κάποιο τρόπο, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι επιδείκνυαν την κοινωνική θέση του πατέρα ή του συζύγου τους. Το ενδιαφέρον στη μελέτη των γυναικείων ενδυμάτων έγκειται στο γεγονός ότι, εξετάζοντας τα ρούχα της εποχής, μπορεί κανείς να αντλήσει πληροφορίες για την κοινωνική θέση της γυναίκας. Παρόλο που στην παρούσα έρευνα δεν εστιάζουμε σε αυτή, θα μπορούσαν τα αποτελέσματα της έρευνας να φανούν χρήσιμα σε μελέτες οι οποίες εστιάζουν στο φύλο.

Πηγές

Η έρευνα είναι βασισμένη στην ιστορία της ενδυμασίας ή μόδας και, κατά μία έννοια, και στην ιστορία της τέχνης. Παρόλο που συχνά αμφισβητείται η θεώρηση της μόδας ως τέχνης, στην παρούσα μελέτη τα ενδύματα αντιμετωπίζονται ως έργα τέχνης. Η συγκεκριμένη θέση βασίζεται στο γεγονός ότι ο καλλωπισμός του σώματος συνιστά πρωταρχικό ρόλο της ένδυσης και, κατ' επέκταση, της μόδας, όπως θα δούμε αναλυτικά στο πρώτο κεφάλαιο.

Οι πηγές που μελετήθηκαν είναι πρωτογενείς, όπως τα ίδια τα ενδύματα, τα κοσμήματα, τα νοταριακά έγγραφα, η αλληλογραφία και ο Τύπος της εποχής, αλλά και δευτερογενείς, όπως μεταγενέστερες μελέτες.³⁹ Πιο αναλυτικά, μελετήθηκαν τα εξής:

Α) Τα ίδια τα ενδύματα, τα υφάσματα, τα κοσμήματα και τα υλικά τους

Αν και δεν σώζονται ενδύματα της περιόδου από τη Σύρο, εντούτοις εντοπίστηκαν ενδύματα και κοσμήματα του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα από άλλα νησιά του Αιγαίου στο Μουσείο Μπενάκη, στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο και στο Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα στο Ναύπλιο.

Με τα μουσειακά ενδύματα ήρθα σε επαφή στο πλαίσιο του προγράμματος Ψηφιακό Αρχείο 1821 του Κέντρου Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, σε συνεργασία με το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (2017-2019)· συγκέντρωσα ψηφιακά τεκμήρια και κείμενα που σχετίζονται με τα ενδύματα στα πρόθυρα της Επανάστασης, καθώς και κατά τη διάρκειά της. Με βάση τα ενδύματα κυρίως του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, τα οποία υπάρχουν σε συλλογές μουσείων, συγκεντρώθηκαν στη βάση δεδομένων πληροφορίες σχετικά με τις περιοχές στις οποίες αναφέρονται τα συγκεκριμένα ενδύματα. Για παράδειγμα, έχοντας ως αναφορά το σωζόμενο ένδυμα του 18ου αιώνα από την Άνδρο που ανήκει στη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη, συγκεντρώθηκαν στη βάση δεδομένων χαρακτηριστικά και κείμενα περιηγητών, ή και μεταγενέστερες

³⁹ Για τη διάκριση των πηγών στη μελέτη της ενδυμασίας βλ. Payne – Winakor – Farrell-Beck, *Ενδυματολογία*, ό.π., σ. 17.

βιβλιογραφικές αναφορές σχετικά με την ενδυμασία στην Άνδρο. Παράλληλα, σχεδιάστηκαν ενδύματα που υπάρχουν στα μουσεία και έχουν αναρτηθεί στη βάση δεδομένων, με τη λογική ότι ίσως έτσι καταστεί πιο εύκολη η σύγκριση των σωζόμενων ενδυμάτων με αυτά που απεικονίζονται σε χαρακτηριστικά της εποχής. Αυτή η πρακτική επανασχεδιασμού μουσειακών ενδυμάτων έχει εφαρμοστεί και στο άρθρο για την ψηφιακή βιβλιοθήκη 1821, με τίτλο «Χρωματιστά πετράδια και άλλες ενδυματολογικές λεπτομέρειες στα πρόθυρα της Ελληνικής Επανάστασης», και το οποίο αφορά την ενδυμασία γυναικών της Μάνης.

B) Τα νοταριακά έγγραφα

Τα νοταριακά έγγραφα (προικοσύμφωνα, διαθήκες, απογραφές περιουσίας) εντάσσονται στις πρωτογενείς πηγές και, καθώς δεν σώζονται ενδύματα και κοσμήματα στη Σύρο, αποτελούν και την πιο αξιόπιστη και πλούσια σε πληροφορίες πηγή σχετικά με την ενδυμασία της εποχής. Οι πληροφορίες που μπορεί κανείς να αντλήσει από τα έγγραφα αυτά είναι το είδος των ενδυμάτων, τα υφάσματα, τα χρώματα, τα κοσμήματα και τα υλικά τους. Παράλληλα, διαφαίνονται οι πολιτισμικές ανταλλαγές, η αξία των ενδυμάτων, η καταγωγή κ.ά. Στόχος ήταν, αφού ομαδοποιηθούν οι συγκεκριμένες τις πληροφορίες, να αντιστοιχιστούν –όσο αυτό είναι εφικτό– οι ονομασίες με τα είδη της ένδυσης και τις περιγραφές σε εικόνες, ώστε να ανασυστηθούν ενδυματολογικά στοιχεία και, κατ' επέκταση, πτυχές της μόδας της Σύρου. Αξίζει να σημειωθεί πως είναι η πρώτη φορά που οι συγκεκριμένες πηγές αξιοποιούνται για αυτό τον σκοπό. Σε επόμενα κεφάλαια της έρευνας (3ο-5ο) περιγράφονται αναλυτικά τα ενδυματολογικά στοιχεία. Επιπλέον, η ανάδειξη των στοιχείων και η ποικιλία που φαίνεται να υπάρχει στα χρώματα ενισχύουν την άποψη ότι δεν υπάρχει ένας συγκεκριμένος ενδυματολογικός τύπος στα νησιά.

Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) στον νομό Κυκλάδων, στο τμήμα Σύρου, μελετήθηκαν έγγραφα της εποχής όπως πρωτότυπα νοταριακά έγγραφα (χειρόγραφα) της Ερμούπολης από το 1827 (χρονολογία του α' σχετικού εγγράφου) μέχρι το 1850. Μελετήθηκαν, ακόμη, νοταριακά έγγραφα της Άνω Σύρου, που χρονολογούνται από το 1789 έως το 1850, μέσα από μικροφίλμ χειρογράφων του Αρχείου Καθολικής Επισκοπής Σύρου, που είναι κατατεθειμένα στο Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης, σύμφωνα με την καταγραφή του Αγαμέμνονα Τσελίκι. Τέλος, μελετήθηκαν βιβλιογραφικές πηγές με μετεγγραφές εγγράφων του 18ου και του 19ου αιώνα, τόσο της Σύρου όσο και άλλων νησιών του Αιγαίου [Πάρος, Νάξος, Μύκονος, Άνδρος, Χίος, Τήνος, Κρήτη, Κίμωλος, Ίος, Αμοργός και Πάτμος, για την περίπτωση της οποίας μας δίνει πολύ σημαντικές πληροφορίες το βιβλίο του Στέλιου Α. Παπαδόπουλου *Κείμενα για την τεχνική και την τέχνη. Νεοελληνικό αρχείο Ι.Μ. Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου* (Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 1990)].

Γ) Αφηγήσεις περιηγητών

Τις παραπάνω πηγές πλαισιώνουν και άλλες αφηγήσεις για την ενδυμασία, καθώς και τα πρότυπα ομορφιάς, από περιηγητικά κείμενα. Οι τέσσερις τόμοι του δημοσιογράφου και ιστοριοδίφη Κυριάκου Σιμόπουλου που περιλαμβάνονται στην έκδοση *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα* υπήρξαν η αφετηρία· έπειτα μελετήθηκαν ορισμένα περιηγητικά κείμενα στην πρωτότυπη γλώσσα γραφής τους, γαλλικά ή αγγλικά.⁴⁰

Δ) Χαρακτικά έργα περιηγητών ή άλλες ζωγραφικές απεικονίσεις.

Οι απεικονίσεις οι οποίες εντοπίζονται σε βιβλιογραφικές πηγές, βιβλία περιηγητών ή ενίοτε σε μουσειακές συλλογές είναι σημαντικές, καθώς οι εικόνες, σε ορισμένες περιπτώσεις, βοηθούν να αποκωδικοποιηθούν οι γραπτές πληροφορίες. Ωστόσο, όπως επισημαίνει η ιστορικός τέχνης Φανή-Μαρία Τσιγκάκου, στις περιπτώσεις όπου έχουμε απεικονίσεις ενδυμάτων από τους περιηγητές, χρειάζεται πολλή προσοχή στην εξαγωγή συμπερασμάτων, καθώς αυτές απείχαν από την πραγματικότητα. Αυτό θα μπορούσε να οφείλεται σε διάφορους λόγους. Ένας θα ήταν ότι συχνά τα χαρακτηριστικά έργα απεικόνιζαν τις γυναίκες και τα ενδύματά τους με βάση αισθητικά κριτήρια, απεικόνιση η οποία δεν αντιστοιχούσε στην πραγματικότητα. Άλλες φορές η μη πιστή απεικόνιση οφειλόταν στη βιασύνη των περιηγητών-ζωγράφων, αφού δεν βρίσκονταν πάντα σε ένα φιλικό περιβάλλον ή, ακόμη, οι σχεδιαστές δεν ακολουθούσαν πάντα τους περιηγητές που κατέγραφαν πληροφορίες, ώστε η μαρτυρία να συνοδεύεται από εικόνα· έτσι, οι απεικονίσεις πραγματοποιούνταν εκ των υστέρων και οι ζωγράφοι ή χαράκτες βασίζονταν στις περιγραφές των περιηγητών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αυτοσχεδιάζουν και να προσθέτουν σε μεγάλο βαθμό τη δική τους προσωπική οπτική, χωρίς όμως να έχουν δει οι ίδιοι τα ενδύματα. Σε άλλες περιπτώσεις, ακόμη και αν ήταν μάρτυρες των παραστάσεων που απεικόνιζαν, εξωραΐζαν τα ενδύματα χωρίς όμως να δημιουργούν εξωπραγματικές εικόνες. Επιπλέον, το ζήτημα της αντιγραφής παλαιότερων χαρακτηριστικών με μικρές παραλλαγές ήταν σύνηθες σε περιηγητικές εκδόσεις και τα καθιστά, σε ορισμένες περιπτώσεις, αναξιόπιστα.⁴¹

Η ψηφιακή πλατφόρμα *Travelogues*⁴² αποτέλεσε πολύ σημαντική πηγή, καθώς εκεί βρίσκονται αναρτημένα τέτοιου είδους χαρακτηριστικά έργα. Επιπλέον, η έκδοση του Μουσείου

⁴⁰ Οι τέσσερις τόμοι του Κυριάκου Σιμόπουλου (*Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, Αθήνα 1970-1975) υπήρξαν η αφετηρία στη μελέτη των περιηγητικών κειμένων και έπειτα μελετήθηκαν τα αντίστοιχα κείμενα στην πρωτότυπη γλώσσα γραφής τους, γαλλικά ή αγγλικά. Λαμβάνοντας υπόψη ότι ο Σιμόπουλος έχει επικριθεί καθώς έχει αποσπάσματα πηγών, χρησιμοποιώ τις αναφορές που έχει, αλλά όταν πρόκειται για πληροφορίες μείζονος σημασίας ανατρέχω στο πρωτότυπο κείμενο (όταν αυτό είναι εφικτό). Επιπλέον, από τη διασταύρωση των πηγών παρατήρησα ότι οι παραπομπές που έχει είναι ακριβείς.

⁴¹ Φανή-Μαρία Τσιγκάκου, «Έντυπες πηγές ελληνικών ενδυμασιών: Ένας διάλογος μεταξύ πραγματικότητας και φαντασίας», στο Λεονόρα Ναβάρι (επιμ.), *Η ελληνική ενδυμασία. Έντυπες πηγές 16ου-20ού αιώνα από τη Συλλογή Κοιλαλού*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006, σ. 26.

⁴² *Travelogues. Με το βλέμμα των περιηγητών. Τόποι-Μνημεία-Άνθρωποι. Νοτιοανατολική Ευρώπη – Ανατολική Μεσόγειος – Ελλάδα – Μικρά Ασία – Νότιος Ιταλία 15ος-20ός αιώνας*, <https://el.travelogues.gr/> (τελευταία ανάκτηση: 30/9/2022).

Μπενάκη «Η ελληνική ενδυμασία, έντυπες πηγές 16ου-20ού αιώνα από τη Συλλογή Κοιλαλού», της Leonora Navari, αποτέλεσε πολύ σημαντική πηγή πληροφοριών όσον αφορά τις απεικονίσεις.

Ε) Εφημερίδες, περιοδικά, αλληλογραφία, αρχειακό υλικό, βιβλιογραφία εποχής

Οι εφημερίδες, τα περιοδικά, η αλληλογραφία, αρχειακό υλικό και βιβλία της εποχής αποτελούν επίσης πρωτογενείς πηγές της έρευνας. Οι εφημερίδες και τα περιοδικά που μελετήθηκαν αφορούν την περίοδο μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Ενδεικτικά, αναφέρουμε την εφημερίδα *Ερμής* (Ερμούπολη, Σύρος) του 1843 και το περιοδικό *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* (Ερμούπολη, Σύρος) των ετών 1847-1848. Ένα βιβλίο της εποχής που απόκειται στα ΓΑΚ Σύρου είναι αυτό του ιατρού Π. Ζωντανού *Περί ανατροφής των κορασίων*.⁴³ Στην αλληλογραφία που εξετάστηκε περιλαμβάνεται αυτή των Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου, καθώς και το *Χιακόν Αρχείον*.⁴⁴

Βιβλιογραφία

Όσον αφορά τη βιβλιογραφία, η έρευνα βασίζεται σε σύγχρονες μελέτες και προσεγγίσεις της ιστορίας της μόδας. Ο συλλογικός τόμος που επιμελήθηκαν οι ιστορικοί μόδας Linda Welters και Abby Lillethun, με τίτλο *The Fashion Reader* (2011),⁴⁵ καθώς και το συγγραφικό έργο των ιδίων *Fashion History: A Global View* (2018),⁴⁶ συνιστούν σημείο αναφοράς για το θεωρητικό πλαίσιο της διατριβής και τον επαναπροσδιορισμό της έννοιας της μόδας. Ως προς το θεωρητικό πλαίσιο και τη διαμόρφωση των προτύπων ομορφιάς, λήφθηκαν υπόψη έργα όπως της ιστορικού Maria Todorova για τα Βαλκάνια, του Larry Wolff ως προς τον οριενταλισμό, του Eric Hobsbawm και της Χριστίνας Κουλούρη σε σχέση με την επινόηση της παράδοσης.⁴⁷ Κρίθηκε σκόπιμο να μελετηθεί βιβλιογραφία, όπως της Laura Mulvey, που αφορά το αντρικό βλέμμα, καθώς η οπτική των πηγών της εποχής που έχουμε είναι υπό αυτό το πρίσμα.⁴⁸

Ακόμη, ιστορικές έρευνες που αφορούν την ιστορία της ένδυσης του 18ου και του 19ου αιώνα, όπως της Ευφροσύνης Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου για το ένδυμα στην Κύπρο, παρέχουν

⁴³ Π. Ζωντανός, *Περί ανατροφής των κορασίων και της δημοσίου εκπαιδεύσεως των αρρένων*, Ερμούπολη 1836, σ. 28, 30.

⁴⁴ *Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, επιμ.: Κωνσταντίνος Αθαν. Διαμάντης, τ. 9, Αθήνα, Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους – Τυπογραφείον Ι. Ροσσολάτου, 1968· *Χιακόν Αρχείον*, επιμ.: Ιωάννης Βλαχογιάννης, τ. Α', Αθήνα, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1924.

⁴⁵ Linda Welters – Abby Lillethun, «Introduction», στον ίδιον (επιμ.), *Fashion Reader: Second Edition*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, Berg, 2011, σ. xxvii.

⁴⁶ Linda Welters – Abby Lillethun, *Fashion History: A Global View*, Λονδίνο κ.α., Bloomsbury, 2018, σ. 2, 4, 15-16, 29.

⁴⁷ Maria Todorova, *Βαλκάνια. Η Δυτική φαντασίωση*, πρόλογος-επιμ.: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, μτφρ.: Ιουλία Κολοβού, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2005, σ. 293· Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Στάνφορντ, Stanford University Press, 1994· Eric Hobsbawm, «Εισαγωγή: Επινόοντας παραδόσεις», στον ίδιον – Terence Ranger (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, μτφρ.: Θανάσης Αθανασίου, Αθήνα, Θεμέλιο, 2004, σ. 9-24· Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και Εθνική ταυτότητα 1821-1930*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2020.

⁴⁸ Mulvey, «Visual Pleasure and Narrative Cinema», ό.π.

σημαντικές πληροφορίες, οι οποίες αξιοποιήθηκαν για την ερμηνεία λέξεων που εντοπίζονται στα νοταριακά έγγραφα της διατριβής.⁴⁹ Λαογραφικές έρευνες, όπως της Αγγελικής Χατζημιχάλη, της Ιωάννας Παπαντωνίου, της Νάντιας Μαχά-Μπιζούμη, μας έδωσαν σημαντικές πληροφορίες κυρίως σε σχέση με ορισμένες τεχνικές λεπτομέρειες, π.χ. τα είδη των υφασμάτων. Για τη μελέτη της μόδας στη Μολδοβλαχία στάθηκαν αρωγοί το σχετικό έργο του Tudor Dinu και το άρθρο της Angela Jianu.⁵⁰ Μελετήθηκαν βιβλία ιστορίας της μόδας, αλλά και βιβλία σχετικά με τα πρότυπα ομορφιάς της Ευρώπης.⁵¹ Παράλληλα, το έργο της Aileen Ribeiro για τη μόδα στη Γαλλική Επανάσταση υπήρξε σημαντικός βοηθός για την έρευνα.⁵² Ένα άλλο σημείο αναφοράς, ως προς τη μελέτη της οθωμανικής μόδας, συνιστά ο συλλογικός τόμος *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, σε επιμέλεια των ιστορικών Suraiya Faroqhi και Christoph Neumann.⁵³ Η συγκεκριμένη έκδοση παρέχει σημαντικές πληροφορίες ως προς την ενδυμασία, η σύγκριση των οποίων με τις διαθέσιμες πηγές της έρευνας μπορεί να φωτίσει τον βαθμό επιρροής των νησιών από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τέλος, μελετήθηκε βιβλιογραφία που αφορά την τοπική και νησιωτική ιστορία της περιόδου της Επανάστασης.

Αν μεταφράζαμε τις λέξεις σε εικόνες

Η σύγκριση των πληροφοριών από τις πηγές με σωζόμενα δείγματα ενδυμάτων στα μουσεία μάς επιτρέπει να προβούμε σε ορισμένες υποθέσεις και συμπεράσματα. Αυτές οι υποθέσεις και τα συμπεράσματα, εφόσον οι πηγές μας είναι κατά κύριο λόγο λεκτικές, εμπεριέχουν πάντοτε την υποκειμενικότητα στη «μετάφρασή» τους σε εικόνες. Αν, για παράδειγμα, ήταν στόχος να αποτυπωθούν τα ενδύματα, τα κοσμήματα, τα υποδήματα και όλα αυτά που συνδέονται με τη μόδα της εποχής, θα μπορούσαν να δημιουργηθούν εκδοχές απεικονίσεων, αμέτρητες μάλιστα, αφού οι λεπτομέρειες θα διαφοροποιούσαν τα σχέδια. Τέτοιες απεικονίσεις θα σχεδιαστούν ενδεικτικά στο Παράρτημα της διατριβής, έτσι ώστε να δοθεί ένα τέτοιο παράδειγμα, επισημαίνοντας ότι μέσα από τα έγγραφα τα πιο ασφαλή συμπεράσματα αφορούν ενδυματολογικά στοιχεία παρά ενδυματολογικά σύνολα.

Στα κείμενα παρατηρείται σε ορισμένες περιπτώσεις διαφορετική ορθογραφία από αυτή με την οποία γράφεται η λέξη, ενώ σε άλλες δεν υπάρχει τόνος. Όταν χρησιμοποιούνται τα

⁴⁹ Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα με βάση γραπτές πηγές, απεικονίσεις και σωζόμενα είδη ενδύσεως*, [αδημοσίευτη] διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Λευκωσία 1993, σ. 391.

⁵⁰ Tudor Dinu, *Μόδα και Πολυτέλεια στη Βλαχία της Ελληνικής Επανάστασης*, μτφρ.: Ελισάβετ Κελεπέρη, Αθήνα, Ακρίτας, 2021· Jianu, «Women, Fashion, and Europeanization», ό.π.

⁵¹ Phyllis G. Tortora – Sara B. Marcketti, *Survey of Historic Costume*, Λονδίνο κ.α., Fairchild / Bloomsbury, 2015 [6η έκδ.].· Georges Vigarello, *Η ιστορία της ομορφιάς. Το σώμα και η τέχνη του καλλωπισμού από την Αναγέννηση ως σήμερα*, μτφρ.: Λία Βουτσοπούλου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2007.

⁵² Ribeiro, *Fashion in the French Revolution*, ό.π.

⁵³ Suraiya Faroqhi – Christoph K. Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, Κωνσταντινούπολη, Eren, 2004.

εισαγωγικά, η λέξη είναι γραμμένη όπως είναι στο πρωτότυπο κείμενο. Ακόμη, επειδή κάποιες φορές είναι δυσανάγνωστη η λέξη ή η ημερομηνία, χρησιμοποιείται ένα αγγλικό ερωτηματικό ή μια κάθετος στο κείμενο, ώστε να φαίνονται οι διαφορετικές εκδοχές γραφής. Όσον αφορά τις ποσοτικές πληροφορίες σε σχέση με τα ενδύματα, αναφέρονται σε ορισμένες περιπτώσεις, χωρίς ωστόσο να έχουν αποτελέσει ερώτημα της έρευνας στην ουσία. Καθώς δεν υπάρχει πλήρης εικόνα των κοινωνικών στρωμάτων, έστω και μία αναφορά σε ενδύματα ή κοσμήματα μπορεί να σταθεί πολύτιμη ως πληροφορία, ενδεικτική και για ενδυματολογικά στοιχεία και άλλων γυναικών που ίσως δεν εντοπίστηκαν ή δεν είχαν τη δυνατότητα να έχουν προικοσύμφωνο.

Τέλος, ευελπιστώ η παρούσα έρευνα να συμβάλει στην ευρύτερη μελέτη πτυχών της Ελληνικής Επανάστασης και της εποχής πριν και μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους. Μόδα ή ενδυμασία και επανάσταση: όροι που ενδεχομένως συνειρμικά φαίνονται αντιφατικοί, καθώς μπορεί κανείς λογικά να σκεφτεί ότι σε κρίσιμες ιστορικά περιόδους δεν υπάρχει καιρός για ενδύματα, κοσμήματα, υποδήματα· ωστόσο, ευτυχώς ή δυστυχώς, η ενδυμασία και, κατ' επέκταση, η μόδα αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο του ανθρώπου και το ενδιαφέρον έγκειται σε αυτήν ακριβώς την αντίφαση.

Δομή εργασίας

Η έρευνα χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος έχει δύο κεφάλαια και αφορά το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας. Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύονται οι έννοιες *μόδα*, *ένδυση* και *παραδοσιακή φορεσιά*. Επιπλέον, παρατίθενται οι λόγοι για τους οποίους επιλέγεται να χρησιμοποιηθεί ο όρος *μόδα* στην παρούσα έρευνα και αναλύονται τα χαρακτηριστικά της. Παράλληλα, εξετάζεται η γλώσσα της Σύρου μέσα από τα νοταριακά έγγραφα: ποιοι είναι δηλαδή οι γενικοί όροι που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν τα ενδύματα, όπως π.χ. η φράση *φορεσιές ρούχα*. Τέλος στο πρώτο κεφάλαιο επισημαίνονται πιθανοί λόγοι δαιμονοποίησης της μόδας. Το δεύτερο κεφάλαιο αφορά τα πρότυπα ομορφιάς στο Αιγαίο και πιο συγκεκριμένα τη Σύρο. Οι πληροφορίες προέρχονται κυρίως από τους περιηγητές και από τον Τύπο της εποχής, κυρίως μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Επιπλέον η οπτική, με μικρές εξαιρέσεις, συνδέεται με αυτό που αναφέρθηκε και προηγουμένως ως «αντρικό βλέμμα».

Το δεύτερο μέρος χωρίζεται σε τρία κεφάλαια: το τρίτο, το τέταρτο και το πέμπτο. Τα κεφάλαια αυτά σχετίζονται με τρεις περιόδους. Στο τρίτο κεφάλαιο παρατίθενται πληροφορίες για τα ενδύματα της Άνω Σύρου προεπαναστατικά, δηλαδή από το 1789 έως το 1820. Αναλύονται τα είδη ενδυμάτων, κοσμημάτων, υποδημάτων που αναφέρονται στα νοταριακά έγγραφα. Επιδιώκεται να δοθεί η ερμηνεία τους όπου χρειάζεται και η συσχέτισή τους με ενδύματα. Αυτό επιτυγχάνεται

με τη σύγκριση με μουσειακά ενδύματα, κείμενα και χαρακτηριστικά περιηγητών, καθώς και άλλες βιβλιογραφικές πηγές στις οποίες εντοπίζεται η λέξη. Στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στη μόδα την περίοδο της Επανάστασης, στην Άνω Σύρο αλλά και στη νεοσύστατη Ερμούπολη (1821-1830). Όπως και στο τρίτο κεφάλαιο, έτσι και σε αυτό αναλύονται τα είδη της ένδυσης και σε ορισμένες περιπτώσεις συγκρίνονται με την προηγούμενη περίοδο. Παράλληλα τίθεται το ερώτημα αν εντοπίζεται κάποια τομή στη μόδα της περιόδου που συνδέεται με την Επανάσταση. Στο πέμπτο κεφάλαιο εξετάζεται η μόδα από το 1831 έως το 1850, μετά δηλαδή από την ίδρυση του ελληνικού κράτους στην Ερμούπολη. Έχοντας ως σημείο αναφοράς την Ερμούπολη αυτή τη φορά, αναλύονται τα ενδύματα που εντοπίζονται στα νοταριακά έγγραφα και αυτά που, κατά κάποιο τρόπο, συνδέονται με άλλους τόπους, ώστε να γίνει σαφές αν οι άνθρωποι που εγκαταστάθηκαν στη νέα πόλη έφεραν μαζί τους τις ενδυματολογικές τους συνήθειες. Επιπλέον, γίνεται σύγκριση, όπου χρειάζεται, με τις προηγούμενες περιόδους που εξετάστηκαν στο τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο. Τέλος, γίνεται αναφορά στη βασίλισσα Αμαλία και την επιρροή που πιθανότατα είχε στη μόδα της περιόδου και της Σύρου.

ΜΕΡΟΣ Α΄

Κεφάλαιο 1ο

Μόδα, ένδυση, φορεσιές, παραδοσιακό κοστούμι:

Η γλώσσα των εγγράφων της Σύρου

Η ένδυση θα μπορούσε να μοιάζει με ένα εξωτερικό «περίβλημα» μέσα στο οποίο βυθίζεται κανείς. Η αίσθηση αυτή δημιουργείται μέσω της ετυμολογικής ανάλυσης της λέξης (*εν-δύω*): *δύω* σημαίνει «βυθίζω» και, κατ' επέκταση, «ενδύομαι», «βυθίζομαι μέσα σε κάτι». «Μέσα από τα ενδύματα φοράμε τα σώματά μας και κατασκευάζουμε τον εαυτό μας».⁵⁴ Οι έννοιες της κατασκευής και της ταυτότητας φανερώνουν τη στενή σύνδεση των ανθρώπων με την ένδυση σε κάθε ιστορική περίοδο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι η ένδυση είναι ζήτημα προσωπικό και ταυτόχρονα κοινωνικό. Ακόμη κι αν υπάρχουν τύποι ενδυμάτων, κώδικες ή άλλοι κανόνες, η έκφραση και η προσωπικότητα κάθε ατόμου στην κοινωνία αντικατοπτρίζονται στα ενδύματά του. Η *ένδυση*, η *ενδυμασία*, το *ντύσιμο*, ο *ρουχισμός*, το *φόρεμα* είναι μόνο μερικές από τις λέξεις που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν αυτή την «επίκτητη επιδερμίδα».⁵⁵ Ταυτόχρονα, η *μόδα* είναι μια αμφιλεγόμενη έννοια, που συχνά διαχωρίζεται από την ένδυση, την ενδυμασία ή την παραδοσιακή φορεσιά. Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξεταστούν οι παραπάνω όροι σε θεωρητικό πλαίσιο και θα αναπτυχθούν λόγοι για τους οποίους η μόδα θα μπορούσε να προτιμηθεί ως ερμηνευτικό μέσο έναντι των άλλων όρων για τη μελέτη της ενδυμασίας των νησιών του Αιγαίου, και συγκεκριμένα της Σύρου στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα (1789-1850).

Ένδυση, ένδυμα ή ενδυμασία

Οι λέξεις *ένδυμα*, *ένδυση* και *ενδυμασία*, προερχόμενες από το ρήμα *ενδύω*, μοιάζουν συνώνυμες, ωστόσο υπάρχουν ορισμένες λεπτές διαφορές μεταξύ τους. Στη διεθνή βιβλιογραφία προτείνεται από ορισμένους θεωρητικούς ο όρος *dress* για να περιγράψει τα ενδύματα κάθε εποχής· ένα από τα ερωτήματα που τίθενται στην έρευνα είναι πώς μεταφράζεται ο όρος στην ελληνική γλώσσα. Πιο συγκεκριμένα, η κοινωνιολόγος και ανθρωπολόγος Mary Ellen Roach-Higgins και η ακαδημαϊκός και συγγραφέας Joanne Eicher περιγράφουν τον όρο *dress* ως το σύνολο των μετασχηματισμών/αλλαγών του σώματος, όπως το χτένισμα των μαλλιών, το χρώμα του δέρματος, ακόμη και η αρωματισμένη ανάσα. Ο όρος περιλαμβάνει και τα «συμπληρώματα» του σώματος,

⁵⁴ Η συγκεκριμένη φράση ανήκει στην Jennifer Craik, *The Face of Fashion: Cultural Studies in Fashion*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, Routledge, 1994, σ. 16.

⁵⁵ Ο Ευάγγελος Παπανούτσος αναφέρεται στη λέξη *φόρεμα* στο έργο *Πρακτική φιλοσοφία*, Αθήνα, Δωδώνη, 1984, σ. 206.

όπως τα ρούχα, τα κοσμήματα ή τα αξεσουάρ.⁵⁶ Το ένδυμα, που σημαίνει αυτό που χρησιμεύει στην ένδυση, το ρούχο, ίσως σχετίζεται περισσότερο με την αγγλική λέξη *garment*.⁵⁷ ωστόσο, επειδή η έννοια που αναζητείται χρειάζεται να περικλείει, εκτός από τα ίδια τα ρούχα, τα αξεσουάρ, την κόμμωση, το μακιγιάζ, τα τατουάζ και ό,τι μπορεί να σχετίζεται με το παρουσιαστικό ενός ατόμου,⁵⁸ δεν θα μπορούσε να είναι το ένδυμα η κατάλληλη λέξη. Η ένδυση αποτελεί την ενέργεια και το αποτέλεσμα του ενδύω και η ενδυμασία το σύνολο των ενδυμάτων ενός ατόμου.⁵⁹ Ο γάλλος συγγραφέας, φιλόσοφος και κριτικός Roland Barthes αναφέρει, σε σχέση με τις διαφορές ανάμεσα στις λέξεις *ενδυμασία* και *ένδυση*, ότι «ένα γεγονός ένδυσης» αποτελεί την υιοθέτηση της ενδυμασίας μιας ομάδας από ένα άτομο, ενώ «ένα γεγονός ενδυμασίας» μελετάται μέσω της κοινωνιολογίας ή της ιστορίας.⁶⁰ Αξίζει, ωστόσο, εδώ να σημειωθεί ότι οι συγκεκριμένες λέξεις από το κείμενο του Barthes αποτελούν μετάφραση από τη γαλλική γλώσσα, με τον όρο *costume* να μεταφράζεται ως «ενδυμασία» και τον όρο *habillement* ως «ένδυση».

Ακόμη, πολλοί μελετητές έχουν χρησιμοποιήσει τον όρο *costume history* για να περιγράψουν την ιστορία της ενδυμασίας, όπως μεταφράζεται στα ελληνικά. Οι συγγραφείς Payne, Winakor και Farrell-Beck αναφέρονται στην ίδια έννοια, ωστόσο, ως «ένδυση» ή «ένδυμα», το οποίο περικλείει κάθε τροποποίηση στην εμφάνιση ενός ατόμου, π.χ. τα ρούχα, τα αξεσουάρ, το μακιγιάζ, τα κοσμήματα, τα εσώρουχα κ.ά.⁶¹ Ο όρος *κοστούμι* μοιάζει, σύμφωνα και με τις Higgins και Roach, να σχετίζεται με έναν κοινωνικό ρόλο ή μια δραστηριότητα εκτός της καθημερινότητας, όπως το θέατρο ή μια τελετή.⁶² Σε προγενέστερες εποχές κατά τις οποίες οι κοινωνικοί ρόλοι ήταν πιο διακριτοί, τα αντικείμενα της ιστορίας του κοστούμιού ενδεχομένως συνέπιπταν με αυτά της ιστορίας της ενδυμασίας, όπως εννοούνται στα ελληνικά (*costume / dress*). Έτσι, η χρήση του όρου *costume* θα μπορούσε ίσως να σχετίζεται με το γεγονός ότι τον 18ο αιώνα, λ.χ., το ένδυμα ήταν τόσο συνδεδεμένο με την κοινωνική θέση ώστε καθένας/καθεμία έμοιαζε να επιτελεί έναν συγκεκριμένο ρόλο στην κοινωνία, όπως σε μία θεατρική σκηνή.⁶³ Επιπλέον, η θεατρική σκηνή συχνά αποτελούσε ένα πειραματικό στάδιο νέων ενδυματολογικών στοιχείων που αργότερα ήταν πιθανό να υιοθετηθούν στην καθημερινή ένδυση.⁶⁴

⁵⁶ Mary Ellen Roach-Higgins – Joanne B. Eicher, «Dress and Identity», στον ίδιον – Kim K. P. Johnson (επιμ.), *Dress and Identity*, Νέα Υόρκη, Fairchild, 1995, σ. 7.

⁵⁷ Δημήτρης Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσας*, τ. Ε', Αθήνα, Τεγόπουλος-Ασημακόπουλος, 1964, σ. 2538.

⁵⁸ Blance Payne – Geitel Winakor – Jane Farrell-Beck, *Ενδυματολογία. Ιστορία της ενδυμασίας*, μτφρ.: Ρούντυ Παγίδα, Αθήνα, Εκδόσεις Ίων, 2009 [β' έκδ.], σ. 11.

⁵⁹ Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσας*, τ. Ε', ό.π., σ. 2538.

⁶⁰ Roland Barthes, «Το μπλε είναι φέτος στη μόδα...». *Κείμενα για την ένδυση και τη μόδα*, μτφρ.: Βασίλειος Πατσογιάννης, Αθήνα, Πλέθρον, 2016, σ. 18-20.

⁶¹ Payne – Winakor – Farrell-Beck, *Ενδυματολογία*, ό.π., σ. 11.

⁶² Roach-Higgins – Eicher, «Dress and Identity», ό.π., σ. 10.

⁶³ Ρίτσαρντ Σένετ, *Η τυραννία της οικειότητας. Ο δημόσιος και ιδιωτικός χώρος στον δυτικό πολιτισμό*, μτφρ.: Γιώργος Μερτίκας, Αθήνα, Νεφέλη, 1999, σ. 92.

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 101.

Επομένως το κοστούμι, παρόλο που περιγράφει ένα ενδυματολογικό σύνολο, όπως η λέξη *ένδυση* και *ενδυμασία*, είναι πιο κατάλληλος όρος για τις παραστατικές τέχνες ή το καρναβάλι.⁶⁵ Ακόμη, στα ελληνικά έχει χρησιμοποιηθεί η λέξη *φόρεμα*,⁶⁶ η οποία θα μπορούσε να αντικαταστήσει την *ενδυμασία*, ωστόσο στην ελληνική γλώσσα δεν φαίνεται να χρησιμοποιείται συχνά με τη γενική έννοια του όρου, όπως συμβαίνει με το αγγλικό *dress*. Συνεπώς, επειδή δεν είναι σαφές με ποια λέξη στην ελληνική γλώσσα θα μπορούσε να αντιστοιχιστεί η λέξη *dress* ώστε να συνομιλεί με τη διεθνή βιβλιογραφία, στην παρούσα έρευνα επιλέγεται η χρήση των όρων *ενδυμασία* και *ένδυση* ως συνώνυμων.

Παραδοσιακό κοστούμι – λαϊκή φορεσιά

Η έννοια της ένδυσης μοιάζει συχνά να χρησιμοποιείται ως ένας πιο ουδέτερος όρος σε σχέση με το παραδοσιακό κοστούμι και τη μόδα, αλλά είναι αρκετά σύνθετες, όσον αφορά την περίοδο που εξετάζεται (18ος και 19ος αι.), να χρησιμοποιούνται οι όροι *παραδοσιακό κοστούμι* ή *λαϊκή φορεσιά* για να περιγράψουν τα ενδύματα. Η *παράδοση*, ως λέξη, προσδιορίζει κάποια συνήθεια ή έθιμο το οποίο μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά για διαφορετικούς, κάθε φορά, λόγους, μετατρέπεται σε σταθερά και αποτελεί ενδυματολογική επιλογή.⁶⁷ Εξάλλου, τα υποκείμενα κοινωνιών που συχνά χαρακτηρίζονται «παραδοσιακές», όπως της Σύρου, κατά την υπό μελέτη εποχή, δεν αντιλαμβάνονταν απαραίτητα τα ίδια τα ρούχα τους ως παραδοσιακά.

Η έννοια της παράδοσης στην Ευρώπη του 18ου και του 19ου αιώνα χρησιμοποιήθηκε ως μέσο ενίσχυσης των εθνικιστικών στόχων,⁶⁸ με την «επινόησή» της να εμπεριέχει, κατά τον βρετανό ιστορικό Eric Hobsbawm, την αντίθεση ανάμεσα σε έναν συνεχώς μεταβαλλόμενο σύγχρονο κόσμο και σε μια σειρά από χαρακτηριστικά των κοινωνιών τα οποία νοούνται ως σταθερά.⁶⁹ Τα ενδύματα αποτελούν οργανικό κομμάτι μιας τέτοιας επινοημένης παράδοσης, καθώς, σύμφωνα με την ιστορικό Χριστίνα Κουλούρη, τα εθνικιστικά κινήματα που αναπτύχθηκαν στην Ευρώπη την περίοδο του Ρομαντισμού τα χρησιμοποίησαν ως μηχανισμούς κοινωνικής συνοχής.⁷⁰ Η στολή και η ομοιομορφία σε όλα τα κοινωνικά στρώματα ενός έθνους θα μπορούσε να σημαίνει την εξάλειψη της διάκρισης ανάμεσά τους και, αντ' αυτού, τη διατήρησή της σε εθνικό επίπεδο.

⁶⁵ Lise Skov – Marie Riegels Melchior, *Research Approaches to the Study of Dress and Fashion*, Copenhagen Business School, Creative Encounters Working Paper No. 19, 2008, σ. 4.

⁶⁶ (1966) Παπανούτσος, *Πρακτική φιλοσοφία*, ό.π., σ. 206.

⁶⁷ Δημήτρης Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσας*, τ. ΙΑ', Αθήνα, Τεγόπουλος-Ασημακόπουλος, 1964, σ. 5428.

⁶⁸ Linda Welters – Abby Lillethun, «Introduction», στον ίδιον (επιμ.), *Fashion Reader: Second Edition*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, Berg, 2011, σ. xxviii.

⁶⁹ Eric Hobsbawm, «Εισαγωγή: Επινοώντας παραδόσεις», στον ίδιον – Terence Ranger (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, μτφρ.: Θανάσης Αθανασίου, Αθήνα, Θεμέλιο, 2004, σ. 10.

⁷⁰ Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και Εθνική ταυτότητα 1821-1930*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2020, σ. 414· Alexander Maxwell, *Patriots against Fashion: Clothing and Nationalism in Europe's Age of Revolutions*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2014, σ. 1.

Αυτή η τάση για εθνική ομοιομορφία τον 19ο αιώνα παρατηρείται σε παγκόσμια κλίμακα και πραγματοποιείται μέσα από αντίστοιχους σχεδιασμούς.⁷¹

Στην περίπτωση του ελληνικού κράτους, η τάση για ενδυματολογική ομοιομορφία επιδιώχθηκε, εκτός από την εδραίωση του εθνικού κοστούμιού, και με την καθιέρωση τοπικών «παραδοσιακών φορεσιών», οι οποίες έφεραν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αλλά θεωρούνταν ότι βασίζονταν σε μια χρονικά ευρύτερη ελληνική παράδοση. Η λαογράφος Αγγελική Χατζημιχάλη και η ενδυματολόγος/σκηνογράφος Ιωάννα Παπαντωνίου έχουν συμβάλει στη μελέτη τοπικών ενδυμασιών και μας δίνουν πολύ σημαντικές πληροφορίες για τις τεχνικές, τα υλικά, τις ονομασίες τους κ.ά.· ωστόσο η προσέγγισή τους καθιερώνει τελικά τα τοπικά ενδύματα ως εθνικά, ελληνικά, παραδοσιακά. Η πρώτη, μάλιστα, σε μελέτες της για την ένδυση μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, αναφέρεται στα ενδύματα ως *λαϊκές φορεσιές* ή με τον όρο *εθνικαί ενδυμασίαι*.⁷² Η δεύτερη, στην έκδοση *Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής γυναικείας παραδοσιακής ενδυμασίας*, αναφέρει:

Κάθε ελληνική τοπική φορεσιά είναι ένα σύνολο ενδυμάτων, που χαρακτηρίζει μια ομάδα ανθρώπων που ζουν μέσα στον ελληνικό χώρο. ... Μέσα στη συντηρητική και αυστηρή κοινωνία του χωριού και της μικρής πόλης, η σιγουριά και η άνεση επιτυγχάνονται με την ομοιομορφία που προσφέρει μια «στολή». Η στολή βασίζεται στην παράδοση και στη συντηρητικότητα και διαφέρει ριζικά απ' τη «μόδα» που βασίζεται στην αλλαγή. ... Τα ενδύματα μιας συντηρητικής ομάδας μορφοποιούνται κατά εποχές απ' την επίδραση μιας άλλης δυνατότερης ανθρώπινης ομάδας. Εξαρτώνται όμως πάντα από τα τοπικά υλικά και το εμπόριο.⁷³

Παρατηρείται συχνά αυτός ο διαχωρισμός ανάμεσα στην παραδοσιακή φορεσιά ή το παραδοσιακό ένδυμα ή τη στολή (όπως αναφέρεται από την Παπαντωνίου) και στη μόδα, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις που αφορούν περιοχές εκτός της δυτικής Ευρώπης, όπως αυτή που μελετάται εδώ. Η ενδυμασία των κατοίκων των νησιών του Αιγαίου τον 18ο και τον 19ο αιώνα χαρακτηρίζεται συχνά τοπική ενδυμασία και συνδέεται με την παράδοση, ενώ το ευρωπαϊκό ένδυμα την ίδια περίοδο χαρακτηρίζεται μόδα. Η κατηγοριοποίηση της ενδυμασίας στα νησιά ως παραδοσιακών ενδυμάτων τούς προσάπτει το χαρακτηριστικό της «σταθερότητας» (ή των πολύ αργών αλλαγών) και πολύ συχνά της οικοτεχνίας.

Το παραδοσιακό ρούχο ταυτίστηκε πολλές φορές με το ένδυμα των χωρικών ή το λαϊκό ένδυμα και διαχωρίστηκε από το «αστικό», αυτό δηλαδή που σε αρκετές περιπτώσεις συνδέθηκε με

⁷¹ C. A. Bayly, *The Birth of the Modern World 1780-1914: Global Connections and Comparisons*, Malden, Blackwell, 2004, σ. 12-17 [= ελληνικά: *Η γέννηση του νεωτερικού κόσμου, 1780-1914*, μτφρ.: Κώστας Αντύπας, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013].

⁷² Η Πετρίδου, παραθέτοντας τον Βασίλη Νιτσιάκο, αναφέρεται στον χαρακτήρα του έργου της Χατζημιχάλη ως «εθνοκεντρικός», κρίνοντας ότι καθυστέρησε «τη στροφή στην πιο κοινωνική προσέγγιση της ένδυσης» (Ελία Πετρίδου, «Ένδυμα και υλικός πολιτισμός: Από τη σημειολογία στη δράση», στο Ελεάνα Γιαλούρη (επιμ.), *Υλικός πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 357).

⁷³ Ιωάννα Παπαντωνίου, «Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής γυναικείας παραδοσιακής ενδυμασίας», *Εθνογραφικά*, τ. 1 (1978), σ. 7.

τις ανώτερες τάξεις, τις νέες τάξεις και, κατ' επέκταση, τη μόδα. Ωστόσο ο όρος *λαϊκή φορεσιά* δεν αντιτίθεται πραγματικά στην έννοια της μόδας, όπως το παραδοσιακό κοστούμι ή η παραδοσιακή φορεσιά, που προϋποθέτει την ύπαρξη μιας «στολής» με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και αμετάβλητης σε μεγάλο βαθμό στον χρόνο. Η λαϊκή φορεσιά συνδέεται με την οικοτεχνία και τα πιο φτωχά στρώματα ή τους κατοίκους αγροτικών περιοχών, και βασίζεται περισσότερο σε έναν κοινωνικό και οικονομικό διαχωρισμό. Παράλληλα, θα μπορούσε να εντάσσεται στο ενδυματολογικό σύστημα της μόδας που, σε αντίθεση με την παράδοση, μας δίνει τη δυνατότητα να παρατηρήσουμε την πολυπολιτισμικότητα, τις ωσμώσεις, τις ανταλλαγές. Επιπλέον, κατά την περίοδο της Επανάστασης αλλά και πριν από αυτή, στα τέλη του 18ου αιώνα –πριν δηλαδή την εδραίωση των σχετικών προτύπων μέσω του ελληνικού κράτους–, η ενδυμασία των κατοίκων των νησιών παρουσιάζει ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά αλλά και ποικιλομορφία, σε καμία όμως περίπτωση δεν υπάρχει σταθερότητα και ένα και μόνο κοινό πρότυπο. Επομένως, έχει σημασία να σταθούμε στις λέξεις που χρησιμοποιούνται σε έγγραφα της εποχής για να περιγράψουν τα ενδύματα.

Η γλώσσα των νοταριακών εγγράφων της Σύρου

Οι λέξεις που χρησιμοποιούνται σε νοταριακά έγγραφα της Σύρου (1789-1850), δηλαδή της Άνω Σύρου και της Ερμούπολης, μας δίνουν πολύ σημαντικές πληροφορίες για τη γλώσσα της εποχής και, ακόμη κι αν συντάσσονται σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο και συχνά από τον ίδιο άνθρωπο, φέρουν διαφοροποιήσεις. Αυτό πιθανόν να οφείλεται στην υπαγόρευση των ενδυμάτων από τους συγγενείς και το εκάστοτε άτομο που έδινε τα προικώα. Χρησιμοποιούνται λέξεις⁷⁴ όπως «φορεσιά» ή «φορεσιές (φορεσιάς)», «ρουχαλάκια», «ρούχα» ή «ρούχο», «ρουχικά» (που ίσως σχετίζεται και με είδη κλινοσκεπασμάτων), «αναγκαια φορέματα», «ρουχα της φορεσιάς της», ενώ συχνά εντοπίζεται η φράση «φορεσιες ρουχα γινεκια», «φορεσιά ρούχα». Ενδεικτικά, ακόμη, σε έγγραφο της Ερμούπολης απαντάται η συνεκφορά «φορεσιάς γυναικείας», ενώ σε έγγραφο της Άνω Σύρου «φορεσιά ρούχα της φορεσιάς της». Επίσης, σε έγγραφο της Άνω Σύρου του 1806 καταγράφεται η λέξη *φορεσιά* και από τι αποτελείται: «Γούνα κατιφέ κακούμι ... σαλι λαχούρι ...

⁷⁴ Άνω Σύρος: «ρουχα της φορεσιάς της» (1789), «φορεσιά» (1795), «φορεσιές (φορεσιάς)» (1823), «ρουχαλάκια» (1832), φορεσιες ρουχα (1835), «ρουχικά» (1836), «αναγκαια φορέματα» (1844), «φορεσιές ρούχα γινεκια» (1795), «φορεσιά ρούχα» (1789), «φορεσιά ρούχα της φορεσιάς της» (1792), «ρούχο» (1812), «φορεσιές ρούχα» (1791), *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του ΜΙΕΤ*, τ. Δ' (1984-1987), Αθήνα 1988, σ. 78, 4. Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 21, Έγγραφο 8, Φάκ. 25, Έγγραφο 7, Φάκ. 40, Έγγραφο 8, Φάκ. 43, Έγγραφο 24, Φάκ. 45, Έγγραφο 8, 28, Φάκ. 46, Έγγραφο 3, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 34-35, Κώδ. 13, σ. 18, Γ'. Inventaria, Φάκ. , Έγγραφο , κατά την καταγραφή του Αγαμέμνονα Τσελίκας, Φάκ. 4, Έγγραφο 43, Φάκ. 6, Έγγραφο 6, Φάκ. 4, Έγγραφο 41. - Ερμούπολη: «φορεσιάς γυναικείας», (1832), «τα φορεματα του», (1833), «ενδύματα», (1842), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Ανδρέας Δανίδ, Κατάστιχο 9, Βιβλίο μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Γ., Αρ. 1532, Κατάστιχο 17, Βιβλίο διαθηκών, Αρ. 5 Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανίδ, Αριθμ. Συμβ. 13348.

φουστάνι λαχούρι ... ζωνάρι μεταξοτό». ⁷⁵ Μέσα από τα παραπάνω επιβεβαιώνεται η υπόθεση ότι η έννοια της φορεσιάς, και την εποχή εκείνη, δήλωνε ένα ενδυματολογικό σύνολο: στη συγκεκριμένη περίπτωση καταγράφεται ένα φουστάνι με ένα ζωνάρι και ένα πανωφόρι (γούνα). Αυτό που παρατηρούμε είναι ότι η φράση «φορεσιές ρούχα» καταγράφεται πολύ συχνά σε έγγραφα καθόλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται, δηλώνοντας ενδυματολογικά σύνολα, χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο, σε άλλο έγγραφο της ίδιας περιόδου, η φορεσιά να αποτελείται από διαφορετικά ενδυματολογικά στοιχεία. Ακόμη, σε προικοσύμφωνα στα τέλη της δεκαετίας του 1830 στην Ερμούπολη, δηλαδή μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, εντοπίζονται οι λέξεις «ενδύματα» και «ενδυμασίες»: ωστόσο δεν εντοπίζονται οι όροι *παραδοσιακό* και *παράδοση* στα έγγραφα προκειμένου να περιγραφούν ενδυματολογικά σύνολα, γεγονός που αποτελεί πολύ σημαντικό στοιχείο για την έρευνά μας. Και, παρόλο που δεν απαντάται ούτε η λέξη *μόδα* στα έγγραφα της εποχής –παρά μόνο έμμεσα, μέσω της λέξης *μοδέρνα*, όπως θα δούμε παρακάτω–, αξίζει να εξεταστεί αν μπορεί να προκριθεί η έννοια της μόδας.

Η λέξη μόδα

Η μόδα αποτελεί μια έννοια πολυσήμαντη και αμφιλεγόμενη: η δυσκολία στην ερμηνεία της φανερώνει και τη συνθετότητά της. Προέρχεται από τη λέξη *mode*, που με τη σειρά της προέρχεται από τη λέξη *modus* (λατ.: «τρόπος»). ⁷⁶ Σύμφωνα με το λεξικό *Merriam-Webster*, ο όρος *μόδα* αποτελεί το στίλ που επικρατεί σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, ενώ παράλληλα στο λεξικό *Marilyn Revell DeLong* αναφέρεται ότι η μόδα ενέχει την αλλαγή και τη φρεσκάδα, σε συνδυασμό με την έννοια του χρόνου, του τόπου και του ατόμου που την ενστερνίζεται. ⁷⁷ Συχνά προτιμάται ο όρος *ένδυση* ή *ενδυμασία* (*dress*) σε σχέση με τη μόδα, καθώς ορισμένοι θεωρητικοί, όπως η Mary Ellen Roach-Higgins και η Joanne B. Eicher, θεωρούν ότι η μόδα θα «μπορούσε να περιγράφει, να σχετίζεται με ή να αναφέρεται σε σπίτια, μουσική, αυτοκίνητα και άλλα προϊόντα του υλικού πολιτισμού» – και άρα δεν συνδέεται αποκλειστικά με την ένδυση. ⁷⁸ Η θεωρητικός της μόδας Shoshana-Rose Marzel και ο συγγραφέας Guy Stiebel παραθέτουν την άποψη ότι «η μόδα είναι ιδέα/πνεύμα και τα ρούχα, η ένδυση, ο καλλωπισμός και τόσα άλλα είναι τα υλικά (δομικά) συστατικά της». ⁷⁹ Επομένως, θα λέγαμε ότι η ένδυση και τα «υλικά συστατικά» της, τα ενδύματα, συμπεριλαμβάνονται στο ενδυματολογικό σύστημα που ονομάζεται *μόδα*.

⁷⁵ *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του ΜΙΕΤ*, τ. Δ' (1984-1987), Αθήνα 1988, σ. 80, 4· Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 30, Έγγραφο 18, κατά την καταγραφή του Αγαμέμνονα Τσελικά.

⁷⁶ Skov – Riegels Melchior, *Research Approaches to the Study of Dress and Fashion*, ό.π., σ. 4-5.

⁷⁷ Shoshana-Rose Marzel, «Introduction», στην ίδια – Guy D. Stiebel (επιμ.), *Dress and Ideology: Fashioning Identity from Antiquity to the Present*, Λονδίνο κ.α., Bloomsbury, 2015, σ. 2.

⁷⁸ Roach-Higgins – Eicher, «Dress and Identity», ό.π., σ. 10.

⁷⁹ Marzel, «Introduction», ό.π., σ. 2.

Η σύνδεση της μόδας με τον υλικό πολιτισμό εν γένει οφείλεται στο γεγονός ότι ο όρος εμπεριέχει και την έννοια της δημοφιλίας, που δεν αφορά αποκλειστικά τα ενδύματα.⁸⁰ Στην παρούσα έρευνα, ο όρος *μόδα* εξετάζεται κυρίως μέσω της ερμηνείας του ως ενδυματολογικού συστήματος και αφορά το σύνολο των υλικών αντικειμένων, αλλά και των εννοιών που συνδέονται με την ένδυση. Παρόλο που υπάρχουν πολλές διαφορετικές απόψεις, όπως θα αναλυθούν στη συνέχεια, αξίζει να σταθούμε στο γεγονός ότι ορισμένοι μελετητές συναιρούν τους όρους *μόδα* και *ένδυση*, προκρίνοντας τον πρώτο (*μόδα*) για όλα τα ενδύματα.⁸¹ Αν βασιστούμε σε αυτή τη θέση, εφόσον η μόδα εμπεριέχει την ένδυση, τα χαρακτηριστικά της ένδυσης είναι κοινά με της μόδας – μια σημαντική παρατήρηση, καθώς αποτελεί κεντρικό ερώτημα αν είναι εφικτό να χαρακτηριστεί μόδα το ενδυματολογικό σύστημα της εποχής και του τόπου υπό εξέταση.

Θεωρίες της μόδας

Η μελέτη της μόδας συνδέεται με την ιστορία, την κοινωνιολογία, την ανθρωπολογία, την πολιτική, τις πολιτισμικές σπουδές, την τέχνη. Μέσω του κάθε πεδίου εκφράζονται διαφορετικές πτυχές της και η ίδια ερμηνεύεται με διαφορετικό τρόπο. Στη συγκεκριμένη μελέτη προκρίνεται η ιστορία της μόδας, ωστόσο γίνεται αναφορά και σε απόψεις θεωρητικών από άλλα πεδία. Ο Roland Barthes θεωρεί ότι η μόδα αποτελεί ένα σύστημα από σύμβολα που κατά κάποιο τρόπο νοηματοδοτεί το παράδοξο και δεν έχει ιστορία ή υλική λειτουργία.⁸²

Από την άλλη, κατά την ιστορικοποίηση της μόδας, είναι σύνηθες να εντοπίζονται οι απαρχές της στον δυτικό πολιτισμό. Η Linda Welters παραθέτει την άποψη πολλών ιστορικών της ενδυμασίας ότι η μόδα ξεκινάει στην Ευρώπη στα μέσα του 14ου αιώνα.⁸³ Συγκεκριμένα, ο James Laver αναφέρει ότι στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα τα ρούχα των ανδρών και των γυναικών πήραν μια νέα μορφή που θα μπορούσε να ονομαστεί «μόδα».⁸⁴ Άλλοι υποστηρίζουν ότι η μόδα είναι φαινόμενο του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, όταν δηλαδή ξεκινά η διάδοση του βιομηχανοποιημένου ρούχου, και συνδέεται με τη νεωτερικότητα και τον μοντερνισμό.⁸⁵ Ακόμη, σύγχρονες μελέτες και προσεγγίσεις σχετικά με τη μόδα και την ένδυση έχουν αμφισβητήσει τον διαχωρισμό ανάμεσα σε κοινωνίες με μόδα και χωρίς μόδα. Η ανθρωπολόγος Sandra Niessen υπήρξε από τις πρώτες υποστηρίκτριες της άποψης ότι η μόδα συνιστά παγκόσμιο φαινόμενο, διερωτώμενη γιατί να μην αντιμετωπίζεται και το ένδυμα με όρους μόδας, εφόσον αλλαγές παρατηρούνται σε όλους τους πολιτισμούς. Μαζί με την Jennifer Craik, συγγραφέα εκδόσεων για

⁸⁰ Skov – Riegels Melchior, *Research Approaches to the Study of Dress and Fashion*, ό.π., σ. 4.

⁸¹ Welters – Lillethun, «Introduction», ό.π., σ. xxv.

⁸² Elizabeth Wilson, *Adorned in Dreams: Fashion and Modernity*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, I.B. Tauris, 2003, σ. 57 [αναθεωρημένη έκδ.].

⁸³ Linda Welters, «Introduction» [Part I: A Brief History of Fashion], σης ίδιας – Lillethun (επιμ.), *Fashion Reader*, ό.π., σ. 5.

⁸⁴ Marzel, «Introduction», ό.π., σ. 2-3.

⁸⁵ Welters – Lillethun, «Introduction», ό.π., σ. xxv· των ίδιων, *Fashion History: A Global View*, Λονδίνο κ.α., Bloomsbury, 2018, σ. 41.

τις πολιτισμικές σπουδές στη μόδα, κρίνουν ως ελιτίστικη και ευρωκεντρική την τάση να συνδέεται η μόδα μόνο με τον δυτικό πολιτισμό, υποβιβάζοντας, έτσι, τον υπόλοιπο κόσμο, τον αποκαλούμενο και *παραδοσιακό*, όπου ωστόσο το ένδυμα αλλάζει, παρότι με αργούς ρυθμούς.⁸⁶ Παράλληλα, η Jane Schneider, επίσης ανθρωπολόγος, επισημαίνει ότι ο ελιτισμός και η αλλαγή στο στιλ των ενδυμάτων συνιστούν δύο πολύ βασικά χαρακτηριστικά της μόδας, που παρατηρούνται όχι μόνο στη Δύση αλλά και σε μη δυτικές κοινωνίες.⁸⁷

Οι Linda Welters και Abby Lillethun, ιστορικοί μόδας και επιμελήτριες της έκδοσης *The Fashion Reader* (2011), ορίζουν τη μόδα ως την αλλαγή στο στιλ του ενδύματος και στην εμφάνιση που υιοθετείται από μια ομάδα ανθρώπων σε οποιονδήποτε τόπο ή χρόνο, και προτρέπουν ερευνητές/-τριες να ασχοληθούν με την έννοια της μόδας στην ιστορία της ενδυμασίας ως αποδεικτικό της ύπαρξης μόδας στην προνεωτερική (premodern) εποχή ή σε μη δυτικούς πολιτισμούς πριν την εποχή της αποικιοκρατίας.⁸⁸ Οι ίδιες, ως συγγραφείς της έκδοσης *Fashion History: A Global View* (2018), επισημαίνουν ορισμένες θέσεις, των οποίων η επικράτηση εμπόδισε την αντιμετώπιση της μόδας ως παγκόσμιου κοινωνικού φαινομένου: 1) ότι η μόδα δεν υπήρχε πριν από την ύστερη μεσαιωνική περίοδο, 2) ότι δεν υπήρχε μόδα εκτός της Δύσης, καθώς και 3) ότι η μόδα αφορά την ενδυμασία της ελίτ, αποκλείοντας το λαϊκό (folk) και καθημερινό ντύσιμο των χωρικών ή των απλών ανθρώπων στην Ευρώπη αλλά και αλλού, το οποίο χαρακτηρίζεται στατικό.

Αντίθετα, υποστηρίζουν ότι υπήρχε μόδα στην Ευρώπη και πριν τα μέσα του 14ου αιώνα και ότι η μόδα εντοπίζεται και σε μη δυτικούς πολιτισμούς πριν τη σύγχρονη εποχή. Για τις ίδιες, πράγματι η ιστορία της μόδας επικεντρώνεται στο ντύσιμο της ελίτ, αλλά αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι τα στοιχεία που σώζονται για τις χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις είναι πιο περιορισμένα· επισημαίνουν πως η λαϊκή ευρωπαϊκή ένδυση αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της μόδας και χρειάζεται να συμπεριληφθεί στην ιστορία της. Θεωρούν, επίσης, ότι το ένδυμα των χωρικών (ή λαϊκό ένδυμα) άλλαξε, αλλά με πιο αργούς ρυθμούς, καθώς και πως μια κοινωνία θα μπορούσε να εμπεριέχει υπο-ομάδες που αναπτύσσουν ξεχωριστές μόδες.⁸⁹ Προκρίνουν, έτσι, τη χρήση της έννοιας της μόδας έναντι άλλων όπως η ένδυση, το ντύσιμο, το κοστούμι κ.ά., ως μια παρόρμηση εξωραϊσμού του ανθρώπινου σώματος μέσα από την αναζήτηση της αλλαγής, έννοιας συνυφασμένης με την ανθρώπινη φύση.⁹⁰

Όσον αφορά επικράτειες εκτός της δυτικής Ευρώπης, η Maria Todorova σχολιάζει ότι τα Βαλκάνια και γενικότερα τα κράτη της ανατολικής Ευρώπης θεωρούνταν από ευρωπαίους μελετητές, όπως οι Χέρντερ και Χέγκελ, «αντικείμενα φολκλορικής μελέτης», εξαιρούμενα από

⁸⁶ Welters – Lillethun, «Introduction», ό.π., σ. xxviii.

⁸⁷ Welters – Lillethun, *Fashion History*, ό.π., σ. 3.

⁸⁸ Welters – Lillethun, «Introduction», ό.π., σ. xxvii, xxv.

⁸⁹ Welters – Lillethun, *Fashion History*, ό.π., σ. 2, 4, 15-16, 29.

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 30.

την ιστορική μελέτη.⁹¹ Δεν είναι τυχαίο ότι μετά το 1900, όταν άρχισαν να εκδίδονται βιβλία για τοπικά «παραδοσιακά» ενδύματα ή ενδύματα χωρικών, παράλληλα με την ίδρυση εθνογραφικών μουσείων που εγγράφονταν σε μια εθνικιστική λογική, οι σχετικές με την ένδυση εκδόσεις χωρίστηκαν σε όσες αφορούσαν το *παραδοσιακό ένδυμα* και όσες αφορούσαν το *ιστορικό κοστούμι*, δηλαδή αυτό που θα ονομάζαμε μόδα.⁹² Απέναντι σε αυτή την οπτική, οι Welters και Lillethun, στην πρόσφατη έκδοση του έργου *Fashion History: A Global View* (2018), εφαρμόζουν στην ιστορία της μόδας τη θεωρία του Eric Wolf, που αναγνωρίζει όλους τους ανθρώπους ως μέλη της ιστορικής πραγματικότητας.⁹³ Σύμφωνα με τα παραπάνω, όσον αφορά την περίπτωση που εξετάζουμε, είναι σύνηθες, ακόμη και σήμερα, τα ενδύματα των κατοίκων των νησιών του Αιγαίου να ονομάζονται τοπικές, λαϊκές ή παραδοσιακές φορεσιές και με αυτό τον τρόπο να αφαιρείται από αυτά η ιστορικότητα. Η άτυπη αυτή ιεραρχία μοιάζει να δημιουργεί μια διάκριση ανάμεσα σε διαφορετικούς πολιτισμούς.

Η μόδα, ως έννοια, χρησιμοποιείται με δύο τρόπους όσον αφορά τα ενδύματα: από τη μια ως νέα τάση και από την άλλη ως ενδυματολογικό σύστημα. Η Jennifer Craik, στο βιβλίο της *The Face of Fashion*, επιχειρεί να «διαλύσει την άκαμπτη διαφορά μεταξύ μόδας και κοστούμιού, μεταξύ δυτικού και μη δυτικού ενδύματος, και μεταξύ υψηλής και καθημερινής μόδας, με σκοπό να λάβει υπόψη το σύστημα της μόδας ως ενδυμασία, σώμα και διακοσμητικές τεχνικές που είναι σημαντικές και πραγματικές».⁹⁴ Με βάση την παρατήρηση της Craik ότι η ενδυμασία γίνεται αντιληπτή ως σύστημα μόδας, στην παρούσα έρευνα θα προσεγγιστεί η μόδα όχι μόνο ως τάση, αλλά και ως σύστημα μέσω του οποίου είναι εφικτή η παρατήρηση των ωσμώσεων και των πολιτισμικών ανταλλαγών μεταξύ διαφορετικών ομάδων.

Αν, λοιπόν, εξετάζοταν η ενδυμασία της περιόδου υπό το πρίσμα της μόδας –εννοώντας το ενδυματολογικό σύστημα και όχι αυτό που συχνά ονομάζεται *νέα μόδα / νέα τάση*–, θα μπορούσε ίσως να είναι εφικτή η σύγκριση των ίδιων των ενδυμάτων επί ίσοις όροις με τα οθωμανικά και ευρωπαϊκά ενδύματα της περιόδου, λαμβάνοντας υπόψη ότι οι κανόνες που διέπουν τα ενδυματολικά συστήματα είναι κοινοί τόσο στη δυτική Ευρώπη όσο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Όπως αναφέρει ο κοινωνιολόγος Richard Sennett, Είναι χαρακτηριστικό ότι πριν δύο αιώνες η διάκριση των ανθρώπων ανάλογα με την κοινωνική τους θέση, ακόμη και το επάγγελμά τους, ήταν εμφανής μέσα από τα ενδύματα που φορούσαν. Τόσο στη Γαλλία όσο και την Αγγλία υπήρχαν περιοριστικοί νόμοι που όριζαν τι επιτρέπεται να φορέσει κάποιος/-α και τι όχι, ανάλογα με την κοινωνική θέση του/της. Οι νόμοι θα μπορούσαν να οδηγήσουν στη φυλακή

⁹¹ Maria Todorova, *Βαλκάνια. Η Δυτική φαντασίωση*, πρόλογος-επιμ.: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, μτφρ.: Ιουλία Κολοβού, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2005, σ. 293· Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of Enlightenment*, Στάνφορντ, Stanford University Press, 1994, σ. 315.

⁹² Welters – Lillethun, *Fashion History*, ό.π., σ. 51.

⁹³ Στο ίδιο, σ. 6· Eric Wolf, *Europe and the People Without History*, Μπέρκλεϋ, University of California Press, 1982, σ. 23.

⁹⁴ Craik, *The Face of Fashion*, ό.π., σ. 9.

κάποιον που φορούσε ενδύματα διαφορετικής τάξης· μετά το 1700, ωστόσο, παρατηρούνταν χαλάρωσή τους, ιδιαίτερα στις μεγάλες πόλεις, καθώς δεν υπήρχε η δυνατότητα να ελέγξει κανείς τη διάπραξη ή μη ενός τέτοιου είδους παράβασης.⁹⁵ Δεν ήταν όμως μόνο στην Ευρώπη όπου η μόδα της εποχής οριζόταν από ενδυματολογικούς κανόνες: και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, την ίδια περίοδο, τα φερμάνια παρείχαν ένα πλαίσιο οδηγιών για τον τρόπο ντυσίματος, ανάλογα με την κοινωνική τάξη και το θρήσκευμα.

Το σύστημα της μόδας την περίοδο που εξετάζουμε φαίνεται να βασίζεται σε διαχωρισμούς ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες, διαχωρισμοί που συχνά βασίζονταν, με τη σειρά τους, σε ιεραρχικές σχέσεις. Στα τέλη του 18ου αιώνα, τα ανώτερα στρώματα της Κωνσταντινούπολης συνήθιζαν να φοράνε γούνα από κακούμι, ένα ένδυμα ακριβό, το οποίο απαγορευόταν να φορεθεί από τα κατώτερα στρώματα, μουσουλμάνων και μη.⁹⁶ Γούνα από κακούμι εντοπίζεται, παράλληλα, σε έγγραφα στην Άνω Σύρο και στην Ερμούπολη, γεγονός που καταδεικνύει αφενός τη σύνδεση και την επιρροή από τη μόδα στο οθωμανικό Παλάτι, αφετέρου ότι οι απαγορεύσεις, από μόνες τους, δεν αρκούσαν πάντοτε ώστε να αποθαρρύνουν ορισμένες κοινωνικές ομάδες να ντυθούν με ρούχα ή παπούτσια κοινά με των μουσουλμάνων των ανώτερων στρωμάτων. Χαρακτηριστικό είναι ένα παράδειγμα από την Κωνσταντινούπολη: οι μη μουσουλμάνες γυναίκες έπαψαν να φοράνε τα παπούτσια που προορίζονταν μόνο για τις μουσουλμάνες, όταν η τιμή των προϊόντων δεν τους επέτρεπε να τα αγοράσουν.⁹⁷ Συνεπώς, μέσα από το συγκεκριμένο παράδειγμα παρατηρούμε ότι, ενώ το διάταγμα αφορά έναν θρησκευτικό διαχωρισμό, ο καθοριστικός παράγοντας από τον οποίο προκύπτουν ενδυματολογικές διακρίσεις, συνδεδεμένες με σχέσεις εξουσίας, είναι τελικά ο οικονομικός.

Τα ανώτερα στρώματα της Αυτοκρατορίας φαίνεται να είχαν τη δυνατότητα να ντυθούν με τα πιο ακριβά υφάσματα και τις νέες τάσεις, ενώ τα κατώτερα στρώματα είχαν λιγότερες –έως καθόλου– επιλογές. Η ενδυμασία των στρωμάτων που δεν θα είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν τι θα φορέσουν μπορεί συχνά να χαρακτηριζόταν «εκτός μόδας», δηλαδή να περιλάμβανε ενδύματα σε κακή κατάσταση, φθαρμένα, λερωμένα, παλαιότερης μόδας/τάσης. Ο όρος *ένδυση/ενδυμασία* (dress) χρησιμοποιείται συχνά για να περιγράψει ενδύματα που θεωρούνται εκτός μόδας. Σε αυτό το σημείο αξίζει να επανέλθουμε στον ορισμό των Roach-Higgins και Eicher για την ένδυση/ντύσιμο, ο οποίος «μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε περιγραφές πέρα από εθνικά και πολιτιστικά σύνορα, και περιλαμβάνει όλα τα φαινόμενα που μπορούν να προσδιοριστούν με

⁹⁵ Σέβερ, *Η τυραννία της οικειότητας*, ό.π., σ. 93-95.

⁹⁶ Madeline Zilfi, «Whose Laws? Gendering the Ottoman Sumptuary Regime», στο Suraiya Faroqi – Christoph K. Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, Κωνσταντινούπολη, Eren, 2004, σ. 132.

⁹⁷ Lale Görünür, *Pabuç Shoes: From the Sadberk Hanım Museum Collection*, Sadberk Hanım Müzesi, Κωνσταντινούπολη 2014, σ. 21-22.

ακρίβεια ως ένδυμα».⁹⁸ Ωστόσο, στην παρούσα έρευνα, τίθεται το ερώτημα αν υπάρχει ένδυση ουδέτερη και απαλλαγμένη από το κοινωνικό και, τελικά, ιστορικό της πλαίσιο.

Στην περίπτωση των ανθρώπων των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων που δεν επιλέγουν τι ενδύματα θα φορέσουν, υπάρχει ο κίνδυνος αυτά να αντιμετωπιστούν ως άχρωνα, αν δεν ενταχθούν στο σύστημα της μόδας. Η ένδυση δεν μπορεί παρά να είναι ενταγμένη σε ένα κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο και άρα σε ένα σύστημα μόδας, το οποίο την εκφράζει · μέσω των κοινωνικών σχέσεων και των συνακόλουθων ενδυματολογικών διακρίσεων, αυτό το σύστημα θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ερμηνευτικό μέσο για τη μελέτη των ενδυμάτων, ανεξάρτητα από το αν αυτά βασίζονται σε ευρωπαϊκές μόδες/τάσεις ή όχι. Φυσικά, η ένταξη του συνόλου των ενδυμάτων, ακόμη και των πιο φτωχών στρωμάτων, στο σύστημα της μόδας δεν σημαίνει ότι όλες οι κοινωνικές ομάδες ντύνονταν με την πιο σύγχρονη μόδα/τάση της εποχής, αλλά ακριβώς το αντίθετο: ότι φορούσαν ρούχα που χαρακτήριζαν την κοινωνική τους θέση και διαχωρίζονταν από αυτούς που είχαν την επιλογή να ντυθούν με ακριβότερα ενδύματα. Εξάλλου, το σύστημα της μόδας ανέκαθεν προϋπέθετε τη διάκριση και την αδυναμία πρόσβασης κάποιας ομάδας ανθρώπων στη μόδα των προνομιούχων ομάδων της κοινωνίας. Συνεπώς, η εκάστοτε «εκτός μόδας/τάσης» κοινωνική ομάδα θα μπορούσε να συνιστά μια άλλη όψη του συστήματος της μόδας. Τίθεται το ερώτημα, ωστόσο, αν αυτό το ερμηνευτικό σχήμα θα μπορούσε να εφαρμοστεί στο ιστορικό πλαίσιο που εξετάζουμε.

Ο όρος *μόδα* στην ελληνική γλώσσα εντοπίζεται, σύμφωνα με τη Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, το 1787 σε αλληλογραφία γυναικών των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁹⁹ ωστόσο αποτελεί ερώτημα το αν θα μπορούσε να γίνει λόγος περί μόδας ως ενδυματολογικού συστήματος πριν ακόμη επινοηθεί, χρησιμοποιηθεί ή επικρατήσει ως όρος. Η παρούσα διατριβή αντλεί από τις προσεγγίσεις των Welters και Lillethun, και επιδιώκει να εξετάσει αν ο όρος *μόδα* μπορεί να χαρακτηρίζει το ενδυματολογικό σύστημα στα νησιά του Αιγαίου στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, αποφεύγοντας τον όρο *παραδοσιακό*. Η επικράτηση του όρου *παραδοσιακό*, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, στην περίπτωση του ελλαδικού χώρου σχετίζεται με μια ενοποιητική τάση της «ελληνικής ενδυμασίας» μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους και άρα συνιστά μια πολιτική επιλογή.

Παρόλο που ο όρος *μόδα* δεν ήταν ευρέως καθιερωμένος στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, αλλά μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, και θα μπορούσε να θεωρηθεί αναχρονιστικό να μιλάμε για μόδα όταν γίνεται αναφορά σε μη αστικούς πληθυσμούς, εντούτοις μας ενδιαφέρει να εξετάσουμε αν είναι δόκιμο να χρησιμοποιείται ο όρος κατά την εξέταση των ενδυμάτων για όλες τις κοινωνικές ομάδες καθόλη την υπό μελέτη περίοδο, σύμφωνα και με τις

⁹⁸ Welters – Lillethun, *Fashion History*, ό.π., σ. 17.

⁹⁹ Έλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Χρυσά σιρίτια και μπαλωμένα παπούτσια: ο λόγος περί μόδας στον νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Τα Ιστορικά*, τ. 32, τχ. 62 (Ιούνιος 2015), σ. 55-80.

προσεγγίσεις των Welters, Lillethun, Craik και Niessen. Η μελέτη υπό το πρίσμα της μόδας θα έδινε τη δυνατότητα να εξεταστούν τα «υλικά αντικείμενά» της (δηλ. η ένδυση, τα κοσμήματα και άλλα καλλωπιστικά στοιχεία που συνδέονται κάθε φορά με τον χρόνο, τον τόπο, τη χρήση), αλλά και την πολυπολιτισμικότητα, τις σχέσεις ανταλλαγής ανάμεσα σε διαφορετικές κουλτούρες μέσω του εμπορίου, τις επιρροές και τις σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα.

Με βάση τα παραπάνω, λοιπόν, θα παρατεθούν τα χαρακτηριστικά της μόδας την εποχή που εξετάζεται, ενώ σε επόμενα κεφάλαια (3ο-5ο) θα ερευνηθούν κατά πόσο υπήρχαν διαφοροποιήσεις ανάμεσα στη μόδα των κατοίκων της Άνω Σύρου, που ασπάζονταν κατά κύριο λόγο το καθολικό δόγμα, και των κατοίκων της Ερμούπολης, που ήταν στην πλειονότητά τους ορθόδοξοι. Μέσω αυτών των συγκρίσεων θα εξεταστεί αν υπήρχαν θρησκευτικοί, κοινωνικοί ή οικονομικοί διαχωρισμοί.

Τα χαρακτηριστικά της μόδας

Το σύστημα της μόδας εμπεριέχει τα ενδύματα/ένδυση/ενδυμασία και τις κοινωνικές σχέσεις, και βασίζεται στα εξής χαρακτηριστικά, που προσομοιάζουν με αυτά της ένδυσης σε πολλές περιπτώσεις.

1) Ο καλλωπισμός (ως μορφή τέχνης)

Ένα από τα πιο βασικά χαρακτηριστικά της μόδας είναι ο καλλωπισμός του σώματος και του προσώπου. Η Wilson αναφέρει ότι η μόδα είναι μια μορφή εικαστικής τέχνης ενώ επισημαίνει ότι «ο καλλωπισμός του σώματος προϋπάρχει από οποιαδήποτε μορφή διακόσμησης που γνωρίζουμε».¹⁰⁰ Η χρήση των ενδυμάτων έχει τις ρίζες της βαθιά στον χρόνο και φαίνεται να συνδέεται με την προστασία, την κάλυψη του σώματος για λόγους ευπρέπειας και κοινωνικής θέσης.¹⁰¹ Παρόλο που συχνά αντιτίθεται ο καλλωπισμός με την ανάγκη για ένδυση για πρακτικούς λόγους, ο συμβολισμός στα ενδύματα δεν θα πρέπει να θεωρηθεί αμελητέος. Μέσω του καλλωπισμού θα μπορούσε να επιτελεστεί η συμβολική κάλυψη της ανάγκης για προστασία. Σύμφωνα με τις Tortora και Eubank, ο καλλωπισμός αποτελεί τον πρωταρχικό και ίσως τον πιο σημαντικό ρόλο της ένδυσης, καθώς δεν υπάρχει πολιτισμός στον οποίο να μην μπορεί να εντοπιστεί κάποια μορφή καλλωπισμού.¹⁰² Τέτοιο παράδειγμα στην Άνω Σύρο αποτελούσαν τα κοσμήματα που λειτουργούσαν ως φυλαχτά για όσους ενδεχομένως είχαν πίστη στις μαγικές ιδιότητες αυτών των αντικειμένων.

¹⁰⁰ Wilson, *Adorned in Dreams*, ό.π., σ. 9, 47.

¹⁰¹ Phyllis Tortora – Keith Eubank, *A Survey of Historic Costume*, Νέα Υόρκη, Fairchild Books-Bloomsbury, 1989, σ. 2.

¹⁰² Στο ίδιο, σ. 2.

Η Welters αναφέρει, επίσης, ότι το ερώτημα αν η μόδα είναι τέχνη έχει απασχολήσει πολλούς κριτικούς τέχνης και συγγραφείς μόδας για δεκαετίες. Οι υποστηρικτές της άποψης ότι η μόδα είναι τέχνη βασίζονται στο γεγονός ότι και οι δύο εμπεριέχουν τις έννοιες της δημιουργικής διαδικασίας όπως και της δεξιοτεχνίας, ως προς τις τεχνικές και τα υλικά. Αντίθετα, όσοι υποστηρίζουν ότι η μόδα δεν είναι τέχνη βασίζονται στη θεώρηση ότι η «αγνή» τέχνη δεν είναι χρηστική και στο γεγονός ότι η μόδα που σχετίζεται με την κάλυψη του σώματος εντάσσεται στις λιγότερο σημαντικές ή διακοσμητικές τέχνες.¹⁰³ Η κατηγοριοποίηση της μόδας ως εφαρμοσμένης τέχνης θεωρείται από ορισμένους ότι μειώνει την αξία της και την κατατάσσει αυτομάτως σε μια δεύτερη κατηγορία σε σχέση με τα μέσα που κυριαρχούν στην τέχνη, όπως η ζωγραφική, η γλυπτική ή η χαρακτική. Αυτή η θεώρηση έχει επικρατήσει και λόγω της βιομηχανοποίησης των ρούχων, και σχετίζεται κυρίως με τη χρηστικότητα της ένδυσης, αλλά, όπως σημειώθηκε και προηγουμένως, ο καλλωπισμός προηγείται της χρηστικής αξίας της ένδυσης. Επίσης, κατά τον Roland Barthes, η μόδα δεν βασίζεται στη λειτουργικότητα.¹⁰⁴ Η διάκριση ανάμεσα στην τέχνη και στη μόδα ίσως σχετίζεται με την «οντολογία του βάθους», όπως αναφέρεται από την Πετρίδου, η οποία επικρίνει την άποψη ότι η ενασχόληση με τα ενδύματα και τον καλλωπισμό είναι επιφανειακή και συνδεδεμένη με τον φθαρτό υλικό κόσμο, έναντι της πνευματικής ενασχόλησης, που θεωρείται άξια μελέτης.¹⁰⁵

Τα ενδύματα και, κατ' επέκταση, η μόδα κάθε ιστορικής περιόδου έχουν ιδιαίτερη καλλιτεχνική αξία, ακόμη και στην περίπτωση όπου οι άνθρωποι κάθε εποχής δεν έχουν την αντίληψη ότι παράγουν ή φορούν έργα τέχνης· επιπλέον, οι εποχές πριν τη βιομηχανοποίηση των ενδυμάτων χαρακτηρίζονταν από τη μοναδικότητα που κατείχε ένα μοναδικό χειροποίητο έργο. Χωρίς να γίνει περαιτέρω ανάλυση εδώ, είναι σκόπιμο να αναφερθούν ότι τα ενδύματα που αποτελούν προϊόντα βιομηχανικής παραγωγής βασίζονται σε πρωτότυπα έργα στο σύστημα της μόδας (π.χ. σχέδια σύγχρονων σχεδιαστών μόδας).

2) Το *μοδέρνο*

Η έννοια της μόδας συχνά συνδέθηκε με τη νεωτερικότητα, θέση που έχει επισημανθεί σε αρκετές περιπτώσεις από κριτικούς και θεωρητικούς όπως οι Charles Baudelaire και Walter Benjamin, αλλά και η Elizabeth Wilson.¹⁰⁶ Σύμφωνα με την ίδια, ο μοντερνισμός ως καλλιτεχνικό ρεύμα εμφανίζεται ως απάντηση στον νατουραλισμό του 19ου αιώνα και συμπεριλαμβάνει διαφορετικές μεταξύ τους αισθητικές προσεγγίσεις, που έχουν ως κοινό παρονομαστή ερωτήματα ως προς τη νέα πραγματικότητα ενός μηχανοποιημένου κόσμου. Ο όρος συνδέεται με το καπιταλιστικό σύστημα

¹⁰³ Linda Welters, «Introduction» [Part IX: Fashion and Art], στις ίδιες – Lillethun (επιμ.), *Fashion Reader*, ό.π., σ. 365.

¹⁰⁴ Wilson, *Adorned in Dreams*, ό.π., σ. 57-58.

¹⁰⁵ Πετρίδου, «Ενδύμα και υλικός πολιτισμός», ό.π., σ. 355.

¹⁰⁶ Welters – Lillethun, *Fashion History*, ό.π., σ. 41.

παραγωγής και εκφράζει την επιθυμία για το καινούριο, στην οποία βασίζεται και η μόδα.¹⁰⁷ Ωστόσο στην παρούσα έρευνα ο όρος *μοντέρνο* εξετάζεται με την έννοια του σύγχρονου με την εποχή· σε αυτόν εντάσσονται και ενδύματα που ενδέχεται να βρίσκονται «εκτός τάσης», εντούτοις φοριούνται σε μια δεδομένη εποχή και, κατ' επέκταση, αποτελούν οργανικό συστατικό του γενικού συστήματος μόδας της. Χρησιμοποιείται η έννοια του μοντέρνου και όχι του σύγχρονου καθώς, σε προικοσύμφωνο του 1828 εντοπίζεται η λέξη *μοδέρνα* για να περιγράψει μια καδένα-κόσμημα της εποχής, με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που δεν συναντώνται σε άλλα προικοσύμφωνα (Εικόνα 3).¹⁰⁸ Ο *μοντερνισμός*, ως έννοια φαίνεται να προϋπήρχε και στην ελληνική γλώσσα αφού, σύμφωνα με τον Εμμανουήλ Κριαρά, η λέξη «μοδέρνος» απαντάται σε έγγραφο του 1637 ενώ η λέξη «μοντέρνος» σε έγγραφο του 1641, δηλώνοντας τον σύγχρονο, αυτόν που συμβαδίζει με τη μόδα.¹⁰⁹ Και παρόλο που δεν εντοπίζεται ούτε η λέξη *μόδα* (όπως ούτε η λέξη *παραδοσιακό*, όπως παρατηρήσαμε προηγουμένως) στα έγγραφα της εποχής, παρά μόνο έμμεσα, μέσω της λέξης «μοδέρνα», αξίζει να εξεταστεί αν η λέξη αυτή συνιστά ένδειξη μόδας.

Παράλληλα, καταγράφονται σε άλλα νοταριακά έγγραφα της εποχής οι λέξεις «παλαιό» ή «αντίκα». Παρόλο που δεν εντοπίζεται, στα έγγραφα που έχουν μελετηθεί, η λέξη *μόδα* για να περιγράψει κάποιο ένδυμα ή κόσμημα, η αντιπαράθεση των όρων *αντίκα/παλαιό* και *μοδέρνο* φανερώνει ότι στο ενδυματολικό σύστημα της εποχής, παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις στη χρήση της γλώσσας, συνυπάρχουν αυτές οι τάσεις, παλαιότερες και νέες. Όταν, για παράδειγμα, αναφέρεται ένα κόσμημα ως αντίκα, πιθανόν να πρόκειται για κάποιο οικογενειακό κειμήλιο που ίσως φοριέται παράλληλα με νέα ενδύματα και κοσμήματα· από την άλλη μεριά, η λέξη *παλιό* ενδεχομένως να συνδέεται με χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Σε κάθε περίπτωση, για πιο ασφαλή συμπεράσματα χρειάζεται να μελετηθούν και τα άλλα ενδυματολογικά στοιχεία σε κάθε έγγραφο. Στο προικοσύμφωνο όπου αναφέρεται η «μοδέρνα καδένα», λ.χ., γίνεται σαφές ότι πρόκειται για οικογένεια που κατέχει υψηλή κοινωνική θέση, εφόσον δεν διέθεταν όλοι πρόσβαση σε «μοντέρνα» αγαθά/αντικείμενα· αυτό επιβεβαιώνεται και από τα άλλα αντικείμενα που αναφέρονται στο ίδιο έγγραφο. Η συνύπαρξη παλαιών και νέων ενδυματολογικών στοιχείων είναι σημαντική για τη μελέτη, καθώς φανερώνει ότι στο ενδυματολογικό σύστημα της εποχής υπάρχει χώρος για νέες και παλαιότερες τάσεις, και αποκαλύπτονται συμπεράσματα για την κοινωνική θέση.

¹⁰⁷ Wilson, *Adorned in Dreams*, ό.π., σ. 62-63.

¹⁰⁸ Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Σκαρλάτος Μάξιμος, Πωλητήρια τόπων, οίκων, αγρών και τοιούτων του Δημοσίου Μνήμωνος της νήσου Σύρας. Πίσω μέρος προικοσυμ. Διαθ. 1827-1830 (τ. Α') 4, αρ. 2132: «καδένα μάλινι μοδέρνα με πέντε μασούργα, και με την κλυδονιάν της μαλαγματένιαν γροσίων».

¹⁰⁹ Εμμανουήλ Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας, 1100 -1669*, τ. ΙΑ', Θεσσαλονίκη 1990, σ. 33.

3) Αλλαγές και νέες τάσεις

Οι αλλαγές και οι νέες τάσεις αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά της μόδας. Κατά τη Wilson, η μόδα είναι «το ένδυμα που χαρακτηρίζεται από ταχύ ρυθμό και συνεχή εναλλαγή στυλ. Η μόδα, με έναν τρόπο, είναι η αλλαγή και, στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, δεν υπάρχουν ρούχα που να είναι εκτός μόδας. ... Η μόδα καθορίζει τους όρους της ενδυματολογικής συμπεριφοράς· ακόμη και οι στολές έχουν σχεδιαστεί από παριζιάνους σχεδιαστές, ακόμη και οι καλόγριες κόντυναν τις φούστες τους, ακόμη και οι φτωχοί σπάνια φορούν κουρέλια: φορούν φτηνές εκδοχές ρούχων που ήταν στη μόδα κάποια χρόνια πριν που τα βρίσκουν σε παζάρια ή σε καταστήματα μεταχειρισμένων ρούχων».¹¹⁰ Και παρόλο που ο ρυθμός των αλλαγών τον 18ο και τον 19ο αιώνα δεν συμβαδίζει με τον σημερινό, γρήγορο ρυθμό αλλαγών της μόδας και των τάσεων, οι αλλαγές αυτές, θα μπορούσε κανείς να πει, *γίνονται*, αλλά με αργούς ρυθμούς και με έμφαση στις λεπτομέρειες. Οι Welters και Lillethun επισημαίνουν ότι, ακόμη και στην περίπτωση των αργών αλλαγών, μπορούμε και πάλι να μιλάμε για μόδα.¹¹¹

Ο γάλλος διπλωμάτης Lodoïs de Martin du Tyrac de Marcellus (1795-1841), διορισμένος στην Κωνσταντινούπολη το 1816, καταγράφει πως η φορεσιά των γυναικών της Χίου στις αρχές του 19ου αιώνα είχε βελτιωθεί αισθητικά από την εποχή του περιηγητή Joseph Pitton de Tournefort (1789-1820). Ο Marcellus ανέφερε χαρακτηριστικά ότι δεν φορούσαν πλέον το «μαξιλαράκι» στη ράχη, αλλά ένα ζιπούνι που έμοιαζε με κορσέ. Τα φουστάνια τους ήταν κοντά πράσινα, λευκά, ροζ, λευκά. Ακόμη, φορούσαν άσπρες ή γαλάζιες κάλτσες και παπούτσια κόκκινα που ήταν κεντημένα και θύμιζαν παντόφλες. Τα μαλλιά τους ήταν μακριά και στερεώνονταν με χρυσές καρφίτσες στο κεφάλι, ενώ έβαφαν τα φρύδια τους αλλά όχι τα μάγουλα. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα καθίσταται σαφές ότι, ενώ πρόκειται για μια τάση και συνήθεια της εποχής, δεν συνιστά μια συγκεκριμένη παραδοσιακή ενδυμασία.¹¹² Στις αρχές του 19ου αιώνα, μέσα από μαρτυρίες περιηγητών όπως του Marcellus, αναιρείται αυτή η ψευδαίσθηση σταθερότητας που παρουσιάζεται μετέπειτα ως απόδειξη ότι υπάρχουν κοινωνίες χωρίς μόδα.

Επιπλέον, έννοιες όπως η σταθερότητα ή η αλλαγή είναι σχετικές. Η χρήση του όρου *σταθερότητα* ως στοιχείου σύνδεσης με το παραδοσιακό ένδυμα φαίνεται να σχετίζεται με πολιτικά και ιδεολογικά κίνητρα. Ως προς την έννοια της αλλαγής, επίσης, αναφέρθηκε ήδη προηγουμένως η θέση της Niessen, σύμφωνα με την οποία οι αλλαγές συνιστούν στοιχείο όλων των κοινωνιών.¹¹³ Οι αλλαγές στις τάσεις βασίζονται, επίσης, σε μεγάλο βαθμό, στη διατήρηση της διάκρισης των κοινωνικών στρωμάτων, καθώς μια κοινωνική ομάδα έρχεται σε επαφή με μια άλλη μέσω εμπορικών σχέσεων, ακόμη και ενός πολέμου. Επομένως, οι ωσμώσεις και οι πολιτισμικές

¹¹⁰ Wilson, *Adorned in Dreams*, ό.π., σ. 3.

¹¹¹ Welters – Lillethun, *Fashion History*, ό.π., σ. 29.

¹¹² Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ2, 1810-1821, Αθήνα 1975, σ. 537.

¹¹³ Welters – Lillethun, «Introduction», ό.π., σ. xxviii.

μεταφορές επηρεάζουν τη μόδα και τις αλλαγές στη μόδα ενός τόπου. Στην περίπτωση της Σύρου, αυτές οι πολιτισμικές μεταφορές οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στην *πολυπολιτισμικότητα* και στην ανάπτυξη του εμπορίου. Παρ' όλα αυτά, αξίζει να διευκρινιστεί ότι, στη συγκεκριμένη μελέτη, οι αλλαγές της μόδας αφορούν επίσης και σχέσεις εξουσίας που διαμορφώνονται σε κοινωνίες πιο κλειστές, σχέσεις που δεν συνδεόμαστε απαραίτητα με εμπορικές συναλλαγές και εξωγενείς πολιτισμικές επιρροές.

4) Η μίμηση

Στη μεταποικιακή θεωρία, η μίμηση συνδέεται με τις αποικιοκρατούμενες περιοχές όπου οι αποικιστές ενισχύουν την κυριαρχία τους μέσω πολιτισμικών πρακτικών, όπως η λογοτεχνία. Παράλληλα, παρουσιάζοντας, εμμέσως πλην σαφώς, τον δικό τους (ευρωπαϊκό) πολιτισμό ως ανώτερο, πείθουν τους αποικιοκρατούμενους πληθυσμούς ότι αν τον υιοθετήσουν θα εκπολιτιστούν.¹¹⁴ Η «ανωτερότητα του πολιτισμού» συνδέεται ακόμη και με εκείνους που έχουν κάθε φορά την εξουσία και η σχέση είναι ιεραρχική. Στην περίπτωση που εξετάζουμε, οι Ευρωπαίοι, οι Οθωμανοί ή οι ελληνόφωνοι χριστιανοί θα μπορούσαν να έχουν αυτό τον ρόλο των «ανωτέρων», εφόσον ανήκουν στα πιο εύρωστα κοινωνικά στρώματα. Η μίμηση ως φαινόμενο μπορεί να παρατηρηθεί σε πολλές κοινωνικές ομάδες.¹¹⁵ Η Yuniya Kawamura, βασισόμενη και στην άποψη άλλων μελετητών, εκτιμά ότι οι κοινωνικές σχέσεις είναι κατά βάση μιμητικές. Επομένως, η μόδα, με τη μιμητική της φύση, αποτελεί ένα πολύ σημαντικό φαινόμενο για να κατανοήσουμε την κοινωνία.¹¹⁶

Η μίμηση μοιάζει να λειτουργεί ως κινητήρια δύναμη για τις αλλαγές στο σύστημα της μόδας. Για τον Roland Barthes, η μόδα είναι, «ουσιαστικά, συλλογική μίμηση μιας κανονικής καινοτομίας».¹¹⁷ Ακόμη, η έννοια της μίμησης μοιάζει να σχετίζεται με κοινωνική συμπεριφορά συνδεδεμένη με την ψυχολογία των ατόμων και την ένταξή τους ή όχι σε κοινωνικές ομάδες. Ο Goffman παρατηρεί ότι η εμφάνιση των ατόμων καθορίζει αν θα υποστούν ή όχι τις κοινωνικές συνέπειες που ενδεχομένως έχει ο αποκλεισμός, ανάλογα με το αν θα ακολουθήσουν ή όχι τους άγραφους κοινωνικούς κώδικες.¹¹⁸ Η παρατήρηση αυτή του Goffman θα μπορούσε να σχετίζεται με τις έννοιες της μόδας και της μη μόδας. Η μόδα, κατά τον Barthes, «γίνεται πάντα αντιληπτή μόνο μέσα από το αντίθετό της: η Μόδα είναι η υγεία, είναι η ηθική, και το ντεμοντέ είναι απλώς η

¹¹⁴ Pramod Nayar, *The Postcolonial Studies Dictionary*, Wiley Blackwell, 2015, σ. 103-104.

¹¹⁵ Yuniya Kawamura, *Fashion-ology: An Introduction to Fashion Studies*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, Berg, 2005, σ. 21.

¹¹⁶ Στο ίδιο.

¹¹⁷ Barthes, «*Το μπλε είναι φέτος στη μόδα...*», ό.π., σ. 81.

¹¹⁸ Όπως παρατίθεται από την Abby Lillethun, «Introduction» [Part III: Psychology of Fashion], στο Welters – Lillethun (επιμ.), *Fashion Reader*, ό.π., σ. 167.

ασθένειά ή η διαστροφή της».¹¹⁹ Επομένως, θα λέγαμε ότι σε μια κοινωνία, για να γίνει αντιληπτή η «αφοσίωση» ορισμένων στη μόδα, θα πρέπει να υπάρχει και μια ή περισσότερες ομάδες ή άτομα που δεν την ακολουθούν. Στο ενδυματολογικό σύστημα που ονομάζουμε μόδα, η τάση που είναι αντίθετη ως προς την επικρατούσα (είτε από επιλογή είτε λόγω άλλων συνθηκών, π.χ. οικονομικών) χαρακτηρίζεται *μη μόδα* – ωστόσο θα μπορούσε να εντάσσεται στο ίδιο σύστημα.

Στην περίπτωση των νησιών του Αιγαίου αλλά και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι περιηγητές μοιάζει να είναι εξοικειωμένοι με μιμητικές συμπεριφορές, ενώ συγκρίνουν τα ενδύματά τους με αυτά των κατοίκων των νησιών και μοιάζει να τα αντιμετωπίζουν ως ενδύματα εκτός μόδας (μη μόδας). Ο περιηγητής Bernard Randolph (περ. 1643 – περ. 1690), ο οποίος, τον 17ο αιώνα, παρουσιάζει τις γυναίκες των Θερμιών (της Κύθνου) σαν τα πιο κακοντυμένα θηλυκά του Αιγαίου, σημειώνει έναν μύθο που του αφηγήθηκε ο Jean Giraud, πρόξενος της Γαλλίας στον Μοριά στα μέσα του 17ου αιώνα. Σύμφωνα με τον Giraud, κάποτε η πολιτεία της Αθήνας έστειλε την κόρη ενός πρίγκιπα εξόριστη στα Θερμιά, καθώς είχε διαπράξει κάποιο έγκλημα. Την τιμώρησε, ακόμη, κόβοντας τα μανίκια του φουστανιού της στους ώμους· τα μανίκια κρέμονταν, το πουκάμισό της έφτανε στους αστραγάλους και τα μαλλιά της ήταν λυτά. Οι κάτοικοι της Κύθνου θεώρησαν ότι, επειδή ήταν αριστοκράτισσα, είχε έρθει εκεί για λουτρά και ότι με αυτό τον τρόπο συνήθιζαν να ντύνονται οι γυναίκες της τάξης της στην Αθήνα. Έτσι, οι γυναίκες στο νησί μιμήθηκαν τη φορεσιά της αθηναίας κόρης (Εικόνα 6).¹²⁰ Παρόλο που πρόκειται για μύθο και δεν θα ήταν δυνατόν να βγουν ασφαλή συμπεράσματα για τα ίδια τα ενδύματα, αυτό που έχει σημασία εδώ είναι το γεγονός ότι με την τάση για μίμηση ήταν εξοικειωμένοι οι περιηγητές ήδη από τον 17ο αιώνα.

Σε ένα άλλο παράδειγμα, ο αριστοκράτης François Baron de Tott (1733-1793), με καταγωγή από την Ουγγαρία, διορίστηκε στο γαλλικό προξενείο στην Κωνσταντινούπολη. Όταν προσκλήθηκε για γεύμα από τον Μεγάλο Δραγουμάνο της Πύλης στην έπαυλή του, παρατήρησε ότι πολλές Ελληνίδες φορούσαν στολίδια και φουστάνια από πολύτιμα υφάσματα, προσπαθώντας να μιμηθούν τα ευρωπαϊκά ήθη. Συγκεκριμένα, περιέγραφε μια κυρία που επιθυμούσε να φάει με γαλλικό τρόπο, ωστόσο έπαιρνε την ελιά με το χέρι και την κάρφωνε στο πιρούνι. Επιπλέον, σχολίαζε, με αρνητικό πρόσημο, πως η συζήτηση που ακολούθησε για τη μόδα και το κουτσομπολιό αποτελούσε επίσης μίμηση των ευρωπαϊκών ηθών.¹²¹ Ο περιηγητής και ειδικός στην ορυκτολογία Edward Daniel Clarke (1769-1822) αναφέρει, το 1801, ότι οι Ναξιώτισσες ρωτούσαν πώς ντύνονται οι Αγγλίδες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων και, όταν τους απαντούσαν πως οι γυναίκες και οι κόρες των ευγενών ντύνονταν με απλό τρόπο, δεν ικανοποιούνταν από την

¹¹⁹ Barthes, «*Το μπλε είναι φέτος στη μόδα...*», ό.π., σ. 82.

¹²⁰ Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Α', 333 μ.Χ.-1700, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1970, σ. 687.

¹²¹ Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, Αθήνα, Επτάλοφος, 1973, σ. 311, 327-329.

απάντηση.¹²² Ενδεικτική είναι και η παρατήρηση του πρώσου διπλωμάτη Jakob Ludwig Salomon Bartholdy (1779-1825), στις αρχές του 19ου αιώνα, ότι οι γυναίκες της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης είχαν κοινές ενδυματολογικές συνήθειες με τις γυναίκες των ανώτερων τάξεων στα νησιά.¹²³ Επίσης, ο συγγραφέας και περιηγητής Elias Habesci, ο οποίος ταξίδεψε στα τέλη του 18ου αιώνα στην Κωνσταντινούπολη, αναφέρεται στις Φαναριώτισσες, μέλη της ανώτερης τάξης, των οποίων οι συνήθειες δεν διέφεραν από των Ευρωπαίων.¹²⁴

Οι Ευρωπαίοι φαίνεται να αντιμετώπιζαν με κριτική διάθεση την τάση για μίμηση, την κουβέντα για τη μόδα, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο ντύνονταν οι *Ελληνίδες*, δηλαδή οι ελληνόφωνες χριστιανές της Αυτοκρατορίας, προσπαθώντας να υιοθετήσουν έναν τρόπο ενδυμασίας επηρεασμένο από την Ευρώπη. Περιηγητές, ακόμη, όπως ο Tott μοιάζει να μην αποδέχονται τον τρόπο με τον οποίο εκφράζεται η επιρροή ευρωπαϊκών συνηθειών συνδυασμένων με άλλες επιρροές από την *Ανατολή*, όπως το παράδειγμα που αναφέρει με το φαγητό. Ο Clarke αντιμετωπίζει αρνητικά την περιέργεια των γυναικών από τη Νάξο να μάθουν πώς ντύνονται στην Ευρώπη, να έρθουν σε επαφή και να προσπαθήσουν να καταλάβουν μια κουλτούρα διαφορετική. Επιθυμούν να έρθουν πιο κοντά στον δυτικό κόσμο, τον οποίο ίσως φαντάζονται αλλά, σε κάθε περίπτωση, δεν γνωρίζουν. Έτσι, μοιάζει να δημιουργούν έναν δικό τους τρόπο συμπεριφοράς και ενδυμασίας, που έχει στοιχεία από την Ανατολή και τη Δύση. Οι ευρωπαίοι περιηγητές, όμως, φαίνεται σαν να τους βλέπουν να προσπαθούν και να αποτυγχάνουν να αλλάξουν και να γίνουν ίδιοι με αυτούς. Αν όμως παρατηρήσει κανείς αυτές τις αλλαγές ως μια διαδικασία εξέλιξης που δεν έχει συγκεκριμένο στόχο, τότε αυτή η αντιμετώπιση ίσως να ήταν πιο κοντά στο τρόπο με τον οποίο οι Ευρωπαίοι επηρεάστηκαν, αντίστοιχα, από συνήθειες και μόδες της Ανατολής. Η Charlotte Jirousek αναφέρεται στην επιρροή που είχε η Οθωμανική Αυτοκρατορία στην ενδυμασία της Δύσης.¹²⁵

Τέλος, σε βιβλίο που εκδίδεται στην Ερμούπολη το 1836, με τίτλο *Περί ανατροφής των κορασίων*,¹²⁶ η μίμηση θεωρείται επίφοβη για τα παιδιά και τονίζεται η ανάγκη να τους δίνονται τα σωστά πρότυπα. Παρόλο που δεν έχει άμεση αναφορά στη μόδα, το συγκεκριμένο κείμενο αποκαλύπτει πως η μίμηση αποτελούσε ένα στοιχείο που οι άνθρωποι της εποχής το παρατηρούσαν, ήταν εξοικειωμένοι με αυτό και θεωρούσαν ότι απαιτείται προσοχή για το ποιον χρειάζεται να μιμείται κανείς.

¹²² Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, 1800-1810, Αθήνα, Επτάλοφος, 1975, σ. 68.

¹²³ Στο ίδιο, σ. 205.

¹²⁴ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, ό.π., σ. 349-350.

¹²⁵ Charlotte Jirousek, «Ottoman Influences in Western Dress», στο Faroqhi – Neumann, *Ottoman Costumes*, ό.π.

¹²⁶ Π. Ζωντανός, *Περί ανατροφής των κορασίων και της δημοσίου εκπαίδευσως των αρρένων*, Ερμούπολη 1836, σ. 28, 30.

5) Η διάκριση και τα πρότυπα ομορφιάς

Η διάκριση κάποιας/-ου με βάση την κοινωνική θέση της/του, δηλαδή του στρώματος στο οποίο ανήκει, είναι άλλο ένα χαρακτηριστικό της μόδας. Η μόδα συνδέεται άμεσα με τα πρότυπα ομορφιάς κάθε εποχής. Η σύνδεση αυτή βασίζεται στο γεγονός ότι η μόδα μοιάζει να αφομοιώνει τους κοινωνικούς, πολιτικούς και αισθητικούς κραδασμούς, διαμορφώντας το «γούστο». Η αντίληψη του γούστου ως καλού ή κακού σχετίζεται πάντοτε με το κοινωνικό πλαίσιο και την κοινωνική θέση κάποιας/-ου. Τα αισθητικά κριτήρια συνδέονται με τις σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες και διαμορφώνουν τι είναι αποδεκτό και τι όχι. Οι κοινωνιολόγοι George Simmel και Yuniya Kawamura επισημαίνουν ότι η μόδα σχετίζεται πάντοτε με την κοινωνική τάξη και διαφοροποιείται όταν τα κατώτερα στρώματα αρχίζουν να μιμούνται τα ενδύματα των ανώτερων στρωμάτων.¹²⁷ Η παρατήρησή τους φανερώνει την έκδηλη σύνδεση της μίμησης ως χαρακτηριστικού της μόδας, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, με την κοινωνική θέση και την επιβολή εξουσίας των ανώτερων τάξεων μέσω της διαμόρφωσης των προτύπων ομορφιάς. Με άλλα λόγια, η διάκριση βασίζεται στο ότι ορισμένα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, σε μια συγκεκριμένη στιγμή, ορίζουν και έχουν πρόσβαση σε μόδες στις οποίες τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα δεν έχουν. Η Χριστίνα Κουλούρη αναφέρεται σε αυτή τη διάκριση και στο γεγονός ότι, κατά κύριο λόγο, το Παλάτι και οι εστεμμένοι διαμόρφωναν τους κανόνες του καλού γούστου σε όλη την Ευρώπη.¹²⁸

Η θεωρία που ονομάζεται *trickle-down*, με βάση την οποία η μόδα διαδίδεται από τα ανώτερα προς τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, ήταν, ως ιδέα, αρκετά διαδεδομένη στη μελέτη της ένδυσης και της μόδας τον 19ο αιώνα· ωστόσο η εγκυρότητά της έχει αμφισβητηθεί από ακαδημαϊκούς κύκλους. Σε αντιδιαστολή προτείνονται θεωρίες όπως η *trickle-across* ή *trickle-up*, οι οποίες αμφισβητούν ότι οι τάσεις της μόδας ξεκινούν αποκλειστικά από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και παραθέτουν παραδείγματα από συγκεκριμένες υποκουλτούρες που εδραιώνουν πρότυπα και επηρεάζουν τα ανώτερα στρώματα.¹²⁹ Παρά την αμφισβήτηση της θεωρίας αυτής (*trickle-down*), πιθανότατα, στην περίπτωση των νησιών του Αιγαίου αλλά και άλλων περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, τα ανώτερα στρώματα διαμόρφωναν τις τάσεις στη μόδα. Σε αυτό ίσως συνέβαλλαν και τα διατάγματα που αφορούσαν την ένδυση με βάση τη θρησκεία και, κατ'επέκταση, την κοινωνική θέση.

Σύμφωνα με τη Suraiya Faroqhi, η ενδυμασία των χριστιανών και των εβραίων γυναικών έμοιαζε αρκετά με αυτή των μουσουλμάνων, ενώ τα παραπάνω διατάγματα αφορούσαν τη δημόσια

¹²⁷ Georg Simmel, *Η μόδα*, μτφρ.: Κωνσταντίνος Γ. Βασιλείου, Αθήνα, Πλέθρον, 2018, σ. 11· Kawamura, *Fashion-ology*, ό.π., σ. 21.

¹²⁸ Κουλούρη, *Φουστανέλες και γλαμύδες*, ό.π., σ. 416.

¹²⁹ Skov – Riegels Melchior, *Research Approaches to the Study of Dress and Fashion*, ό.π., σ. 6.

σφαίρα.¹³⁰ παρά τις απαγορεύσεις, οι μη μουσουλμανικοί πληθυσμοί προσπαθούσαν να ξεφύγουν από αυτά.¹³¹ Το γεγονός αυτό έχει ορισμένη σημασία, αν αναλογιστεί κανείς ότι μουσουλμανικοί και μη μουσουλμανικοί πληθυσμοί ντύνονταν με παρόμοιο τρόπο, ανάλογα με την κοινωνική τους θέση, παρά τα διατάγματα που όριζαν διαφορετικό ντύσιμο ανάλογα με το θρήσκευμα. Τα ανώτερα στρώματα των χριστιανικών πληθυσμών που κατοικούσαν στην Κωνσταντινούπολη συνήθιζαν να ντύνονται με παρόμοιο τρόπο με τους Οθωμανούς αντίστοιχης οικονομικής και κοινωνικής θέσης, και να ακολουθούν τα πρότυπα ομορφιάς όπως αυτά ορίζονταν από τους Οθωμανούς. Αξίζει να αναφερθεί, μάλιστα, ότι στις αρχές του 19ου αιώνα, κατά τις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης, παρατηρείται μια τάση για μίμηση του ευρωπαϊκού τρόπου ντυσίματος τόσο στους πληθυσμούς των νησιών όσο και της Κωνσταντινούπολης. Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα αν η επιρροή αυτή στα ενδύματα των νησιωτών ή νησιωτισσών προέρχεται απευθείας από την Ευρώπη ή διαμεσολαβείται μέσω της οθωμανικής Αυλής.

Στις αναφορές των περιηγητών που ακολουθούν διαφαίνεται η τάση για μίμηση και ο διαχωρισμός ανάλογα με την κοινωνική θέση, δύο από τα πιο βασικά χαρακτηριστικά της μόδας. Για παράδειγμα, ο άγγλος περιηγητής, ερευνητής και πολιτικός John Bacon Sawrey Morritt (1772[:]-1843), αναφέρει, σχετικά με τους άντρες της Μάνης, ότι το ένδυμα των πιο χαμηλών τάξεων ήταν ίδιο –με τις απαραίτητες διαφοροποιήσεις ως προς την ποιότητα και τα υλικά, καθώς και την έλλειψη διακόσμησης– σε σχέση με των ανώτερων τάξεων.¹³² Το 1674, ο μαρκήσιος De Nointel, Sieur de la Croix (1640[:]-1704) επισημαίνει πως οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, αν δεν ήταν υπό την προστασία κάποιων πρεσβευτών, ώστε να έχουν το προνόμιο να ντύνονται με ενδύματα όπως οι Τούρκοι και οι Φράγκοι, ήταν αναγκασμένοι να φορούν τα ρούχα που τους επιτρέπονταν σύμφωνα με τα διατάγματα.¹³³ Οι προνομιούχοι επιθυμούσαν να ξεχωρίζουν με ιδιαίτερα ενδύματα, ακόμη κι όταν το κόστος αυτών των ενδυμάτων ήταν αρκετά επιβαρυντικό για τους ίδιους.¹³⁴ Επιπλέον, ο Johann Hermann von Riedesel (1740-1784) σχολιάζει με αρνητικό τρόπο τη μίμηση τουρκικών συνηθειών από τους ελληνόφωνους χριστιανούς, οι οποίοι συνήθιζαν να φορούν το άσπρο μαντήλι με τέτοιο τρόπο ώστε να θυμίζει σαρίκι. Παράλληλα, πολύ δημοφιλές ήταν και το πράσινο αντερί, που αποτελούσε τουρκική συνήθεια.¹³⁵

Η συνήθεια των ελληνόφωνων πληθυσμών να φοράνε πράσινο χρώμα επιβεβαιώνεται και στα προικοσύμφωνα των νησιών, ιδιαίτερα της Πάτμου, όπου το πράσινο εντοπίζεται σε ρούχα και κοσμήματα. Ο άγγλος γιατρός John Griffiths (1785), κρίνοντας τη μίμηση των Οθωμανών ως

¹³⁰ Suraiya Faruqi, «Introduction, or Why and How One Might Want to Study Ottoman Clothes», σης ίδιας – Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes*, ό.π., σ. 23-24.

¹³¹ Matthew Elliot, «Dress Codes in the Ottoman Empire: The Case of the Franks», στο Faruqi – Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes*, ό.π., σ. 106-107.

¹³² Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, ό.π., σ. 605.

¹³³ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Α', 333 μ.Χ.-1700, ό.π., σ. 659-660.

¹³⁴ Στο ίδιο, σ. 662.

¹³⁵ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, ό.π., σ. 309-310.

υποταγή, αναφέρει τα εξής: «Οι πλούσιες οικογένειες του Φαναριού έχουν θαμπωθεί από τις εύνοιες και τις παροχές των σουλτάνων και κολακεύονται από μερικές ασήμαντες διακρίσεις που τους επιτρέπουν να μοιάζουν στα ήθη και στην εμφάνιση με τους προνομιούχους μουσουλμάνους».¹³⁶ Επίσης, υπάρχουν αναφορές σε προικοσύμφωνα που φανερώνουν ότι και οι κάτοικοι των νησιών, παρά τις απαγορεύσεις και τα φερμάνια που όριζαν αυστηρά την ενδυμασία, υιοθετούσαν σε ορισμένες περιπτώσεις τον τρόπο ενδυμασίας των Οθωμανών, ανάλογα με την τάξη τους, ενώ αργότερα μιμούνταν τα ευρωπαϊκά πρότυπα.

Μέσα από τις αναφορές των περιηγητών γίνεται φανερό ότι η χρήση του όρου *μόδα* στην περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μοιάζει να εξηγεί πολλές πτυχές της ενδυμασίας της εποχής, ανεξάρτητα με το αν συνδέεται με τάσεις που προέρχονται από τη Δύση ή με τις επιρροές που υφίστανται σε περιοχές της Αυτοκρατορίας. Όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά της μόδας, δηλαδή ο καλλωπισμός ως μορφή τέχνης, η έννοια του σύγχρονου με την εποχή (μοντέρνο), οι αλλαγές και νέες τάσεις, η μίμηση, η διάκριση και τα πρότυπα ομορφιάς, είναι άμεσα συνδεδεμένα με πολιτικά κριτήρια – κριτήρια που δεν αφορούν μόνο την εκάστοτε περίοδο υπό εξέταση αλλά και τον τρόπο, την οπτική, καθώς και τη στιγμή που επιλέγεται να μελετηθεί η μόδα μιας συγκεκριμένης εποχής. Η δαιμονοποίησή της, άλλωστε, συνδεδεμένης με τα πρότυπα ομορφιάς, θα μπορούσε να συνδέεται με πολιτικά κριτήρια, όπως θα δούμε.

Η δαιμονοποίηση της μόδας: ο συρμός

Η μόδα, όπως και η ένδυση, είναι άμεσα συνδεδεμένη με το σώμα και την ταυτότητα. Η κοινωνιολόγος Joanne Entwistle παρατηρεί τη στενή σχέση του ενδύματος με το σώμα και την ταυτότητα, ώστε το ένδυμα μοιάζει να γίνεται τμήμα της επιδερμίδας ή ένα δεύτερο δέρμα. Ο τρόπος ραφής και οι φόρμες των ρούχων αλλάζουν και το σχήμα του σώματος.¹³⁷ Ο καλλωπισμός, επίσης, είναι συνδεδεμένος με το σώμα και την ένδυση, και σχετίζεται με το εκάστοτε κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο. Η στενή σύνδεση της ένδυσης-μόδας με το σώμα και η άποψη πως ό,τι σχετίζεται με το σώμα και όχι με το πνεύμα δεν είναι άξιο μελέτης φαίνεται να καθυστέρησε την εδραίωση της ιστορίας της ενδυμασίας ως ένα πεδίο άξιο μελέτης.

Το 1821 οι Samuel Rush Meyrick και Charles Hamilton-Smith έγραφαν ότι η ιστορία του κοστουμιού δεν θεωρούνταν άξια μελέτης για τους ανθρώπους των γραμμάτων.¹³⁸ Η αρνητική φόρτιση της έννοιας του ενδύματος, που συνδέεται συνήθως με τη γυναικεία επιπολαιότητα, είναι πεποίθηση ευρέως διαδεδομένη ακόμη και σήμερα. Η Lou Taylor αναφέρει, χαρακτηριστικά, τη στάση της φεμινίστριας και κοινωνιολόγου Angela McRobbie, που το 1998 ανέφερε ότι η μόδα

¹³⁶ Στο ίδιο, σ. 469-470.

¹³⁷ Joanne Entwistle, «The Dressed Body», στο Welters – Lillethun (επιμ.), *Fashion Reader*, ό.π., σ. 138-139.

¹³⁸ Lou Taylor, *The Study of Dress History*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2005, σ. 2.

είναι ζήτημα που αξίζει να μελετηθεί, παρά το υποβαθμισμένο κύρος της. Η στάση της McRobbie, σύμφωνα με την Taylor, έθιγε την προβληματική οπτική σε σχέση με την ιστορία της ενδυμασίας-μόδας που επικρατούσε στον ευρύτερο ανδροκρατούμενο ακαδημαϊκό χώρο της ιστορίας.¹³⁹ Στην ελληνική περίπτωση, ο όρος *παραδοσιακό*, που επικράτησε, ίσως να ενισχύθηκε και από τη δαιμονοποίηση και την αρνητική χροιά του όρου *μόδα* ή (του) *συρμού*, που παρατηρείται μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους και φαίνεται να ισχύει μέχρι και σήμερα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προξενεί η φράση «του συρμού» στον κατάλογο που σημειώνεται σε έγγραφο της Μήλου του 1691, για να περιγράψει πετραχήλια και επιμάνικα που έλαβε ο «Μακάριος ιερομόναχος Κρηός».¹⁴⁰ Η φράση χρησιμοποιείται και τις δύο φορές μάλλον για να περιγράψει ένα είδος υφάσματος που φοριέται εκείνη την εποχή και η λέξη *συρμός* δεν φαίνεται να είναι φορτισμένη αρνητικά. Το 1847 η φράση «Ενδύματα του τελευταίου συρμού των Παρισίων» συνοδεύει μια εικόνα στο περιοδικό *Η Ευτέρπη*: εδώ δεν είναι ξεκάθαρο αν υπάρχει κάποια συγκεκριμένη χροιά στην περιγραφή, αλλά έχει σημασία, καθώς φανερώνει πως η μόδα ταξίδευε άμεσα από το Παρίσι στην Αθήνα και από εκεί, ίσως, και σε άλλες περιοχές της ελληνικής επικράτειας (Εικόνα 5).¹⁴¹ Αυτό που γίνεται σαφές είναι ότι η λέξη *συρμός/συρμός* υπάρχει σε έγγραφα ήδη από τον 17ο αιώνα, γεγονός που θα μπορούσε να σημαίνει ότι υπήρχε μια αντιστοιχία με τη λέξη *μόδα*.

Σε άλλο παράδειγμα, ο Νικόλαος Δραγούμης περιγράφει τη Μαντώ Μαυρογένους, που βρέθηκε το 1827 στην Γ' Εθνοσυνέλευση στην Τροιζήνα, ως «φορούσα μέλαιναν εσθήτα χρυσοπάρυφον και πύλον ευρωπαϊκόν, ουχί βεβαίως του τελευταίου των Παρισίων συρμού».¹⁴² Η Μαντώ Μαυρογένους φορούσε ρούχα με στοιχεία που ήταν επηρεασμένα από τα δυτικά ενδύματα: αυτό που έχει σημασία εδώ, ωστόσο, είναι η ανάγκη διευκρίνισης ότι δεν φορούσε ρούχα της τελευταίας μόδας. Μέσα από τη διευκρίνιση αυτή, η αίσθηση που δημιουργείται είναι ότι, ενώ η Μαυρογένους ντύνεται, σε έναν βαθμό, με ευρωπαϊκό τρόπο, ίσως γίνεται προσπάθεια πρόληψης μιας αρνητικής κριτικής σε βάρος της. Ίσως η Μαντώ Μαυρογένους την περίοδο της Επανάστασης να φορούσε ενδύματα της μόδας, *μοδέρνα*, σύγχρονα με την εποχή της και σύμφωνα με την κοινωνική της θέση, αλλά μετέπειτα ίσως, για κάποιους λόγους, η έννοια της μόδας να απέκτησε αρνητική χροιά. Από την άλλη, ίσως η Μαυρογένους να μην είχε πλέον την οικονομική δυνατότητα να αγοράσει καινούρια ενδύματα. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που έχει σημασία είναι πως, μέσα από το απόσπασμα, διαφαίνεται μια αρνητική στάση για τη μόδα και τον «συρμό» της εποχής και,

¹³⁹ Στο ίδιο, σ. 2.

¹⁴⁰ Στέλιος Α. Παπαδόπουλος – διάκ. Χρυσόστομος Φλωρεντής, *Νεοελληνικό Αρχείο Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου. Κείμενα για την τεχνική και την τέχνη*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1990, σ. 37.

¹⁴¹ *Η Ευτέρπη*, Σύγγραμμα Περιοδικόν με Εικονογραφίας, φύλλο Γ' (1 Οκτωβρίου 1847), τ. Α', σ. 18· βλ. Εικόνα 5.

¹⁴² Ευδοκία Ολυμπίου, *Μπουμπουλίνα, Καίρη, Μαυρογένους. Οι γυναίκες του Αγώνα*, Αθήνα, εφ. *Τα Νέα*, 2010, σ. 98-99· Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, τ. Α', Αθήνα, Εκ του τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδελφέως, 1879 [β' έκδ.], σ. 37· Κ. Τριανταφυλλόπουλος, «Η αναφορά της Μαντώς Μαυρογένους κατά του Δημητρίου Υψηλάντη», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 11 (1936), σ. 292-293.

παρόλο που πρόκειται για γεγονός που αφορά την περίοδο της Επανάστασης, το συγκεκριμένο απόσπασμα γράφτηκε από τον Δραγούμη το 1879.

Η λέξη «συρμός» στο ελληνικό και ιταλικό λεξικό του Μ. Π. Περίδη, που εκδόθηκε το 1857 στην Ερμούπολη, ερμηνεύεται ως νόσημα («malattia epidemica», «catarro epidemico»)¹⁴³. Δύο χρόνια αργότερα, στη συνεδρίαση της συνέλευσης της Βουλής το 1859, γίνεται αναφορά στη μόδα από το Παρίσι, που έχει υιοθετηθεί από όλες τις κοινωνικές τάξεις, ως κάτι αντίθετο σε σχέση με το «ένδυμα των πατέρων».¹⁴⁴ Τα ευρωπαϊκά φορέματα θεωρήθηκαν *ύβρις* ως προς την «εθνική ενδυμασία» και παράλληλα «επιπόλαιη πολυτέλεια». Ακόμη, στη Συλλογή Βλαχογιάννη υπάρχουν ορισμένες αναφορές σχετικά με την πολυτέλεια που περιγράφουν αυτή την αρνητική χροιά που παίρνει μέχρι και σήμερα η λέξη *συρμός*, ως τάση να ακολουθεί κανείς τη σύγχρονη μόδα και τα σύγχρονα κάθε φορά πρότυπα ομορφιάς. Σε ένα ενδεικτικό άρθρο που σώζεται στα ΓΑΚ, στην ίδια συλλογή, γίνεται λόγος για την πολυτέλεια στα Παρθεναγωγεία (*Εθνοφύλαξ*, 16 Αυγούστου 1865):¹⁴⁵ «Ενεκα της κακής μας και νόθου πολυτελείας εισήχθη καθ' απάσαν την Ελλάδα συρμός κακός να παρουσιάζονται εις εξετάσεις τα κοράσια με λευκά και με μεταξωτά φορέματα και με κορδέλες παντός χρώματος και πανταχόθεν κρεμαμένους». Ο Βλαχογιάννης καταγράφει, ακόμη, κείμενα στα οποία η εκκλησία στρέφεται ενάντια στην πολυτέλεια και στην ευρωπαϊκή μόδα. Από τα συγκεκριμένα παραδείγματα γίνεται φανερό η επιδίωξη εθνικής συνοχής μέσω των ενδυμάτων και διαφαίνεται η αρνητική χροιά του όρου *μόδα/συρμός*, που συνδέθηκε και με τα ευρωπαϊκά ήθη.

Η Faroghī επισημαίνει την ανάγκη μελέτης ενδυμάτων περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τον 19ο και τον 20ό αιώνα, σε περιοχές όπως η Προύσα και ορισμένα μέρη της Ελλάδας ή της Παλαιστίνης, ώστε να εξεταστεί αν μπορούν να διακριθούν κοινά σημεία με τη μόδα των Οθωμανών των ανώτερων στρωμάτων. Αναφέρει, ακόμη, πως ο λόγος για τον οποίο τέτοιες έρευνες έχουν καθυστερήσει είναι ορισμένες εθνικιστικές προκαταλήψεις που χρειάζεται να ξεπεραστούν.¹⁴⁶ Έχοντας υπόψη ότι δεν είναι εύκολο κανείς να ξεφύγει τελείως από την υποκειμενικότητα και την εποχή του, και ότι, όπως αναφέρει η Wilson, «η αντίληψή μας για τη μόδα ή την ενδυμασία του παρελθόντος φιλτράρεται από τις δικές μας εμμονές και ιδεολογίες», θα επιδιωχθεί να εξεταστεί, μέσα από τη μελέτη κυρίως νοταριακών εγγράφων αλλά και άλλων πηγών, αν τα χαρακτηριστικά της μόδας, όπως αναλύθηκαν παραπάνω, μπορούν να εντοπιστούν από το 1789 έως το 1850 στα νησιά του Αιγαίου και κυρίως στη Σύρο, με στόχο να διερευνηθεί το

¹⁴³ Μ. Π. Περίδης, *Λεξικόν Ελληνικόν και Ιταλικόν*, Ερμούπολη, Εκ της Τυπογραφίας Μ. Π. Περίδου, 1857 [β' έκδ.], σ. 654.

¹⁴⁴ Πρακτικά Συνεδρ. Βουλής, Γ' Σύνοδος, Ε' Βουλ. Περίοδος, τ. Α', σ. 314-315, Συνεδρίαση 12ης Ιανουαρίου 1859.

¹⁴⁵ ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατάλογος Δ', Φάκ. 24.

¹⁴⁶ Faroghī, «Introduction», *ό.π.*, σ. 48.

κεντρικό ερώτημα της έρευνας: αν, τελικά, μπορεί η ένδυση της περιόδου να γίνει αντιληπτή ως μόδα.¹⁴⁷

---

¹⁴⁷ Σχετικά με την αντίληψη για τη μόδα βλ. Wilson, *Adorned in Dreams*, ό.π., σ. 21.

Κεφάλαιο 2ο

Πρότυπα ομορφιάς στο Αιγαίο και τη Σύρο: Μια «μεικτή αισθητική»

Ομορφιά και γούστο

Η έννοια της ομορφιάς είναι σχετική και διαμορφώνεται μέσα από ορισμένα πρότυπα σε κάθε εποχή. Σε αυτό το κεφάλαιο, με την αναφορά σε γυναικεία *πρότυπα ομορφιάς* εννοούμε τις τάσεις του καλλωπισμού του σώματος και του προσώπου ή κάποιες συγκεκριμένες συμπεριφορές που υιοθετούν οι γυναίκες ώστε να φαίνονται ωραίες – ή, με άλλα λόγια, ώστε η ομορφιά τους να αναγνωρίζεται από το κοινωνικό σύνολο στο οποίο εντάσσονται ή επιθυμούν να ενταχθούν σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Επιπλέον, θα εξετάσουμε αν οι ίδιες οι γυναίκες της εποχής επιλέγουν –και κατά πόσο έχουν τη δυνατότητα της επιλογής– να φορέσουν κάποιο είδος ενδύματος, ώστε να φαίνεται το σώμα, τα μαλλιά ή το πρόσωπό τους με έναν συγκεκριμένο τρόπο.

Κάθε εποχή έχει τα δικά της πρότυπα ομορφιάς, που διαμορφώνονται από την επικρατούσα άποψη σχετικά με το ωραίο. Η άποψη αυτή μοιάζει κάθε φορά αλληλένδετη με το γούστο, ενώ διαμορφώνεται και καθορίζεται, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, από τις επιλογές των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων, τα οποία διαφοροποιούνται από το γούστο των εργατικών και λαϊκών τάξεων, σύμφωνα με τη θέση του κοινωνιολόγου Pierre Bourdieu (1930-2002).¹⁴⁸ Η διάκριση, η μίμηση, αλλά και το γούστο βασίζονται ακριβώς στις ίδιες αξίες που διαμορφώνουν τη μόδα και, μέσα από τις αντιθέσεις που φέρουν, όπως το παλαιό και το νέο, το ακριβό και φτηνό κ.ά., μετασχηματίζονται συνεχώς για να υπηρετήσουν την τάση της κυρίαρχης τάξης για διάκριση.¹⁴⁹ Πιο συγκεκριμένα, τα πρότυπα ομορφιάς, όπως και τα ενδύματα και κοσμήματα στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, στα νησιά του Αιγαίου, διαμορφώνονταν από τις τάσεις που καθορίζονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Ευρώπης.

Η εικόνα που έχουμε για τα πρότυπα ομορφιάς προκύπτει κυρίως από τις πληροφορίες που παρέχονται από τους περιηγητές, οι οποίοι είτε είναι επηρεασμένοι από το πνεύμα του ρομαντισμού και εξιδανικεύουν τα χαρακτηριστικά των «Ελληνίδων», είτε τα κρίνουν αυστηρά, με βάση τις διαφορετικές αναφορές που έχουν από τα μέρη καταγωγής τους ή την απογοήτευση από αυτό που φαντάζονταν ότι ήταν οι «απόγονοι των Αρχαίων Ελλήνων». Μια άλλη πολύ σημαντική πηγή, ακόμη, συνιστούν ορισμένα βιβλία και εφημερίδες του 19ου αιώνα, μετά το 1830 και την ίδρυση του ελληνικού κράτους, στα οποία καταγράφεται πώς οφείλει να είναι μια γυναίκα για να είναι

¹⁴⁸ Pierre Bourdieu, *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, μτφρ.: Κική Καψαμπέλη, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2012, σ. 232.

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 281.

αρεστή· μας μεταφέρουν, έτσι, εικόνες από το κοινωνικό πλαίσιο της εποχής όσον αφορά τις τάσεις και τα πρότυπα.

Η ομορφιά συνδέεται, όπως είναι φυσικό, με την εμφάνιση και το παρουσιαστικό κάποιας/-ου, και η εμφάνιση συνδέεται με τη μόδα. Στο παρόν κεφάλαιο δεν θα εξεταστούν τα ενδύματα και τα κοσμήματα, στα οποία άλλωστε θα γίνει εκτενής αναφορά σε επόμενα κεφάλαια, αλλά ο τρόπος με τον οποίο η εμφάνιση αναγνωρίζεται ως ομορφιά ή όχι. Θα αναλυθεί το *γούστο* της εποχής ως προς τα ενδύματα και τα κοσμήματα, σε σύνδεση με την αντίληψη για τα σώματα των ανθρώπων, την κόμμωση, το μακιγιάζ. Επίσης, θα εξετάσουμε ορισμένες πρακτικές –όπου αυτές εντοπίζονται–, οι οποίες διαμόρφωναν τα σώματα ή τα πρόσωπα, ώστε να προκύπτει μια εικόνα που να προσεγγίζει την ομορφιά σύμφωνα με την εποχή. Για παράδειγμα, μέσα από το κείμενο που εντοπίζεται στη Συλλογή Βλαχογιάννη, αναφέρονται «μέσα διά να ελευθερωθεί τινάς από τας κρεατοελαίας».¹⁵⁰ Από το συγκεκριμένο παράδειγμα γίνεται φανερό ότι οι γυναίκες, πιθανότατα για αισθητικούς λόγους, ήθελαν να αφαιρούν τις κρεατοελιές τους. Ωστόσο αυτό που φαίνεται φυσικό σήμερα δεν είναι απαραίτητο να φαινόταν και τότε. Θα αναφερθούν και στη συνέχεια παραδείγματα που φανερώνουν ιδιαίτερα, ίσως και «παράδοξα», αισθητικά πρότυπα.

Οριενταλισμός, Βαλκανισμός και «μικτή αισθητική»

Οι περιηγητές μάς παρουσιάζουν μια διαμεσολαβημένη οπτική και ως προς την καταγωγή αλλά και ως προς το φύλο, καθώς οι αφηγήσεις που περιγράφουν γυναίκες προέρχονται κατά κύριο λόγο από άντρες.¹⁵¹ Αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι εκφράζουν την άποψή τους για την ομορφιά. Στα παραδείγματα που ακολουθούν αποκτούμε μια εικόνα για τις αισθητικές προτιμήσεις τους. Οι προτιμήσεις επηρεάζονταν σε μεγάλο βαθμό από το πόσο φιλικά προσκείμενοι ήταν απέναντι στο «άλλο». Η αναζήτηση μιας εξωτικής Ανατολής από τους περιηγητές ήταν υπεύθυνη, σε έναν βαθμό, για έναν «οριενταλιστικό» τρόπο θέασης: οι εικόνες που μεταφέρουν καθιστούν ορατές περισσότερο τις προτιμήσεις και τις αξίες των ίδιων, παρά τις πραγματικότητες της Σύρου κατά την εποχή που εξετάζουμε.

Ο οριενταλισμός, σύμφωνα με τον κλασικό πλέον ορισμό του θεωρητικού της λογοτεχνίας Edward Said (1935-2003), είναι ο τρόπος με τον οποίο η Δύση κυριαρχεί και επιβάλλει την εξουσία της στην Ανατολή. Η Ανατολή και η Δύση, αποτελώντας κατασκευές, ως γεωγραφικές έννοιες, λειτουργούν ως αντικατοπτρισμοί και φέρουν η καθεμία τις δικές της ιδέες, εικόνες κ.λπ. Η ιδέα ότι η ευρωπαϊκή κουλτούρα είναι ανώτερη σε σχέση με όλες τις άλλες αποτελεί σκέψη που

¹⁵⁰ Το έγγραφο το οποίο εντοπίζεται στα ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατάλογος Δ', Φάκ. 24, είναι αντιγραφή από κείμενο που, σύμφωνα με τον Βλαχογιάννη, είχε την εξής παραπομπή: *Ημερολόγιο άνευ εξωφύλλου εκδοθέν πιθανώς 1808 Βιέννη σελ. 231-233*. Παρόλο που δεν κατέστη δυνατός ο εντοπισμός του πρωτότυπου εγγράφου, κρίνοντας από άλλες αναφορές του Βλαχογιάννη θεωρούμε ότι, ίσως με κάποια απόκλιση στις σελίδες, το κείμενο είναι ακριβές και πολύ σημαντικό για την παρούσα μελέτη.

¹⁵¹ Ευχαριστώ θερμά τη Δέσποινα Βαλατσού για την επισήμανσή της σχετικά με την αντρική οπτική των περιηγητών.

καλλιεργήθηκε τόσο εντός όσο και εκτός Ευρώπης, και αυτός ο διαχωρισμός αυτός, τον οποίο επέβαλε η Ευρώπη, εμμέσως πλην σαφώς, από θέση ισχύος, φαίνεται να γίνεται αποδεκτός από όλους. Η εξουσία προτάσσει μεταξύ άλλων «κανόνες γούστου και αξιών» και αποτελεί χαρακτηριστικό του οριενταλισμού.¹⁵² Το έργο του γάλλου περιηγητή Charles-Marie Salaberry (1766-1847) με τίτλο του *Voyage à Constantinople, en Italie, et aux îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie* (1790-1791), το οποίο εκδόθηκε το 1799 στο Παρίσι, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της δυτικοευρωπαϊκής ματιάς του 18ου αιώνα απέναντι στην ανατολική Ευρώπη. Ο συγγραφέας σημειώνει, μάλιστα, πως στη Βλαχία εντόπισε ένα πρώτο δείγμα ανατολίτικων τρόπων, ιδιαίτερα όσον αφορά τα γυναικεία ενδύματα. Σύμφωνα με τον ιστορικό Larry Wolff, ο εντοπισμός αυτών των υποτιθέμενων ανατολίτικων στοιχείων βασίζεται στον ζήλο του ταξιδιώτη να τα διακρίνει, ώστε να αποδοθεί στην ανατολική Ευρώπη, από την Αγία Πετρούπολη μέχρι την Κωνσταντινούπολη, ο ανατολίτικος χαρακτήρας της.¹⁵³

Στην περίπτωση του ελλαδικού χώρου και των νησιών του Αιγαίου, η αναζήτηση των αρχαίων προτύπων ενδεχομένως διαστρέβλωνε την οπτική των Ευρωπαίων. Οι περιηγητές είχαν γαλουχηθεί με την κλασική παιδεία ανάμεσα στον Διαφωτισμό και τον Ρομαντισμό, και απογοητεύονταν όταν δεν εντόπιζαν κάποια ομοιότητα ανάμεσα στους κατοίκους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στην κλασική αρχαιότητα. Πιο συγκεκριμένα, οι άγγλοι περιηγητές φαίνεται να συμπαθούσαν περισσότερο τους «Τούρκους» παρά τους «Έλληνες»: όπως έχει ήδη επισημανθεί, με τον όρο *Έλληνες* αναφέρονταν στους ελληνόφωνους χριστιανούς, τους οποίους αναγνώριζαν ως τέτοιους ακριβώς επειδή αναζητούσαν τη σύνδεση με την αρχαιότητα. Ακόμη, το ενδιαφέρον των Άγγλων, όπως αποτυπώνεται στο *Grand Tour*, και ο φιλελληνισμός τους βασίζονταν επί της ουσίας στον κλασικισμό και στα στρατηγικά συμφέροντά τους. Οι Άγγλοι, όπως και ορισμένοι λόγιοι του νεοελληνικού Διαφωτισμού, θεωρούσαν μάλιστα ότι οι σύγχρονοι «Έλληνες» δεν ήταν ώριμοι να ανεξαρτητοποιηθούν έως ότου μορφωθούν.¹⁵⁴ Επομένως, μοιάζει η οπτική των περιηγητών να καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την καταγωγή και τις δικές τους αντιλήψεις.

Εκτός από τη σχέση μεταξύ Ανατολής και Δύσης, έχει ενδιαφέρον να σταθούμε και στις αισθητικές/ενδυματολογικές συνδέσεις που έχουν τα νησιά του Αιγαίου με τα υπόλοιπα Βαλκάνια. Ο οριενταλισμός καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο θέασης των περιηγητών: ωστόσο, η έννοια του «Βαλκανισμού», όπως την αναφέρει η Maria Todorova, θα μπορούσε να σχετίζεται με κοινές αισθητικές αξίες. Υπάρχει μια πολιτική σκοπιμότητα απομόνωσης των Βαλκανίων έτσι ώστε να θεωρούνται ο «άλλος» μέσα στην ίδια την Ευρώπη, όπου ανήκουν από γεωγραφική άποψη. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι κοινωνίες διαχωρίζονται σε «ευρωπαϊκές» και «μη ευρωπαϊκές» ακόμη κι όταν

¹⁵² Edward Said, *Οριενταλισμός*, μτφρ.: Φώτης Τερζάκης, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 1996, σ. 14-15, 18.

¹⁵³ Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Στάνφορντ, Stanford University Press, 1994, σ. 44, 47.

¹⁵⁴ Maria Todorova, *Βαλκάνια. Η Δυτική φαντασίωση*, πρόλογος-επιμ.: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, μτφρ.: Ιουλία Κολοβού, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2005, σ. 212-214, 217-218.

ανήκουν γεωγραφικά στην Ευρώπη, για πολιτικούς λόγους.¹⁵⁵ Τα Βαλκάνια αποτελούν το «σκοτεινό alter ego» της Ευρώπης. Ακόμη και σήμερα μοιάζει κάθε βαλκανικό κράτος να επιθυμεί περισσότερο την κατάταξή του ως ευρωπαϊκού και την αποσύνδεσή του από τα Βαλκάνια.¹⁵⁶

Τα βαλκανικά κράτη, λόγω της κοινής τους σύνδεσης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, φαίνεται να μοιράζονται ορισμένα χαρακτηριστικά τόσο ως προς την ενδυμασία αλλά και ως προς τα αισθητικά πρότυπα και τον καλλωπισμό. Η οθωμανική Αυλή έπαιξε πρωταρχικό ρόλο ως προς τα πρότυπα ομορφιάς. Διακρίνουμε ομοιότητες σε φορέματα Φαναριωτών και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων του Βουκουρεστίου με τα νησιά του Αιγαίου, παρόλο που υπάρχει διαφορά ως προς το κλίμα. Η Angela Jianu εντοπίζει τον «εξευρωπαϊσμό» της μόδας στη Μολδοβλαχία, που βασιζόταν στην οπτική των Ρουμάνων για την Ευρώπη και είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας νέας συλλογικής ταυτότητας.¹⁵⁷ Η Μολδοβλαχία σημειώνεται εδώ ως βαλκανική περίπτωση· εκεί βρίσκονταν εγκατεστημένοι και Φαναριώτες, ελληνόφωνοι χριστιανοί. Η ίδια τάση φαίνεται να επικρατούσε σε ανώτερα στρώματα της Αυτοκρατορίας και σε άλλες περιοχές, εκείνη την περίοδο, και ίσως θα μπορούσε να ονομαστεί «βαλκανική μόδα/τάση».

Οι αναφορές που θα ακολουθήσουν σε επόμενα κεφάλαια ως προς τα φορέματα και τα κοινά στοιχεία φαίνεται να ισχύουν και σε σχέση με τα πρότυπα ομορφιάς. Οι επιρροές που δέχονταν οι περιοχές της Βαλκανικής χερσονήσου ήταν σε έναν βαθμό κοινές, με την έννοια ότι επηρεάζονταν από τη μόδα τόσο της οθωμανικής Αυλής όσο και της Ευρώπης, και ισορροπούσαν ανάμεσα σε δύο τάσεις. Η μείξη ενδυματολογικών στοιχείων χαρακτηρίζει τις περιοχές των Βαλκανίων, ενώ, σύμφωνα με την οπτική των περιηγητών, θεωρείται κάτι το αρνητικό, εφόσον δεν οδηγεί σε μια συγκεκριμένη ενδυματολογική ταυτότητα, όπως λ.χ. της Ανατολής. Όλα ερμηνεύονται και προσεγγίζονται σύμφωνα με το βλέμμα και την οπτική των «άλλων». Δεν είναι ανάξιο παρατήρησης ότι οι ξένοι που επισκέπτονται τη Βαλκανική χερσόνησο είναι, οι περισσότεροι, εύρωστοι οικονομικά· το βλέμμα τους, επομένως, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «αριστοκρατικό». Παρατηρούμε ακόμη ότι και στην περίπτωση των περιηγητών η «ταξική» διάκριση ανάμεσα στους επισκέπτες και τους κατοίκους της οθωμανικής επικράτειας είναι έκδηλη. Αντιμετωπίζουν, μάλιστα, την ενδυμασία των κατοίκων της Βαλκανικής και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας την περίοδο εκείνη ως κακή απομίμηση, με βάση τα δικά τους πρότυπα, πεποίθηση που πηγάζει από τη θεώρηση ότι υπάρχει μια «αυθεντικότητα» που βασίζεται στην ιεραρχία των πολιτισμών.

Η Ευρώπη, και κυρίως η Αγγλία και η Γαλλία, στο πνεύμα του οριενταλισμού, φαίνεται να οικειοποιήθηκαν ενδυματολογικά ήθη και μόδες της Ανατολής. Ο όρος «οικειοποίηση»

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 423, 314.

¹⁵⁶ Angela Jianu, «Women, Fashion, and Europeanization: The Romanian Principalities, 1750-1830», στο Amila Buturović – Irvin C. Schick (επιμ.), *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture and History*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, I.B. Tauris, 2007, σ. 203.

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 202.

(appropriation) χρησιμοποιείται και στην ιστορία της τέχνης, γενικότερα, όταν οι Δυτικοί συλλέγουν μη δυτική τέχνη ως τρόπαιο.¹⁵⁸ Συγκεκριμένα για τη μόδα, όταν μια ομάδα οικειοποιείται χαρακτηριστικά μιας άλλης ομάδας για να δημιουργήσει μια νέα δική της εικόνα, μπορεί να θεωρηθεί ότι την υποτάσσει, με έναν τρόπο.¹⁵⁹ Ωστόσο αυτό που έχει σημασία, όταν αναφερόμαστε σε ενδύματα της Ανατολής, είναι ότι πιθανότατα αναφερόμαστε σε μόδες των ανώτερων στρωμάτων.

«Ταξικό» φίλτρο

Ορισμένοι Ευρωπαίοι, πιθανότατα μέσα από ένα *ταξικό φίλτρο* στη ματιά τους, πολύ συχνά απέρριπταν την αισθητική των υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την ίδια στιγμή που εξυμνούσαν τις «Ελληνίδες» και την ομορφιά τους. Ενδεικτική είναι η αναφορά του Morritt ότι οι ελληνίδες χωρικές έμοιαζαν με μεταμφιεσμένες γυναίκες της αριστοκρατίας, ενώ οι έλληνες άντρες δεν είχαν ίχνος αριστοκρατικότητας και θεωρούνταν αχρείοι, κλέφτες, απατεώνες. Οι περιηγητές επαινούσαν τους Οθωμανούς των ανώτερων στρωμάτων, καθώς διέκριναν σε αυτούς μια αριστοκρατικότητα.¹⁶⁰ Τα κριτήριά τους, επομένως, ως προς το τι ήταν αποδεκτό και τι όχι, ήταν κατά βάση οικονομικά και υπό το πρίσμα του αντρικού βλέμματος.

Προτού εστιάσουμε στη Σύρο, θα αναφερθούμε σε ορισμένες περιγραφές από διαφορετικά μέρη του Αιγαίου αλλά και των παραλίων της Μικράς Ασίας και της Κωνσταντινούπολης. Η αναφορά στο αν είναι ωραίες οι «Ελληνίδες», αν είναι ακαλαίσθητος ή όχι ο τρόπος με τον οποίο ντύνονται, ανάλογα με το ποιος το λέει και από πού κατάγεται, μπορεί να μας δώσει πληροφορίες για το αν αυτά τα πρότυπα σχετίζονται με τάσεις με τις οποίες ήταν εξοικειωμένοι οι περιηγητές από την Ευρώπη ή όχι.

Το αντρικό βλέμμα και η Μαντώ Μαυρογένους ως πρότυπο ομορφιάς

Η αντιμετώπιση των περιηγητών ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την κοινωνική θέση στην οποία ανήκαν. Η Todorova αναφέρεται στη λαίδη Mary Wortley Montagu (1689-1762), η οποία περιγράφει τις γυναίκες στα λουτρά της Σόφιας και, ενώ θαυμάζει τη «λαμπερή επιδερμίδα» στις Τουρκάλες, παράλληλα αναφέρει, σχετικά με τις Βουλγάρες, ότι «δεν είναι άσχημες αλλά έχουν κοκκινωπή επιδερμίδα». Με αυτό ως παράδειγμα, η Todorova καταδεικνύει το γεγονός πως η κοινωνική θέση παίζει καθοριστικό ρόλο στις αισθητικές προτιμήσεις.¹⁶¹ Χαρακτηριστικό είναι, επίσης, το παράδειγμα κατά το οποίο ο περιηγητής Hugh William Williams (1773-1829) περιγράφει

¹⁵⁸ Cynthia Freeland, *But Is It Art? An Introduction to Art Theory*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 2001, σ. 67.

¹⁵⁹ Adam Jasienski, «A Savage Magnificence: Ottomanizing Fashion and the Politics of Display in Early Modern East-Central Europe», *Muqarnas*, τ. 31 (2004), σ. 177.

¹⁶⁰ Todorova, *Βαλκάνια*, ό.π., σ. 214.

¹⁶¹ Στο ίδιο, σ. 212.

τις αδερφές Μακρή, που ήταν φτωχές, αναφέροντας πως η αξία και η ομορφιά, όταν δεν συνδέονται με «κοσμική λάμψη», τότε δεν είναι αποδεκτές.¹⁶²

Οι μαρτυρίες των γυναικών σε σχέση με το πώς έβλεπαν τις άλλες γυναίκες δεν είναι τόσο συχνές τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Οι περιηγητές είναι κυρίως άντρες που παρατηρούν τις γυναίκες και εκφράζουν τις αισθητικές τους προτιμήσεις. Ο κριτικός τέχνης John Berger αναφέρει, για το αντρικό βλέμμα, πως οι άντρες αποτελούν τα δρώντα υποκείμενα που κοιτάζουν, ενώ οι γυναίκες μοιάζει απλώς να εμφανίζονται για να τις δουν οι άντρες, αποτελούν δηλαδή το «αντικείμενο θέασης».¹⁶³

Ο Said αναφέρεται στη συνεύρεση του Gustave Flaubert με μια αιγύπτια πόρνη, την Κιουτσούκ Χανούμ, επισημαίνοντας ότι η στερεοτυπική εικόνα της Ανατολίτισσας που επικράτησε, μεταξύ άλλων, στην τέχνη προέρχεται από την οπτική και την περιγραφή Δυτικών, όπως ο Flaubert.¹⁶⁴ Δεν έχουμε, με άλλα λόγια, την οπτική της Κιουτσούκ Χανούμ, παρά μόνο την κυρίαρχη θέση ενός άντρα της Δύσης. Τέτοιου είδους παραδείγματα είναι πολύ συχνά και συνδέονται με την οπτική των περιηγητών, όπως διαμορφώνεται και στην περίπτωση που μελετάται, αφού η οπτική των αντρών αναγνωρίζεται ως η αλήθεια της εποχής εκείνης.

Η οπτική τους φαίνεται να αποτελεί την κυρίαρχη άποψη περί του ωραίου, ενώ οι μαρτυρίες των γυναικών είναι ελάχιστες. Μια πολύ σημαντική περιγραφή γυναίκας της εποχής, της Μαντώ Μαυρογένους, εκφράζεται διαμεσολαβημένα μέσω του Eugène de Villeneuve, ενός φιλέλληνα που τη θαυμάζει για την ομορφιά της και βρίσκει στο πρόσωπό της όλα τα ρομαντικά ιδεώδη που πιθανόν να αναζητούσε την περίοδο εκείνη. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

Αν με διατάξετε, θα σας ακολουθήσω στις μάχες! Κάλλιο να μου κοπεί το χέρι από το γιαταγάνι ενός Αιγυπτίου, παρά να λυπήσω τη θελκτική μορφή σας! ... Ω! Τι ωραία που είσαστε Μαντώ! Τι θελκτική! Αυτό το πρόσωπο το τόσο δροσερό, δεν σκιάζεται το κάψιμο του ήλιου;! ... Αυτό το χέρι το τόσο λευκό, τόσο λεπτό, δεν τρέμει να χειρίζεται το σπαθί και το πιστόλι;! ... Γυναίκα ασύγκριτη!¹⁶⁵

Μέσα από τα παραπάνω επανεμφανίζονται τα πρότυπα που αναφέρθηκαν προηγουμένως σχετικά με το λεπτεπίλεπτο σώμα και τη λευκότητα, όσον αφορά τις γυναίκες των ανώτερων τάξεων, όπως η Μαντώ. Η Μαυρογένους έγινε γνωστή στην Ευρώπη μέσω των λιθογραφιών του δανού φιλέλληνα και στρατιωτικού Adam Friedel (1780-[:]) το 1823, γνωστού για τον σχεδιασμό πορτρέτων ηρώων της Ελληνικής Επανάστασης, αλλά και από δημοσίευση του γάλλου φιλέλληνα και στρατιωτικού Olivier Voutier (1796-1877), επίσης το 1823, όπου παραθέτει τις αναμνήσεις του, καθώς και από το έργο του François Pouqueville (1824). Στο πρόσωπο της Μαυρογένους, οι

¹⁶² Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ2, 1810-1821, Αθήνα 1975, σ. 34.

¹⁶³ Τζον Μπέργκερ, *Η εικόνα και το βλέμμα*, μτφρ.: Ειρήνη Σταματοπούλου, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2011, σ. 47.

¹⁶⁴ Said, *Οριενταλισμός*, ό.π., σ. 16-17.

¹⁶⁵ Μανουήλ Τασούλας, *Μαντώ Μαυρογένη. Ιστορικό αρχείο*, Έκδοση του Δήμου Μυκόνου, 1997, σ. 162-165.

Ευρωπαίοι και το φιλελληνικό κίνημα έβλεπαν την ανιδιοτελή και ευγενή ηρωίδα – μια «υπαρκτή» ρομαντική ηρωίδα της επανάστασης.¹⁶⁶

Το ρεύμα του Ρομαντισμού φαίνεται να παίζει καθοριστικό ρόλο στα πρότυπα ομορφιάς της εποχής. Σύμφωνα με τα ρομαντικά πρότυπα στην Ευρώπη, κατά τον συγγραφέα και φιλόσοφο Georges Vigarello, η εσωτερικότητα και η συνειδητοποίηση αυτή σχετίζεται άμεσα με την ομορφιά. Η ωραιότητα αποτελεί επέκταση του εσωτερικού κόσμου και η έννοια του εαυτού έρχεται στο επίκεντρο. Η ρομαντική ομορφιά προσδίδει στα πρόσωπα βάθος, ενώ τα μάτια, όπως και η γλωμή επιδερμίδα, μοιάζει να φανερώνουν στοιχεία για τον ψυχικό/εσωτερικό κόσμο. Επίσης, η εσωτερικότητα και η «αισθητική του απόμακρου» είναι χαρακτηριστικά στοιχεία του Ρομαντισμού. Η παρουσία της γυναίκας φαίνεται να κατέχει πιο ενεργητικό ρόλο.¹⁶⁷ Επομένως, η Μαντώ μοιάζει να εξυμνείται από τους φιλέλληνες καθώς εκφράζει, μέσω της προσφοράς της στη μάχη, όλα αυτά τα χαρακτηριστικά που την καθιστούν μια ρομαντική ηρωίδα της εποχής.

Η Μαντώ μοιάζει να αποτελεί ένα «πρότυπο» ομορφιάς της εποχής όσον αφορά τους περιηγητές, ενώ δεν είναι σαφές σε ποιο βαθμό επηρέαζε τις γυναίκες που την έβλεπαν, καθώς, όπως είπαμε και προηγουμένως, οι πληροφορίες που έχουμε στις περισσότερες περιπτώσεις σχετικά με τη διαμόρφωση των προτύπων ομορφιάς, τόσο μέσω των ενδυμάτων όσο και μέσω του καλλωπισμού του προσώπου και του σώματος, προέρχονται από πηγές βασισμένες στο αντρικό βλέμμα. Οι τρόποι συμπεριφοράς της Μαυρογένους και τα ενδύματά της φαίνεται πως βασίζονταν σε ευρωπαϊκή μόδα και ήθη. Ο Voutier, που πολέμησε στην Ελληνική Επανάσταση, και ο Rouqueville τη χαρακτήριζαν «όμορφη Μυκονιάτισσα» (la belle Myconienne), ενώ στην Τεργέστη την αποκαλούσαν «όμορφη Ελληνίδα» (bella Greca).¹⁶⁸ Ίσως, λοιπόν, οι περιηγητές να αποδέχονταν και να θαύμαζαν την ομορφιά της ακριβώς επειδή δεν απείχε τόσο από τα πρότυπα ομορφιάς, όπως αυτά ήταν διαμορφωμένα στην Ευρώπη.

Η Μαυρογένους, σύμφωνα με πηγές της εποχής, εμφανώς επηρεασμένη από ρομαντικά ιδεώδη, κατέκρινε τις πλούσιες Γαλλίδες γιατί ενδιαφέρονταν μόνο για τα λούσα, ενώ εκείνη θυσίαζε τη ζωή της για την Επανάσταση. Η επικρατούσα αυτή άποψη φαίνεται να υιοθετήθηκε όχι μόνο από άντρες αλλά, όπως γίνεται φανερό και από το σχόλιο της Μαντώς, και από γυναίκες της εποχής – ακόμη κι αν η ίδια ανήκε στα ανώτερα στρώματα και φαίνεται να μην παραμελούσε την εμφάνισή της. Το γεγονός ότι θυσίασε ενδύματα και κοσμήματά της στην Επανάσταση την ενέγραφε στα ρομαντικά πρότυπα, με βάση την ιδέα ότι η γυναίκα της εποχής, για να είναι όμορφη, έπρεπε να πραγματοποιεί και πράξεις γενναίες και ηρωικές. Η θελκτικότητα, άλλωστε, της Μαυρογένους συνδεόταν άμεσα με τη γενναιότητα και, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως από

¹⁶⁶ Θεόδωρος Μπλανκάρ, *Ο οίκος των Μαυρογένη*, μτφρ.: Δήμητρα Αδαμοπούλου, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2011, σ. 73-74.

¹⁶⁷ Georges Vigarello, *Η ιστορία της ομορφιάς. Το σώμα και η τέχνη του καλλωπισμού από την Αναγέννηση ως σήμερα*, μτφρ.: Λία Βουτσοπούλου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2007, σ. 153, 157.

¹⁶⁸ Ευδοκία Ολυμπίτου, *Μπουμπουλίνα, Καίρη, Μαυρογένους. Οι γυναίκες του Αγώνα*, Αθήνα, εφ. *Τα Νέα*, 2010, σ. 105-106.

τον Villeneuve, το λευκό και λεπτεπίλεπτο χέρι της δεν έτρεμε να χειριστεί σπαθί ή όπλο – και αυτό την έκανε ασύγκριτη.

Σύμφωνα, μάλιστα, με την Ολυμπίτου, η Μαυρογένους και η Μπουμπουλίνα παρομοιάζονταν με τη Ζαν ντ' Αρκ. Όταν συγκρινόταν η Μαυρογένους με την Μπουμπουλίνα, η δεύτερη χαρακτηριζόταν ανδροπρεπής, ευτραφής, μελαχρινή με μεγάλα μάτια, χείλη και ψηλό μέτωπο, ενώ η Μαυρογένους ψηλή και λεπτή με μαύρα μαλλιά και μαύρα μάτια, μικρό στόμα και γενικότερα «ελληνική κατατομή». Έχει σημασία, επίσης, να σταθούμε στην αναφορά ότι, παρόλο που το 1830 ήταν 30 ετών και είχε χαθεί η ομορφιά της, «το πνεύμα την έκαμνον ωραίαν, όσον και εις τας ημέρας της δόξης της».¹⁶⁹ Η σύγκριση των δύο γυναικών που συμμετείχαν στην Ελληνική Επανάσταση επικεντρώνεται, εκτός από τα εξωτερικά χαρακτηριστικά, στο πνεύμα, εννοώντας πιθανότατα την καλλιέργεια και τους τρόπους. Η Μαντώ Μαυρογένους είναι πιο κοντά στους ευρωπαϊκούς τρόπους και συνήθειες από ό,τι είναι η Μπουμπουλίνα, και φαίνεται να αποτελεί πρότυπο για την «ελληνική» ομορφιά της εποχής.

Η γενναιότητα, λοιπόν, ίσως να ήταν ένα ακόμη χαρακτηριστικό που θα μπορούσε να εντάσσεται στα πρότυπα ομορφιάς της εποχής, το οποίο δεν διακρίνεται με γυμνό μάτι και δεν είναι εφικτό να υπάρχει ως επιλογή για όλες τις γυναίκες, παρά μόνο για αυτές που έχουν συγκεκριμένη κοινωνική θέση. Γυναίκες όπως η Μαυρογένους και η Καΐρη, που έζησαν έστω για λίγο στην Ερμούπολη, ενδεχομένως να έπαιζαν ρόλο στη διαμόρφωση των προτύπων ομορφιάς, κατέχοντας μια εξέχουσα κοινωνική θέση, συμμετέχοντας με άμεσο ή έμμεσο τρόπο στα γεγονότα της Επανάστασης – ό,τι δηλαδή αργότερα συμβαίνει με τη βασίλισσα Αμαλία, που φαίνεται να καθορίζει τη μόδα στην Ελλάδα, με την επιλογή των ενδυμάτων της και των αισθητικών προτύπων.

Η μαρτυρία της Μαντώς Μαυρογένους, σύμφωνα με τον Villeneuve, ακόμη κι αν είναι διαμεσολαβημένη ή κι αν, όπως παρατηρεί ο Berger, η γυναίκα επιθεωρεί τον εαυτό της μέσω του αντρικού βλέμματος,¹⁷⁰ έχει σημασία να εξεταστεί ώστε να ιδωθεί μια γυναικεία οπτική για τις ίδιες τις γυναίκες της εποχής.

Θεωρούν σαν μεγάλη τελειότητα στις γυναίκες τα μεγάλα και εξογκωτά μάτια και τα πυκνά, καμπυλωτά φρύδια που σμίγουν στη ρίζα της μύτης. Πιο πνευματώδεις από τους άντρες, οι γυναίκες είναι ζωηρές, εύθυμες, όμορφες συγχρόνως σεμνές και ταπεινές. Έχουν πολύ όμορφα χαρακτηριστικά, λυγρή και πλεπτή κορμοστασιά, δέρμα αλαβάστρινο, τρόπους χαριτωμένους κι ευγενικούς. Όλες τους μιλάνε με τόση συγκινητική αφέλεια, που τους δίνει μια γοητεία που σε μαγεύει».¹⁷¹

Τα λόγια της Μαυρογένους επιβεβαιώνουν αυτή τη ρομαντική οπτική, όπου αρετές όπως η σεμνότητα και η ταπεινότητα μιας γυναίκας τής προσδίδουν ομορφιά. Ταυτόχρονα, το αλαβάστρινο

¹⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 106.

¹⁷⁰ Μπέργκερ, *Η εικόνα και το βλέμμα*, ό.π., σ. 47.

¹⁷¹ Τασούλας, *Μαντώ Μαυρογέννη*, ό.π., σ. 162-165.

ή λευκό δέρμα επισημαίνεται και από την ίδια, όπως και από περιηγητές της περιόδου, ως θετικό στοιχείο για τις γυναίκες. Τα εξογκωμένα μάτια και τα πυκνά φρύδια, επίσης, αποτελούν πρότυπο της εποχής. Η φυσικότητα στην ομορφιά που περιέγραφε η Μαντώ συνδέεται και με την εγκατάλειψη της απόλυτης ομορφιάς του 18ου αιώνα και την αντικατάστασή της με την πιο «ρεαλιστική» ομορφιά.¹⁷²

Οι Ελληνίδες, τα χαρακτηριστικά και τα σώματά τους

Οι ευρωπαίοι περιηγητές, κρίνοντας ορισμένα χαρακτηριστικά ή συμπεριφορές που παρατηρούσαν στις γυναίκες των περιοχών τις οποίες επισκέπτονταν, έδειχναν έμμεσα τα δικά τους κριτήρια για την ομορφιά, βασιζόμενοι σε αυτά που επικρατούσαν στις περιοχές από τις οποίες κατάγονταν. Ο γάλλος στρατιώτης Charles de Sainte-Maure (1610-1690), στα τέλη του 17ου αιώνα, αναφέρεται στις γυναίκες τις Μυκόνου και τις χαρακτηρίζει όμορφες, με κορμοστασιά καλή, αλλά δεν βρίσκει το ίδιο ελκυστικά τα ενδύματα που φορούσαν και θεωρεί ότι τις αδικούν.¹⁷³ Ο William Wittman, μέλος του βρετανικού στρατού στην αποστολή στην Κωνσταντινούπολη (1798-1802), χαρακτηρίζει τις «Ελληνίδες» της Κωνσταντινούπολης γενικά όμορφες,¹⁷⁴ ενώ ο αρχιτέκτονας ζωγράφος και χαράκτης Antoine-Laurent Castellan (1772-1838) περιγράφει την εκφραστικότητά τους ως ζωνρή και τις χαρακτηρίζει επίσης κομψές, με γοητευτικές χειρονομίες, βλέμμα και τόνο φωνής· θεωρεί, μάλιστα, ότι μοιάζουν με τις Γαλλίδες και ότι θα μπορούσε να τους προσφερθεί το μήλο του κάλλους.¹⁷⁵ Ο Bartholdy αναγνωρίζει στις Ελληνίδες μια «εθνική» ομορφιά που οφειλόταν στον λαιμό τους. Περιγράφει, ακόμη, τις Μυκονιάτισσες, που ήταν γνωστές για τα ωραία μάτια και τις μακριές μαύρες βλεφαρίδες, αλλά επίσης και τις αδερφές Μακρή στην Αθήνα, που είχαν μαύρα ή καστανά μαλλιά και μάτια, οβάλ πρόσωπο, επιδερμίδα ωχρόλευκη και κατάλευκα δόντια, παχουλά μάγουλα και μύτη ίσια ή ελαφρώς γρυπή. Αναφέρει, επίσης, ότι η κομψότητα και οι τρόποι τους ήταν αρεστές σε οποιαδήποτε χώρα.¹⁷⁶ Ο Edward Dodwell (1767-1832), στα 1801 με 1806, περιγράφει τις Αθηναίες ως απλές και φυσικές, με λεπτεπίλεπτα χαρακτηριστικά, επιδερμίδα ωχρή και κάτασπρα δόντια. Το βλέμμα τους ήταν σπινθηροβόλο, ενώ οι κινήσεις τους χαρακτηρίζονταν από μαλθακότητα. Η παχυσαρκία τους, που οφειλόταν στην καθιστική ζωή και στα θερμά λουτρά και κλίμα, θεωρούνταν προσόν από τους «Έλληνες».¹⁷⁷

Ο γάλλος ευγενής και φυσιοδίφης Charles-Nicolas-Sigisbert Sonnini de Manoncourt (1751-1812) αναφέρεται, το 1801, στα πρότυπα ομορφιάς που επικρατούν στα νησιά και εξηγεί πως τα λεπτά πόδια δεν ήταν προσόν· το ιδανικό ήταν τα πόδια να είναι ισόπαχα σε όλο το μήκος. Έτσι,

¹⁷² Vigarello, *Η ιστορία της ομορφιάς*, ό.π., σ. 105.

¹⁷³ Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, Αθήνα, Επτάλοφος, 1973, σ. 103.

¹⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 787.

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 672.

¹⁷⁶ Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, 1800-1810, Αθήνα, Επτάλοφος, 1975, σ. 205.

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 171.

φορούσαν πολλά ζευγάρια κάλτσες διαφορετικών μεγεθών, ώστε η γάμπα τους να έχει ίδιο μήκος με τα σφυρά.¹⁷⁸ Την τάση αυτή στο Αιγαίο επιβεβαιώνει και ο Bartholdy, αναφερόμενος στις γυναίκες της Μυκόνου, που ακολουθούσαν την ίδια πρακτική των αλλεπάλληλων καλτσών για να δείχνουν τα πόδια τους ισόπαχα από τη γάμπα ως την πατούσα.¹⁷⁹ Η συγκεκριμένη πρακτική είναι από εκείνες που προξενούν εντύπωση και μοιάζει να αποτελεί ένα πρότυπο της εποχής.

Ο αρχαιολόγος, τοπογράφος και συγγραφέας James Dallaway (1763-1834) θαυμάζει την ομορφιά των σωμάτων των γυναικών της Χίου, καθώς και τα λεπτά τους χαρακτηριστικά, ενώ ο ποιητής Pierre-Antoine Lebrun (1785-1873), Γάλλος ο ίδιος, περιγράφοντας το 1820 τις Σμυρνιές αναφέρει ότι δεν διαθέτουν τη χάρη των Γαλλίδων. Ο ολλανδός διπλωμάτης Jan Ægidius Van Egmont (1697-1747) στα μέσα του 18ου αιώνα αναφέρεται στις γυναίκες της Σμύρνης («Ελληνίδες και Τουρκάλες»), οι οποίες φροντίζουν την καθαριότητά τους και πολύ συχνά πηγαίνουν στα δημόσια λουτρά, γεγονός που κάνει το σώμα τους πλαδαρό. Η ιδανική ομορφιά στη Σμύρνη είναι το πληθωρικό σώμα και το πλούσιο στήθος.¹⁸⁰

Ο Van Egmont περιγράφει και τις Χιώτισσες, που συνήθως δεν έχουν καλλίγραμμα πόδια αλλά ούτε και όμορφα χέρια.¹⁸¹ Αυτό ενδεχομένως οφείλεται στο γεγονός ότι εκθέτουν τα χέρια τους στον ήλιο όταν δουλεύουν τους καλοκαιρινούς μήνες, επομένως το χρώμα που έχουν δεν είναι το λευκό που περιγράφουν άλλοι περιηγητές ως όμορφο, και πιθανόν είναι σύνηθες σε γυναίκες των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων που δεν χρειάζεται να εργάζονται στην ύπαιθρο. Το θέμα της ομορφιάς του χρώματος συναντάται και στην περίπτωση της Άνδρου: η βασίλισσα Αμαλία, αναφερόμενη στις Ανδριώτισσες των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων, τις χαρακτηρίζει ωραίες και επισημαίνει το όμορφο χρώμα τους και τα «πανέμορφα» χέρια τους, εννοώντας πιθανότατα πως είχαν ανοιχτόχρωμη επιδερμίδα.¹⁸² Επίσης, μια διαφορά που εντοπίζει ο Van Egmont είναι ότι, ενώ για τις γυναίκες της Σμύρνης η πληθωρικότητα ήταν αρεστή, για τα ανώτερα στρώματα δεν ίσχυε το ίδιο, καθώς επεδίωκαν να διατηρούν το σώμα τους αδύνατο, φορώντας εσωτερικά στενά φορέματα και κάνοντας δίαιτα. Επιπλέον, ο Pierre-Augustin Guys (1721-1799) παρατηρεί ορισμένες διαφορές ως προς τα πρότυπα ανάμεσα στις γυναίκες των ανώτερων στρωμάτων που απέφευγαν να θηλάζουν, καθώς θεωρούσαν ότι με αυτό τον τρόπο κατέστρεφαν το στήθος τους, και έτσι προσλάμβαναν τροφούς.¹⁸³

Ο Thomas Smart Hughes (1786-1847) παρατηρούσε ότι στην Ελλάδα η γυναικεία ομορφιά έσβηνε πολύ πρόωρα: «Στα 16 τους είναι αγγελικές, στα 20 σε αφήνουν αδιάφορο, στα 25 είναι αποτρόπαιες». Ο περιηγητής θεωρούσε ότι αυτή η «μεταμόρφωση» οφειλόταν στα λουτρά που

¹⁷⁸ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, ό.π., σ. 388.

¹⁷⁹ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, 1800-1810, ό.π., σ. 205.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 627, 559-560, 154.

¹⁸¹ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, ό.π., σ. 160.

¹⁸² (1847), *Ανέκδοτες επιστολές της βασίλισσας Αμαλίας στον πατέρα της, 1836-1853*, τ. Β', επιμ.: Βάνα Μπούσε – Μίχαελ Μπούσε, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2011, σ. 252.

¹⁸³ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, ό.π., σ. 236.

έκαναν, κατά τη διάρκεια των οποίων οι ιστοί τους χαλάρωναν και οι ρυτίδες τους αποκαλύπτονταν, έτσι που φαινόταν να γερνάνε πρόωρα.¹⁸⁴ Στα λουτρά έχει αναφερθεί και η αγγλίδα περιηγήτρια Elizabeth Craven (1750-1828), η οποία στα τέλη του 18ου αιώνα επισκέφθηκε την Αθήνα. Περιγράφει, λοιπόν, πως οι Αθηναίες, «Ελληνίδες» και «Τουρκάλες», είχαν ως διασκέδαση να περνούν πολλές ώρες της ημέρας στα λουτρά, ενώ σχολιάζει ότι δεν είχε ξαναδεί τόσο παχύσαρκα σώματα.¹⁸⁵ Η παρατήρηση αυτή καταδεικνύει ότι η συγκεκριμένη συνήθεια θεωρούνταν καταστρεπτική το σώμα και, αν κρίνουμε από τις παραπάνω περιγραφές, οι ευρωπαίοι άντρες και γυναίκες μάλλον δεν ήταν εξοικειωμένοι/-ες με τα λουτρά.

Ο βρετανός πολιτικός John Cam Hobhouse (1786-1869) αμφισβητεί επίσης την ομορφιά των «Ελληνίδων», ισχυριζόμενος ότι υστερούσαν τόσο στο πρόσωπο όσο και σωματικά. Θεωρούσε το δέρμα τους πολύ ωχρό,¹⁸⁶ κάτι το οποίο ο Bartholdy θεωρούσε προσόν. Ακόμη, περιέγραφε τα μάτια τους ως πολύ νωχελικά, κάτι που επίσης αντιτίθεται με την άποψη του Castellan περί εκφραστικότητας του βλέμματος. Ο Hobhouse χαρακτηρίζει ακόμη τα σώματα τους πλαδαρά και αντιαισθητικά, τις περιγράφει ως κοντές, παχιές και δυσκίνητες, και ισχυρίζεται ότι, παρόλο που ενδεχομένως να υπήρχαν και εξαιρέσεις, ο ίδιος δεν συνάντησε πουθενά «Ελληνίδα» όμορφη. Αν και δεν αναγνωρίζει τις «Ελληνίδες» ως όμορφες, αναφέρει ωστόσο πως οι γυναίκες των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων δεν παραμελούσαν την ομορφιά τους και χρησιμοποιούσαν διάφορα ψιμύθια για τη βελτίωση της λάμψης του δέρματός τους, που κι αυτά δεν είχαν κάποιο αποτέλεσμα, αλλά οι ίδιες θεωρούσαν ότι τις ομορφαιναν.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα η μόδα *à la grecque* ήταν πολύ διαδεδομένη στο Παρίσι. Η αρχαιότητα διαμόρφωνε το γούστο τόσο ως προς τα υφάσματα, τα κοσμήματα, αλλά και τα έπιπλα, τον διάκοσμο των κτιρίων κ.λπ. Η ελληνική μυθολογία, μέσω των θεμάτων και των παραστάσεών της, ασκούσε επιρροή στη γαλλική κοινωνία και, κατ' επέκταση, στην τέχνη. Οι γάλλοι επαναστάτες διέκριναν –ή μάλλον επιθυμούσαν να διακρίνουν– συγγένειες με τους αρχαίους Έλληνες και ιδιαίτερα τους Σπαρτιάτες, είχαν μάλιστα καταστήσει την κοινωνική τους οργάνωση πρότυπο για τη νέα κοινωνία που οραματιζόνταν. Χρησιμοποιούσαν την τέχνη και τη μυθολογία ως «εκπαιδευτικό μέσο» και οργάνωναν λαϊκές συναθροίσεις στις οποίες αναβίωναν, σύμφωνα με τη δική τους φαντασία, εκδηλώσεις της αρχαίας Ελλάδας, με στόχο να ενδυναμώσουν το συλλογικό πνεύμα των πολιτών. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο δεν θα μπορούσε να μην επηρεαστεί και η διαμόρφωση των προτύπων ομορφιάς. Ο Johann Joachim Winckelmann (1717-1768) καταγράφει

¹⁸⁴ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ2, 1810-1821, ό.π., σ. 225-226.

¹⁸⁵ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, ό.π., σ. 477.

¹⁸⁶ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ2, 1810-1821, ό.π., σ. 99-100.

ότι έννοιες όπως η τάξη, η αρμονία ή η ευγένεια αποτελούσαν έννοιες που και οι Γάλλοι εκτιμούσαν, αντίστοιχα.¹⁸⁷

Ψιμύθια και κομμώσεις

Τα ψιμύθια, όπως αναφέρει ο Hobhouse, ήταν χαρακτηριστικό των γυναικών των ανώτερων τάξεων που φρόντιζαν την εμφάνισή τους. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η αναφορά του στο μακιγιάζ των γυναικών της εποχής και τον τρόπο παρασκευής των προϊόντων που χρησιμοποιούσαν. Έβαφαν, λοιπόν, τα βλέφαρά τους με «αντιμόνιο και λάδι, τον τούρκικο σουλιμά, ή ασβόλη από καπνό γόμας λάβδανου». Ο σουλιμάς είναι μια αλοιφή που χρησιμοποιούσαν ως φκιασίδι· αποτελεί δηλητηριώδες παράγωγο του μολύβδου και έδινε κόκκινο χρώμα στα μάγουλα. Στις άκρες των ματιών, για να γίνονται πιο λαμπερά, εφαρμόζαν μια σκόνη. Ακόμη, τα κοπανισμένα κοχύλια ή μικρές αχιβάδες, μαζί με τον χυμό λεμονιού, αποτελούσαν τα συστατικά για το άσπρο φκιασίδι. Φύλασσαν σε δοχεία το κόκκινο από τις ρίζες αγριόκρινου, μια πούδρα που φαινόταν άσπρη αλλά, μόλις την έβαζαν στο χέρι ή στα μάγουλα, τους «έδινε μια ροδαλή απόχρωση». Αναφέρει, επίσης, πως σε γιορτινές περιστάσεις αλείφονταν με στρώσεις από χρώματα. Ο Charles de Sainte-Maure παρατηρεί το φκιασίδωμα των Ελληνίδων με πρόστυχα ψιμύθια. Ιδιαίτερη είναι η παρατήρηση του Van Egmont, ο οποίος αναφέρεται περιφρονητικά στη συνήθεια των Ελληνίδων να μακιγιάρονται, συνήθεια που μεταδόθηκε και στους Φράγκους. Επίσης, οι Ελληνίδες της Κωνσταντινούπολης, προκειμένου να φαίνονται μεγαλύτερα τα μάτια τους, έβαφαν τα βλέφαρά τους με μια μαύρη σκόνη – σε τόσο υπερβολικό βαθμό που το θέαμα, σύμφωνα με τον περιηγητή, ήταν γελοίο.¹⁸⁸

Ο γάλλος ευγενής και διπλωμάτης Marie-Gabriel-Florent-Auguste de Choiseul-Gouffier (1752-1817) αναφέρεται επίσης στη συνήθεια που είχαν οι γυναίκες της Νάξου να βάφουν με κοκκινάδι το πρόσωπό τους και με μαύρο χρώμα τα βλέφαρα και τις βλεφαρίδες. Περιγράφει, επίσης, μια μους με την οποία στόλιζαν το πρόσωπό τους. Ο Wittman περιγράφει τις γυναίκες της Κωνσταντινούπολης, που στο ακάλυπτο πρόσωπό τους φαινόταν τα βαμμένα φρύδια και βλεφαρίδες.¹⁸⁹ Ο Castellan παρατηρεί τη μητέρα του φαναριώτη πρίγκιπα που εμφανίστηκε φκιασιδωμένη με έντονα βαμμένα χείλη και μάγουλα κόκκινα, στολισμένα με μους που σχημάτιζε μισοφέγγαρο ή άστρο ικανό να παραμορφώνει το πρόσωπο.¹⁹⁰ Σε αυτή τη μους αναφέρεται και ο λόγιος και περιηγητής John Tweddell (1769-1799), ο οποίος παρευρέθη σε έναν αθηναϊκό γάμο και περιέγραψε τα μάγουλα, το μέτωπο και το μεσόφρυδο της νύφης, που έλαμπαν καθώς είχαν μια

¹⁸⁷ Όλγα Αυγουστίνου, *Ιδανικά ταξίδια. Η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία 1550-1821*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2003, σ. 38, 43-45, 51.

¹⁸⁸ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, ό.π., σ. 103, 154· τ. Γ2, 1810-1821, ό.π., σ. 99-100.

¹⁸⁹ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, ό.π., σ. 375, 787.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 671-672.

«μους» από χρυσά φύλλα.¹⁹¹ Ο Bartholdy αναφέρεται, ακόμη, σε αυτό το έντονο λευκό φκιασίδι που χρησιμοποιούσαν πολύ στη Χίο και στην Πάτμο, και το οποίο κατέστρεφε το δέρμα.¹⁹² Σύμφωνα με τον Hughes, τα φρύδια των «Ελληνίδων» ήταν βαμμένα με σουρμέ, μια μαύρη μπογιά, και το πρόσωπό τους με φκιασίδα· επιπλέον, έβαφαν με χένα τα νύχια τους.¹⁹³

Ο Van Egmont, το 1759, περιγράφει τα χτενίσματα των γυναικών της Χίου που χαρακτηρίζονταν από μεγάλη ποικιλομορφία. Ορισμένες φορές τα έπλεκαν πλεξίδες, άλλες φορές τα τύλιγαν γύρω στο κεφάλι και έβαζαν λουλούδια ή ενίοτε σχημάτιζαν ένα σαρίκι.¹⁹⁴ Υπάρχει, επίσης, μια ιδιαίτερη αναφορά για τις γυναίκες στην Κίμωλο και σε άλλα νησιά του Αιγαίου, οι οποίες πρόσθεταν σε τούφες μαλλιών δύο μικρά φτερά στην κάθε πλευρά, μαύρα βελούδινα ή βαθύ γαλάζιο. Μια μεταξωτή κορδέλα πλέκεται μαζί με τα μαλλιά και στη συνέχεια σχηματίζεται η κοτσίδα, που τυλίγεται στην κορυφή του κεφαλιού με μια μαύρη κορδέλα.¹⁹⁵ Ο Wittman, το 1800, περιγράφει τα κατάμαυρα και λαμπερά μακριά μαλλιά των Ελληνίδων της Κωνσταντινούπολης, τα οποία έπλεκαν πλεξίδες ή τα έπιαναν με περίεργο τρόπο ψηλά.¹⁹⁶ Ο άγγλος περιηγητής Henry Holland (1788-1873) αναφέρεται στους χορούς που γίνονταν στις ευρωπαϊκές πρεσβείες, όπου οι ελληνίδες είχαν ψεύτικα ή βαμμένα μαλλιά.¹⁹⁷ Κάνει λόγο, επίσης, για μια βαφή που συνήθιζαν να χρησιμοποιούν στα Γιάννενα και η οποία είχε τη μορφή σκόνης, προερχόμενης από την Αφρική, δίνοντας ένα χρυσαφί χρώμα στα μαλλιά.¹⁹⁸ Ο Bartholdy, επίσης, επισημαίνει ότι συνήθιζαν να προσθέτουν ψεύτικα μαλλιά και, συγκεκριμένα στην Αθήνα, φορούσαν μακριές πλεξίδες που μιμούνταν τέλεια τα πραγματικά.¹⁹⁹ Τέλος, σύμφωνα με τον Hughes, έπλεκαν στα μαλλιά τους λουλούδια και τα στόλιζαν με μαργαριτάρια.²⁰⁰

Ο καλλωπισμός του προσώπου και του κεφαλιού, δηλαδή των μαλλιών, φαίνεται να παίζει σημαντικό ρόλο, πλάι στα ενδύματα, ως προς τη διαμόρφωση της εικόνας των γυναικών της εποχής. Επιπλέον, το βάψιμο, όπως αναφέρει ο Van Egmont, που συνήθιζαν οι «ελληνίδες» της Σμύρνης, μεταδόθηκε και στους Φράγκους.²⁰¹ Στην Ευρώπη των μέσων του 19ου αιώνα, ακόμη, το βάψιμο φαίνεται πως μετατράπηκε σε μακιγιάζ και συνδέθηκε με τις φόρμες και τα χαρακτηριστικά του προσώπου, εκτός από τα χρώματα. Το πρόσωπο φαινόταν λείο, τα βλέφαρα των ματιών βάφονταν μαύρα και το βλέμμα βάθαινε, ενώ τα φρύδια ανασχεδιάζονταν με λεπτότητα.²⁰²

¹⁹¹ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, 1800-1810, ό.π., σ. 241-243.

¹⁹² Στο ίδιο, σ. 205.

¹⁹³ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ2, 1810-1821, ό.π., σ. 225-226.

¹⁹⁴ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, ό.π., σ. 160.

¹⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 403-404.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 787.

¹⁹⁷ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, 1800-1810, ό.π., σ. 90-91.

¹⁹⁸ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ2, 1810-1821, ό.π., σ. 183.

¹⁹⁹ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, 1800-1810, ό.π., σ. 205.

²⁰⁰ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ2, 1810-1821, ό.π., σ. 225-226.

²⁰¹ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, ό.π., σ. 154.

²⁰² Vigarello, *Η ιστορία της ομορφιάς*, ό.π., σ. 161-162.

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν προνόμιο των εύπορων γυναικών να φροντίζουν την εμφάνισή τους, εφαρμόζοντας στο πρόσωπό τους τεχνικές που ήταν «αποδεκτές», ώστε να φαίνονται όμορφες. Μέσω αυτής της τάσης για καλλωπισμό του προσώπου, παράλληλα, διαφαίνονται και διαχωρισμοί βασισμένοι στην οικονομική κατάσταση και κοινωνική θέση. Ο Vigarello επισημαίνει, επίσης, σχετικά με τα καλλυντικά και τα φτιασίδια στο Παρίσι, ότι η αύξηση της κατανάλωσης οδήγησε και σε άνοδο των τιμών· χαρακτηριστικό είναι ότι το φυτικό κόκκινο σε βάζο κόστιζε, το 1830, από 5 έως 84 φράγκα, ενώ μέχρι το 1850 ένας εργάτης στο Παρίσι δεν αμοιβόταν με περισσότερα από 3 φράγκα.²⁰³ Παράλληλα, στην Ερμούπολη το 1836, σε απογραφή αποθήκης, μεταξύ άλλων καταγράφονται «Πέντε κουτιά κοκκινάδι» που κόστιζαν 3,50 δρχ. Αν κρίνουμε και από τις άλλες καταγραφές του ίδιου εγγράφου, το κόστος αφορά το κουτί.²⁰⁴ Ανεξάρτητα όμως από το κόστος, αυτό που έχει σημασία είναι ότι πιθανότατα πρόκειται για καλλυντικό αντίστοιχο με αυτό που χρησιμοποιούσαν στη Γαλλία, κάτι που ενδεχομένως μαρτυρεί έναν σημαντικό βαθμό διάδοσης των ευρωπαϊκών συνηθειών ως προς τον καλλωπισμό του προσώπου στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, με την πρόσβαση σε σχετικά προϊόντα να μην είναι τόσο απαγορευτική για τα μεσαία στρώματα.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι ορισμένες συνήθειες είναι κοινές τόσο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία όσο και στα νησιά –ή ακόμη και στην Ευρώπη, κυρίως στη Γαλλία και στην Αγγλία–, ανάμεσα σε χριστιανικούς και μουσουλμανικούς πληθυσμούς. Παρόλο που πολλοί περιηγητές μιλούν για Ελληνίδες και ελληνική ομορφιά αναφερόμενοι σε ελληνόφωνους χριστιανικούς πληθυσμούς, στην πραγματικότητα η επιρροή και τα πρότυπα φαίνεται να διαμορφώνονται από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, ανεξάρτητα από τη θρησκεία. Ενδεικτική είναι η παρατήρηση του Bartholdy ότι οι γυναίκες της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης είχαν κοινές ενδυματολογικές συνήθειες με τις γυναίκες των ανώτερων τάξεων στα νησιά.²⁰⁵

Ο περιηγητής Elias Habesci αναφέρεται στις Φαναριώτισσες, που ανήκουν στην ανώτερη τάξη, των οποίων οι συνήθειες δεν διέφεραν από των Ευρωπαίων.²⁰⁶ Όπως θα δούμε και σε επόμενο κεφάλαιο, οι επαναστατημένοι του 1821, είτε καθολικοί είτε ορθόδοξοι χριστιανοί, ντύνονταν όπως οι Οθωμανοί, ενώ όταν η μόδα αρχίζει να αλλάζει και στο Παλάτι, κατά την περίοδο της Επανάστασης, επηρεαζόμενη πιο πολύ από την ευρωπαϊκή μόδα της εποχής, αρχίζει να αλλάζει, αντίστοιχα, και για τους επαναστατημένους. Αυτό παρατηρείται και στην περίπτωση της

²⁰³ Στο ίδιο, σ. 160.

²⁰⁴ (1836), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανίδ, Αριθμ. Συμβ. 3941.

²⁰⁵ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, 1800-1810, ό.π., σ. 205.

²⁰⁶ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, ό.π., σ. 349.

Μολδοβλαχίας· η Angela Jianu αναφέρεται στο ένδυμα που είχαν υιοθετήσει τα ανώτερα στρώματα ως ευρωπαϊκό, σύμφωνα με τη δική τους οπτική.²⁰⁷

Ο Tudor Dinu αναφέρεται στην περιγραφή της Christine Reinhard, συζύγου γάλλου προξένου, το 1806, στο Βουκουρέστι, η οποία παρατηρεί τη Δόμνα Υψηλάντη να φοράει φόρεμα από κόκκινο κρεπ «σύμφωνα με τη γαλλική μόδα», ενώ επισημαίνει πως άλλες βογιάρισσες ντύνονταν σύμφωνα με τα ελληνικά πρότυπα, που δεν θύμιζαν καθόλου αρχαιοελληνικά αγάλματα.²⁰⁸ Μέσα από το παράδειγμα γίνεται φανερό ότι αρχίζει να υπάρχει μια τάση προς τον ευρωπαϊκό τρόπο ένδυσης, τάση που αργότερα θα επικρατήσει. Επιπλέον, πριν τη στροφή προς τον ευρωπαϊκό τρόπο ένδυσης, παρά την απόσταση και τις διαφορετικές κλιματικές συνθήκες, έχοντας ως αναφορά τη μόδα στο οθωμανικό Παλάτι, παρατηρείται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις τα ενδύματα (όπως τα αντερί), τα υφάσματα, οι γούνες (κακούμι)²⁰⁹ και γενικότερα ο τρόπος με τον οποίο ντύνονταν είχαν κοινά στοιχεία με αυτά που υιοθετούνταν την ίδια περίοδο και στα νησιά του Αιγαίου. Γίνεται επίσης φανερό ότι δεν ντύνονταν όλοι οι άνθρωποι και οι γυναίκες, στην προκειμένη περίπτωση, με τον ίδιο τρόπο αλλά ανάλογα με την καταγωγή και την κοινωνική τους θέση. Συνεπώς, ένας «ενδυματολογικός χάρτης» της εποχής θα μπορούσε να είναι περισσότερο ταξικός παρά εθνολογικός, όπως ίσως φάνταζε αρχικά.

Προεπαναστατικά και κατά την περίοδο της Επανάστασης, τα ψιμύθια αποτελούσαν είδη πολυτελείας. Κατά της πολυτέλειας και της μόδας τάχθηκε κατά καιρούς η Ορθόδοξη Εκκλησία, όπως διακρίνεται σε εκκλησιαστικά βιβλία. Στο παράδειγμα του λόγου του Νικόδημου Αγιορείτη, που ακολουθεί, η πολυτέλεια και οι νέες τάσεις που έρχονται κατά βάση από την Ευρώπη αποτελούν «αμαρτήματα», όπως και ο καλλωπισμός των ενδυμάτων, τα αρώματα, τα φτιασίδια του προσώπου:

Οι καλλωπισμοί των ιματίων είναι αγκίστρια της πορνείας ... Είναι λοιπόν φανερόν ότι οι καλλωπισμοί των ιματίων, αυτοί καθ' εαυτούς θεωρούμενοι, είναι πρόξενοι της σαρκικής ηδονής· ... τα φτιασίδια είναι πρόξενα της πορνείας ... η δε γυναίκες, επιτηδεύουσαι και αυτά τα μαλλιά των, μαυρίζουσai με στίμμι τα οφρύδιά των και βάνουσai ψιμμύθι και σουλουμάν εις το πρόσωπον, και άλλα όμοια ποιούσαι διά να φαίνωνται ωραίαις και εύμορφαις, ταύτα λέγω ποιος δεν ομολογεί, ότι είναι ηδονικά, άσεμνα, και της πορνείας και μοιχείας πρόξενα; ... η άσεμναις εκίνας Εύαις, ... δαιμόνιον της μανίας εις τα πολύτιμα ιμάτια; εις τους ακριβούς καλωπισμούς της κεφαλής; εις τα λιθομαργαροκόλλητα περιδέρραια του τραχήλου; εις τα χρυσά βραχιόλια των χειρών; εις τα πολυτελή ζωνάρια; εις τα πολυαγόραστα υποδήματα των ποδών και εις τους άλλους πολυεξόδους ωραϊσμούς όλων των μελών του σώματος... .. διά τι ολιγοστεύετε τα υπάρχοντά σας, και την κυβέρνησιν του οσπητιού σας, και υστερούνται τα τέκνα σας των αναγκαίων, διά τους άχρηστους καλλωπισμούς σας.

²⁰⁷ Jianu, «Women, Fashion, and Europeanization», ό.π., σ. 201-202.

²⁰⁸ Tudor Dinu, *Μόδα και Πολυτέλεια στη Βλαχία της Ελληνικής Επανάστασης*, μτφρ.: Ελισάβετ Κελεπερή, Αθήνα, Ακρίτας, 2019, σ. 27.

²⁰⁹ Jianu, «Women, Fashion, and Europeanization», ό.π., σ. 205.

Στο κείμενο, επιπλέον, επισημαίνεται ότι οι γυναίκες, με το να πείθουν τον άντρα και τους γονείς τους να τους αγοράζουν φορέματα πολύτιμα και στολίδια, τους αναγκάζουν να παίρνουν δανεικά, ενώ αναφέρει επίσης πως δεν πρέπει οι γυναίκες να έρχονται «καλλωπισμένες» στην εκκλησία.²¹⁰

Το 1803, που πραγματοποιήθηκε η πρώτη έκδοση του παραπάνω αποσπάσματος, δηλαδή λίγο πριν την Επανάσταση του '21, οι γυναίκες φαίνεται να πηγαίνουν στην εκκλησία και να καλλωπίζονται, να βάφονται με τα ψιμύθια που θεωρούνται κατά την εκκλησία «πρόξενα της πορνείας» και της μοιχείας. Τα στοιχεία περιποίησης των γυναικών, που, όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, φαίνεται να συνδέονται με τις πιο εύρωστες οικονομικά, ενοχλούσαν την εκκλησία. Η προσέλευση στην εκκλησία ήταν μια από τις λιγιστές εξόδους των γυναικών εκείνη την περίοδο, αφού οι γυναίκες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κινούνταν περισσότερο στο εσωτερικό του σπιτιού, ενώ η θέασή τους στον δημόσιο χώρο ήταν περιορισμένη. Ακόμη, οι χριστιανικοί πληθυσμοί, τόσο οι γυναίκες όσο και οι άντρες, ντύνονταν με διαφορετικό τρόπο εντός του σπιτιού από ό,τι εκτός.

Ο Castellan, περιγράφοντας την Καλλίπολη, αναφέρει ότι οι χριστιανοί παραμελούσαν σκόπιμα την εξωτερική τους εμφάνιση εκτός σπιτιού, όπου τους έβλεπαν οι Οθωμανοί, και εντός του σπιτιού φορούσαν πολύτιμα ενδύματα.²¹¹ Επιπλέον, σύμφωνα με παρατήρηση του Saverio Scrofanì (1756-1835) σχετικά με την Πελοπόννησο το 1795, οι Τούρκοι παρατηρούν την ενδυμασία των «Ελλήνων» για να ελέγχουν αν έχουν αποκτήσει κάποια περιουσία. Έτσι, εξαιτίας αυτής της δικαιολογίας, θεωρώντας πως οι «Ελληνίδες» ήταν φιλάρεσκες, τις περιορίζαν στο σπίτι και έβγαιναν συνήθως σε συγκεκριμένες περιστάσεις.²¹² Ο Ambroise Firmin Didot (1790-1876), αναφερόμενος στην ημέρα του Πάσχα στις Κυδωνίες, παρατηρεί πως όλες οι γυναίκες ήταν στολισμένες· ήταν από τις λίγες ευκαιρίες που είχαν να βγουν από το σπίτι, όπου ζούσαν κλεισμένες.²¹³ Αυτό θα μπορούσε να σχετίζεται με τα διατάγματα, τα οποία δεν επέτρεπαν ορισμένους τύπους ενδυμάτων στους χριστιανικούς πληθυσμούς· ωστόσο, εντός του σπιτιού ενδεχομένως να είχαν την επιλογή να φορέσουν ό,τι επιθυμούσαν.

Ο τρόπος με τον οποίο καλλωπίζονταν οι γυναίκες στην εκκλησία ίσως συνδεόταν με το γεγονός ότι ήταν ένα από τα ελάχιστα μέρη κοινωνικοποίησης στα οποία θα μπορούσαν να επιδείξουν την εμφάνισή τους. Εντύπωση προκαλεί αυτή η επίμονη στάση της εκκλησίας να συνδέει τις νέες τάσεις με την «ακολασία»· ίσως αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι, μέσω του

²¹⁰ ΓΑΚ, Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη, Κατάλογος Δ', Φάκ. 24, Νικόδημος, Αγιορείτης (ο Νάξιος), *Βιβλίον καλούμενον Χρησιόγηται των Χριστιανών : περιέχουσα Λόγους ψυχοφειλεστάτους δεκατρείς, ρυθμίζοντας επί το βέλτιον τα κακά ήθη των Χριστιανών. Προς δε, και τας κυριωτέρας Εντολάς της Παλαιάς και Νέας Διαθήκης. / Φιλοπονηθείσα μεν παρά του εν μοναχοίς ελαχιστού Νικοδήμου Αγιορείτου' κατά πρώτον εις Ενετίαν εκδοθείσα τω 1803 έτη παρά του Αγίου Ιωαννίνων, Κυρίου Ιεροθέου. Νυν δε μετατυπωθείσα σπουδή συντόνω του ελαχίστου Μακαρίου Ιερομονάχου Αγιορείτου*, Ερμούπολη, Εκ της Τυπογραφίας Γεωργίου Μελισταγού, 1838 [α' έκδ.: 1803], σ. 57-65, Λόγος Ε'.

²¹¹ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, ό.π., σ. 668-670.

²¹² Στο ίδιο, σ. 651.

²¹³ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ2, 1810-1821, ό.π., σ. 400.

καλλωπισμού και των νέων ιδεών, άρχιζε σταδιακά να αλλάζει και η θέση της γυναίκας. Σε περιοδικά της Ερμούπολης του 1848, που θα εξεταστούν και στη συνέχεια, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο τρόπος με τον οποίο καλλιεργείται δημοσίως η απομάκρυνση από τη μόδα.

Η μόδα θεωρούνταν χαρακτηριστικό επιπολαιότητας, ματαιότητας, δείγμα ανθρώπου που φροντίζει την εικόνα και δεν καλλιεργεί το πνεύμα. Ωστόσο την περίοδο εκείνη και οι άντρες φαίνεται να καλλωπίζονταν με αντίστοιχο τρόπο με τις γυναίκες. Η «δαιμονοποίηση» της μόδας τον 19ο αιώνα θέτει το ερώτημα αν κάποια θρησκευτικά πρόσωπα είχαν όφελος να απομακρύνουν τις γυναίκες της εποχής από ορισμένα ενδυματολογικά πρότυπα, συνδέοντας τον καλλωπισμό με ιδεολογίες που απομακρύνουν τους ανθρώπους από τη θρησκεία.

Παρόλο λοιπόν που η Ελληνική Επανάσταση, όπως θα δούμε στη συνέχεια, δεν φαίνεται να επέφερε κάποιο από ή διακριτό χαρακτηριστικό που να διαχώριζε τους επαναστατημένους από τους Οθωμανούς, όσον αφορά τα πρότυπα, ωστόσο οι ιδέες που σηματοδοτούσαν τα ευρωπαϊκά πρότυπα ομορφιάς ενδεχομένως να είχαν κάποιο αντίκτυπο και στη θέση των γυναικών στην κοινωνία, εκτός από τα ίδια τα ενδύματα. Τα φιλοσοφικά ρεύματα που συνδέονταν με τη Γαλλική Επανάσταση επηρέασαν την πίστη των νησιωτών που έρχονταν σε επαφή μαζί τους.²¹⁴ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα όπου ένας Μυκονιάτης φαίνεται να αμφισβητεί την πίστη του και να επηρεάζει τους συμπατριώτες του έπειτα από τη διαμονή του στο Παρίσι και την επαφή με τις νέες ιδέες. Ίσως αυτό να επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι η εκκλησία έτεινε να αφορίζει τη μόδα και τις νέες ιδέες, καθώς και συνήθειες που απομάκρυναν τους πιστούς από την ίδια.

Η έννοια του προσωπικού γούστου – η έννοια της επιλογής

Τα πρότυπα ομορφιάς δεν αναιρούν την προσωπική επιλογή, καθώς θα μπορούσαμε να πούμε ότι το προσωπικό γούστο διαμορφώνεται σε συνεχή διάλογο με αυτά. Η διαφορά στα χρώματα ενδυμάτων βεζίρηδων του 18ου αιώνα ίσως να ήταν αποτέλεσμα προσωπικού γούστου που, σε κάθε περίπτωση, σχετίζεται με τα ανώτερα στρώματα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.²¹⁵ Ακόμη, ένας άλλος παράγοντας που ίσως να έπαιζε ρόλο στην επιλογή των ρούχων σε σχέση και με τις απαγορεύσεις είναι ότι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οι απαγορεύσεις αφορούσαν τους εξωτερικούς χώρους. Ίσως στο εσωτερικό των σπιτιών να υπήρχαν μεγαλύτερες ελευθερίες ως προς την έκφραση και την επιλογή των ενδυμάτων, αλλά πιθανόν αυτή η επιλογή να μην ήταν πάντα εφικτή, αφού τα φερμάνια καθόριζαν την ενδυμασία των γυναικών ανάλογα με τη θρησκεία αλλά και, κυρίως, την κοινωνική θέση. Εκείνη την περίοδο, με άλλα λόγια, ο περιορισμός στα σπίτια και

²¹⁴ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, 1800-1810, ό.π., σ. 554.

²¹⁵ Σχετικά με το προσωπικό γούστο στους βεζίρηδες του 18ου αιώνα βλ. Suraiya Faruqi, «Introduction, or Why and How One Might Want to Study Ottoman Clothes», στις ίδιες – Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, Κωνσταντινούπολη, Eren, 2004, σ. 44.

η θέση των γυναικών των κατώτερων κοινωνικά στρωμάτων πιθανόν να μην τους επέτρεπαν τον ίδιο βαθμό επιλογής ενδυμασίας σε σχέση με τις γυναίκες των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων.

Αν λάβουμε υπόψη τα παραπάνω, θα συμπεράνουμε ότι ο κοινωνικός και οικονομικός διαχωρισμός φαίνεται να καθορίζει την έννοια της «επιλογής», σύμφωνα με το προσωπικό γούστο. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι σε έγγραφα της Σύρου εντοπίζονται τα εξής: «τότες όταν ερχι κερως να πανδρευτή να είνε νικοκίρά να *διαλεγι* από τα ρούχα όπιο φουστάνι θελι ομίος κ όπιο μπινισι της αρέσι, κ από τα σαλια να παρι όπιο θελι, παρομίος κ από φέσια κ μαντιλια οπια θελι, κ από τα διο καλα πουκαμισα όπιο θελι ... κ τα μικρα σκολαρίκια εδικά της κ από τα δακτυλιδια οπιο θελι να παρι»,²¹⁶ «ένα δακτυλίδι αποκινα οπου εχο να παρι όπιο θελι».²¹⁷ Οι συγκεκριμένες φράσεις είναι ιδιαίτερα σημαντικές γιατί, ακόμη κι αν δεν απαντώνται συχνά, αποκαλύπτουν ότι το 1813 και 1815, αντίστοιχα, υπήρχε η δυνατότητα της επιλογής των ενδυμάτων και των κοσμημάτων από τις γυναίκες – έστω και εντός της οικογένειάς τους.

Η χρήση των φράσεων «οπια θελι, όπιο ... της αρέσι» έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς μοιάζει να επιβεβαιώνουν τη θέση, που έχει αναφερθεί στο πρώτο κεφάλαιο, ότι δεν υπάρχουν αμετάβλητα παραδοσιακά ρούχα, υποδεικνύοντας ότι η μόδα της εποχής άφηνε περιθώρια για προσωπική έκφραση ή αυτό που θα αποκαλούσαμε προσωπικό γούστο – έστω και σε περιορισμένο βαθμό, αφού οι επιλογές είναι συγκεκριμένες. Η παρατήρηση αυτή ενισχύεται και από τη θέση του Choiseul-Gouffier για τα νησιά και πιο συγκεκριμένα για τη Νάξο, όπου, μιλώντας για το βάψιμο του προσώπου με κοκκινάδι, μαύρα βλέφαρα, μους κ.λπ., αναφέρει πως δεν υποτάσσονται σε καμιά φόρμα σταθερή, ομοιόμορφη, όπως στη Δύση.²¹⁸ Ο Choiseul-Gouffier εδώ σχολιάζει ότι οι γυναίκες της Δύσης ακολουθούσαν ίσως πιο πιστά συγκεκριμένες τάσεις, ενώ οι τεχνικές στα νησιά ίσως τού φάνταζαν πιο ελεύθερες και ανομοιόμορφες. Η παρατήρησή του ίσως να συνδέεται με τα πρότυπα ομορφιάς που χαρακτηρίζουν κάθε εποχή, ενώ ταυτόχρονα υπάρχουν ορισμένες ελευθερίες που βασίζονται στην επιλογή και το προσωπικό γούστο, κυρίως για τα ανώτερα στρώματα. Στο παράδειγμα της Σύρου παρατηρήσαμε αυτή την έννοια της επιλογής που, ακόμη κι αν είναι σε περιορισμένη κλίμακα και αφορά κοσμήματα, επομένως όχι κάτι τόσο ευδιάκριτο, είναι από μόνο του σημαντικό ως γεγονός ότι υφίσταται, τόσο για τη μόδα, που μελετάται εδώ, όσο και για τη θέση της γυναίκας και τις ορισμένες ελευθερίες που της δίνονται.

Τα πρότυπα ομορφιάς στη Σύρο

²¹⁶ Βλ. *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του ΜΙΕΤ*, τ. Δ' (1984-1987), Αθήνα 1988, σ. 79, 4. Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Α'. Διαθήκες, Φάκ. 12, Έγγραφο ανάμεσα σε 16 και 20, κατά την καταγραφή του Αγαμέμνονα Τσελίκα.

²¹⁷ Βλ. *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του ΜΙΕΤ*, τ. Δ' (1984-1987), Αθήνα 1988, σ. 80, 4. Αρχείο Καθολικής Επισκοπής ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Προικοσύμφωνα, Φάκ. 35, Έγγραφο 31, κατά την καταγραφή του Αγαμέμνονα Τσελίκα.

²¹⁸ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, ό.π., σ. 356.

Σχετικά με τη Σύρο, δεν υπάρχουν λεπτομερείς πηγές για τις γυναίκες τον 18ο και 19ο αιώνα που να αφορούν συγκεκριμένα τα πρότυπα ομορφιάς. Μπορεί να υποθεθεί ότι οι αξίες είναι κοινές με αυτές που αναφέρθηκαν προηγουμένως για τα νησιά και άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγήθηκα εφόσον υπάρχουν κοινά ενδυματολογικά στοιχεία και φαίνεται αυτές να μιμούνται συμπεριφορές και τάσεις του Παλατιού, της Μολδοβλαχίας, ευρωπαϊκές κ.ά. Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους οι εφημερίδες, τα περιοδικά της Ερμούπολης αλλά και βιβλία όπως το *Περί ανατροφής των κορασίων*, γραμμένο από τον Π. Ζωντανό και δημοσιευμένο μερικά μόλις χρόνια μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους (1836), καθορίζουν τα πρότυπα στα οποία οφείλει να υπακούει μια γυναίκα.²¹⁹

Το βιβλίο του Ζωντανού, το οποίο απόκειται στη βιβλιοθήκη του Γυμνασίου Σύρου, αποτελεί, σύμφωνα με την Ελένη Φουρναράκη, την πρώτη μελέτη που έχει εντοπίσει σχετικά με την ανατροφή των κοριτσιών, ενώ δεν είναι σαφές σε ποιο βαθμό τα κείμενα είναι αυτούσια από ξένες πηγές, αποτελούν κοινωνικούς προβληματισμούς ή απόψεις του συγγραφέα.²²⁰ Σε κάθε περίπτωση, το βιβλίο έχει ως στόχο να διαμορφώσει τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία της εποχής των πρώτων δεκαετιών του ελληνικού κράτους και, κατ' επέκταση, το πώς όφειλε να είναι, εκτός από το πώς έπρεπε να φέρεται. Παρατηρούμε ότι αυτές οι ιδέες που παρατίθενται θέλουν τη γυναίκα μακριά από τη μόδα και τον καλλωπισμό, καθώς κάτι τέτοιο θεωρούνταν *ψυχική αδυναμία*: «Ούτως μένον αμαθές, και συνειθίζον εις την οκνηρίαν εν κοράσιον παραδίδεται εις τον έξωθεν στολισμός και στολισμός ούτος, όστις είναι αδυναμία ψυχής, είναι πηγή ανεξάντλητος ενοχλήσεων».²²¹

Στα ευκατάστατα κορίτσια μεταξύ άλλων προτείνεται να μάθουν να συζητούν για τον «συρμόν (μόδαν)». Ωστόσο χρειάζεται να μπορούν να «διοικήσουν» την οικία τους και να μην ξοδεύονται σε διασκεδάσεις και ηδονές, όπως συνηθίζουν τα νέα κορίτσια της εποχής, στα οποία αρέσει ιδιαίτερα να στολίζονται, να κάνουν περιπάτους, επισκέψεις και γενικώς τέτοιου είδους διασκεδάσεις, και τα οποία επιθυμούν να είναι αρεστά. Στο συγκεκριμένο βιβλίο, μάλιστα, γίνεται προτροπή να καλλιεργηθεί στα κορίτσια η αγάπη για τα εργόχειρα, ασχολία που συνίσταται ακόμη και σε γυναίκες μεγάλες. Ακόμη και τα πλούσια κορίτσια χρειάζεται, εκτός από την καλλιέργεια του πνεύματος, να γνωρίζουν να ράβουν και να κεντούν, τόσο για τις ίδιες και τις οικογένειές τους όσο και για την κοινωνία, εφόσον τα έργα τους προορίζονται για τους φτωχούς. Επισημαίνεται ακόμη ότι η ανατροφή των ωραίων κοριτσιών χρειάζεται περισσότερη προσοχή από αυτή των

²¹⁹ Π. Ζωντανός, *Περί ανατροφής των κορασίων και της δημοσίου εκπαίδευσως των αρρένων*, Ερμούπολη 1836.

²²⁰ Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*. Ένα Ανθολόγιο, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σ. 15-16, σημ. 2.

²²¹ Ζωντανός, *Περί ανατροφής των κορασίων*, ό.π., σ. 16.

άσχημων, καθώς οι πρώτες έχουν περισσότερους πειρασμούς. Η αιδώς θεωρείται σημαντική αξία, την οποία χρειάζεται να έχει μια γυναίκα για να είναι αρεστή.²²²

Η ομορφιά συνδέεται με την καλή διαγωγή παρά με το πόσο κοστίζουν τα φορέματα που φοράει μια γυναίκα. Ο χαρακτήρας έχει άμεση σχέση με τη σκέψη, όπως αναφέρει ο συγγραφέας, αυτό όμως που τον ενδιαφέρει περισσότερο να εξετάσει είναι η σχέση του καλλωπισμού με την εκπαίδευση. Η ασχολία με τον καλλωπισμό σε νεαρή ηλικία προξενεί προβλήματα στην ανάπτυξη των διανοητικών ικανοτήτων, αφού οι γυναίκες ξεχνούν την ηλικία τους και παλεύουν με την άνιση μάχη με τον χρόνο, και οι «ράπτισσαι» και οι «κοσμήτορες της κεφαλής» τις πείθουν γι' αυτό. Ωστόσο, παρά τις προσπάθειες των γυναικών, οι γυναίκες με λευκές τρίχες θεωρούνται άξιες σεβασμού, σε αντίθεση με αυτές που βάφουν τα μαλλιά τους.²²³

Σύμφωνα με τον συγγραφέα, δεν θα πρέπει να δίνεται ιδιαίτερη αξία στον καλλωπισμό ως αναγκαιότητα αλλά ως μια κοινωνική συνήθεια. Οι νέες γυναίκες θα πρέπει να έχουν καλυμμένο τον λαιμό τους. Η σεμνότητα συνδέεται με την ωραιότητα, δηλαδή την ομορφιά, αφού η λέξη ωραιότητα είναι συνώνυμή της που χρησιμοποιείται την εποχή εκείνη. Παράλληλα, η χυδαιότητα μιας γυναίκας συνδέεται με τη ματαιοφροσύνη, όπου, για να αποκτήσει κάποιο πολύτιμο λίθο, «θυσιάζει την τιμή της». Ο καλλωπισμός θεωρούνταν μιαρή συνήθεια που οδηγούσε στη διαφθορά σύμφωνα και με την προσευχή για τα κορίτσια που παρατίθεται στη συγκεκριμένη έκδοση: «και από την φιλαυτίαν, ίνα μη διαφθαρώ, / μ' αρετάς ασφάλισόν με· τότ' ελπίζω να χαρώ· / Η νεότης κι ωραιότης πόσον γλήγορα χαλούν· / αρετή όταν δεν είναι, πόσον πλούτον εξαντλούν; / ... Στολισμοί και φαντασίοι δεν σοι είναι αρεστά· / διά τούτο αποφεύγω και τα κάλη τα πλαστά».²²⁴

Ποιήματα της εποχής εκφράζουν τις παραπάνω θέσεις:

---

²²² Στο ίδιο, σ. 60-63, 65-66.

²²³ Στο ίδιο, σ. 69-70, 174, 178.

²²⁴ Στο ίδιο, σ. 179, 201, 203.

Πάντα είναι ματαιότης
όταν λείπ' η αθωότης·
και αυτή η ωραιότης
γίνεται μια αθλιότης
Στας γυναίκας τας ωραίας,
τας κενάς από ιδέας.
Όταν λείπ' η αθωότης,
φθείρεται η ανθρωπότης.
Πώς μαραίνονται αι νέαι,
κι άνευ αρετής ωραίαι!
Κι αρετήν μισούν μεγάλως!
Φθείρεται το κοκκινάδι
σαν λουλούδι στο λιβάδι.
Αθωότητος δε χρώμα
μένει άφθαρτον στο σώμα.
Το ψιμμύθι ειν' απάτη,
και κακήν καρδίαν πλάττει.
Μον' η αρετή στολίζει
σώμα, πνεύμα ωραΐζει.
Εις εσέ, καλή νεάνις,
ήτις τα καλά μανθάνεις,
Και ανθίζεις ως λουλούδι
σοι προσφέρω το τραγούδι.

Η Συμβουλή

Και σ' αυτούς τους στολισμούς,
και στας μόδας στους συρμούς,
Καταγίνεσθ' ολοέν,
χωρίς μάθημα κανέν,
Ηθικόν κ επωφελές,
εις τον νουν λυσιτελές.
Όθεν μη σας απατούν
όσοι από σας ζητούν,
Μόνον τους καλλωπισμούς.
Και ωραίους στολισμούς.
... Εις τα κάλλη τα πλαστά,
όπου είναι αρεστά
στους ασώτους και μωρούς,
και δοσμένους στους χορούς.
Θέλετ' είσθ' επαινεταί
αν γενήτε συνεταί,
και ακούετε καλώς
ομιλίας, συμβουλάς.
Θέλετ' είσθ' επαινεταί
στους φρονίμους αρεσταί,
Αν ζητήτε ηθικήν,
και στολήν την ψυχικήν.²²⁵

Εις τας γυναίκας

Διά να δείξετε δε, μητέρες,

ότ' είσθ' Ελλήνων αι θυγατέρες,
Ενθυμηθήτε τας Ελληνίδας,
αίτινες έκαμον Λεωνίδας.
Και τας μητέρας των Περικλέων
και των ενδόξων Θεμιστοκλέων.
Αυτών τα ήθη, αυτών τας πράξεις,
τας αρετάς των και καλώς τάξεις,
Αυτών τα έργα να προσπαθήτε
αδιακόπως να μιμηθήτε.
Διότι όμως σεις είσθε πλέον
εις ηλικίαν των γηραλέων,
Δεν μένει άλλο, ειμή να ζήτε
τας θυγατέρας σας να ιδήτε.
Ως τας προγόνους πεπαιδευμένας,
με χρηστά ήθη εστολισμένας.
Το έθνος όλον σ' αυτάς ελπίζει,
και συνεργάτας εσάς γνωρίζει.
Γενήτε όθεν, καλαί μητέρες,
των θυγατέρων σας αι αστέρες.
Και οδηγοί των καλοί φανήτε,
παράδειγμά των εσείς γενήτε.
Ωωω ουχί με μόδας, νέα στολίδια,
χορούς θεάματα και παιγνίδια.
Αλλά με ήθη καλά και πράξεις,
με ομιλίας καλώς και τάξεις.
Προσέχετ' όμως να μη λαλήτε,
εμπρός στας νέας και φλυαρήτε,
Βαρβάρους λέξεις και ομιλίας,
αχρείους λόγους κ' ευτραπελίας.
Διότι είσθαι συνειθισμένοι
με Τούρκων ήθη αναθρεμμένοι.
Κι ευκόλως πίπτετε εις τα λάθη,
κυριευόμεναι από πάθη.
Το Βρε, Μωρή συ, και τα τοιαύτα,
ας λείψουν τώρα και μετά ταύτα.
Και το Κοκόνα, και το Μαδάμα,
κι αυτά στον άνεμον όλ' αντάμα.
Αυτοί οι τίτλοι της αηδίας,
δεν είναι γέννημα της παιδείας·
Αλλ' είναι γόνος της αμαθείας,
και εξαιρέτως της ευηθείας.
Κυρία, Κύριες, κι όχι άλλο
τ' άλλα ανήκουν στον Παππαγάλο.²²⁶

Διαλλακτικόν

Νεανίδες ωραίαι,
και όλαι σεις αι νέαι...
Και ότι η νεότης
δεν έχει φυσικόν της
να ήναι λυπηρά.

²²⁵ Στο ίδιο, σ. 204-205.

²²⁶ Στο ίδιο, σ. 208-210.

Και διά τούτο όσα
η εδική μου γλώσσα
εξέφρασεν εδώ,
Είναι να ερεθίσουν,
τας νέας να κεντίσουν
να έχουν την αιδώ...
Να θέλουν μεν στολίδια
πλην όχι και ψιμύθια
και κάλη τεχνητά.
Κι ενώ διασκεδάζουν
να θέλουν να σπουδάζουν
και ηθικά ρητά.²²⁷

---

²²⁷ Στο ίδιο, σ. 210-211.

Στα παραπάνω αποσπάσματα, που αντλούνται από πηγές μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, παρατηρούμε μια προσπάθεια διαμόρφωσης χρηστών ηθών ή εκπολιτισμού, μέσω της αποστασιοποίησης από συνήθειες οθωμανικές, τουρκικές, «βαρβαρικές». Αυτό φαίνεται να αποτελεί φαινόμενο όχι μόνο της Ανατολής αλλά και της ευρωπαϊκής Δύσης. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι, σύμφωνα με τον ιστορικό και συγγραφέα Eugen Weber (1925-2007), στα τέλη του 19ου αιώνα, ακόμη και οι χωρικοί στη Γαλλία, που ζούσαν εκτός Παρισιού και δεν είχαν τις ίδιες αξίες με αυτές της πόλης, χαρακτηρίζονταν από τους Γάλλους των ανώτερων στρωμάτων φτωχοί, άγριοι, με ανάγκη να «εκπολιτιστούν».²²⁸ Η έννοια του πολιτισμού, όπως επισημαίνει ο κοινωνιολόγος Norbert Elias (1897-1990), περιστρέφεται γύρω από την αντίληψη της υπεροχής της Δύσης και, με έναν τρόπο, ορίζει ποια μπορεί να θεωρηθεί *πολιτισμένη* κοινωνία και ποια *απολίτιστη*,²²⁹ διαμορφώνοντας ένα πλαίσιο αντίληψης «ανώτερων» και «κατώτερων» πολιτισμών.

Μέσα από τους συγκεκριμένους στίχους, στα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του ελληνικού κράτους, διαφαίνονται ορισμένες ιδέες της εποχής περί καλλωπισμού και το τι σήμαινε να ακολουθεί μια γυναίκα τη μόδα. Υπάρχει και ένα σημείο στο τραγούδι όπου αναφέρεται στο γεγονός ότι επειδή είναι εξοικειωμένες με τουρκικές συνήθειες, συχνά παρασύρονται σε λάθη καθοδηγούμενα από πάθη:

---

²²⁸ Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914*, Καλιφόρνια, Stanford University Press, 1976, σ. 3-5.

²²⁹ Norbert Elias, *Η διαδικασία του πολιτισμού. Μια ιστορία της κοινωνικής συμπεριφοράς στη Δύση*, μτφρ.: Θεόδωρος Λουπασάκης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997 [β' έκδ.], σ. 25.

ουχί με μόδας, νέα στολίδια,
χορούς θεάματα και παιγνίδια.
Αλλά με ήθη καλά και πράξεις,
με ομιλίας καλὰς και τάξεις.
Προσέχετ' όμως να μη λαλήτε,
εμπρός στας νέας και φλυαρήτε,
Βαρβάρους λέξεις και ομιλίας,
αχρείους λόγους κ' ευτραπελίας.
Διότι είσθαι συνειθισμέναι
με Τούρκων ήθη αναθρεμμέναι.
Κι ευκόλως πίπτετε εις τα λάθη,
κυριευόμεναι από πάθη.

Σε άλλο σημείο του κειμένου επισημαίνεται η σύνδεση που επιδιώκεται με τα ήθη και τις αξίες των αρχαίων Ελλήνων, ενώ ταυτόχρονα δαιμονοποιείται η μόδα και οι συνήθειες, τόσο οι παλαιότερες, που σχετίζονται με τους Οθωμανούς, όσο και οι νεότερες, με τη μόδα από την Ευρώπη.

Τα χρηστά ήθη, σύμφωνα με το ποίημα, προβλέπουν να μεγαλώσουν οι Ελληνίδες παιδιά μιμούμενες τις αρετές των αρχαίων Ελλήνων. Ο στολισμός εδώ είναι συνδεδεμένος με μια πνευματική διάσταση παρά με υλική. Η μόδα της εποχής οφείλει να αναζητήσει τα πρότυπά της στους αρχαίους Έλληνες· ακόμη κι αν αυτό είναι μια γενική ιδέα και δεν μπορεί ακριβώς να επισημανθεί πώς έπρεπε να στολίζονται οι νέες αυτές μητέρες, ίσως υπονοείται απλώς να μη στολίζονται. Φαίνεται ότι κι εδώ επιδιώκεται η ενοχοποίηση της μόδας από την Ευρώπη, με τα νέα στολίδια, τα θεάματα κ.ά. Ταυτόχρονα, δαιμονοποιούνται και οι τουρκικές συνήθειες και καλούνται οι γυναίκες, ως Ελληνίδες, να μιμηθούν τις αρχαίες ελληνίδες μητέρες που ανέθρεψαν άντρες σαν τον Λεωνίδα, τον Περικλή και τον Θεμιστοκλή. Οι γυναίκες αντιμετωπίζονται ως μητέρες στις οποίες βασίζεται το έθνος. Στην ουσία εδώ δεν δίνονται πληροφορίες για το πώς να ντυθούν ή να στολιστούν – μάλλον για το αντίθετο. Οι νέες αισθητικές αξίες που γίνεται προσπάθεια να δημιουργηθούν προέρχονται μεν από την Αρχαία Ελλάδα, αλλά δεν σχηματοποιούνται σε κάποια συγκεκριμένη εικόνα, στα κείμενα που παραθέτει ο συγγραφέας.

Στα επόμενα χρόνια (1843-1849) μέσα από εφημερίδες και περιοδικά παρατηρούμε τη θέση της γυναίκας. Σύμφωνα με άρθρο του 1845, πιο συγκεκριμένα, με τίτλο «Τα πρόποντα εις την θυγατέρα μου» στην εφημερίδα *Αίολος* της Ερμούπολης, οι γυναίκες επιθυμούν να καλλωπίζονται για να αρέσουν στους άντρες. Αυτό όμως που έχει σημασία είναι η καλλιέργεια της «ψυχής», καθώς, όπως αναφέρεται, το σώμα συμβαδίζει με την ψυχή· επομένως, αν η ψυχή καλλωπιστεί, καλλωπίζεται και το σώμα.²³⁰ Με άλλα λόγια, όπως και την προηγούμενη δεκαετία, αποτρέπουν τις γυναίκες από το να καλλωπίζονται. Στην εφημερίδα *Ερμής* της Σύρου, σε άρθρο που εκδίδεται σε συνέχειες το 1843, αναφέρεται και πάλι ότι η φιλαρέσκεια, η «φιλοκαλία» (goût), ο καλλωπισμός τις μετατρέπει σε άσωτες, ενώ αναφέρεται και η λέξη «συρμός».²³¹ Παρατίθεται ένα απόσπασμα:

Δεν λέγομεν ολοτελώς ότι η γυνή έχει ολιγώτερον πνεύμα παρά τον άνδρα αλλ' εξ ανάγκης έπρεπε να γνωρισθή ότι αυτή έχει πνεύμα διάφορον· είναι γυνή ως προς τούτο καθώς και ως τα λοιπά. Ίσως προέρχεται κατά τι από την σμικρότητα της κεφαλής της από την στενότητα του μετώπου της, από την αδυναμίαν της, από την προς τον στολισμόν και τον καλλωπισμόν, προς την επιτήδευσιν και την ευλάβειαν κλίσιν της. Ίσως προέρχεται ωσαύτως από τας συχνάς μεταβολάς της υγείας της, από την προς την ανατροφήν των τέκνων ασχολείαν της.²³²

²³⁰ Εφ. *Αίολος*, αρ. 65, 10 Νοεμβρίου 1845, σ. 30.

²³¹ Εφ. *Ο Ερμής – Εφημερίς της Νήσου Σύρου / Εμπορική, Φιλολογική Επιστημονική και των Αγγελιών* (Σύρος), αρ. 206, 27 Φεβρουαρίου 1843.

²³² Εφ. *Ο Ερμής – Εφημερίς της Νήσου Σύρου, Εμπορική, Φιλολογική Επιστημονική και των Αγγελιών* (Σύρος), αρ. 218, 22 Μαΐου 1843, Φυλλάδιον: Περί του γυναικείου Φύλου (συνέχεια του αρ. 212).

Μέσα από το παραπάνω παράδειγμα διαφαίνεται η συνηθισμένη, για την εποχή, εικόνα του πώς όφειλε να είναι μια γυναίκα. Γίνεται, μάλιστα, ακόμη πιο έκδηλη η αίσθηση ανωτερότητας που έχουν οι άντρες συγγραφείς ή αρθρογράφοι όταν αναφέρονται στις γυναίκες της εποχής. Επίσης, σύμφωνα με τον συντάκτη, η «διαφορετικότητα» των γυναικών ως προς το «πνεύμα» οφείλεται στο μικρό τους κεφάλι, στον καλλωπισμό, στον στολισμό, στην επιτήδευση, στο μέγALLOWMA των παιδιών.²³³ Η σύνδεση του καλλωπισμού με τη γυναίκα και η αντίθεση με τη νόηση είναι μια άποψη που φυσικά στερείται επιχειρήματα και φανερώνει την αποστασιοποίηση των αντρών από τη μόδα, η οποία συνδέεται τις γυναίκες και στην οποία προσάπτονται αρνητικά χαρακτηριστικά.

Σε άρθρο, επίσης, του 1843, στην εφημερίδα *Ο Ερμής* της Σύρου, παρουσιάζονται ως γενικά ορισμένα χαρακτηριστικά των γυναικών, μέσα από τα οποία γίνονται φανερά τα πρότυπα ομορφιάς. Τα μαλλιά τους είναι πολύ μακριά ώστε να μπορούν να μετατραπούν σε κάλυμμα κεφαλής και χρειάζονται πολλή φροντίδα. Τα μάτια είναι πιο απομακρυσμένα, καλύπτονται από μακριές βλεφαρίδες, ενώ τα βλέφαρά τους δεν έχουν ρυτίδες. Τα φρύδια τους είναι καμπύλα και τα χρωματίζουν όπως στην Ανατολή και το Φανάρι. Η μύτη είναι μικρότερη από των αντρών και μπορεί να έχει πολλές μορφές. Τα χείλη αποτελούν στοιχείο εκφραστικό, ενώ τα αυτιά στοιχείο ωραιότητας. Το σαγόνι είναι μικρότερο σε σχέση με το υπόλοιπο πρόσωπο και δεν έχει γένια. Ωστόσο οι μελαχρινές γυναίκες έχουν χνουδι πάνω και στα πλάγια του στόματός τους που δεν θα πρέπει να τα κόβουν ή να το αφαιρούν, όπως συνηθίζουν στην Ανατολή και στην Ισπανία, γιατί το δέρμα γίνεται κόκκινο, τραχύ και χάνει τη στιλπνότητά του. Ο λαιμός, επίσης, είναι ένα στοιχείο που δείχνει την ωραιότητα και που για τους Οθωμανούς, σε αντίθεση με τους Γάλλους, προτιμάται να είναι καλυμμένος.²³⁴

Ακόμη, η επιδερμίδα «οφείλει» να είναι λευκή και αλαβάστρινη ή ελαφρώς κόκκινη και λεπτή, και λεία σαν μετάξι. Τα χέρια τους είναι μαλακά, με εξαίρεση αυτά που τα παραμορφώνουν τα εργόχειρα ή το κλίμα. Το λευκό των ματιών σχηματίζει έντονη αντίθεση με το χρώμα της ίριδας. Επιπλέον, το γυναικείο φύλο χαρακτηρίζεται ως το αδυνατότερο και προσεγγίζεται ως αντικείμενο θέασης των αντρών. Χαρακτηριστική είναι η φράση του αρθρογράφου: «Υπάρχουν προς ταύτα και άλλα αίτια της ωραιότητος άπαντα δύσκολα εις εξήγησιν, μ' όλον ότι αναντίρρητα. Αλλά προς τι να επαριθμώμεν τους χαρακτήρας αυτούς της ωραιότητος, όταν καθείς εξ' ημών την αντιλαμβάνεται κατά τον ιδιαίτερον του τρόπον, και όταν εκίνο το οποίον εν έθνος θαυμάζει, κρίνεται ελάττωμα από εν άλλο έθνος;». Συνεχίζει κατόπιν με ορισμένα παραδείγματα για διάφορα έθνη: ο Άραβας θέλει τη γυναίκα με μεγάλα χείλη και τη μύτη πλατιά, το χρώμα μελαμψό· ο Μογγόλος του Σιάμ και της Κίνας προτιμά το μελαμψό χρώμα και τα πλατιά στήθη· στον Άγγλο αρέσουν τα ξανθά

²³³ Στο ίδιο.

²³⁴ Εφ. *Ο Ερμής* – Εφημερίς της Νήσου Σύρου / Εμπορική, Φιλολογική Επιστημονική και των Αγγελιών (Σύρος), αρ. 209, 20 Μαρτίου 1843.

μαλλιά, η κομψότητα ως προς το ανάστημα, η ωχρότητα του δέρματος. Η υποκειμενική αυτή οπτική διαφαίνεται και από τη μεταβολή του *συρμού*, όπου, για παράδειγμα, στην αρχή της Γαλλικής Επανάστασης, η πολύ λεπτή μέση θεωρούνταν ωραία, κάτι που μεταβλήθηκε στα επόμενα χρόνια και την περίοδο του Ναπολέοντα.²³⁵

Στο κείμενο που παρουσιάστηκε περιγράφεται η γυναίκα τόσο σε άντρες αναγνώστες όσο και σε γυναίκες, σαν να συστήνεται, με έναν τρόπο, ένα πλάσμα που δεν ήταν γνώριμο· μοιάζει να γίνεται προσπάθεια να επαναπροσδιοριστεί ποια είναι και ποια θα έπρεπε να είναι μια γυναίκα της εποχής, κάτι που συνιστά χαρακτηριστικό παράδειγμα διαμόρφωσης των προτύπων ομορφιάς. Στο περιοδικό *Αποθήκη των ωφελίμων και τερπνών γνώσεων*, το οποίο εκδόθηκε στην Ερμούπολη, γίνεται αναφορά στα φορέματα τα οποία «κάμνουσι τον άνθρωπο».²³⁶ Η συγκεκριμένη άποψη τάσσεται ενάντια σε ορισμένες θέσεις από τις εφημερίδες που παρατέθηκαν παραπάνω και αναφέρει ότι είναι γελοίο ένας τίμιος άνθρωπος να φορά ποταπό ένδυμα. Σε άλλο άρθρο του περιοδικού, το 1848, ο αρθρογράφος εξηγεί πως η κολακεία συντροφεύει την ωραιότητα μιας γυναίκας και, κατ' επέκταση, τη ματαιοδοξία.²³⁷

Αλλ' εις τον παρόντα ημών αιώνα, αιώνα επικίνδυνον διά τον πανταχού επικρατήσαντα συρμόν του πιθηκισμού των ως προς τας γυναίκας Γαλλικών ηθών, τα οποία εμόλυναν κατά το μάλλον και ήττον όλα τα έθνη, η ανατροφή των γυναικών κατήντησεν εις τους περισσότερους συστηματική διαφθορά του ημίσεως του ανθρωπίνου γένους, το οποίον ο πάνσοφος δημιουργός έπλασε προς βοήθειαν και παρηγορίαν του άλλου ημίσεως.²³⁸

Ο πιθηκισμός και η μίμηση των γαλλικών προτύπων φαίνονται να είναι κατακριτέα, καθώς, όπως αναφέρεται και στη συνέχεια του άρθρου, ο «πάνσοφος Δημιουργός» είχε πιο υψηλούς στόχους όταν έπλασε τη γυναίκα. Απευθυνόμενος στις γυναίκες, ο συντάκτης θεωρεί πως πλάστηκαν για να είναι σύζυγοι και να κάνουν τους άντρες τους ευτυχείς, να γίνουν μητέρες που θα αναθρέψουν τα παιδιά τους και να είναι προσηλωμένες στο σπίτι μέσω της καθαριότητας, της επιμέλειας, και της οικονομίας του σπιτιού αποφεύγοντας τις σπατάλες.

Μη σας εξιππάξη η κατάσταση της εξαρτήσεως εις την οποίαν η πολιτική κοινωνία σας κατέταξεν· η κατάσταση αυτή δεν είναι δυσάρεστος, δεν είναι εξευτελιστική· είναι αναγκαία προς συντήρησιν της αρμονίας των κοινωνιών, είναι φυσικόν αποτέλεσμα και του σωματικού διορατισμού σας και των διανοητικών σας δυνάμεων, είναι κοινή της φύσεως και της ανθρωπίνου κοινωνίας θέλησις, το να ήναι δηλαδή ο μεν ανήρ υπερασπιστής και αρχηγός της γυναικός, η δε γυνή προσκολλουμένη και στηριζομένη εις αυτόν, βοηθός και σύντροφος της ζωής αυτού. Ο ανήρ είναι πλάτανος, η δε γυνή

²³⁵ Εφ. *Ο Ερμής – Εφημερίς της Νήσου Σύρου / Εμπορική, Φιλολογική Επιστημονική και των Αγγελιών* (Σύρος), αρ. 210, 27 Μαρτίου 1843.

²³⁶ *Αποθήκη των ωφελίμων και τερπνών γνώσεων*, τχ. 6 (Μάρτιος 1847), σ. 111-112.

²³⁷ *Αποθήκη των ωφελίμων και τερπνών γνώσεων*, τχ. 11 (Μάιος 1848).

²³⁸ *Αποθήκη των ωφελίμων και τερπνών γνώσεων*, τχ. 4 (Οκτώβριος 1847), σ. 65-68, «Θεωρία περί της φύσεως γυναικών, της ανατροφής και της επιρροής αυτών εις την πολιτικήν κοινωνίαν».

κισσός, απορροφών μέρος της ζωτικής αυτού δυνάμεως από τας ζωτικές του πλατάνου δυνάμεις, υψούμενος εις τα άνω μετ' αυτού ιστάμενος και μετ' αυτού πίπτων· χωρίς δε του πλατάνου είναι χαμηλός θάμνος, τον οποίον ο διαβάτης πατεί.²³⁹

Ο τρόπος με τον οποίο ο αρθρογράφος παρομοιάζει τον άντρα με τον πλάτανο και τη γυναίκα με κισσό μάς δίνει την εικόνα για το πώς η κοινωνία ήθελε τη γυναίκα το 1848, στο ελληνικό κράτος πλέον. Ενδεχομένως, παρόλο που δεν έχουμε αντίστοιχα στοιχεία για την περίοδο της Επανάστασης, μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους ο περιορισμός της γυναίκας, όσον αφορά το πώς όφειλε να είναι, φαίνεται να έγινε ακόμη πιο έντονος.

Περί μόδας στη συνεδρίαση της συνέλευσης της Βουλής το 1859

Σε συνεδρίαση της συνέλευσης της Βουλής το 1859, δηλαδή λίγο αργότερα από την περίοδο που εξετάζουμε, γίνεται αναφορά στη μόδα από το Παρίσι που έχει υιοθετηθεί από όλες τις κοινωνικές τάξεις ως κάτι αντίθετο σε σχέση με το «ένδυμα των πατέρων».²⁴⁰ Η επινόηση της παράδοσης που συνδέεται άμεσα με τις εθνικές φορεσιές και με αυτό που ονομάζεται εδώ «ένδυμα των πατέρων» έχει ιδιαίτερη σημασία για ένα κράτος, όπου επιδιώκεται συνοχή και μέσω των εθνικών φορεσιών. Ίσως αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο τα ευρωπαϊκά φορέματα θεωρούνται ύβρη ως προς την «εθνική ενδυμασία» και, παράλληλα, «επιπόλαιη πολυτέλεια». Γίνεται ακόμη αναφορά στα περιττά έξοδα που προξενούνται όταν μια γυναίκα φοράει κάτι το οποίο αλλάζει μετά από σύντομο χρονικό διάστημα και δεν το κρατάει για όλες τις περιστάσεις, όπως συνέβαινε παλαιότερα· κατ' αυτό τον τρόπο, η «χωρική» της Ελλάδος έχει αποκτήσει την ανάγκη να εξοικονομήσει χρήματα για να αγοράσει «ενδύματα του συρμού». Είναι ιδιαίτερα σημαντική εδώ η αναφορά σε όλες τις τάξεις, καθώς γίνεται φανερό η επιρροή της μόδας και φαίνεται να μην υφίσταται αυτός ο διαχωρισμός ανάμεσα σε αστική και λαϊκή φορεσιά. Γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στα ρούχα των «πατέρων», αυτά που αποκαλούνται και παραδοσιακά, καθώς και στην αποστροφή των ευρωπαϊκών ενδυμάτων ή οθωμανικών, όπως είδαμε προηγουμένως, τόσο από την Ορθόδοξη Εκκλησία όσο και από τη Βουλή.

Έντυπα και βιβλία της εποχής επιδιώκουν να διαμορφώνουν και σε τοπικές κοινωνίες, όπως στα παραδείγματα από τη Σύρο, τη θέση και τις αξίες των γυναικών, προβάλλοντας «τα νέα πρότυπα ομορφιάς» ως μια επιβολή για το πώς έπρεπε να ντύνεται μια γυναίκα ώστε να έχει την ελληνική εθνική ταυτότητα που χρειάζεται το νεοϊδρυθέν εθνικό κράτος. Αυτό επιδιώκεται μέσα από την ομογενοποίηση και την ταύτιση των παραδοσιακών ενδυμάτων με τα εθνικά, πλέον, ενδύματα των «πατέρων».

²³⁹ Στο ίδιο.

²⁴⁰ Πρακτικά Συνεδρ. Βουλής, Γ' Σύνοδος, Ε' Βουλ. Περίοδος, τ. Α', σ. 314-315, Συνεδρίαση 12ης Ιανουαρίου 1859.

Τα πρότυπα ομορφιάς διαμορφώνονταν και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους από τα ανώτερα στρώματα· στο παράδειγμα της βασίλισσας Αμαλίας φαίνεται σε μεγάλο βαθμό η επιρροή στη μόδα της εποχής. Αξίζει να σταθούμε στο γεγονός ότι, παρόλο που δεν υπάρχουν διατάγματα σχετικά με την ενδυμασία, εντούτοις φαίνεται από τις πηγές της εποχής που αναφέρθηκαν ότι γυναίκες όλων των τάξεων άρχισαν σταδιακά να υιοθετούν την ευρωπαϊκή μόδα και αυτό θεωρούνταν κατακριτέο κοινωνικά. Ιδιαίτερα στο παράδειγμα της Σύρου παρατηρείται η προσπάθεια επιρροής της κοινής γνώμης μέσω του Τύπου της εποχής. Ενδεχομένως να υπάρχουν αντίστοιχα παραδείγματα και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, αν κρίνουμε και από τη συνεδρίαση της Βουλής το 1859, όπου επισημαίνεται η διαμάχη ανάμεσα στη μόδα και το «παραδοσιακό ένδυμα», σε εθνικό πλέον επίπεδο.

Η επιμονή κατά της μόδας καθιστά σαφές ότι η νέα κοινωνία του ελληνικού κράτους επικροτεί τα «παραδοσιακά» πρότυπα και θέλει τη γυναίκα υπάκουη τροφό «άξιων Ελλήνων αντρών», να εξοικονομεί πόρους και να μην κάνει σπατάλες σε ανώφελα έξοδα. Η έννοια της παράδοσης εδώ παίρνει και τη θέση των νέων προτύπων ομορφιάς· αυτές οι νέες τάσεις έχουν πολιτική χροιά, που επηρεάζει ακόμη και σήμερα τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τις αισθητικές αξίες της εποχής εκείνης. Στα επόμενα τρία κεφάλαια, που συναποτελούν το δεύτερο μέρος της έρευνας, θα παρατεθούν αναλυτικά τα ενδυματολογικά στοιχεία και οι τάσεις της μόδας, όπως αυτές διαφαίνονται σε πηγές της εποχής.

ΜΕΡΟΣ Β΄

Κεφάλαιο 3ο

Η γυναικεία μόδα στη Σύρο (1789-1820) (Άνω Σύρος)

Η Άνω Σύρος αποτελούνταν κατά βάση από αγροτικό πληθυσμό.²⁴¹ Λαμβάνοντας αυτό το γεγονός υπόψη, λοιπόν, ένα από τα βασικά ερωτήματα της έρευνας είναι αν μπορεί η ένδυση της περιόδου να χαρακτηριστεί μόδα. Θα επιχειρηθεί να δοθεί απάντηση στο συγκεκριμένο ερώτημα, διερευνώντας αν υπάρχουν κάποια από τα «χαρακτηριστικά» της μόδας, όπως αναφέρθηκαν στο πρώτο κεφάλαιο, δηλαδή ο καλλωπισμός ως μορφή τέχνης, η έννοια του σύγχρονου με την εποχή (μοντέρνο), οι αλλαγές και οι νέες τάσεις, η μίμηση, η διάκριση και τα πρότυπα ομορφιάς.

Επιπλέον, ένας προβληματισμός που διατρέχει όλη την έρευνα και θα ερευνηθεί και σε αυτό το κεφάλαιο είναι αν οι ενδυματολογικές συγγένειες ή διαφοροποιήσεις βασίζονται σε θρησκευτικούς, οικονομικούς ή κοινωνικούς παράγοντες. Συγκεκριμένα, εξετάζεται αν το καθολικό δόγμα, που ασπάζονταν οι περισσότερες οικογένειες της Άνω Σύρου, συνεπαγόταν και ομοιότητες ή διαφορές στα ενδύματα των κατοίκων σε σχέση με άλλα νησιά των Κυκλάδων και του Αιγαίου – δεδομένου ότι οι κάτοικοι φαίνεται να συνδέονταν με την Ευρώπη και συγκεκριμένα τη Γαλλία μέσω του δόγματός τους. Επιπλέον, ένα ερώτημα που γεννάται είναι αν υφίσταται κάποιου είδους ενδυματολογική επιρροή από τα οθωμανικά πρότυπα.

Ένα χαρακτηριστικό

Στο χαρακτηριστικό του 1790 του λεβαντίνου ιερέα della Rocca (1743-1800), εφημέριου στη Σύρο, διακρίνεται η ενδυμασία ορισμένων γυναικών· πρόκειται ίσως για ένα από τα ελάχιστα εικονογραφικά στοιχεία της Σύρου της εποχής εκείνης, από το οποίο θα μπορούσαμε να αντλήσουμε κάποιες πληροφορίες όσον αφορά τη φόρμα των ενδυμάτων, καθώς μάλιστα δεν έχει εντοπιστεί κάποιο σωζόμενο ενδυματολογικό δείγμα (Εικόνα 7).²⁴² Φυσικά, όπως έχει επισημανθεί και σε προηγούμενο κεφάλαιο, οι περιηγητικές ή οι όποιες μαρτυρίες χρειάζεται να διασταυρωθούν με άλλες πηγές, ώστε να είμαστε σε θέση να εξαγάγουμε ασφαλέστερα συμπεράσματα. Από τα νοταριακά έγγραφα που μελετήθηκαν αντλείται, εξάλλου, πλούσιο υλικό για τα ενδύματα της εποχής.

²⁴¹ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Σύρος, Σκέψεις για το αγροτικό παρελθόν των νησιών του Αιγαίου», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 9, περίοδος Β΄ (Ιούνιος 2021), σ. 1-2.

²⁴² Abbé della Rocca, *Traité complet sur les abeilles, avec Une Méthode nouvelle de les gouverner, telle qu'elle se pratique à Syra, île de l'Archipel*, Παρίσι, De l'Imprimerie de Monsieur, 1790. Βλ. Εικόνα 7.

Συγκρίνοντάς τους όρους των εγγράφων με τα σωζόμενα δείγματα της περιόδου από άλλες περιοχές, θα επιχειρήσουμε να τα αντιστοιχίσουμε σε εικόνες. Έπειτα θα εξετάσουμε τη φόρμα ή τα υφάσματα των ενδυμάτων, τα υλικά κατασκευής και τα σχήματα των κοσμημάτων ή των υποδημάτων. Παρότι, φυσικά, μας παρέχουν πληροφορίες για το εμπόριο, κύριος στόχος είναι να δούμε την προέλευση και τις κοινές ενδυματολογικές τάσεις ανάμεσα στους κατοίκους της Σύρου (Άνω Σύρου) με άλλα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή της Ευρώπης.

Αφού εντοπιστούν στοιχεία που αφορούν τα ίδια τα ενδύματα, κοσμήματα, υποδήματα κ.ά., αξιοποιώντας το αρχειακό υλικό, θα σχηματιστεί μια εικόνα για την ένδυση της εποχής. Σε αυτό το κεφάλαιο δεν θα υπάρξει εστίαση σε γενικούς όρους, όπως οι *φορεσιές* ή οι *φορεσιές ρούχα* κ.λπ. καθώς εξετάστηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο· εδώ θα αναλυθούν τα είδη των ενδυμάτων και των κοσμημάτων, όπως αυτά εντοπίζονται στα έγγραφα.

Φουστάνια

Οι λέξεις «φουστάνι» ή «φουστάνια» καταγράφονται σε αρκετά έγγραφα της περιόδου καθόλη τη διάρκεια των ετών που εξετάζονται στο παρόν κεφάλαιο και συχνά επεξηγούν από τι αποτελείται μια φορεσιά. Η φράση «φουστάνια της φορεσιάς» είναι ενδεικτική.²⁴³ Το φουστάνι προέρχεται από την ιταλική λέξη *fustagno* και είναι το γυναικείο φόρεμα χωρίς άνοιγμα στο μπροστινό μέρος.²⁴⁴ Στα έγγραφα περιγράφονται φουστάνια «γιιορτιανά», «σκολιανά» (δηλ. επίσημα) και «καθημερινά», «καλά κ ... δεφτερα». Επιπλέον αναφέρονται «φουστάνια κενούρια» και «φουστάνια που τις ειχα δοσμένα», γεγονός που δείχνει ότι πρόκειται για παλαιότερα φουστάνια που μεταβιβάζονταν σε άλλη γενιά.²⁴⁵

Στα έγγραφα δεν προσδιορίζονται οι τύποι των φουστανιών, μπορούμε όμως να αντλήσουμε κάποια στοιχεία από άλλες περιγραφές που εντοπίζονται παράλληλα με τα φουστάνια, όπως το «στομαχικό» ή το «φουστάνι βενετζιανικό τζοχα κοκινί».²⁴⁶ Ακόμη αντλούμε πληροφορίες σε σχέση με το είδος του υφάσματος ή το χρώμα, στις περιπτώσεις όπου αυτό καταγράφεται.

Για το βενετσιάνικο φουστάνι, παρόλο που είναι πολύ γενικός όρος, μπορούμε να προβούμε σε ορισμένες υποθέσεις εξετάζοντας ενδύματα της περιόδου της Βενετίας και συγκρίνοντάς τα με τα υφάσματα όπως η κόκκινη τσόχα, που προσδιορίζει τη λέξη «βενετσιάνικο» και δηλώνει είδος μάλλινου υφάσματος, στα τουρκικά γνωστού ως *cuha*. Στην Προύσα του 15ου αιώνα

²⁴³ Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του ΜΙΕΤ, τ. Δ' (1984-1987), Αθήνα 1988, σ. 78-81, 4. Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου [στο εξής: Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου], II. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Α'. Διαθήκες, Κώδ. 11, Έγγραφο 11, κατά την καταγραφή του Αγαμέμνονα Τσελίκου.

²⁴⁴ Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα με βάση γραπτές πηγές, απεικονίσεις και σωζόμενα είδη ενδύσεως*, [αδημοσίευτη] διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Λευκωσία 1993, σ. 447.

²⁴⁵ Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, II. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 19, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 21, Έγγραφο 18, Φάκ. 36, Έγγραφο 24, Φάκ. 38, Έγγραφο 4, Φάκ. 22, Έγγραφο 1.

²⁴⁶ Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, I. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 98-99, II. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 58.

προμηθεύονταν ιταλικά μάλλινα υφάσματα όπως η τσόχα (cuha) από εμπόρους της Βενετίας και της Φλωρεντίας.²⁴⁷ Ωστόσο τον 18ο αιώνα οι τσόχες με προέλευση την Αγγλία ήταν περιζήτητες και μεταφέρονταν στη Σμύρνη και σε διάφορες άλλες οθωμανικές αγορές μέσω των Εβραίων.²⁴⁸ Τη διάδοση, επίσης, των τσόχινων υφασμάτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τον 18ο αιώνα επιβεβαιώνει και η ύπαρξή τους ανάμεσα στα ενδύματα των βεζίρηδων.²⁴⁹

Ως προς τη φόρμα των ενδυμάτων μπορούμε να αντλήσουμε ορισμένες πληροφορίες από το χαρακτηριστικό στην έκδοση του della Rocca του 1790.²⁵⁰ Το φουστάνι φαίνεται να ήταν εφαρμοστό στο πάνω μέρος και φαρδύ κάτω, ενώ ταυτόχρονα είχε πολύ φαρδιά μανίκια. Αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην εικόνα, σε σχέση με το φουστάνι, είναι ότι φαίνεται να έχει στενά μανίκια που δεν είναι σίγουρο αν αποτελούν συνέχεια του φουστανιού ή αν το φουστάνι είναι αμάνικο, και αυτό που διακρίνουμε ως μανίκια είναι του εσωτερικού πουκαμίσου. Θα μπορούσαν να ισχύουν και οι δύο εκδοχές, καθώς σε έγγραφο του 1803, λ.χ., εντοπίζεται φουστάνι με κεντήματα στο μανίκι και φουστάνι χωρίς μανίκι ή δίχως μανίκες.²⁵¹ Τα μεγάλα μανίκια που διπλώνουν στους ώμους πιθανότατα συνδέονται με το εξωτερικό πανωφόρι (βλ. παρακάτω) που, όπως δείχνει το χαρακτηριστικό, είναι ανοιχτό μπροστά. Στη συγκεκριμένη εικόνα δεν έχουμε πληροφορίες για το μπροστινό μέρος του φορέματος.

Το φουστάνι με ράντες της Κρήτης αποτελεί έναν ενδυματολογικό τύπο που έχει αναφορές στη βενετική μόδα και ήταν αρκετά διαδεδομένος (Εικόνα 8).²⁵² Επίσης, από τον 16ο αιώνα, το φουστάνι αναγεννησιακού τύπου ήταν διαδομένο στις Κυκλάδες και σε άλλα νησιά του Αιγαίου.²⁵³ Το φουστάνι το οποίο στερεώνεται με ράντες στους ώμους ενδεχομένως να φοριόταν και στη Σύρο, αν και κάτι τέτοιο δεν επιβεβαιώνεται από τα έγγραφα, αφού ακόμη και όταν καταγράφεται φουστάνι χωρίς μανίκια θα μπορούσε να είναι φουστάνι με φαρδείς ώμους, όπως το μεταξωτό φουστάνι του 18ου αιώνα από τη Ρόδο το οποίο ανήκει στη συλλογή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου (Εικόνα 9).²⁵⁴ Η ανάλυση του τελευταίου είναι ενδεικτική και δεν αποκλείει τη συνύπαρξη διαφορετικών τύπων, όπως γίνεται φανερό και από τα έγγραφα.

²⁴⁷ Suraiya Faroqhi, «Female Costumes in the Late Fifteenth-Century Bursa», στις ίδιες – Christoph K. Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, Κωνσταντινούπολη, EREN, 2004, σ. 87.

²⁴⁸ Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, Αθήνα, Επτάλοφος, 1973, σ. 350.

²⁴⁹ Christoph Neumann, «How Did a Vizier Dress in the Eighteenth Century?», στο Faroqhi – Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes*, ό.π., σ. 190.

²⁵⁰ Della Rocca, *Traité complet sur les abeilles*, ό.π.

²⁵¹ «χωρίς μανίκι», και «δίχως μανίκες», Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 13 και 48.

²⁵² Βλ. Εικόνα 8. Φουστάνι Κρήτης, 1757 – Victoria & Albert Museum, <https://collections.vam.ac.uk/item/O106816/dress-dress-maria-papadopoula/> (τελευταία ανάκτηση: 30/09/2022).

²⁵³ Ιωάννα Παπαντωνίου, *Η Ελληνική ενδυμασία. Από την αρχαιότητα ως τις αρχές του 20ού αιώνα*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2000, σ. 166-167· Μανόλης Γ. Βαρβούνης – Νάντια Μαχά-Μπιζούμη, «Ο ενδυματολογικός χάρτης του Αιγαίου (μέσα 16ου αιώνα - αρχές 20ού): Πολιτισμικά δάνεια και τοπικές ιδιοπροσωπίες», στο Μανόλης Γ. Βαρβούνης – Γεώργιος Χρ. Τσιγάρας – Ελπίδα Κ. Βόγλη (επιμ.), *Διεπιστημονικές διαδρομές από το παρόν στο παρελθόν. Αφιερωματικός τόμος για τα 25 χρόνια του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Σταμούλη, 2017, σ. 37.

²⁵⁴ Μαρία Μινώτου – Ντιάνα Γαγγάδη – Όλγα Φακατσέλη – Αγγέλα Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές. Συλλογή Εθνικού Ιστορικού Μουσείου*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία, Αθήνα 2005, σ. 66-67. Βλ. Εικόνα 9.

Ένα άλλο παράδειγμα διαφορετικού τύπου φουστανιού είναι αυτό με το στομαχικό.²⁵⁵ Το στομαχικό ίσως συνδέεται με τη λέξη *stomacher*, που αποτελεί ένα είδος καλύματος του μπροστινού μέρους του φουστανιού και κάλυπτε τα ανοιχτά φορέματα του 18ου αιώνα στην Ευρώπη (Εικόνα 10 και 11).²⁵⁶ Η ενδυματολόγος και σκηνογράφος Ιωάννα Παπαντωνίου εξηγεί ότι πρόκειται για ένα είδος τραχηλιάς, δηλαδή κάποιο τύπο πρόσθετου μέρους του φουστανιού.²⁵⁷ Σε ορισμένα έγγραφα, ωστόσο, η τραχηλιά αναφέρεται ταυτόχρονα με τον όρο στομαχικό, όπως σε έγγραφα της Πάτμου.²⁵⁸ Επομένως είναι πιθανό εκείνη την περίοδο να επρόκειτο για διαφορετικούς ενδυματολογικούς τύπους, ενδεχομένως με παρόμοια χρήση. Στην Άνω Σύρο ο όρος «στομαχικό» καταγράφεται σε τρία έγγραφα παράλληλα με τη λέξη «φουστάνι» και φαίνεται να υποδεικνύει έναν διαφορετικό τύπο φουστανιού, όπου το μπροστινό μέρος του στήθους καλυπτόταν από το στομαχικό. Το στομαχικό αποτελεί ένδειξη των επιρροών της βενετικής μόδας στην Άνω Σύρο. Σε έγγραφο του 1795 υπάρχει σαφής διασύνδεση με φουστάνι βενετζιάνικο. Τα στομαχικά (*stomachers*) του 1730-1750 που συμπεριλαμβάνονται στην έκδοση *The Arts of Fashion in Venice from the 13th to the 18th Century* είναι τριγωνικά, όπως είναι, σε παραλλαγές, και τα αντίστοιχα της έκδοσης *The Collection of the Kyoto Costume Institute Fashion* (Εικόνα 12).²⁵⁹

Στις αρχές του 18ου αιώνα, ο Tournefort, περιγράφοντας ενδύματα της Μυκόνου, χρησιμοποιεί τον όρο «στομαχικό», όπως μεταφράζεται στην ελληνική έκδοση, αλλά ο αρχικός όρος που δίνει είναι «*plastron*».²⁶⁰ Το συγκεκριμένο ενδυματολογικό στοιχείο θα μπορούσε να έχει διαφορετικά σχήματα και να καλύπτει το μπροστινό τμήμα του φουστανιού. Το *plastron* είχε ένα σχεδόν ημικυκλικό σχήμα και φοριόταν πάνω σε φόρεμα χωρίς μανίκια. Κρεμόταν από τους ώμους, έχοντας κορδόνια που έμοιαζαν με τιράντες και τα οποία περνούσαν κάτω από τα χέρια. Το *plastron* ήταν διαδεδομένο στη Γαλλία στο τέλος των μεσαιωνικών χρόνων²⁶¹ και ο Tournefort, ως Γάλλος ενδεχομένως να ανέφερε το *plastron* γιατί ήταν εξοικειωμένος με τη συγκεκριμένη λέξη και τον συγκεκριμένο τύπο στομαχικού. Ακόμη, ο ίδιος στην περιγραφή του επισημαίνει ότι το συγκεκριμένο είδος φορέματος με το *plastron* δεν το φορούσαν όλες οι γυναίκες της Μυκόνου. Δεν

²⁵⁵ Τα «εξε φουστάνια» αναφέρονται παράλληλα με «ένα στομαχικό» σε έγγραφο του 1798 (Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα και διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 98-99). Σε inventario, το 1798, αναφέρεται επίσης ένα «στομαχικό» (Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 65 [?]). Επιπλέον, το 1795 εντοπίζεται σε inventario η φράση «ένα στομαχικό με το σιριτί», ενώ στο ίδιο έγγραφο υπάρχει αναφορά και σε φουστάνια μεταξοτά, καποια από ταφτά καθώς και σε «ένα βενετζιάνικο από κόκκινη τζόχα», «ένα φουστάνι βενετζιάνικο τζόχα κοκίνο» (Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 58).

²⁵⁶ Phyllis G. Tortora – Sara B. Marcketti, *Survey of Historic Costume*, Λονδίνο κ.α., Fairchild / Bloomsbury, 2015 [6η έκδ.], σ. 160· Grazietta Butazzi κ.ά., *I mestieri della moda a Venezia. Serenissima: The Arts of Fashion in Venice from the 13th to the 18th Century*, Νέα Υόρκη, The Equitable Gallery, 1995, σ. 78· *Fashion: A History from the 18th to the 20th Century: The Collection of the Kyoto Costume Institute*, Κολωνία κ.α., Taschen, [2002], σ. 44-47.

²⁵⁷ Παπαντωνίου, *Η Ελληνική ενδυμασία*, ό.π., σ. 163, 285. Για τον όρο *τραχηλιά* βλ. αναλυτικότερα στο τέταρτο κεφάλαιο.

²⁵⁸ Ενδεικτικά αναφέρουμε το έγγραφο του 1628: Στέλιος Α. Παπαδόπουλος – διάκ. Χρυσόστομος Φλωρεντής, *Νεοελληνικό Αρχείο Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου. Κείμενα για την τεχνική και την τέχνη*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1990, σ. 8-9.

²⁵⁹ Butazzi κ.ά., *I mestieri della moda a Venezia*, ό.π., σ. 78· *Fashion: A History from the 18th to the 20th Century*, ό.π., σ. 44-47. Βλ. Εικόνα 12.

²⁶⁰ Tournefort, *Ταξίδι στην Κρήτη*, ό.π., σ. 313-317. Βλ. Εικόνα 13.

²⁶¹ Tortora – Marcketti, *Survey of Historic Costume*, ό.π., σ. 160.

είναι, λοιπόν, ξεκάθαρο αν στα έγγραφα της Άνω Σύρου καταγράφεται η στρογγυλεμένη ή μυτερή εκδοχή στομαχικού, που φαίνεται να επικρατούσε μετά τα μέσα του 18ου αιώνα.

Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το στομαχικό συνδέεται με το βενετσιάνικο φουστάνι δεδομένου ότι μέσω του εμπορίου μεταχειρισμένων ρούχων, όπως φανερώνουν περιηγητές της εποχής, αγοράζονταν ρούχα από πόλεις της Ιταλίας, όπως η Αγκώνα, η Βενετία και η Νάπολη, τα οποία έπειτα πωλούνταν στις Κυκλάδες. Ως προς τα μεταχειρισμένα ρούχα, οι πιο πλούσιες νησιώτισσες προτιμούσαν τα ρούχα των θεατρίνων και αυτά που είχαν μοτίβα με μεγάλα λουλούδια.²⁶² Ίσως τελικά αυτό που ονομάζεται «βενετσιάνικο φουστάνι» στην Άνω Σύρο να συνδέεται περισσότερο με τον τύπο που επικρατούσε στη Βενετία στα τέλη του 18ου αιώνα, με το τριγωνικό στομαχικό, που, όπως είδαμε, έχει γαλλικές επιρροές, σε αντίθεση με τον παλαιότερο τύπο στομαχικού (plastron), που μοιάζει να συνδέεται με παλαιότερη βενετική μόδα.

Η μόδα που «επικρατούσε» στις αρχές του 18ου αιώνα, σύμφωνα με τον Tournefort και την περιγραφή του για τα γυναικεία ενδύματα της Μυκόνου, περιελάμβανε εκτός από το στομαχικό ή plastron και την «προστοποδιά», τα «πρατσολα» ή «πουστοπράτσολα», τα «μπουστομάνικα». Οι λέξεις αυτές χρησιμοποιούνται ελάχιστα στα έγγραφα του 19ου αιώνα στη Σύρο: π.χ. σε έγγραφο του 1808 καταγράφονται «4 ζευγάρια πρατσόλια και 2 προσποδιές σαλονικιές»,²⁶³ στα τέλη του 18ου στην Άνω Σύρο εντοπίζονται «πέντε ζύγιες μπουστομπράτζολα» και «προστοποδιες πεντε».²⁶⁴ Σε παλαιότερα νοταριακά έγγραφα των αρχών του 18ου αιώνα καταγράφονται «δύο ποδιές», ένα ζευγάρι «πουστοπράτσολα χρυσό προκάδα», «ένα ζευγάρι πουστοπράτζολα παγονάτζα».²⁶⁵ Τα πουστοπράτσολα αναφέρονται σε ζευγάρια και πιθανόν να είναι εναλλακτικός όρος για τα «μπουστομάνικα» που περιγράφει ο Tournefort ως μανίκια, τα οποία προστίθενται το χειμώνα σε ένα είδος μπουστου, το «μπουστομπράτσολο». Επιπλέον, τα πουστομάνικα εντοπίζονται και πάλι σε ζευγάρια σε προικοσύμφωνα της Χίου στα μέσα του 18ου αιώνα, ενώ στο ένα από τα έγγραφα αναφέρεται παράλληλα και η λέξη «ποδιά».²⁶⁶

Η μόδα αυτή με το στομαχικό, την μπροστοποδιά, τα μπουστομάνικα φαίνεται να ήταν παλαιότερη σε σχέση με την περίοδο που εξετάζεται και ίσως συνδεόταν με τα παλιά φουστάνια που αναφέρονται σε έγγραφα της Άνω Σύρου στις αρχές του 19ου αιώνα.²⁶⁷ Τα στοιχεία αυτά τα παρατηρούμε και σε άλλα νησιά, όπως η Χίος. Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι το σύνολο της

²⁶² Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Χρυσά σιρίτια και μπαλωμένα παπούτσια: ο λόγος περί μόδας στον νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Τα Ιστορικά*, τ. 32, τχ. 62 (Ιούνιος 2015), σ. 63-65.

²⁶³ Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 31, Έγγραφο 34, κατά την καταγραφή του Αγαμέμνονα Τσελίκου.

²⁶⁴ Ανδρέας Δρακάκης, «Η Σύρος επί τουρκοκρατίας – Η δικαιοσύνη και το Δίκαιον», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τ. 6 (1967), σ. 353-354.

²⁶⁵ (1743), (1705), (1720): *στο ίδιο*, σ. 223-224.

²⁶⁶ (1758), (1759), στο έγγραφο του 1758 αναφέρεται και η λέξη «ποδιά», καθώς και σε ένα άλλο του 1771. Κώδιξ Αρμολείων ετών 1750-1761. σ. 142-143, 206, Τοπικόν Ιστορικόν Αρχείον Χίου, αριθ. χειρογρ. 10. Κώδιξ Αρμολείων ετών 1769-1782, φύλλο 42α.

²⁶⁷ Φουστάνια παλιά εντοπίζονται: Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 9, 14. (1815)

ένδυσης ήταν όμοιο. Είναι όμως σίγουρο πως υπήρχαν ορισμένα κοινά στοιχεία. Παράλληλα, πλάι στον όρο «παλιό» απαντάται και η λέξη «καινούριο» (δηλ. νεοραμμένο, αφόρετο).²⁶⁸

Είτε πρόκειται για παλαιότερη είτε για νεότερη εκδοχή, το στομαχικό καταγράφεται και σε έγγραφα και άλλων νησιών, όπως της Πάτμου το 1628, 1789 και το 1793, όπου μάλιστα αναφέρεται ως «μαργαριταρένιο». ²⁶⁹ Η λέξη εντοπίζεται ακόμη σε έγγραφο της Μήλου το 1740, της Κιμώλου το 1731, ενώ δεν υπάρχει σε έγγραφα μεταγενέστερα ούτε της Άνω Σύρου αλλά ούτε και της Ερμούπολης. ²⁷⁰

Το στομαχικό μαζί με αυτό το είδος φουστανιού μοιάζει να εγκαταλείπεται, γεγονός που ίσως να συνδέεται και με τα νέα δεδομένα στη μόδα της Γαλλίας αλλά και της Ευρώπης, μέσα από τις αλλαγές που επέφερε η Γαλλική Επανάσταση. Αξίζει να σημειώσουμε ότι και τα φορέματα στη Βενετία του δευτέρου μισού του 18ου αιώνα φέρουν κοινά στοιχεία με τα φορέματα που ήταν διαδεδομένα στην Ευρώπη και ονομάζονταν *robe à la française*, τα οποία έχουν ένα τριγωνικό άνοιγμα στο μπροστινό μέρος και φοριούνται με το στομαχικό (Εικόνα 14). ²⁷¹ Το φόρεμα *robe à la française* φοριέται σπάνια στην Ευρώπη μετά το 1780, μόνο σε επίσημες περιστάσεις, όταν δεν χρειαζόταν μεγάλη ελευθερία κίνησης, σε αντίθεση με το φουστάνι *robe à l'anglaise*, που επικράτησε μετά το 1780 και επέτρεπε αρκετά την κίνηση του σώματος. Με τη Γαλλική Επανάσταση άρχισε να αλλάζει η μόδα και έγιναν αποδεκτά ενδύματα που ήδη υπήρχαν, όπως το *robe à l'anglaise* (Εικόνα 15). ²⁷²

Στα τέλη του 18ου αιώνα συναντάμε στα προικοσύμφωνα της Άνω Σύρου και τη λέξη «μπούστο». ²⁷³ Μία υπόθεση θα ήταν ο συγκεκριμένος τύπος φορέματος με μπούστο να έχει επιρροές από τη *robe à l'anglaise*. Ένα είδος μπουστου που ανήκει στη συλλογή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου είναι αυτό της Ζακύνθου (Εικόνα 16), ²⁷⁴ το οποίο όμως δεν φοριέται με φουστάνι αλλά με φούστα, έχει επιρροές από τη δυτική μόδα, αλλά δεν είναι βέβαιο αν συνδέεται με το μπούστο που καταγράφεται στα έγγραφα της Άνω Σύρου. Αξίζει εδώ να επισημανθεί, όσον αφορά τη δυτική μόδα, ότι αν στο πέρασμα του χρόνου ορισμένες ονομασίες τυχαίνει να παρέμεναν αμετάβλητες, δεν ισχύει απαραίτητα το ίδιο για τους ενδυματολογικούς τύπους στους οποίους αντιστοιχούσαν με άλλα λόγια, ενδέχεται, ορισμένες φορές, με την ίδια λέξη να εννοούνται διαφορετικά είδη ενδύματος.

²⁶⁸ «ενα αλο φουστανι κενουριο», Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα και διαθήκες, Κώδ. 13, σ. 13. (1789).

²⁶⁹ Παπαδόπουλος – Φλωρεντής, *Νεοελληνικό Αρχείο Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου*, ό.π., σ. 8-9, 180-182, 187-188.

²⁷⁰ Ιωσήφ Χατζιδάκης, *Η ιστορία της νήσου Μήλου*, επιμ.: Ζαφειρ. Α. Βάου, Επανεκδόσεις από Ένωσιν Μηλίων εν Αθήναις, Αθήνα 1972, σ. 377-380· Ιωάννης Ράμφορ, «Δικαιοπρακτικά έγγραφα εκ Κιμώλου (1692-1839)», *Κιμωλιακά*, τ. Δ' (1974), σ. 36-38.

²⁷¹ Butazzi κ.ά., *I mestieri della moda a Venezia*, ό.π., σ. 76-77· *Fashion: A History from the 18th to the 20th Century*, ό.π., σ. 40-41. Βλ. Εικόνα 12 και 14.

²⁷² Kimberly Chrisman-Campbell, «From Baroque Elegance to the French Revolution», Linda Welters – Abby Lillethun (επιμ.), *Fashion Reader: Second Edition*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, Berg, 2011, σ. 50-51.

²⁷³ «φουστανι αλανκινιο με το μπουστο» (1792), «2 μπρουσουκια διά το στηθος» (1796): Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 46 και 62, αντίστοιχα.

²⁷⁴ Μινώτου – Γαγγάδη – Φακατσέλη – Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές*, ό.π., σ. 74-75. Βλ. Εικόνα 16.

Σε ορισμένες περιπτώσεις τα φουστάνια συνοδεύονται από το πινίσι, το οποίο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, είναι μακρύ πανωφόρι ανοιχτό στο μπροστινό μέρος και αποτελεί ενδυματολογικό τύπο του 18ου αιώνα ο οποίος διασώζεται σε μουσεία.²⁷⁵ Έως εδώ έχουμε εστιάσει σε συγκεκριμένους όρους που συνυπάρχουν με τη λέξη «φουστάνι» και μας αποκαλύπτουν ορισμένα στοιχεία για τον τύπο και τη φόρμα του φουστανιού. Μέσα από τα παραδείγματα της Άνω Σύρου αλλά και άλλων νησιών παρατηρούμε ότι ορισμένοι ενδυματολογικοί τύποι παύουν κάποια στιγμή να είναι διαδεδομένοι και υπερισχύουν άλλοι. Αυτή η εναλλαγή της μόδας είναι μόνο ένα μικρό δείγμα για το ότι η μόδα, από οπουδήποτε και αν έχει επιρροές, είτε από τη δυτική Ευρώπη, είτε από τα Βαλκάνια, είτε από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, παραμένει μόδα που εξελίσσεται (Εικόνες 17 και 18).

Υφάσματα φουστανιών

Στη συνέχεια θα αναφερθούν είδη υφασμάτων που καταγράφονται για να προσδιορίσουν τα φουστάνια της Άνω Σύρου (1789-1820). Τα υφάσματα, εκτός από το γεγονός ότι μας αποκαλύπτουν στοιχεία για την υφή των ίδιων των ρούχων, αποτελούν σημαντική πηγή για τις επιρροές και τις πολιτισμικές συνδέσεις της Άνω Σύρου με άλλες περιοχές.

Πιο αναλυτικά, στα έγγραφα καταγράφεται φουστάνι από στόφα, το οποίο ήταν πολυτελές ύφασμα.²⁷⁶ Πολυτελή υφάσματα την περίοδο εκείνη ήταν τα μεταξωτά, τα οποία ήταν πολύ διαδεδομένα τόσο στην Ιταλία όσο και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τούρκοι σχεδιαστές, μάλιστα, αντέγραφαν ορισμένα στοιχεία από τα ιταλικά μεταξωτά (Εικόνα 19).²⁷⁷ Στα έγγραφα πολλές φορές αναφέρεται το μεταξωτό, χωρίς να προσδιορίζεται το είδος του, ωστόσο, απαντώνται και αναφορές σε διαφορετικούς τύπους μεταξιού.²⁷⁸

Το ατλάζι είναι ολομέταξο υφάσμα. Η λεπτομέρεια που αναφέρεται σε inventario του 1803 ότι το φουστάνι από ατλάζι είναι άσπρο και έχει κεντήματα στο μανίκι παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς μας δίνει περισσότερες πληροφορίες και μπορούμε να φανταστούμε καλύτερα το συγκεκριμένο φουστάνι. Ακόμη, στις αρχές του 19ου αιώνα καταγράφονται ατλαζένια φουστάνια, κίτρινα ή χωρίς μανίκες.²⁷⁹

²⁷⁵ «ένα φουστάνι κ ενα πινίσι ταφτά αραδοτο» και «ένα φουστάνι πινίσι στόφα» (1806), «φουστάνι κ ενα πινίσι τουλουπανερά» (1807), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ΄. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 30, 37.

²⁷⁶ «φουστάνι στοφένιο» (1789), «στόφα» (1794), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 21, Έγγραφο 36, και Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β΄ Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 22-23· Παπαντωνίου, *Η Ελληνική ενδυμασία*, ό.π., σ. 298.

²⁷⁷ Louise Mackie, «Ottoman Kaftans with an Italian Identity», στο Faroqhi – Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes*, ό.π., σ. 219-220. Ενδεικτικά βλ. Butazzi κ.ά., *I mestieri della moda a Venezia*, ό.π., σ. 108-109.

²⁷⁸ «μεταξοτο» (1794), «φουστάνια μεταξοτά διαφορον λογίων» (1818), «φουστάνια μεταξοτα κ ... απια φορεμενα από ταφτα» (1795), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β΄. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 22-23, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ΄. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 13, και Φάκ. 4, Έγγραφο 58.

²⁷⁹ «φουστάνι ατλάζι» (1791), «ατλάζι» (1794), «ενα φουστάνι ατλαζένιο» (1796), «ενα φουστάνι ατλάζι άσπρο μετα κεντισματα χρος μανικι» (1803), «ένα φουστάνι ατλάζι κίτρινο» (1804), «ένα ατλάζι καπί διχος μανικες» (1809), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 23, Έγγραφο 8, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β΄. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 8, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ΄. Inventaria,

Η λέξη *χαρέ*²⁸⁰ είναι, στα τουρκικά, ένα είδος μεταξωτού υφάσματος *häre* (silk textile).²⁸¹ Αν και την αξία του συγκεκριμένου μεταξωτού υφάσματος μοιάζει να επιβεβαιώνει η αντίφαση με τη λέξη «παρακατιανό» («δίο φουστάνια, ένα πράσινο χαρέ κ ενα παρακατιανό»),²⁸² οι χαρέδες ήταν μεταξωτά υφάσματα κατώτερης ποιότητας και είχαν ρίγες.²⁸³

Το «κερμεσουτι» ή «γερμεσουτι» μοιάζει με την τουρκική λέξη *germsud*, που είναι πιθανό να ήταν επίσης μεταξωτό ύφασμα.²⁸⁴ Επιπλέον το λεγόμενο *Karmasut* ή *geremesud* ή *keremesud* ήταν ημιμέταξο και αναφερόταν ως ένα είδος ταφτά, συχνά στολισμένο με λουλούδια ή υφασμένο με χρυσή κλωστή. Το όνομα ίσως να συνδέεται με το όνομα της πόλης Karamsad, ωστόσο από τον 18ο αιώνα, στα εργαστήρια Οθωμανών στην Κωνσταντινούπολη, την Προύσα και στο Χαλέπι, κατασκεύαζαν τις δικές τους εκδοχές τέτοιων υφασμάτων που τα ονόμαζαν με τον συγκεκριμένο τρόπο.²⁸⁵

Ο ταφτάς είναι συνήθως είδος μεταξωτού υφάσματος.²⁸⁶ Στα έγγραφα της Άνω Σύρου υπάρχει η φράση «φουστάνια ... φορεμένα από ταφτα», ως φορεμένα φουστάνια και ως «αράδοτο» και μαβί φουστάνι. Τα φορεμένα φουστάνια ίσως σχετίζονται με την παλαιότητα ή ίσως ήταν μεταχειρισμένα. Καταγράφεται ακόμη το εξής: «φουστάνι κ ενα πινίσι ταφτά αραδοτο». Η λέξη «αραδοτο», αν υποθέσουμε ότι προέρχεται από τη λέξη «αράδωτος», θα σήμαινε ότι το φουστάνι είναι κατασκευασμένο από ταφτά χωρίς ρίγες, αλλά αν προέρχεται από τη λέξη «αραδωτός» θα σήμαινε το αντίθετο, δηλαδή ταφτάς με ρίγες.²⁸⁷ Φαίνεται πιο πιθανή η δεύτερη εκδοχή με τις ρίγες, καθώς διαφορετικά δεν θα αναφερόταν καθόλου. Ακόμη αναφέρονται φουστάνια από «γιαμφε μαβρο με ασπρι ... και κιαμφε αραφτο, ξαφές».²⁸⁸ Η λέξη «γιαμφέ» ή «κιαμφέ» ή «τζαμφέ»

Φάκ. 4, Έγγραφο 50, Φάκ. 5, Έγγραφο 13, 23 και 48· Μινώτου – Γαγγάδη – Φακατσέλη – Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές*, ό.π., σ. 265.

²⁸⁰ «ένα φουστάνι μαβί χαρε» (1800), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 1.

²⁸¹ Amanda Phillips, *Sea Change: Ottoman Textiles between the Mediterranean and the Indian Ocean*, Ώκλαντ (Καλιφόρνια), University of California Press, 2021, σ. 331.

²⁸² (1808) Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Α'. Διαθήκες, Κώδ. 11, Έγγραφο 11.

²⁸³ Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Χρυσά σιρίτια και μπαλωμένα παπούτσια», ό.π., σ. 62, σημ. 24· Μιχαήλ Αθ. Καλινδέρης, *Τα λυτά έγγραφα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης της Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1951, σ. 93-96, εδώ σ. 94.

²⁸⁴ «αντερί κερμεσουτι» (1796), «γερμεσουτι» (1804), «κερμεσουτι» (1798), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 50, Φάκ. 5, Έγγραφο 18, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 88· Neumann, «How Did a Vizier Dress?», ό.π., σ. 190.

²⁸⁵ Phillips, *Sea Change*, ό.π., σ. 193.

²⁸⁶ «φουστάνια μεταξοτα κ ... απια φορεμένα από ταφτα» (1795), «ένα φουστάνι κ ενα πινίσι ταφτά αραδοτο» (1806), «φουστάνι (κ ενα μπινίσι) ξαφές» (1804), «ένα μαβί φουστάνι ταφτά» (1808), «φουστάνι κιαμφε αραφτο» (1814), «φουστάνι τζαμφε» (1798), «κιουρεπε γιαμφε μαβρο με ασπρι πουκουμεδες[?]» (1802), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 58, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 30 και 8, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Α'. Διαθήκες, Κώδ. 11, σ. 11, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 35, Έγγραφο 14, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 88.

²⁸⁷ *Υπερλεξικό της νεοελληνικής γλώσσας*, Αθήνα, Εκδόσεις Αφοι Παγουλάτοι Ο.Ε., 2000, τ. Α', σ. 490: «Αράδωτος: αυτός που δεν είναι χαρακωμένος, αυτός που δεν έχει ευθείες γραμμές, α στερητικό + αράδα + ωτός»· «Αραδωτός: αυτός που είναι χαρακωμένος, αυτός που έχει ευθείες γραμμές».

²⁸⁸ Μαρία Ιακώβου-Οικονόμου, «Πέντε μικρασιατικά προικοσύμφωνα του ΙΘ' αιώνα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 1 (1977), σ. 164: «τζαμφές (ο) κ. τζαμφές ... [τουρκ. cantes] είδος μεταξωτού υφάσματος, ταφτάς που φαίνεται δίχρωμος· επιθ. τζαμφεδένιος -ια -ιο ... (τζαμφεδένια) ο κατασκευασμένος από τζαμφέ».

προέρχεται από την τουρκική λέξη *canfes* και σημαίνει ένα είδος μεταξωτού δίχρωμου ταφτά (Εικόνα 20).²⁸⁹

Ακόμη, το χρυσό χατάγι, που αναφέρεται τόσο σε φουστάνι όσο και σε μπινίσι, είναι ένα ύφασμα επίσης μεταξωτό. Το χατάγι (*hat.āi*) αποτελεί μοτίβο της Άπω Ανατολής, διαδεδομένο ήδη από τον 15ο αιώνα.²⁹⁰ Τα υφάσματα στην οθωμανική Αυλή από τον 17ο αιώνα συχνά είχαν επιρροές από μοτίβα που χρησιμοποιούνταν στην κινέζικη τέχνη, όπως το *hatayi*.²⁹¹ Επομένως το φουστάνι στη Σύρο ίσως να ήταν από μεταξωτό ύφασμα με διακοσμητικά μοτίβα κινέζικου ύφους, όπως αντίστοιχα το λαχούρι, που θεωρείται ύφασμα την εποχή εκείνη, αλλά φαίνεται να έχει και το συγκεκριμένο μοτίβο, το οποίο είναι πολύ χαρακτηριστικό μέχρι και σήμερα.²⁹²

Σχετικά με τα οθωμανικά μεταξωτά, τον 18ο αιώνα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατασκεύαζαν υφάσματα μεταξωτά και ημιμέταξα, ωστόσο αυτά που ήταν καλύτερης ποιότητας και ακριβότερα προέρχονταν από τη Βενετία. Το μετάξι ήταν το είδος υφάσματος που προτιμούσαν στο οθωμανικό Παλάτι. Μάλιστα, στις αρχές του 18ου αιώνα (1720) ξεκίνησαν να έχουν εργαστήρια όπου κατασκεύαζαν μεταξωτά όπως *diba*, *kutni*, *hata'i* και *atlas*. Εξειδικευμένοι τεχνίτες από τη Χίο κατασκεύαζαν βαρύ χατάι με χρυσές κλωστές και χατάι απλό, *hare*, *kutni* και *atlas*. Το συγκεκριμένο εργαστήριο προμήθευε μέχρι το 1756 με υφάσματα το Παλάτι αλλά και το κοινό, μέσα από κατάστημα στο κέντρο της πόλης.²⁹³ Το εν λόγω παράδειγμα είναι ενδεικτικό και δεν γνωρίζουμε αν πράγματι το χρυσό χατάγι που εντοπίζεται στην Άνω Σύρο προέρχεται από το συγκεκριμένο εργαστήριο, όμως έχει σημασία το γεγονός ότι τέτοιου είδους υφάσματα ήταν πολυτελή και φοριούνταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως οι βεζίρηδες του 18ου αιώνα.²⁹⁴ Η καταγραφή του υφάσματος στην Άνω Σύρο προξενεί εντύπωση όχι μόνο για το κόστος αλλά και επειδή ο πληθυσμός της Άνω Σύρου είναι κατά βάση καθολικός. Το ερώτημα αυτό για την κοινή χρήση ενδυματολογικών στοιχείων ανάμεσα σε ανθρώπους με διαφορετική θρησκεία θα μας απασχολήσει και περαιτέρω στην έρευνα.

Τέλος, ένα άλλο είδος μεταξωτού υφάσματος, το δαμάσκο (το σίγμα της λέξης δεν διακρίνεται καθαρά στο έγγραφο), θα μπορούσε να είναι κατασκευασμένο στην Ιταλία, αν λάβουμε υπόψη την αναφορά της Louise Mackie για την ιταλική προέλευση δαμασκηνών μεταξωτών του 16ου αιώνα οθωμανικών ενδυμάτων του *Torকারি*.²⁹⁵ Επιπλέον το δαμάσκο αναφέρεται και ως

²⁸⁹ Lale Görünür, *Women's Costume of the Late Ottoman Era from the Sadberk Hanım Museum Collection*, Sadberk Hanım Müzesi, Κωνσταντινούπολη 2010, σ. 295· Kevser Gürçan Yardımcı, «Osmanlı Dönemi Dokuma Sanatı Ürünlerinden Örnekler», *International Journal of Cultural and Social Studies*, τ. 2, τχ. 1 (Αύγουστος 2016), σ. 232.

²⁹⁰ Phillips, *Sea Change*, ό.π., σ. 331· «χρυσό χαταγι», Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 13, σ. 24.

²⁹¹ Hülya Tezcan, «The Evaluation of the Sultan's Costume Collection according to the Ottoman Fashion», στο *Ενδυματολογικά /4, Ενδύεσθαι. Ιστορικές, κοινωνιολογικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 9-11 Απριλίου 2010*, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο 2012, σ. 27.

²⁹² Σχετικά με το λαχούρι ως ύφασμα βλ. Phillips, *Sea Change*, ό.π., σ. 331.

²⁹³ Στο ίδιο, σ. 201.

²⁹⁴ Neumann, «How Did a Vizier Dress?», ό.π., σ. 195.

²⁹⁵ «το ένα ατλάζι κ το αλο δαμασ[?]κο?», (1794), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 8· Ιακώβου-Οικονόμου, «Πέντε μικρασιατικά προικοσύμφωνα του ΙΘ'

«δαμασκέτο» σε προικοσύμφωνα του 17ου αιώνα και είναι συνδεδεμένο με βενετική μόδα, ενώ αποτελούσε είδος μεταξωτού υφάσματος με λουλούδια.²⁹⁶

Παρατηρούνται και υφάσματα όπως το κουτούνι, που πιθανότατα σχετίζεται με το *kutnu*, το οποίο συναντάται στα τέλη του 18ου αιώνα στην Προύσα και σημαίνει μια μείξη βαμβακερού με μεταξωτό ύφασμα ή μείξη μεταξωτού με μαλλί.²⁹⁷

Μια άλλη κατηγορία υφασμάτων είναι τα βαμβακερά, που τα συναντάμε σε διαφορετικές παραλλαγές. Μια από τις λέξεις που έχει τουρκική προέλευση είναι το μπουγάσι ή πουκάσι ή μπουγάσια άσπρα και μάλλον συνδέεται με την τουρκική λέξη *boğasi* (δηλ. βαμβακερό).²⁹⁸ Το τουλουπάνι, που προέρχεται από το *tulbent*, είναι ένα είδος βαμβακερής συνήθως, γάζας.²⁹⁹ Επιπλέον, ορισμένοι άλλοι τύποι βαμβακερών υφασμάτων είναι το «περκάλι», που πιθανόν να ταυτίζεται με το *percale*, δηλαδή ένα απλό βαμβακερό ύφασμα,³⁰⁰ καθώς και ο αλατζάς, ένα είδος ευτελούς βαμβακερού υφάσματος, προερχόμενο από την τουρκική λέξη *alaca* (δηλ. παρδαλός).³⁰¹ Η φράση «διο φουστάνια σαμαλνκιάδες» περιέχει τη λέξη «αλανκιάδες» · ίσως αποτελεί παράφραση της ίδιας λέξης ή υπάρχει η πιθανότητα να μην έχει μεταγραφεί σωστά.

Το βαμβάκι, σύμφωνα με γραπτές μαρτυρίες του della Rocca και του Tournefort, παράγεται στη Σύρο. Το *ακρουαζέ* είναι πιθανό να ήταν το σταυρωτό βαμβακερό ύφασμα.³⁰² Η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνεται από τον della Rocca, που επισημαίνει ότι στη Σύρο κατασκεύαζαν και ντύνονταν με υφαντά από βαμβάκι, τα οποία αναφέρει ως *croisées* και είναι πιθανό να εννοούσε κάποιο σταυρωτό είδος υφανσης.³⁰³ Σχετικά με την οικοτεχνία, στα νοταριακά έγγραφα εντοπίζονται ορισμένα αντικείμενα ραπτικής και υφαντικής που φαίνεται να χρησιμοποιούνταν και

αιώνα», ό.π., σ. 158-159: «δαμάσκο (το) ... (δαμάσκον) [ιταλ. damasco, από το όνομα της πόλης Δαμασκού] μεταξωτό χρυσοποίκιλτο ή άργυροποίκιλτο ύφασμα, ά. δαμασκινό»· Mackie, «Ottoman Kaftans with an Italian Identity», ό.π., σ. 219, σημ. 2.

²⁹⁶ Τατιάνα Μαρκάκη, «... άλες τρις κασέλες ταλπεδένιες σγουραφιστές, δονκάτα 36. Συμβολή στη μελέτη του υλικού πολιτισμού στον βενετοκρατούμενο Χάνδακα (1647-1650)», στο *Πεπραγμένα ΙΑ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011*, τ. Β1, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2018, σ. 153· της ίδιας, *Objects and Identities: Dowry and Material Culture in Venetian Crete in Regional and European Context (1600-1645)*, University of Amsterdam, 2018, σ. 363.

²⁹⁷ «κουτένια φουστάνια» (1791), «φουστάνικι τουλουπάνι» (1829), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 23, Έγγραφο 8, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 11, σ. 132· Suraiya Faruqi, «Introduction, or Why and How One Might Want to Study Ottoman Clothes», στην ίδιας – Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes*, ό.π., σ. 29· Faruqi, «Female Costumes in the Late Fifteenth-Century Bursa», ό.π., σ. 89.

²⁹⁸ «φουστάνι πουγασί» (1796), «φουστάνι μπουγασί» (1796), «φουστάνια ασπρα μπουγασία» (1803), «φουστάνι μπουγασενιο» (1804), «φουστάνι πουκάσι» (1806), «πουγασί» (1794), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 50, 62, Φάκ. 5, Έγγραφο 13, 18, 30, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 8· Neumann, «How Did a Vizier Dress?», ό.π., σ. 190.

²⁹⁹ «φουστάνια τουλουπανερά αραδοτο[?]» (1802), «φουστάνι τουλουπανερό με κλαδάκια» (1807), «φουστάνι κ ενα πινίσι τουλουπανερά» (1809), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 8, 37, 48· Faruqi, «Female Costumes in the Late Fifteenth-Century Bursa», ό.π., σ. 89.

³⁰⁰ «ενα μεσοφουστάνο περκάλι» (1818), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα και διαθήκες, Κώδ. 10, σ. 170-173· Elizabeth J. Lewandowski, *The Complete Costume Dictionary*, Λάναμ – Τόροντο – Πλόνιουθ, The Scarecrow Press, 2011, σ. 225.

³⁰¹ «αλανκιάδες» (1824), «φουστάνια σαμαλνκιάδες» (1796), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα και διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 22-23, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 50· Philips, *Sea Change*, ό.π., σ. 325.

³⁰² Tournefort, *Ταξίδι στην Κρήτη*, ό.π., σ. 353· «φουστάνη ακρουαζέ» (1791), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 23, Έγγραφο 8.

³⁰³ Della Rocca, *Traité complet sur les abeilles*, ό.π., σ. 226-227.

για την παραγωγή ενδυμάτων. Εντοπίζεται δακτυλήθρα ασημένια καθώς και «βελονοθικά ασιμενία και μια δακτυλήθρα», οι οποίες κοστίζαν 200 γρόσια. Ακόμη, υπάρχουν αναφορές σε «σβίγα» (δηλ. τροχό για να τυλίγεται το μεταξωτό νήμα), «μανκάνο» και «δοξάρι» (και τα δύο αποτελούν εξοπλισμό για την υφαντουργία), σε ψαλίδι μεγάλο και μικρό, καθώς και «κτένο», το οποίο, αν δεν αποτελεί κτένα για τα μαλλιά, πιθανόν να είναι το ειδικό κτένι που χρησιμοποιούν στην υφαντική.³⁰⁴ Στη Σύρο, δεδομένου ότι παρήγαγαν αρκετή ποσότητα από βαμβάκι, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι υπήρχε αυτόρκεια ως προς την παραγωγή βαμβακερών υφαντών και, κατ' επέκταση, βαμβακερών ενδυμάτων. Η ενδυμασία του άντρα και των παιδιών αποτελούσε φροντίδα των γυναικών στη Σύρο, οι οποίες απασχολούνταν με εργασίες εντός σπιτιού.³⁰⁵ Παρόλο που τα βαμβακερά ρούχα δεν καταγράφονται συχνά στα έγγραφα της Σύρου, αυτό ίσως οφειλόταν όχι στο ότι δεν ήταν διαδεδομένο ύφασμα, αλλά στο ότι πιο συχνά παραθέτονταν τα πιο ιδιαίτερα και ακριβά υφάσματα. Οι πληροφορίες που έχουμε σχετικά με το βαμβάκι, στις αρχές του 18ου αιώνα, φαίνεται πως εξακολούθησαν να ισχύουν και στα τέλη του 18ου αιώνα αφού και ο della Rocca αναφέρεται στο βαμβάκι της Σύρου το οποίο ήταν καλής ποιότητας χωρίς μεγάλη ποικιλία. Το χρώμα ήταν αρχικά ελαφρώς κοκκινωπό και έμοιαζε με εκείνο της γης στην οποία καλλιεργούνταν, όμως μετά το πλύσιμο αποκτούσε σε μεγάλο βαθμό λευκό χρώμα.³⁰⁶

Σε άλλα έγγραφα βρίσκουμε ορισμένες πληροφορίες όπως για το κέντημα ή το φουστάνι με κλαδάκια.³⁰⁷ Τα κλαδάκια μάλλον ήταν κάποιο είδος μοτίβου εμπνευσμένο από τη φύση. Υφάσματα με κλαδιά και λουλούδια ήταν πολύ διαδεδομένα στο οθωμανικό Παλάτι.³⁰⁸ Επιπλέον το σταμπολί ίσως να σχετιζόταν με κάποιο ύφασμα από την Πόλη/Κωνσταντινούπολη, διαπίστωση που προκύπτει από την αναφορά της Ευτυχίας Λιάτα σε νομίσματα κομμένα στην Κωνσταντινούπολη, τα οποία ονομάζονταν *πολίτικα* ή *σταμπολία*.³⁰⁹ Επιπλέον, όταν αναφέρεται συνδυαστικά με τη λέξη «σάλι» («σταμπολ σάλι») ίσως δηλώνει κάποιο μάλλινο ύφασμα, δηλαδή κασμίρ από την Κωνσταντινούπολη.³¹⁰

³⁰⁴ Σχετικά με τη σβίγα βλ. Markaki, *Objects and Identities*, ό.π., σ. 374· «μια δακτυλήθρα ασημένια» (1797), «Μια βελονοθικά ασιμενία ... και μια δακτυλήθρα 200 γρόσια ... μια σκάφη» (1810), «μια δακτυλήθρα ασημένια» (1820), «Μια σβίγα ... ενα δοξάρι ... διο ψαλιδία μικρο κ μεγαλο» (1798), «μια σβίγα με τον μανκανο κ δοξάρι» (1800), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 26, Έγγραφο 12 [?], Φάκ. 32, Έγγραφο 9, Φάκ. 37, Έγγραφο 29, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 117-118, σ. 84.

³⁰⁵ Della Rocca, *Traité complet sur les abeilles*, ό.π., σ. 226-227.

³⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 187-198.

³⁰⁷ «φουστάνι κεντιστό σιουκαπί» (1804), «ένα φουστάνι τουλουπανερό με κλαδάκια ... 1 φουστάνι κ ενα πινισι κιτι με κλαδάκια» (1807), «φουστάνια με τα κλαδιά» (1809), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 23, Φάκ. 5, Έγγραφο 37, 48.

³⁰⁸ Tezcan, «The Evaluation of the Sultan's Costume Collection», ό.π., σ. 25-29.

³⁰⁹ Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1996, σ. 90.

³¹⁰ Neumann, «How Did a Vizier Dress?», ό.π., σ. 190· «ενα σταμπολη», Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 23, Έγγραφο 8· «φουστάνι σταμπολσαλι» (1796), «το φουστάνι τις το σταμπολι» (1807), «ενα σταμπολη» (1791), «φουστάνια σταμπολ σάλι» (1802), «φουστάνια σταμπολσαλίσια» (1807), «φουστάνι σταμπολ σάλι» (1808), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 9, σ. [?], Α'. Διαθήκες, Κώδ. 7, σ. 17, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 23, Έγγραφο 8, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 10, 37, 40.

Τέλος, υπάρχουν ορισμένες λέξεις που δεν έχει καταστεί δυνατή η ερμηνεία τους.³¹¹ Ορισμένες ενδεχομένως να έχουν μεταγραφεί λανθασμένα από τα χειρόγραφα. Ωστόσο υπάρχουν και υφάσματα όπως το «καρπεκερι», που επαναλαμβάνεται με διάφορες παραλλαγές, επομένως θα πρέπει να είχε μια ερμηνεία την εποχή εκείνη.³¹² Ακόμη, η λέξη «βλασικα» ή «βλάχικα» επανέρχεται και άλλες φορές στα έγγραφα, όχι μόνο για φουστάνια, επομένως κι αυτή φαίνεται να έχει αποδοθεί σωστά, χωρίς ωστόσο να είναι ξεκάθαρη η ερμηνεία της.³¹³ Αν λάβουμε υπόψη τις αναφορές του Zallony στα τέλη του 18ου αιώνα, το βλάχικο ένδυμα είχε αναφορά στη Βλαχία και αποτελούσε μια ρόμπα με μακριά μανίκια που φορούσαν οι αριστοκράτισσες της Τήνου, και η οποία κούμπωνε στο στήθος και έσφιγγε στο πίσω μέρος.³¹⁴

Μεσοφούστανα

Στα έγγραφα συναντάμε, εκτός από το φουστάνι, τους όρους «μεσοφούστανα», «φουστανιλικια» και τη *φούστα*. Τα μεσοφούστανα υπάρχουν παράλληλα με τη λέξη «μισοφούστανο» στα έγγραφα· είναι πιθανόν να πρόκειται για παραλλαγή της ίδιας λέξης.³¹⁵ Δεν είναι σίγουρο αν πρόκειται για «μισό φουστάνι», δηλαδή για κάποιο είδος φούστας, ή για «μεσο-φουστάνι» που φοριέται εσωτερικά. Το πιο πιθανό είναι ότι πρόκειται για κάποιου είδους εσώρουχο, το οποίο εντοπίζεται και σε έγγραφα της Κύπρου του 18ου αιώνα.³¹⁶

Σε ορισμένες περιπτώσεις, επίσης, αναφέρονται οι λέξεις «φουστανλικια άραφα» ή «φουστάνι ... αραφτο», πιθανόν για να δηλωθεί ότι το φόρεμα δεν είναι ολοκληρωμένο, ότι δίνεται με την προοπτική να ραφτεί – αν υποθέσουμε, με βάση και τις πληροφορίες που αναφέραμε προηγουμένως για την οικοτεχνία, ότι οι γυναίκες της εποχής πιθανόν να κατασκεύαζαν τα ίδια

³¹¹ Λέξεις που δεν έχουν εντοπιστεί σε λεξικά: «1 φουστανακι σταμπαδ[?]ινες» (1796), «διο φουστάνια ... Το αλο σαντεδικο» (1802), «διο φουστάνια, ενα κεντιστό κ ενα χιντικο» (1810), «φουστάνι δαπδαχάνι ... φουστάνι δρονκέες» (1806), «φουστάνι δαπδαχάνι ... φουστάνι δρονκέες» (1806), «φουστάνι μουαπετχανι» (1809), «διο φουστάνια κια κ ενα αραφο φουστάνι» (1811), «φουστάνι καρναδο» (1799), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 62, Φάκ. 5, Έγγραφο 8, 10, 30, 48, Φάκ. 6, Έγγραφο 1, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 115-116.

³¹² «φουστάνια καρπεκερι» (1802), «φουστάνια καρπεκερια» (1803), «φουστάνια καρπεκευριά» (1804), «jαρπεκερι» (1798), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 10, 13, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 29, Έγγραφο 32, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 88.

³¹³ «τρια φουστάνια βλασικα» (1790), «τρεις γούνες /κ τρια βλαχικα καλά» (1801 ή 1802), «ενδεκα αντερια βλασικα μεταξοτα» (1792), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 22, Έγγραφο 8, Φάκ. 28, Έγγραφο 23, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 13, σ. 39.

³¹⁴ Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, 1800-1810, Αθήνα, Επτάλοφος, 1975, σ. 510-511· «φουστάνι βλασικα», Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 46.

³¹⁵ Ιακώβου-Οικονόμου, «Πέντε μικρασιατικά προικοσύμφωνα του 18ου αιώνα», *ό.π.*, σ. 161· «μισοφούστα (η) – μισοφούστανο (το) ... (μισοφούστανα – μισοφούσταις – μισοφούστες) φαρδύ γυναικείο εσώρουχο που καλύπτει το κάτω, από τη μέση, μέρος του σώματος».

³¹⁶ «ένα μεσοφούστανο τζαμφέ και ένα άσπρο» (1800-1820), «διο μεσοφουσάνα μεταξωτά», «εξε μισοφούστανα» (1808), «μια τουζίνα μισοφούστανα» (1819), «ενα μεσοφούστανο άσπρο» (1809), «ένα μεσοφούστανο παλιό τζόχα» (1814), «ενα μεσοφουσάνο περκαλι» (1818), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 28, Έγγραφο 2 (β' αριθμηση), Φάκ. 31, Έγγραφο 39, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 50, Φάκ. 6, Έγγραφο 14, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 10, σ. 170-173 [?].

τους τα ενδύματα.³¹⁷ Με τη λέξη «φουστανλικι» εννοούσαν μάλλον τα κομμάτια ύφασμα που χρειαζόνταν για την κατασκευή ενός φουστανιού.³¹⁸ Σε ένα αρκετά πρώιμο έγγραφο του 1558 από την Κρήτη αναφέρεται ότι το πουκάμισο που είναι άραφο θα το κάνει η Κατερίνα σαν το άλλο που της δίνεται.³¹⁹ Αν ήταν ένδυμα που το έραβε η ίδια, ίσως είναι ενδεικτικό της δεξιοτεχνίας των γυναικών όχι μόνο στην υφαντουργία αλλά και στη ραπτική.

Σε inventario του 1815 στο οποίο καταγράφονται και άλλα φουστάνια σημειώνεται η φράση: «μιαν φούσταν κόκινι».³²⁰ Το γεγονός προξενεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς η λέξη «φούστα», που αναφέρεται μαζί με άλλα φουστάνια στο συγκεκριμένο έγγραφο, δεν συναντάται καθόλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται.

Τέλος, όσον αφορά τα χρώματα που αναφέρονται τα φουστάνια, τα μεσοφούστανα, τα φουστανιλίκια και η φούστα είναι άσπρο, κόκκινο, κίτρινο, μαβί, μαύρο.³²¹ Εφόσον στα περισσότερα έγγραφα δεν αναφέρεται το χρώμα, ασφαλέστερα συμπεράσματα θα προκύψουν στο τέλος του κεφαλαίου, αφού θα έχουν συγκεντρωθεί πληροφορίες από όλα τα είδη των ενδυμάτων, υφασμάτων, ακόμη και υλικών των κοσμημάτων.

Πουκάμισο

Το πουκάμισο εντοπίζεται συχνά στα έγγραφα της περιόδου. Ο Tournefort αναφέρεται στις αρχές του 18ου αιώνα σε πουκάμισο που ήταν κατασκευασμένο από βαμβάκι ή μετάξι και είχε μεγάλα μανίκια. Δεν είναι δυνατόν να αναγνωριστεί η φόρμα των πουκαμίσων, αφού δεν δίνεται κάποια τέτοια πληροφορία στα έγγραφα. Ωστόσο στο χαρακτηριστικό του della Rocca, στο οποίο απεικονίζονται γυναίκες της Σύρου, μέσα από τα φαρδιά μανίκια του εξωτερικού ενδύματος (μπινίσι), καθώς σηκώνονται, φαίνονται τα εσωτερικά μανίκια του πουκαμίσου, τα οποία είναι πιο στενά. Τα μανίκια πουκαμίσου της Άνδρου που ανήκει στη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη φαίνεται, σε

³¹⁷ «2 φουστανλικια άραφα» (1806), «ενα φουστανι κιαμφες αραφτο» (1814), «ένα φουστανλίκι τουλουπάνι» (1820), «διο φουστάνια τουλουπανερά αραδοτο» (1802), «διο φουστάνια κιτια κ ενα αραφο φουστάνι» (1811), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 30, Έγγραφο 17, Φάκ. 35, Έγγραφο 14, Φάκ. 38, Έγγραφο 52, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ΄. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 8, Φάκ. 6, Έγγραφο 1.

³¹⁸ Βασίλης Ορφανός, *Τουρκικά δάνεια στα ελληνικά της Κρήτης. Συναγωγή από λεξικά, κείμενα και προφορικό λόγο*, Propylaeum, Heidelberg University Library, 2020, σ. 376: «φιστανλίκι, το [fistanliti] : ύφασμα για φουστάνι. Η λ. σε έγγραφο του 1867: *επήγε ο Μανόλης Βλαστός εις το Κάστρο [= Ηράκλειο] και επήρε [σ]την κοπελιά ένα φιστανλίκι γρ[όσια]* 20 (Α.Δ.Η., 2 / 20-5). [< fistanlik «επαρκής ή κατάλληλος δια φουστάνι, ή φουστανέλλαν [ύφασμα κτλ.].»]

³¹⁹ «έτερο ποκάμισο άραφο το οπίο προμετέρει η λεγομενη καιρα Κατερήνα να το κάμι οσάν και το άνοθεν», Ιάκωβος Τ. Βισβίλης, «Τίνα περί των προικίων εγγράφων κατά την Βενετοκρατίαν και την Τουρκοκρατίαν», *ΕΚΕΙΕΔ*, τ. 12 (1965), σ. 97-98.

³²⁰ «μιαν φούσταν κόκινι» (1815), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ΄. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 9.

³²¹ «ενα φουστάνι κοκινι» (1794), «ενα μεσοφούστано τζαμφέ κ ενα ασπρο» (1800-1820), «ενα φουστάνι μεταξοτό κόκινι» (1804), «ενα φουστάνι βενετζανικο τζοχα κοκινι» (1795), «ενα φουστάνι μαβί χαρε» (1800), «να κιουρεπε γιαμφε μαβρο με ασπρι πουκουμεδες[?]» (1802), «διο φουστάνια ασπρα μπουγασια» (1803), «ένα φουστάνι ατλάζι κίτρινο» (1804), «διο φουστάνια, ένα πράσινο χαρέ κ ενα παρακατιανό», «ένα φουστάνι κίτρινο», «ένα μαβί φουστάνι ταφτά» (1808), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β΄. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 8, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 28, Έγγραφο 2 (β΄ αριθμηση), Φάκ. 29, Έγγραφο 32, Φάκ. 4, Έγγραφο 58, Γ΄. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 1, Φάκ. 5, Έγγραφο 8, Φάκ. 5, Έγγραφο 13, Φάκ. 5, Έγγραφο 23, Α΄. Διαθήκες, Κώδ. 11, Έγγραφο 11.

κάποιο βαθμό, να ακολουθούν τη φόρμα του μπινισιού, που φοριέται εξωτερικά (Εικόνα 21).³²² Η μόνη πληροφορία που δίνεται σχετικά με τη φόρμα είναι σε σχέση με το μάκρος, που περιγράφεται ως «Δυο πουκαμισα γινεκια μακρια το ενα χιλαλι κ το αλο μελεξι».³²³ Το χιλάλι είναι είδος υφάσματος, χωρίς να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε κάτι πιο συγκεκριμένο, και το «μελεξι» (sic) πιθανότατα είναι είδος μεταξωτού υφάσματος και προέρχεται από την τουρκική λέξη *meles*.³²⁴ Παράλληλα αναφέρεται μια «καμιζόλα» και κάποια «βρακοπουκάμισα».³²⁵ Η λέξη *βρακοπουκάμισα* δεν συναντάται συχνά και ίσως να σήμαινε απλώς βρακιά και πουκάμισα που θα μπορούσαν να κατηγοριοποιηθούν ως εσώρουχα.

Οι πληροφορίες που έχουμε για τα πουκάμισα αφορούν κυρίως υφάσματα· κάποιες πρόσθετες αφορούν και γυναικεία, καινούρια και παλιά, καθημερινά και γιορτινά, «καλοκερινά», ψιλά και χειμωνιάτικα, «Ιρλαντένια και Σιριανά».³²⁶ Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον αν αυτό πράγματι μαρτυρεί κάποια ιρλανδική προέλευση ή σχετίζεται με κάτι άλλο, όπως οι γιρλάντες. Ο προσδιορισμός *Σιριανά* σχετίζεται μάλλον με την παραγωγή του πουκαμίσου· δεν είναι βέβαιο αν συνδέεται και με κάποια συγκεκριμένη φόρμα του. Εντοπίζονται κι εδώ, όπως και στα φουστάνια, ραμμένα και άραφα.³²⁷ Υπάρχουν δύο αναφορές σε «βαμβακερά», ενώ η λέξη που συναντάμε πιο συχνά και περιγράφει τα πουκάμισα είναι η λέξη «προυζούκι».³²⁸ Το προυζούκι ταυτίζεται με το *μπρουζούκι* (μεταξωτό ύφασμα). Συγκεκριμένα, στα έγγραφα τα πουκάμισα περιγράφονται ως «ορδινάρια» (δηλ. καθημερινά) και «προυζούκια». Επιπλέον, όταν γίνεται αναφορά σε γιορτινά πουκάμισα, το ένα από αυτά είναι «προυζούκι», επιβεβαιώνοντας ότι πρόκειται για ύφασμα καλής

³²² Ψηφιακό Αρχείο 1821, Γυναικεία Ενδυμασία Άνδρου, Ενδυμασίες, Μουσείο Μπενάκη, <https://1821.digitalarchive.gr/archive/show/art/543> (τελευταία ανάκτηση: 30/09/2022).

³²³ «Δυο πουκαμισα γινεκια μακρια το ενα χιλαλι κ το αλο μελεξι» (1790), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 13, σ. 25.

³²⁴ Αρχείο Αλή Πασά Γενναδείου Βιβλιοθήκης, επιμ.: Βασίλης Παναγιωτόπουλος, με τη συνεργασία των Δημήτρη Δημητρόπουλου – Παναγιώτη Μιχαηλάρη, τ. Δ', Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2009, σ. 298, 233.

³²⁵ «1 καμιζόλα» (1808), «δοδεκα βρακοπουκαμισα καθιμερνα» (1814), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 31, Έγγραφο 34, Φάκ. 35, Έγγραφο 14.

³²⁶ «εξε πουκαμισα καθιμερινα κενουρια» (1789), «ένα πουκάμισο γινεκίο» (1795), «τεσερα πουκαμισα γιορτινα, το ενα προυζουκι» (1801), «διο πουκαμισα ψιλά» (1810), «τεσερα παλιοπουκαμισα» (1818), «εχι εξε πουκαμισα καθιμερνά κενουρια» (1789), «εφτά πουκαμισα Ιρλαντενια[?] και τρια σιριανά» (1806), «8 πουκαμισα τα δυο σκολιανά» (1806), «πεντε πουκαμισα κενουρια» (1814), «πεντε πουκαμισα ψιλά κ ... λινά» (1815), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 13, σ. 13, Κώδ. 8, σ. 16, Κώδ. 9, σ. [?], ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 10, Φάκ. 6, Έγγραφο 14, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 21, Έγγραφο 18, Φάκ. 30, Έγγραφο 25, Φάκ. 30, Έγγραφο 39, Φάκ. 35, Έγγραφο 1, Φάκ. 35, Έγγραφο 50.

³²⁷ «πουκάμισα μεταξοτά ραμένα κ διο αραφα» (1800-1820), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 28, Έγγραφο 2 (β' αρίθμηση).

³²⁸ «πουκαμισα προυζούκια» (1797), «πουκαμισο προυζουκι» (1809), «τ'αλο προυζουκι» (1789), «πουκαμισα προυζουκια» (1790), «πουκαμισα, το ενα μπρουζουκι» (1791), «πουκάμισα προυντουζια» (1789), «το αλο προυζουκο» (1789), «ενα πουκάμισο γινεκίο προυσουκι σαλβάρη» (1795), «προυζούκια πουκάμισα» (1797), «διο πουκάμισα το ένα προυζούκι» (1797), «ένα πουκάμισο προυζούκι» (1805), «διο πουκαμισα προυζουκια κι ένα μελεξι» (1808), «διο τουζίνες πουκάμισα από λυνά ρος προυζούκια» (1820), «διο πουκαμισα παμπακερα» (1795[;]), «ενα πουκαμισο ... προυζουκι» (1800), «πουκαμισα παμπακερα» (1803), «τρία πουκάμισα προυζιούκια» (1806), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 61-62, Κώδ. 10, σ. 111 [?], Κώδ. 13, σ. 13, Κώδ. 13, σ. 26-27, Κώδ. 13, σ. 38, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 21, Έγγραφο 13, 18, Φάκ. 24, Έγγραφο 8, Φάκ. 26, Έγγραφο 4, Φάκ. 26, Έγγραφο 25, Φάκ. 30, Έγγραφο 13, Φάκ. 31, Έγγραφο 39, Φάκ. 37, Έγγραφο 29, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 61, Φάκ. 5, Έγγραφο 4, Φάκ. 5, Έγγραφο 12, Φάκ. 5, Έγγραφο 30· Νίκος Αλιπράντης, *Λεξικό των ιδιωμάτων και των εγγράφων της Πάρου*, Προοδευτικός Σύλλογος Λευκιανών Πάρου, Αθήνα 2001, σ. 390.

ποιότητας.³²⁹ Επιπλέον, σε άλλο έγγραφο αναφέρεται: «διο τουζίνες πουκάμισα από λυνά ρος προυζούκια»,³³⁰ φράση από την οποία θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι ίσως η λέξη σημαίνει κάποιο είδος λινού υφάσματος· εξάλλου συναντάμε το λινό ύφασμα αρκετά συχνά όταν γίνεται αναφορά στο πουκάμισο.³³¹ Υπάρχουν ακόμη αναφορές σε «τουλουπάνια», που ως αντικείμενο ερμηνεύεται ως τούλι, βαμβακερό ύφασμα ελαφρώς διάτρητο ή γάζα· στη μία περίπτωση αναφέρεται μαζί με το λινό ως καθημερινό ρούχο.³³² Εντοπίζεται, ακόμη, το «περκάλε» (είδος βαμβακερού υφάσματος).³³³ Υπάρχει πολύ συχνά αναφορά στο «μελεζί», που, όπως είδαμε και προηγουμένως, ήταν πιθανότατα είδος μεταξωτού υφάσματος.³³⁴ Καταγράφονται ακόμη μεταξωτά πουκάμισα, όπως και η λέξη «χιλάλι», η οποία δεν ταυτίζεται με κάποιο ύφασμα· ωστόσο *hilar* στα τουρκικά σημαίνει «ημισέληνος».³³⁵ Εφόσον μάλιστα σε έγγραφο του 1790 εντοπίζονται «τεσερα πουκάμισα μεταξωτά κ τα διο χιλαλια», ίσως το χιλάλι να ήταν κάποιο είδος μεταξωτού υφάσματος με το συγκεκριμένο μοτίβο.

³²⁹ «πουκάμισα ορδινάρια κ διο προυζούκια» (1798), «πουκαμισα γιορτινα, το ενα προυζουκι» (1801), «πεντε πουκάμισα ορδινάρια κ διο προυζούκια» (1798), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 84, Κώδ. 9, σ. [?], ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 27, Έγγραφο 8.

³³⁰ «διο τουζίνες πουκάμισα από λυνά ρος προυζούκια», Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 37, Έγγραφο 29.

³³¹ «κ πεντε λινα» (1798), «δεκαξι πουκαμισα ... τα οκτο μελ[?][?]ενια τ' αλα λινα» (1790), «εξι πουκαμισα λινη» (1790), «εξε πουκαμισα λινά» (1789), «δεκάξε πουκάμισα, τα οκτο μελεξενια λινά» (1790), «δεκα πουκάμισα ψιλά κ λινά» (1796), «τεσερα πουκάμισα λινά» (1795-1796), «ακόμα πέντε πουκάμισα λινά» (1797), «πουκάμισα έξε, μελεζιά κε λινά» (1801-1820), «δεκα τρια πουκαμισα λινα» (1806), «Τεσερα λινά» (1807), «Κε τεσερα λινά» (1809), «πεντε πουκαμισα ψιλα κ ευτα λινα» (1814), «δέκα πουκάμισα μελεξ/ζια κ λινά» (1820), «1 πουκάμισο λινό» (1795[;]), «3 πουκαμισα λινα» (1796), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 86-88, Κώδ. 13, σ. 25-26, Κώδ. 13, σ. 26-27, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 21, Έγγραφο 13, Φάκ. 22, Έγγραφο 24, Φάκ. 24, Έγγραφο 29, Φάκ. 25, Έγγραφο 9, Φάκ. 26, Έγγραφο 4, Φάκ. 28, Έγγραφο 7 (β' αριθμηση), Φάκ. 30, Έγγραφο 19, Φάκ. 31, Έγγραφο 17, Φάκ. 32, Έγγραφο 1, Φάκ. 35, Έγγραφο 3, Φάκ. 37, Έγγραφο 16, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 61, 62, Φάκ. 5, Έγγραφο 13, 18, 31.

³³² «διο τουλουπάνια» (1820), «πουκάμισα μελεζιά με λινά τουλουπάνια του καθημερνά τις ρούχα» (1820), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 37, Έγγραφο 16, Φάκ. 38, Έγγραφο 25.

³³³ «κ ένα περκάλε» (1820), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 38, Έγγραφο 34.

³³⁴ «διο πουκάμισα μελεζία» (1793), «κ πεντε μεταξοτα» (1798), «ενα πουκαμισο μελεζι» (1798), «διο πουκαμισα μετακοτά ... τρια ορδινάρια» (1806), «εξι πουκαμισα μελεζια κ λινα» (1806), «διο πουκαμισα ενα μελεζι» (1789), «διο πουκαμισα μελεζια γινετζα» (1789), «ένα πουκάμισο μελεζι» (1802), «εχι διο πουκάμισα το ένα μελεζι» (1789), «διο πουκαμισα μελεζια γινεκεια» (1789), «ένα πουκάμισο μελεζι» (1796), «διο πουκάμισα μελεζιά» (1795-1796), «κι ένα μελεζι» (1808), «τέσερα πουκαμισα μελεζιά» (1809), «δοδεκα πουκαμισα μελεζιά» (1814), «έκε πουκαμισα κι ενα μαλεζι κενουριο» (1818), «ένα πουκάμισο μελεζι» (1820), «πουκαμισα κενουρια τρια κ φορεμενα τρια κ ενα μελεζι» (1789), «3 πουκάμισα μελεζια τους το μενα αλο λινο», «τρια πουκαμισα μελεζια» (1795), «κ τεσερα μελεζια παλιά», «2 πουκαμισα μελεζιά» (1795[;]), «τεσερα πουκαμισα μελεζι» (1800), «ένα πουκάμισο μελεζι» (1804), «διο πουκαμισα μελεζιά ενα παλιό κ ενα κενούριο» (1807), «τρια πουκάμισα μελεζιά γινεκεια» (1809), «ένα πουκάμισο μελεζι κενουρι γινεκειό» (1809), «ένα πουκάμισο μελεζι» (1820), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 5, Κώδ. 8, σ. 92, Κώδ. 8, σ. 98-99, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 10, σ. 16, Κώδ. 10, σ. 20, Κώδ. 13, σ. 13, Κώδ. 13, σ. 18, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Α'. Διαθήκες, Κώδ. 10, Έγγραφο 4, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 21, Έγγραφο 18, 30, Φάκ. 24, Έγγραφο 21, Φάκ. 25, Έγγραφο 9, Φάκ. 31, Έγγραφο 39, Φάκ. 32, Έγγραφο 1, Φάκ. 35, Έγγραφο 14, Φάκ. 36, Έγγραφο 24, Φάκ. 38, Έγγραφο 34, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 28, 46, Φάκ. 4, Έγγραφο 58, 61, Φάκ. 5, Έγγραφο 3, 23, 37, 48, 5[?], Φάκ. 6, Έγγραφο 19· Αρχείο Αλή Πασά, τ. Δ', ό.π., σ. 233.

³³⁵ «9 πουκάμισα μεταξοτά ραμένα κ διο αραφα», (1800-1820), «διο πουκαμισα μεταξοτα ... τρια ορδινάρια», (1806), «δεκα τεσερα πουκαμισα μεταξοτα κενουρια», (1806), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 28, Έγγραφο 2 (β' αριθμηση), Φάκ. 30, Έγγραφο 18, 19· «τεσερα υποκαμισα τα διο μεταξοτον κ ταλαδιο χιλαλια ακομι», (1790), «Διο πουκάμισα γινεκεια μακρια ενα χιλαλι κε ενα μελεζι», (1789), «τεσερα πουκάμισα μεταξωτά κ τα διο χιλαλια», (1790), «διο πουκάμισα ... το αλο χιλάλι», (1797), «ενα πουκαμισο χιλαλι ή ένα αλο πριζουνι[?]', (1807), «ένα πουκάμισο χιλάλι», (1818), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 13, σ. 24, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 21, Έγγραφο 36, Φάκ. 22, Έγγραφο 19, Φάκ. 26, Έγγραφο 25, Φάκ. 31, Έγγραφο 1, Φάκ. 36, Έγγραφο 32.

Ως προς τα χρώματα, δεν υπάρχουν παρά ελάχιστες αναφορές: μόνο μία στο ροζ³³⁶ (μάλλον πρόκειται για το ροζ χρώμα), καθώς και σε κόκκινο και μαύρο.³³⁷ Υπάρχει μια άλλη περιγραφή με κεντήματα³³⁸ και εντοπίζονται ένα «προυζούκι λουροτό» (ίσως σημαίνει *λωρίδα* και άρα ριγέ ύφασμα).³³⁹ Σύμφωνα με τη Χατζημιχάλη, τα λουριά είναι οι ρίγες, οι οποίες, κατά τη Faroqhi, στις αρχές του 18ου αιώνα ήταν διαδεδομένο ύφασμα στα ανώτερα στρώματα των Οθωμανών (Εικόνες 22 και 23).³⁴⁰

*Μπινίσι ή Πινίσι*³⁴¹

Το μπινίσι ή πινίσι το συναντάμε πολύ συχνά σε έγγραφα της Άνω Σύρου: πρόκειται για ένα μακρύ πανωφόρι με μανίκια, ανοιχτό μπροστά. Το μπινίσι εντοπίζεται σε μουσειακές συλλογές όπως του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου (Εικόνα 24).³⁴² Μια από αυτές περιλαμβάνει και ένδυμα της Ίου, στο οποίο το μπινίσι είναι εφαρμοστό και έχει δύο πιέτες κατακόρυφες στην πλάτη. Ακόμη, ένα αντίστοιχο μπινίσι εντοπίζεται στη συλλογή του Πελοποννησιακού Λαογραφικού Ιδρύματος στο Ναύπλιο και προέρχεται από τη Σίφνο (Εικόνα 25).³⁴³ Άλλο παρόμοιο μπινίσι, από την άλλη, που ανήκει στις φορεσιές της Άνδρου και φυλάσσεται στη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη, αποτελείται και από ένα κομμάτι γούνας (Εικόνα 21).³⁴⁴ Ο όρος είναι συχνός και σε προικοσύμφωνο της Άνδρου του ύστερου 18ου αιώνα, όπου αναφέρεται η λέξη «μπινίσια», καθώς και η παραλλαγή της «μπενίσια».³⁴⁵ Επιπλέον, σε προικοσύμφωνο της Μυκόνου το 1741 υπάρχει ένα «μπινίσι βελούδο βενέτικο», «δύο μπινίσια χρυσά γαλάζια ακόμη δύο μπινίσια δαμάσκο».³⁴⁶ Τα συγκεκριμένα ενδύματα αποτελούν την προίκα γυναίκας που κατέχει υψηλή κοινωνική θέση, γεγονός που καταδεικνύεται και από τα υφάσματα που καταγράφονται (μεταξωτό, βελούδο,

³³⁶ «διο τουζίνες πουκάμισα από λυνά ρος προζούκια», (1820), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνο, Φάκ. 37, Έγγραφο 29.

³³⁷ «3 ποκαμισα κόκινο μαβρο», (1808), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνο, Φάκ. 31, Έγγραφο 34.

³³⁸ «μεσοπουκάμισο κεντιστό», (1810-1820), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ΄. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 3.

³³⁹ «ένα πουκάμισο προζούκι λουροτο ... τρια αλα πραγματακια σκλητα», (1803), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ΄. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 13.

³⁴⁰ Αγγελική Χατζημιχάλη, *Η ελληνική λαϊκή φορεσιά*, τ. Α΄, Αθήνα, Μέλισσα, 1978, σ. 376· Faroqhi, «Introduction», *ό.π.*, σ. 30.

³⁴¹ «μπινίσια» (1799), «μπινίσια» (1799), «πινίσια» (1805), «πινίσια» (1806), «μπινίσια» (1809), «μπινίσια» (1808), «πινίσι» (1796), «πινίσια» (1797), «μπινίσια» (1800), «μπινίσι» (1800), «πινίσια» (1801-1820), «μπινίσια μικρά τρανα[?]» (1801-1820), «πινίσια» (1805), «πινίσια» (1809), «πινίσια» (1810), «πινίσια» (1810), «πινίσια» (1813), «πινίσια» (1817), «πινίσι» (1818), «πινίσια σκολιανά» (1820), «πινίσια» (1795), «μπινίσια» (1796), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β΄. Προικοσύμφωνο & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 110-111, Κώδ. 8, σ. 116, Κώδ. 10, σ. 8, Κώδ. 10, σ. 20, Κώδ. 10, σ. 111[?], ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Α΄. Διαθήκες, Κώδ. 11, Έγγραφο 11, Β΄. Προικοσύμφωνο, Φάκ. 24, Έγγραφο 35, Φάκ. 26, Έγγραφο 6 ή 7, Φάκ. 28, Έγγραφο 6, Φάκ. 28, Έγγραφο 11, Φάκ. 28, Έγγραφο 7 (β΄ αρίθμηση), Φάκ. 28, Έγγραφο 15 (β΄ αρίθμηση), Φάκ. 30, Έγγραφο 10, Φάκ. 32, Έγγραφο 1, Φάκ. 32, Έγγραφο 29, Φάκ. 32, Έγγραφο 34, Φάκ. 34, Έγγραφο 36, Φάκ. 36, Έγγραφο 13, Φάκ. 36, Έγγραφο 23, Φάκ. 37, Έγγραφο 16, Γ΄. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 61, Φάκ. 4, Έγγραφο 62.

³⁴² Μινώτου – Γαγγάδη – Φακατσέλη – Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές*, *ό.π.*, σ. 18-19.

³⁴³ Παπαντωνίου, *Η Ελληνική ενδυμασία*, *ό.π.*, σ. 144-145.

³⁴⁴ Mackie, «Ottoman Kaftans with an Italian Identity», *ό.π.*, *εικ.*, 3-7.

³⁴⁵ Δ. Πολέμης, «Στενιώτικα προικοσύμφωνο του δεκάτου ογδόου αιώνα», *Στενιώτικα*, τ. 2 (1987), σ. 85-126· του ίδιου, «Αβαντάρια και άλλα προικικά έγγραφα εξ Άνδρου», *Πέταλον*, τ. 2 (1980), σ. 40-41.

³⁴⁶ Θεόδωρος Μπλανκάρ, *Ο οίκος των Μαυρογένη*, *μτφρ.*: Δήμητρα Αδαμοπούλου, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2011, σ. 465-466.

δαμάσκο), καθώς και από άλλα κοσμήματα, όπως μάλαγμα και μαργαριτάρι φλουρία εκατόν. Στην προκειμένη περίπτωση διαφαίνονται οι ενδυματολογικές ωσμώσεις, αφού το μπινίσι, ένα ένδυμα με οθωμανικές επιρροές, κατασκευάζεται από βελούδο βενετικό. Φαίνεται πως ο συνδυασμός οθωμανικού στιλ και βενετικών υλικών δεν ήταν κάτι το ασυνήθιστο για την εποχή και σήμερα μπορούμε να δούμε ενδύματα, όπως βελούδινα καφτάνια στη συλλογή του Topkapı (Εικόνα 26).³⁴⁷

Το μπινίσι έχει κάποιες κοινές αναφορές και με άλλους ενδυματολογικούς τύπους της εποχής, όπως το αντερί και ο τζουμπές ή τσουμπές. Οι διαφορές είναι λεπτές και κάποιες φορές ενδέχεται να πρόκειται για κοινά ενδύματα. Για παράδειγμα, η ίδια η Παπαντωνίου στη μελέτη της ονομάζει το ένδυμα από τη Σίφνο και την Άνδρο *Αντερί*, ενώ λ.χ. το ένδυμα της Ίου που καταγράφεται στο Εθνικό Μουσείο θεωρείται μπινίσι.³⁴⁸ Επιπλέον, το μπινίσι αποτελούσε μακρύ επενδύτη (δηλ. πανωφόρι), που κατά τον 18ο αιώνα ήταν ταυτόχρονα και αντρικό ένδυμα, ενώ δεν είναι ξεκάθαρο σε ποιο βαθμό διέφεραν το μπινίσι με τον τζουμπέ.³⁴⁹ Στα έγγραφα της Άνω Σύρου συναντάμε το «μπινίσι», τον «τζουμπέ», το «αντερί»· παρόλο που δεν είναι εύκολο να διακρίνουμε τις διαφορές, αφού δεν έχουμε τα φυσικά ενδύματα, ούτε αναλυτικές περιγραφές τους, υπάρχουν περιπτώσεις κατά τις οποίες αναφέρονται παράλληλα το «αντερί» με το «μπινίσι»,³⁵⁰ ή το «μπινίσι» με τον «τζουμπέ» ή «κιουμπέ»,³⁵¹ επομένως μάλλον πρόκειται για διαφορετικούς ενδυματολογικούς τύπους με ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά.

Στο μοναδικό χαρακτηριστικό της περιόδου του della Rocca όπου μπορούμε να δούμε και να εξετάσουμε γυναικεία ενδύματα της Σύρου (όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως), διακρίνεται πάνω από το φουστάνι ένα μακρύ πανωφόρι που μοιάζει πολύ με το ρούχο, θυμίζοντας το μπινίσι που σώζεται στα δείγματα της Ίου, της Σίφνου και της Άνδρου. Το μπινίσι της εικόνας φαίνεται να είναι εφαρμοστό και να ακολουθεί τη φόρμα του εσωτερικού φουστανιού, ενώ τα μανίκια των δειγμάτων φαίνεται να μην είναι πολύ φαρδιά, ώστε να μπορούν να τυλιχτούν στους ώμους, όπως στην εικόνα. Τα μανίκια διαφέρουν, με άλλα λόγια, από τα σωζόμενα ενδύματα των τριών παραπάνω νησιών, καθώς τα μανίκια της Ίου είναι αρκετά στενά και, ακόμη και της Άνδρου και της Σίφνου, που έχουν ένα άνοιγμα στο κάτω μέρος, δεν θα μπορούσαν να τυλιχτούν στον ώμο. Τα φαρδιά μανίκια, σύμφωνα και με τις πληροφορίες που δίνει ο Tournefort, απαντώνται και σε άλλα νησιά του Αιγαίου, όπως η Μύκονος. Δεν θα μπορούσαν να ανήκουν στο φουστάνι ή το πουκάμισο (εφόσον το φουστάνι είναι αμάνικο), διότι φαίνεται το φουστάνι να καλύπτεται από ένα πανωφόρι

³⁴⁷ Mackie, «Ottoman Kaftans with an Italian Identity», *ό.π.*, σ. 219· Tudor Dinu, *Μόδα και Πολυτέλεια στη Βλαχία της Ελληνικής Επανάστασης*, μτφρ.: Ελισάβετ Κελπερή, Αθήνα, Ακρίτας, 2021, σ. 41.

³⁴⁸ Παπαντωνίου, *Η Ελληνική ενδυμασία*, *ό.π.*, σ. 145· Μινώτου – Γαγγάδη – Φακατσέλη – Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές*, *ό.π.*, σ. 18-19.

³⁴⁹ Neumann, «How Did a Vizier Dress?», *ό.π.*, σ. 189.

³⁵⁰ Ενδεικτικά αναφέρουμε: «τεσερα πινίσια, διο τζόχα κ ενα στοφα ... εντεκα αντεριά βλάχικα μεταξοτά ... διο αντεριά ασπρα πουασενια ... εξε αντεριά καθημερινα», Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 23, Έγγραφο 11.

³⁵¹ «ενα πινισι τζοχα με τα σιριτια ... ενα κιουμπες σαλι με τα σιριτια», (1795), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 58.

και το εσωτερικό μανίκι να είναι στενό. Στα χαρακτηριστικά του Choiseul-Gouffier,³⁵² τα οποία χρονολογούνται από το 1782 και αναφέρονται στη Σίφνο, μπορούμε να δούμε το εξής. Υπάρχουν δύο γυναίκες στην εικόνα: η μία φοράει ένα πανωφόρι που μοιάζει ιδιαίτερα με αυτό της Άνδρου, καθώς έχει γούνα, αλλά, σε κάθε περίπτωση, έχει μανίκια με όχι τόσο μεγάλο όγκο· η άλλη κοπέλα, μικρότερης μάλλον ηλικίας, που δεν είναι σαφές αν είναι κόρη της γυναίκας ή κάποιο κορίτσι που βοηθάει σε οικιακές εργασίες, φαίνεται να ασχολείται με κάποια εργασία υφαντικής. Το κορίτσι της εικόνας φαίνεται να έχει γυρισμένα τα μανίκια στους ώμους, όπως και οι γυναίκες στην εικόνα της Σύρου, κάτι που υποδεικνύει πως μάλλον το γύρισμα των μανικιών ήταν σύνηθες, ειδικά όταν επρόκειτο να πραγματοποιήσουν κάποια εργασία.

Το γύρισμα του μανικιού απαντάται και στο χαρακτηριστικό του G. W. Graf von Rumpf (1768). Στο χαρακτηριστικό αυτό εικονίζεται μια γυναίκα καθώς μεταφέρει μια στάμνα και κάποια φρούτα, αναφερόμενη ως υπηρέτρια της Νάξου. Ο ίδιος χαρακτήρας όπως και νωρίτερα από αυτόν ο Jean Baptiste Van Mour (1714) απεικονίζει γυναίκες από τη Νάξο οι οποίες έχουν όγκο στους ώμους (Εικόνες 108 και 109).³⁵³ Ο όγκος του μανικιού δεν προκύπτει από την αναδίπλωσή του, είναι στερεωμένο ίσως ραμμένος στο σημείο του ώμου. Η εικόνα θυμίζει ωστόσο το γύρισμα του μανικιού. Μια υπόθεση θα ήταν τα κατώτερα στρώματα να μιμούνται τον όγκο στον ώμο μέσω της αναδίπλωσης του μανικιού ή από την άλλη στο βαθμό που αυτό το βλέπουμε σε ενδύματα υπηρετριών η αναδίπλωση αυτή ίσως να γινόταν για να μην πονάνε όταν μεταφέρουν πράγματα στους ώμους.

Τα νοταριακά έγγραφα παρέχουν ορισμένες πληροφορίες για τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις των κατοίκων από τους πιο εύπορους έως τους ασθενέστερους οικονομικά. Σε ορισμένα έγγραφα καταγράφονται ενδύματα και κοσμήματα, συχνά με λεπτομέρειες, ενώ σε άλλα αναφέρουν απλώς φορεσιές δίχως περαιτέρω περιγραφές κατά είδος και άλλα που δεν αναφέρουν καθόλου τα ενδύματα και ίσως σε αυτήν την τελευταία περίπτωση να μην αναφέρονται διότι πιθανόν επρόκειτο για χαμηλής αξίας ενδύματα. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας εξετάζεται κατά πόσο η μόδα και η μίμηση παίζουν κάποιο ρόλο. Είναι ένα ερώτημα, χάριν παραδείγματος το κατά πόσο η αναδίπλωση του μανικιού στους ώμους ήταν μία προσπάθεια μίμησης των ενδυμάτων των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων ή απλώς μία πρακτική ανάγκη.

Ο della Rocca αναφέρεται στις εύπορες γυναίκες της Σύρου που έχουν τη δυνατότητα να ταξιδεύουν στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη,³⁵⁴ περιοχές δηλαδή που συνιστούσαν κέντρα της εποχής. Ενδεχομένως οι Συριανές επηρεάζονταν από τις ενδυματολογικές συνήθειες των γυναικών στα μέρη που επισκέπτονταν. Είναι ενδιαφέρον, από αυτή την άποψη, ένα προικοσύμφωνο το οποίο συντάχθηκε στη Σμύρνη το 1723 και καταδεικνύει διασυνδέσεις μεταξύ

³⁵² Gabriel Florent Auguste de Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grèce*, Παρίσι, J.-J. Blaise, 1782, σ. 17.

³⁵³ Παπαντωνίου, *Η Ελληνική ενδυμασία*, ό.π., σ. 158-159.

³⁵⁴ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, ό.π., σ. 558.

των κέντρων της εποχής.³⁵⁵ Η ιστορία που διαγράφεται στο έγγραφο αυτό έχει ως εξής: η μητέρα προικίζει την κόρη της με ορισμένα κοσμήματα και μια ζώνη πριν ξεκινήσει το ταξίδι της από τη Σμύρνη για τη Σύρο, γεγονός που θα μπορούσε να σημαίνει ότι τα συγκεκριμένα αντικείμενα είχαν αγοραστεί ή βασιζόνταν σε μόδες διαδεδομένες στη Σμύρνη. Αξίζει ακόμη να σταθούμε σε μια διαθήκη της Άνω Σύρου του 1795, στην οποία αναφέρεται ότι αφήνει στο παιδί της «το πινισι όπου μου υφερεν ο αντρας μου απο τιν πολιν» γεγονός που φανερώνει με άμεσο τρόπο τις συγγένειες με ενδύματα, υφάσματα της Κωνσταντινούπολης.³⁵⁶

Πολύ συχνά στα έγγραφα, όταν γίνεται αναφορά στο πινίσι, γίνεται και σε κάποιο φουστάνι.³⁵⁷ Σε δύο περιπτώσεις, μάλιστα, αναφέρεται ταυτόχρονα το φουστάνι και το πινίσι μαζί με το ύφασμα κατασκευής του: στην πρώτη περίπτωση το ύφασμα είναι τουλουπάνι και στη δεύτερη το χρυσό χατάγι.³⁵⁸ Στο χατάι και τη σύνδεσή του με εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης έγινε αναφορά προηγουμένως.

Και ενώ στα έγγραφα εμφανίζεται κατά κύριο λόγο το φουστάνι, ειδικά σε σχέση με το πινίσι, στα σωζόμενα δείγματα των μουσείων (Σίφνου, Άνδρου, Ίου) υπάρχει το μπινίσι με φούστα. Έναν μάλλον διαφορετικό τύπο πανωφοριού, πιο κλειστό μπροστά αλλά με φουστάνι, βλέπουμε σε σχέδιο του Tournefort της Σάμου· ίσως να πρόκειται για κάποιο είδος αντερί, όπως αυτά που σώζονται σε μουσεία της Ρουμανίας, φορέθηκαν στη Μολδοβλαχία των αρχών του 19ου αιώνα και αποτελούν δείγματα με κουμπάκια στο πάνω μέρος και ανοιχτά στο κάτω (Εικόνα 27).³⁵⁹ Παρόμοιο ένδυμα με αυτό της Μολδοβλαχίας, το οποίο φοράει γυναίκα στην Αθήνα, σχεδίασε ο François-Marie Rosset το 1790, επομένως φαίνεται η συγκεκριμένη τάση να ήταν διαδεδομένη σε διάφορες περιοχές της Αυτοκρατορίας (Εικόνα 28). Στη Σύρο υπήρχαν ακόμη πινίσια καλά με σιρίτια, παρακατιανά, με κλαδάκια, καλοκαιρινά ή αράδοτα, όπως αναφέραμε και προηγουμένως, σχετικά με τα φουστάνια.³⁶⁰ Καταγράφονταν ακόμη πινίσια από «τουλουπάνι»,³⁶¹ «μεταξωτά»,³⁶² χαρέ³⁶³

³⁵⁵ Δρακάκης, «Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας», ό.π., σ. 347.

³⁵⁶ «τα ρούχα μο να τα μιραζου του πεδου μου και τα τρια και το πινισι όπου μου υφερεν ο αντρας μου απο τιν πολιν κι μι κι ενκιζι να...», (1795) Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Α΄. Διαθήκες, Κώδ. 6, σ. 76.

³⁵⁷ «της Κλάρας το καλιτερο της φουστάνι με το μπινισι», (1815), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Α΄. Διαθήκες, Φάκ. 12, Έγγραφο 45.

³⁵⁸ «1 φουστάνι κ ενα πινίσι τουλουπανερά», (1809), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ΄. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 48.

³⁵⁹ Joseph Pitton de. Tournefort, *Relation d'un Voyage du Levant, fait par ordre du Roy. Contenant l'histoire ancienne & moderne de plusieurs Isles de l'Archipel, de Constantinople, des côtes de la Mer Noire, de l'Armenie, de la Georgie, des frontières de Perse & de l'Asie Mineure. Avec les plans des villes & des lieux considérables...*, τ. Ι, Παρίσι, Imprimerie Royale, 1717, σ. 409· Dinu, *Μόδα και Πολυτέλεια στη Βλαχία της Ελληνικής Επανάστασης*, ό.π., σ. 41.

³⁶⁰ «ακομα διο μπινισια το ενα καλο με τα σιριτια», (1799), «ακομα ενα παρακατιανο μπινισι», (1801), «ενα πινίσι ταφτά αραδοτο» (1806), «1 φουστάνι κ ενα πινίσι κιτι με κλαδάκια», «1 πινίσι ταντα αραδοτο», (1807), «διο μπινίσια καλά», «ένα μπινισάκι καλοκερνό» (1815), «διο πινίσια καλοκερνά» (1820), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β΄. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 115-116, Κώδ. 8, σ. [?], ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ΄. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 30, Φάκ. 5, Έγγραφο 37, Φάκ. 6, Έγγραφο 9, Φάκ. 6, Έγγραφο 19.

³⁶¹ «φουστάνι κ μπινίσι κ ενα σάλι τουλουπανερά» (1815), «1 φουστάνι κ ενα πινίσι τουλουπανερά» (1809), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Α΄. Διαθήκες, Φάκ. 12, Έγγραφο 45, Γ΄. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 48.

³⁶² «ένα μμπίνιος μεταξοτί» (1804), «ενα πινισι μεταξοτο αραδοτο» (1807), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 29, Έγγραφο 32, Γ΄. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 37.

από ταφτά,³⁶⁴ ατλάζι,³⁶⁵ κουτούνι,³⁶⁶ στόφα,³⁶⁷ βελούδο,³⁶⁸ «πουγάσι»,³⁶⁹ «τζαμφέ»,³⁷⁰ δίμιτο,³⁷¹ «φέλπα».³⁷² Η φέλπα προέρχεται από το ιταλικό *feltra*, που αποτελεί απομίμηση βελούδινου υφάσματος και συνήθως κατασκευάζεται από βαμβάκι.³⁷³ Επιπλέον, αναφέρονταν συχνά υφάσματα όπως το σάλι (δηλ. πλεκτό ύφασμα, σύμφωνα με τη Faroqhi).³⁷⁴ Επίσης η τζόχα (δηλ. η τσόχα) αναφέρεται πολύ συχνά, όπως και προηγουμένως, σε σχέση με το φουστάνι από τη Βενετία.³⁷⁵

Επιπλέον, γίνεται αναφορά σε «λούτρινο». Δεν είναι βέβαιο περί τίνος πρόκειται· ίσως να συνδέεται με το *loutre*, ένα είδος γούνας (βίδρα ή ενιδρύδα), ή, κατά μια άλλη εκδοχή, την οποία παραθέτει η Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου αναφερόμενη στα υφάσματα της Κύπρου τον 18ο αιώνα, περιγράφει το *λοτρ* ως το προερχόμενο από το Λονδίνο.³⁷⁶ Το 1818 υπάρχει αναφορά σε εγγλέζικο

³⁶³ «πεντε πινισια, τα διο χαρεδες» (1794), «ένα μπινίσι χαρέ» (1798), «μπινίσι χαρέ» (1789), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 22-23, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 27, Έγγραφο 14, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 32.

³⁶⁴ «ένα μπινισι ταφτά» (1802), «πινίσι ταφτά μαβί» (1806), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 10, 30.

³⁶⁵ «ένα πινίσι κόκκινο ατλάζι» (1820), «ένα πινισι ατλάζι ... ακομα ενα πινισι ασπρο» (1796), «διο μπινίσια ατλάζι το ένα κίτρινο, το αλο μαβί» (1804), «ενα πινίσι ατλάζι μάβρο» (1809), «ένα πινίσι ατλάζι» (1820), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 38, Έγγραφο 52, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 50, Φάκ. 5, Έγγραφο 23, 50, Φάκ. 6, Έγγραφο 19.

³⁶⁶ «ενα πινισι κουτουνα ακομα» (1800), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 3.

³⁶⁷ «ενα στοφα» (1798), «το αλο στοφα» (1792), «ενα πινίσι στόφα» (1797), «ένα πινίσι στόφα» (1801-1804), «ένα φουστάνι πινίσι στόφα» (1806), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 88, Κώδ. 13, σ. 39, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 26, Έγγραφο 21, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 22-23, 30.

³⁶⁸ «αλο βελουδο» (1798), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 88.

³⁶⁹ «το ενα πουγασι» (1794), «ακομι ενα αλο μπουγασενιο» (1789), «ενα πινισι πουγασένιο» (1789), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 22-23, Κώδ. 13, σ. 13, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 21, Έγγραφο 22.

³⁷⁰ «αλο τζαμφες» (1798), «ενα πινισι μακρι κι αμφες ακομα ενα πινισι μακρι σοφι ... ακομα διο κοντο πινισα τζαμφες» (1814), «ενα πινισι ξαφές» (1804), «τρία μπινίσια, ένα τζαμφέσι» (1815), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 88, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 35, Έγγραφο 14, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 18, Φάκ. 6, Έγγραφο 9.

³⁷¹ «ενα μπινισι διμιτο κοκινο» (1800), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 1.

³⁷² Αγγελική Χατζημυχάλη, *Η ελληνική λαϊκή φορεσιά*, τ. Α', Μουσείο Μπενάκη – Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1977, σ. 387· «ενα φέλπα λουροτι» (1815), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 9.

³⁷³ Lewandowski, *The Complete Costume Dictionary*, ό.π., σ. 106.

³⁷⁴ «το αλο σαλι», (1794), «κ εινε τα διο πινισια σαλια», (1798), «ενα πινίσι σάλι», (1792), «ένα μπινίσι σάλι», (1798), «ένα μπινίσιος σάλι», (1804), «δiono τις διο πινισια ... ενα σαλι», (1813), «τεσερα πινισια σαλι νεφτι μαζί κοκινο κ μελιτζανι», (1793), «ενα πινισι σαλι», (1796), «ενα σαλι μπινισι φανί[?]», (1803), «ενα πινίσι σάλι μαρικο ... ένα πινίσι σάλι με τα σιρίτια», (1806), «ένα πινίσι σάλι με τα σιρίτια», (1809), «διο πινίσια ... το αλο σάλι», (1811), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 22-23, Κώδ. 8, σ. 88, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 23, Έγγραφο 11, Φάκ. 27, Έγγραφο 14, Φάκ. 29, Έγγραφο 32, Φάκ. 34, Έγγραφο 36, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 49, Φάκ. 4, Έγγραφο 50, Φάκ. 5, Έγγραφο 13, 30, 48, Φάκ. 6, Έγγραφο 1· Faroqhi, «Introduction», ό.π., σ. 29.

³⁷⁵ «πινισια τζοχινια» (1794), «μπινισι τζοχα καρναδο ... ενα αλο μπινισι κοκινο» (1789), «ενα πινισι τζοχα» (1790), «τεσερα πινισια τα διο τζοχα» (1792), «κ μπινίσι την τζόχα» (1808), «ένα πινίσι σοχα» (1789), «τεσερα πινίσια, διο τζόχα» (1792), «ένα μπινισι ζοχιτικο κ τρια καλοκερνα» (1814), «κ διο πινίσια καλά ... τις να πινίσι τζοχινο» (1818), «1 πινισι τζοχα» (1789), «1 πινισι τζοχα» (1792), «ενα αλο πενισι τζοχα σκουρη» (1793), «ενα πινισι τζοχα με τα σιρίτια» (1795), «διο πινίσια κιοχα» (1800), «διο πινίσια κιοχα» (1800), «ενα μπινισι τζοχα πορτομαλιά» (1803), «αλα τρια πινίσια το ένα τζοχα» (1809), «διο πινίσια το ένα τζοχα» (1809), «ένα μπινίσι τζόχα» (1818), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 8, Κώδ. 13, σ. 13, σ. 25, σ. 39, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Α'. Διαθήκες, Φάκ. 11, Έγγραφο 11, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 21, Έγγραφο 36, Φάκ. 23, Έγγραφο 11, Φάκ. 35, Έγγραφο 1, Φάκ. 36, Έγγραφο 24, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 30, 46, 49, 58, Φάκ. 5, Έγγραφο 3, Φάκ. 5, Έγγραφο 3, 13, 50, Φάκ. 6, Έγγραφο 1, 14.

³⁷⁶ «το αλο λουτρινια», (1794), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 22-23· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, ό.π., σ. 391.

ύφασμα από το οποίο είναι κατασκευασμένο το μπινίσι ενώ το «λότρινο» το συναντάμε ακόμη σε έγγραφο της Άνδρου.³⁷⁷

Το *σταπόδο*, επίσης, ίσως να σημαίνει το σταμπωτό ύφασμα, όπως αναφέραμε προηγουμένως για το σταμπόλι, χωρίς όμως να επιβεβαιώνεται κάτι τέτοιο από τις πηγές.³⁷⁸ Το «κιτι» που συνήθως συνοδεύει κάποιο είδος ενδύματος, όπως π.χ. το μπινίσι, ίσως να συνδέεται με το επίθετο *κίτικος* που σημαίνει *λειψός*· επομένως, όταν προσδιορίζει ένα ένδυμα, ίσως να σημαίνει αυτό που κάτι του λείπει.³⁷⁹

Τελικά στα συγκεκριμένα έγγραφα φαίνεται ότι το μπινίσι της Σύρου, που φέρει κοινά στοιχεία με τα φουστάνια, μοιάζει να αποτελεί μια εκδοχή «φορεσιάς» της εποχής με την έννοια του ενδυματολογικού συνόλου. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι ορισμένες περιγραφές όπως «ενα μπινισι χαρε κοκινο με τες ταντελες» ή «ενα μπινισι ατλαζι ασπρ με τα κεντισματα».³⁸⁰ Επιπλέον, ως προς τα χρώματα, διαπιστώνεται πως χρησιμοποιούνταν περισσότερα χρώματα παρά για οποιοδήποτε άλλο ενδυματολογικό στοιχείο, πιο συγκεκριμένα αναφέρονται το άσπρο, μαύρο, πορτομαλιά (αν υποθέσουμε ότι εννοείται το πορτοκαλί), το κόκκινο, κίτρινο, μαβί (Εικόνα 29).³⁸¹

Αντερί και τζουμπές

Το αντερί, όπως και το μπινίσι, είναι μακρύ πανωφόρι. Στα έγγραφα της Άνω Σύρου συναντάται αλλά όχι τόσο συχνά όσο το μπινίσι. Μάλιστα σε ένα έγγραφο του 1797 αναφέρεται και η προέλευση ή ο χαρακτηρισμός: «ένα χρουσο αντερί τουρκικο».³⁸² Από περιγραφές που διαθέτουμε, όπως αυτή της Lady Montagu η οποία σε επιστολή της αναφέρεται στις οθωμανικές της συνήθειες περιγράφει το Αντερί (*Antery/entary*) ως ένα πανωφόρι κοντά στο σώμα με πολύ μακρυά μανίκια που πέφτουν προς τα πίσω. Πάνω από το αντερί φορούσε το καφτάνι το οποίο είναι μία ρόμπα ανοιχτή που εφαρμόζει στο σώμα της και φτάνει μέχρι τα πόδια της.³⁸³

³⁷⁷ «τρία πινίσια ένα ειγγλέζικο κ το άλο αγαπάνι κ το άλο τουλπάνι» (1818), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 36, Έγγραφο 32· «ένα λότρινο γελέκι» (1749), Πολέμης, «Στενιώτικα προικοσύμφωνα του δεκάτου ογδόου αιώνας», ό.π.

³⁷⁸ «ενα πινισι κεκινο σταποδο», (1807), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 37.

³⁷⁹ «τρία μπινίσια ... ένα κιτι», (1818), «ενα πινισι κιτές», (1819), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 13, 17· Ορφανός, *Τουρκικά δάνεια στα ελληνικά της Κρήτης*, ό.π., σ. 119-120.

³⁸⁰ «ενα μπινισι χαρε κοκινο με τες ταντελες», (1800), «ενα μπινισι ατλαζι ασπρ με τα κεντισματα», (1803), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 1, 13.

³⁸¹ «ενα πινίσι κόκινο ατλάζι», (1820), «ενα πινίσι ατλάζι ... ακομα ενα πινίσι ασπρ», (1796), «ενα μπινισι τζοχα πορτομαλιά», «ενα πινισι ατλαζι ασπρ με τα κεντισματα», (1803), «μπινίσια ατλάζι το ένα κίτρινο, το αλο μαβί», (1804), «ενα πινίσι ταφτά μαβί ... ένα σελινγιέκι», (1806), «ενα πινίσι ατλάζι μάβρο», (1809), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 38, Έγγραφο 52, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 50, Φάκ. 5, Έγγραφο 13, 23, 30, 50, Φάκ. 6, Έγγραφο 19.

³⁸² (1797) Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 61-62.

³⁸³ Görünür, *Women's Costume of the Late Ottoman Era*, ό.π., σ. 18-19.

Καφτάνι δεν εντοπίζεται στα έγγραφα της Άνω Σύρου, ωστόσο εμφανίζεται πέντε φορές ο *τζουμπές* ή *κιουμπές*.³⁸⁴ Η ίδια αναφέρεται επίσης στο *cubbe* που το φορούσε ως πιο ζεστό ρούχο. Ο *Τζουμπές*, *τζουπέ* ή *κιουμπές* φαίνεται πως αποτελούσε ένδυμα πιο χοντρό. Ίσως γι' αυτό γινόταν από τσόχα, όπως μαρτυρεί έγγραφο της Άνω Σύρου, το οποίο χρονολογείται από το 1789.³⁸⁵

Το αντερί ήταν και αντρικό ρούχο, προορισμένο, μάλιστα, για τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις της Αυτοκρατορίας, όπως οι βεζίρηδες του 18ου αιώνα. Η λέξη *τούρκικο* ως προσδιορισμός στο αντερί έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και κάνει ακόμη πιο φανερή αυτή τη σύνδεση της μόδας με τα οθωμανικά πρότυπα που φαίνεται να μην περιορίζεται σε πληθυσμούς καθολικούς όπως της Άνω Σύρου, αλλά και σε άλλα νησιά. Στην Πάτμο, για παράδειγμα, το 1821 καταγράφεται σε προικοσύμφωνο «ένα ζευγάρι τούρκικα σκολαρίκη». ³⁸⁶ Το *αντερί* και ο *τζουμπές* ή *κιουμπές* αναφέρονται στα έγγραφα της Άνω Σύρου μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα (έως το 1808 και το 1807 αντιστοίχως). Το αντερί ή τα αντεριά περιγράφονται και ως βλάχικα (μάλλον εννοείται στη Μολδοβλαχία) και μεταξωτά, ενώ υπάρχουν αναφορές σε καθημερινά, άσπρα πουγασένια, κερμεσουτί, ή Σταμπολ σαλι, σαβái χρυσό.³⁸⁷ Σε σχέση με τα χρώματα εντοπίζεται μόνο μία αναφορά για το αντερί και μία για τον τζουμπέ, ως προς το λευκό/άσπρο χρώμα (Εικόνες 30-32).³⁸⁸

*Λιπάτε*³⁸⁹

Το λιπάδε, που θα δούμε και αναλυτικότερα και σε επόμενο κεφάλαιο, απαντάται και ως λιμπάντε, αλιμπάτε, λιπαδε ή λιπατε, χωρίς τόνο, και αποτελεί γυναικείο χειμερινό πανωφόρι. Καταγράφεται στα έγγραφα από το 1792 έως το 1820 ως κενούριο, ή μετακοτό (δηλ. μεταξωτό) ή σιμάι, που ίσως θα μπορούσε να μοιάζει με τη λέξη *samite*, ένα είδος υφασμένου βενετικού βελούδου.³⁹⁰ Καταγράφεται ως κερμεσουτί ή κίτρινο, ενώ, σε μια ιδιαίτερη αναφορά, απαντά το «κοντογούνι λιπάτε».³⁹¹ Και σε αυτή την περίπτωση, το συγκεκριμένο ένδυμα φέρει δάνεια από τον ενδυματολογικό κόσμο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το κίτρινο χρώμα –παρόλο που δεν μας

³⁸⁴ «1 τζουμπέ άσπρο» (1791), «ενας κιουμπες ασπρος ... ενα κιουμπες σαλι με τα σιριτια» (1795), «εναν κιουμπτε» (1796), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 23, Έγγραφο 7, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 58, 62.

³⁸⁵ «1 τζουπε κ 1 πινισι τζοχα» (1789), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 30.

³⁸⁶ Παπαδόπουλος – Φλωρεντής, *Νεοελληνικό Αρχείο Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου*, ό.π., σ. 249-254.

³⁸⁷ «εξη αντερια καθμερινα», (1792), «διο αντεριά ασπρα πουασενια», (1789), «εντεκα αντεριά βλάχικα μεταξωτά», «εξε αντεριά καθμερινα», (1792), «αντεριά», (1800), «ένα αντερί Σταμπολ σαλι», (1808), «ενα αντερι κερμεσουτι», (1809), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 13, σ. 39, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 21, Έγγραφο 18, Φάκ. 23, Έγγραφο 11, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 3, 41, 50.

³⁸⁸ Gökünür, *Women's Costume of the Late Ottoman Era*, ό.π., σ. 63· Μινώτου – Γαγγάδη – Φακατσέλη – Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές. Συλλογή Εθνικού Ιστορικού Μουσείου*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία, Αθήνα 2005, σ. 2.

³⁸⁹ «λιπαδε», (1805), «εναν αλιμπάτε κενουριο», (1814), «ενα λιπατε», (1815), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 10, σ. 8, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 35, Έγγραφο 1, 14.

³⁹⁰ Philips, *Sea Change*, ό.π., σ. 336.

³⁹¹ Ιακώβου-Οικονόμου, «Πέντε μικρασιατικά προικοσύμφωνα του ΙΘ' αιώνα», ό.π., σ. 161: «λεπατέ (ο) κ. λιμπάτε κ. λιπατέ ... (λεπατέ) [τουρκ. libade = μανδύας > αραβ. libas = ένδυμα] ειδικό γυναικείο χειμερινό επανωφόρι φτιαγμένο από μάλλινο, βαμβακερό ή μεταξωτό χοντρό ύφασμα – φτάνει μέχρι τη μέση χωρίς να κουμπώνει μπροστά».

δίνονται άλλες πληροφορίες για το ίδιο το ένδυμα—, όπως κάθε χρώμα που αναφέρεται στα έγγραφα, φωτίζει με έναν ιδιαίτερο τρόπο τη γραφή του κάθε ενδυματολογικού τύπου και μοιάζει να μας φέρνει πιο κοντά με το ρούχο και την εποχή.

Γούνες και κοντογούνια

Οι «γούνες» και τα «κοντογούνια» ή «κοτογούνια» αναφέρονται πολύ συχνά στα έγγραφα που εξετάσαμε κατά την περίοδο 1791-1820· αργότερα έχουν πιο αραιές εμφανίσεις. Πρόκειται για διαφορετικά ενδύματα, γεγονός που καταδεικνύεται σε έγγραφο του 1808, όπου καταγράφονται παράλληλα γούνες και κοντογούνια.³⁹² Εντοπίζονται κοντογούνια καλοκαιρινά, καθημερινά και πιο επίσημα παλιά, με μαλλί ή χωρίς μαλλί, με τζόχα, «ναφέ» ή «νατρέ» που δεν είναι σαφές τι σημαίνει ή ένα κοντογούνι ανκίνα.³⁹³ Η λέξη ανκίνα θα μπορούσε να συνδέεται με την Αγκίνα που ήταν μπόλια (κεφαλομάνδηλο) κάποιας μορφής. Στην προκειμένη περίπτωση, μαζί με το κοντογούνι, ίσως να ήταν κάποιο είδος υφάσματος που χρησιμοποιούνταν και ως κεφαλομάντηλο.³⁹⁴ Καταγράφεται ακόμη κοντογούνι «περμεσουτί με ... καπλατισμένο» [ενν. μάλλον κερμεσουτί], δηλαδή κάποιο ύφασμα μεταξωτό το οποίο είναι με επένδυση από κάποια γούνα, της οποίας η ονομασίας δεν ήταν ευδιάκριτη στο συγκεκριμένο έγγραφο.³⁹⁵ Σε άλλο έγγραφο αναφέρονται δύο κοντογούνια και δύο «κουμαδίου ανέραφα»³⁹⁶ [κουμάδι εδώ είναι ίσως το κουνάδι ή το κουμάσι, φινό ύφασμα που σχετίζεται με το τουρκικό Kumas ή αλλιώς ak. mişe (aqmışa, k. umāş)].³⁹⁷

Σε άλλες περιπτώσεις υπήρχαν κοντογούνια από «ζινταπι», ή με «προφίλια ντινζάπι».³⁹⁸ Το ζιντάπι πιθανόν να προέρχεται από την τουρκική λέξη *sincap* (δηλ. σκίουρος),³⁹⁹ ενώ τα προφίλια, σύμφωνα με τη Χατζημιχάλη, είναι τα πλαϊνά· επομένως ίσως η γούνα από σκιούρο να υπήρχε στα

³⁹² «ένα κοντογούνι σάλι το αλο κοντογούνι τζοχινο ... ένα άλο κοντογούνι δίχος μαλι τζοκα μολια[?] ... ένα σάλι μαλιτικο», (1808), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 41.

³⁹³ «ένα κοντογούνι ανκίνα», (1789), «διο κοντογούνια, ενα σείμενικο», (1791), «τεσσερα κοντογούνια διο καλοκερνα τα διο χιμονιατικα», (1807), «διο κοντογούνια χοριατα καθιμερνα τις», (1810), «διο κοντογουνια σκολιανα κ ενα τζοχιτικο», (1814), «κοντογούνι καλό», (1818), «τρία κοντογούνια καθιμερνά», (1820), «πέντε κοντοπίνισα καλοκερνά εξε μακριά τέσερα κοντογούνια χιμονιάτικα κ ένα άλο άραφτο», (1820), «μνιαν κοντογουνα», (1802), «ενα κοντογουνι τζοχα», (1803), «ένα πινίσι κι ένα κοντογούνι χορίς μαλί», (1805), «διο παλιά κοντογούνια το ένα με μαλί», (1818), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 21, Έγγραφο 18, Φάκ. 23, Έγγραφο 8, Φάκ. 31, Έγγραφο 17, Φάκ. 32, Έγγραφο 29, Φάκ. 35, Έγγραφο 1, Φάκ. 36, Έγγραφο 24, Φάκ. 37, Έγγραφο 16, 29, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, 10, 13, 24-27, Φάκ. 6, Έγγραφο 14.

³⁹⁴ Δικαίος Β. Βαγιακάκος, *Συμβολή εις την μελέτην των ναυτικών, εμπορικών και οικονομικών όρων του ελληνικού χώρου (16ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1990, σ. 67.

³⁹⁵ «1 κοντογούνι περμεσουτι με [?] καπλατισμένο», (1807), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 37.

³⁹⁶ «κ διο κοντογουνια ... κ διο κουμαδίου[?] Ανέραφα», (1814), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 35, Έγγραφο 3.

³⁹⁷ Phillips, *Sea Change*, ό.π., σ. 333.

³⁹⁸ «ένα κοντογούνι ζινταπι», (1818), «κ ένα κοντογούνι με προφίλια ντινζαπι», (1819), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 36, Έγγραφο 32, Φάκ. 37, Έγγραφο 12.

³⁹⁹ *Αρχείο Αλή Πασά*, τ. Δ', ό.π., σ. 272.

πλαϊνά του ρούχου.⁴⁰⁰ Περισσότερες πληροφορίες για το κοντογούνι θα αναπτύξουμε σε επόμενα κεφάλαια, καθώς θα δούμε και την εξέλιξή του στον χρόνο. Το σινζάπι αναφέρεται και σε άλλες δύο περιπτώσεις για να προσδιορίσει γούνα αυτή τη φορά, «μία γούνα ατλαζένια με το σινζάπι».⁴⁰¹ Σε αυτό το σημείο, πριν παρατεθούν και άλλα είδη γούνας που καταγράφονται, αξίζει να σημειωθεί ότι αυτή είχε ιδιαίτερη αξία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και θεωρούνταν ότι έδινε κύρος στον κάτοχό της. Το ατλάζι με γούνα φαίνεται να αποτελούσε τον 18ο αιώνα έναν από τους πιο επίσημους ενδυματολογικούς τύπους στο οθωμανικό Παλάτι (*brocade atlas* με γούνα από σαμούρι) (Εικόνα 33).⁴⁰² Η Tezcan περιγράφει ότι η γούνα υπήρξε χαρακτηριστικό των πλούσιων γυναικών της Κωνσταντινούπολης. Επιπλέον, όταν κανείς αναφέρεται σε γούνα εκείνη την περίοδο, αναφέρεται στην επένδυση: η γούνα ήταν στο εσωτερικό μέρος.⁴⁰³

Σύμφωνα με τον Van Egmont, το εμπόριο γουναρικών, τα οποία ήταν προσφιλή σε όλη την Αυτοκρατορία, σχετιζόταν με τη Ρωσία, από όπου προμηθεύονταν μαύρες αλεπούδες και ερμίνες.⁴⁰⁴ Ο Olivier, στη γαλλική αποστολή στην οθωμανική Ανατολή, το 1792, επισημαίνει τη σημασία της γούνας στην Κωνσταντινούπολη και περιγράφει πως οι πλούσιοι φορούσαν αλλεπάλληλα στρώματα από δύο ή τρεις γούνες τον χειμώνα και το καλοκαίρι συνήθιζαν να φορούν διαφορετικά είδη. Όσοι στην επαρχία δεν είχαν τη δυνατότητα να αποκτήσουν τις πιο ακριβές γούνες, χρησιμοποιούσαν ό,τι μπορούσαν να προμηθευτούν: λαγό, τσακάλι ή αρνί ώστε να μην κρυώνουν και να μοιάζουν με τους πλούσιους της Πόλης. Οι γούνες των γυναικών, όπως και των ανδρών, φοριούνταν όλο τον χρόνο. Τον χειμώνα συνήθιζαν να φορούν αλεπού, σαμούρι ή «ζιμπελίνα» και το καλοκαίρι ερμίνα. Συνήθως διέθεταν δέκα με δώδεκα φουστάνια με γούνες.⁴⁰⁵ Μια υπόθεση θα ήταν ότι άλλαζαν γούνα κάθε μήνα.

Στα έγγραφα της Άνω Σύρου καταγράφονται οι εξής γούνες: γούνα μακριά και κοντή, γούνες μικρές και μεγάλες· γούνα από σαμούρι (*samur*, στα τουρκικά, ονομάζεται η νυφίτσα)· κουμάσι (δηλ. φίνο ύφασμα που, όπως είδαμε και προηγούμενως, αναφέρθηκε και με το κοντογούνι). Καταγράφονται επίσης «διο γουνες με το μαλι κ μια τζινζαπι» (δηλ. η μία με μαλλί και η άλλη από σκίουρο),⁴⁰⁶ μια άλλη από τζόχα γυναικεία, άλλη από στόφα και άλλη από πανί

⁴⁰⁰ Χατζημυχάλη, *Η ελληνική λαϊκή φορεσιά*, τ. Α', ό.π., σ. 382.

⁴⁰¹ «κ μιαν γουνα σινζαπενια» (1802), «μία γούνα ατλαζένια με το σινζάπι» (1820), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 9, σ. [?], ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Αυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 37, Έγγραφο 32.

⁴⁰² Neumann, «How Did a Vizier Dress?», ό.π., σ. 182· Hülya Tezcan, «Furs and Skins Owned by the Sultans», στο Faroghi – Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes*, ό.π., εικ. 1-4.

⁴⁰³ Tezcan, «Furs and Skins Owned by the Sultans», ό.π., σ. 63, 74.

⁴⁰⁴ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, ό.π., σ. 351.

⁴⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 568, σημ. 1.

⁴⁰⁶ «2 γούνες, κ ένα άσπρο κουμάσι», (1798), «μία γούνα τζοχα γινεκία», (1795 – 1796), «εξι γούνες μικρές, μεγάλες», (1801-1820), «μία γούνα μακριά κ μια κοντι», (1806), «κ μια γουνα σαμουρένια», (1815), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 88, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Αυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 25, Έγγραφο 9, Φάκ. 28, Έγγραφο 15 (β' αρίθμηση), Φάκ. 30, Έγγραφο 22, Φάκ. 35, Έγγραφο 30.

μεταξωτό.⁴⁰⁷ Ενώ καταγράφεται και «μακριά κέζι», που δεν είναι σαφές σε ποιο ύφασμα αναφέρεται ή, αν είναι γούνα, από ποιο ζώο προέρχεται, ενώ στο ίδιο έγγραφο αναφέρονται «κ μια κοντογούνα κεζί με κουναδι αβαντι ακόμα μια κοντογούνα καθιμερνι».⁴⁰⁸ Το κέζι είναι πιθανότατα μεταξωτό και βαμβακερό ύφασμα προερχόμενο από τη λέξη *gezi*.⁴⁰⁹ Η κοντογούνα θα μπορούσε να σημαίνει ότι ίσως τελικά το κοντογούνι και η κοντογούνα είναι το ίδιο ένδυμα, δηλαδή μια κοντή γούνα, αφού έτσι κι αλλιώς η επένδυση τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο ήταν πάντα εσωτερική. Ιδιαίτερη αναφορά αποτελεί το 1806 μία γούνα κατιφέ κακούμι, όπου κατιφέ είναι είδος βελούδινου υφάσματος (Kadife) και κακούμι είναι η ερμίνη που οι Οθωμανοί την αποκαλούσαν *kakum*.⁴¹⁰

Η ερμίνη ήταν το πιο πολύτιμο είδος της οικογένειας των σκίουρων. Ο Ιμπν Μπατούτα, τον 14ο αιώνα, την περιγράφει σαν χιονάτη με μακριά ουρά. Το μάκρος της ουράς και το γεγονός ότι ήταν το είδος που δε δεχόταν ποτέ επίθεση από ψείρες ήταν ο λόγος για τον οποίο το προτιμούσαν στην Κίνα οι βασιλιάδες, ενώ οι ιρανοί και οι ιρακινοί έμποροι έβαζαν για αυτό τον λόγο ένα κομμάτι ερμίνας στο κολλάρο της γούνας τους.⁴¹¹ Σε σχέδιο του Van Mour των αρχών του 18ου αιώνα, η γυναίκα που απεικονίζεται φαίνεται να φοράει γούνα που μοιάζει με ερμίνη. Τέτοια γούνα απαντάται τον 16ο αιώνα σε κάπα του Δόγη της Βενετίας, πράγμα που δείχνει ότι ήταν διαδεδομένη και στην Ευρώπη, ως ένδυμα, μεταξύ ανώτερων στρωμάτων (Εικόνα 34 και 35).⁴¹² Έχει λοιπόν ιδιαίτερο ενδιαφέρον πως ένα τόσο πολύτιμο είδος γούνας εντοπίζεται στην Άνω Σύρο και αργότερα και στην Ερμούπολη. Η ύπαρξη της γούνας συνιστά ένδειξη ότι η οικογένεια που την κατείχε ήταν εύπορη. Ωστόσο, τα άλλα αντικείμενα που καταγράφονται στο προικοσύμφωνο της Σύρου –δηλαδή τα άλλα ενδύματα και κοσμήματα– δεν φαίνεται να φανερώνουν κάποια τόσο υψηλή κοινωνική θέση.

Το προικοσύμφωνο στο οποίο αναφέρεται η γούνα από κακούμι ανήκει σε γυναίκα της οποίας το όνομα δεν είναι ευδιάκριτο. Εξετάζοντας τα προικώα της, συμπεραίνουμε ότι πρόκειται για οικογένεια μεσαίας οικονομικής κατάστασης. Συμπέρασμα που προκύπτει από το γεγονός ότι διέθετε κάποια ενδύματα και κοσμήματα αξίας, ωστόσο σε καμία περίπτωση δεν συγκρίνεται με άλλα προικοσύμφωνα στα οποία παρατίθενται πάρα πολλά και πολύτιμα αντικείμενα.

Συγκεκριμένα στη νύφη δόθηκε μία φορεσιά, ένα σύνολο δηλαδή ενδυματολογικό, σάλι λαχούρι, φουστάνι λαχούρι και ζωνάρι μεταξωτό, πουκάμισα μεταξωτά, μαντήλια καθώς και τρεις

⁴⁰⁷ «τεσερις γούνες οι διο τζοχτικες κ ει μια στοφα κ τι αλι πανι μεταξοτο» (1792), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, II. Πολιτειακό Αρχείο – Αυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 23, Έγγραφο 11.

⁴⁰⁸ «κ μια κοντογούνα κεζί με κουναδι αβαντι ακόμα μια κοντογούνα καθιμερνι», (1814), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, II. Πολιτειακό Αρχείο – Αυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 35, Έγγραφο 14.

⁴⁰⁹ International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS) August 2016 : Volume 2 (Special Issue 1) σ. 231

⁴¹⁰ «γούνα κατιφέ κακούμι», (1806), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, II. Πολιτειακό Αρχείο – Αυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 30, Έγγραφο 18.

⁴¹¹ Tezcan, «Furs and Skins Owned by the Sultans», *ό.π.*, σ. 63-64.

⁴¹² Phyllis G. Tortora – Sara B. Marcketti, *Survey of Historic Costume*, Λονδίνο κ.α., Fairchild / Bloomsbury, 2015 [6η έκδ.], σ. 200· Görünür, *Women's Costume of the Late Ottoman Era*, *ό.π.*, σ. 15.

ακόμη φορεσιές «πενεχρε» ίσως εννοεί πενιχρές. Ακόμη τα κοσμήματά της ήταν ένα ζευγάρι σκουλαρίκια χρυσά και ένα χρυσό δαχτυλίδι. Εντύπωση προκαλεί ότι το κακούμι διέθετε η γυναίκα η οποία φαίνεται να μην ανήκε στις πιο εύπορες γυναίκες της Άνω Σύρου. Ενδεχομένως αυτό να σήμαινε πως η συγκεκριμένη γούνα ήταν είτε μεταχειρισμένη και είχε μικρότερη αξία είτε ότι το κακούμι είχε χάσει πλέον την αξία που είχε παλαιότερα. Το κακούμι αναφέρεται επιπλέον σε διαθήκη του 1808. Συγκεκριμένα πρόκειται για «μία γούνα πράσινη τσόχα με το κακούμι».⁴¹³ Το γεγονός ότι η γούνα με το κακούμι καταγράφεται σε διαθήκη είναι αποτελεί ένδειξη ότι συνδέεται περισσότερο με παλαιότερη μόδα.

Ακόμη στη διαθήκη που αναφέρθηκε καταγράφονται ακόμη «δίο φουστάνια, ένα πράσινο χαρέ κ ενα παρακατιανό ... δίο μπινίσια ... μια γουνά μαβιά τσόχα κ ένα μαβί φουστάνι ταφτά ... ένα μπινίσι ... μια γουνά τσόχα με το μαβρο ... ένα φουστάνι κίτρινο ... ένα ρούχο τσόχα καφέ ...[?] ένα μπινίσι τσόχα ... φουστάνια της φορεσιάς».⁴¹⁴ Εντύπωση προξενούν τα χρώματα και ιδιαίτερα το πράσινο. Όσον αφορά το χρώμα που έχουν οι γούνες που καταγράφονται υπάρχουν δύο αναφορές σε κόκκινο, η μία είναι γούνα από σάλι κοκκινο, όπου σάλι εδώ είναι πιθανό το μάλλινο ύφασμα και η άλλη είναι ένα «κοντογούνι κοκίνο μισοτριβο», δηλαδή μάλλον κάποια πιο παλιά γούνα. Ενώ υπάρχει και μία γούνα μαβιά, μια άλλη νεφτιά με σιρίτια, μια άλλη μαύρη, ακόμη μια ατλάζι με τα σιρίτια. Από τις χρωματικές περιγραφές, π.χ. «γούνα από σάλι κόκκινο» ή κοντογούνι κόκκινο μισότριβο (μάλλον εννοεί παλαιά γούνα), μπορούμε να υποθέσουμε ότι το κόκκινο ήταν ένα χρώμα που προτιμούσαν οι γυναίκες της προεπαναστατικής περιόδου. Υπάρχουν και άλλες αναφορές όπως στο «μαβι», το νεφτί με σιρίτια και το μαύρο με «ατλαζι» και σιρίτια· ωστόσο, επειδή δεν είναι χρώματα που αναφέρονται συχνά στα έγγραφα, δεν θα μπορούσαμε να εξαγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για το πόσο δημοφιλή ήταν.⁴¹⁵

*Ζιπούνια*⁴¹⁶

Στα έγγραφα εντοπίζονται ζιπούνια βενετσιάνικα το ένα στοφα και το άλλο μεταξωτό και ακόμη «μισο ζιπουνι χαταϊ». Το χαταϊ, όπως αναφέρθηκε σχετικά με το φουστάνι και το μπινίσι, είναι ύφασμα μεταξωτό ενώ έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι από τη μία αναφέρεται η προέλευση από τη Βενετία και ταυτόχρονα αν υποθέσουμε ότι το συγκεκριμένο ύφασμα παράγεται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία πρόκειται για μία μίξη διαφορετικών επιρροών. Ο προσδιορισμός «μισό» είναι

⁴¹³ Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Α΄. Διαθήκες, Φάκ. 11, Έγγραφο 11.

⁴¹⁴ Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Α΄. Διαθήκες, Φάκ. 11, Έγγραφο 11.

⁴¹⁵ «μια γούνα σαλι κοκίνο», (1794), «πουνκιά με της τρες το ένα κοκίνο», (1806), «ένα κοντογούνι κοκίνο μισοτριβο», (1809), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β΄. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 8, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ΄. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 30, 48.

⁴¹⁶ «δίο ζιπουνια βενεσιανικα το ενα στοφα κ το αλο μεταξοτο ακομη μισο ζιπουνι χαταϊ», (1792), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β΄. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 13, σ. 39.

αρκετά ιδιαίτερος καθώς δεν είναι ξεκάθαρο τι μπορεί να σημαίνει πρακτικά· ίσως έλειπε κάποιο τμήμα του ενδύματος. Επιπλέον, την ίδια εποχή καταγράφεται ένα ζιπούνι βελούδινο.⁴¹⁷ Το ζιπούνι ως προς τη φόρμα σύμφωνα με τον κατάλογο της συλλογής του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου είναι είδος γιλέκου.⁴¹⁸ Σύμφωνα με τη Χατζημιχάλη, το ζιπούνι είναι είδος γιλέκου με μανίκια μακριά που αποτελεί «εξέλιξη του τζάκου» όπως και το κοντογούνι.⁴¹⁹ Αυτό έχει ενδιαφέρον, καθώς το κοντογούνι είναι πιθανόν να προέρχεται από το οθωμανικό *cerken*, όπως θα αναλύσουμε σε επόμενο κεφάλαιο. Επιπλέον η τζάκα της Ύδρας και της Αμοργού, που ανήκουν στη συλλογή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου (Εικόνες 36, 37 και 38),⁴²⁰ αποτελεί είδος ζακέτας που δεν εντοπίζεται μεν αυτούσια ως λέξη σε έγγραφα της Άνω Σύρου, αλλά παρατηρείται μια συνώνυμή της, σε αναφορά του 1818 σε δύο ζακέτες καινούριες.⁴²¹ Ακόμη ζακέτες εντοπίζονται και τα επόμενα χρόνια στη Σύρο.

Καπότο

Το καπότο είναι μια κάπα· υπάρχουν αρκετές αναφορές ότι σε διάφορα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την περίοδο εκείνη, κατασκεύαζαν τέτοιου είδους ενδύματα.⁴²² Στην Άνω Σύρο υπάρχουν λίγες αναφορές, χωρίς ιδιαίτερες περιγραφές, ωστόσο δεν είναι βέβαιο αν πρόκειται και για γυναικείο τύπο ενδύματος. Όπως είναι γνωστό και φαίνεται στα έγγραφα, το αντερί, λ.χ., αποτελεί ένα ένδυμα που φοριέται εξίσου και από άντρες και γυναίκες της εποχής. Το καπότο υποθέτουμε ότι είναι αντρικό ένδυμα που όμως δεν διευκρινίζεται μέσα από τα έγγραφα, καθώς πολύ συχνά αναφέρονται παράλληλα αντρικά και γυναικεία ενδύματα χωρίς να γίνεται πάντα διάκριση.⁴²³

Ζώνες

Αυτό που ισχύει για το καπότο ισχύει και για τις ζώνες καθώς στα έγγραφα δεν διευκρινίζεται πάντα αν πρόκειται για ανδρικές ή γυναικείες, παρόλο που γνωρίζουμε ότι ειδικά για τις ζώνες και τα ζωνάρια υπάρχουν γυναικείες ζώνες και ζωνάρια μέσα από παραδείγματα όπως: «ένα ζονάρι

⁴¹⁷ «ένα ζιπούνι βελουδο», (1796), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 4, σ. 50.

⁴¹⁸ Μινώτου – Γαγγάδη – Φακατσέλη – Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές*, ό.π., σ. 266.

⁴¹⁹ Αγγελική Χατζημιχάλη, *Η ελληνική λαϊκή φορεσιά*, τ. Β', Μουσείο Μπενάκη – Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1983, σ. 370, 373.

⁴²⁰ Μινώτου – Γαγγάδη – Φακατσέλη – Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές*, ό.π., σ. 6-7, 10-11, 20-21.

⁴²¹ «δύο ζακέτες καινούριες», Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 36, Έγγραφο 32.

⁴²² Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, ό.π., σ. 135.

⁴²³ «ένα καποτο», (1793), «ένα καποτο», (1806), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 5, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 30, Έγγραφο 22.

γινετζιο».⁴²⁴ Η Jirousek περιγράφει ότι ένα από τα πιο δομικά στοιχεία της ένδυσης των Τούρκων είναι το ζωνάρι καθώς ήταν αυτό που έκλεινε τα ενδύματα και χρησιμοποιείτο ταυτόχρονα και ως υποδοχέας προσωπικών αντικειμένων.⁴²⁵ Παρατηρείται λοιπόν ζωνάκι και ζωνάρια ασιμένια, μαλαμοκαπνισμένα δηλαδή επιχρυσωμένα, μεταξωτά, «ζωνάρια της μεσις», από υφάσματα όπως το πουχούρι, τουλουπάνι, «ζωναρια απο καλοκερινα εως χιμονιατικα» και ζωνάρια με τις φραντζες δηλαδή τις τρέσες, ζωνάρια με προέλευση αγγλική του 1820, «ζωνάρια μεταξοτα» ή «απο κορδελα, ζωναράκι ασιμενιο κ ενα φαρφουρενιο».⁴²⁶

Το «φαρφουρένιο» προέρχεται μάλλον από τη λέξη *fırfır* που στα τουρκικά σημαίνει πορφύρα.⁴²⁷ Το «Ζονάρι ασημένιο με το κολάνι», όπου το κολάνι προέρχεται από το τουρκικό *kolan* που είναι το λουρί ή ζώνη σύμφωνα με τη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, επομένως δεν είναι σαφές το ξεχωριστό χαρακτηριστικό της ζώνης σύμφωνα με τη συγκεκριμένη ερμηνεία.⁴²⁸ Καταγράφονται «δίο ζωνάρια δίμιτα μεταξιοτα», όπου τα δίμιτα υφάσματα αποτελούν μία συγκεκριμένη τεχνική στην υφαντουργία. Καταγράφεται ακόμη «ζωναρι τις μεσις καπανι όπως και διο ζωναρια τις μεσις μαλιτικο» δηλαδή μάλλινο. Επιπλέον καταγράφεται «1 ζωναρι μεταξοτο το ενα με ταις φραουτζες Χρυσες» που είναι τα χρυσά σιρίτια. Ένα πολύ ιδιαίτερο ζωνάρι είναι «ενα ζονάρι κοκαλένιο με το κολάνι». Τέλος, εκτός από το χρώμα των μετάλων του χρυσού και του ασημένιου, οι ζώνες είχαν και χρώμα κόκκινο, φαρφουρένιο δηλαδή πορφυρό και άσπρο (Εικόνα 39).⁴²⁹

Σάλι

Μια άλλη κατηγορία που απαντάται σε πάρα πολλά έγγραφα είναι το σάλι,⁴³⁰ ένα κομμάτι ύφασμα που φοριέται και σκεπάζει τους ώμους. Στα έγγραφα αναφέρεται και ως ύφασμα από το οποίο

⁴²⁴ «ένα ζονάρι γινετζιο», (1815), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 9.

⁴²⁵ Jirousek, «Ottoman Influences in Western Dress», ό.π., σ. 232.

⁴²⁶ «ζωναράκι ασιμενιο κ ενα φαρφουρενιο», (1817), «ζωνάρια μεταξοτα ή απο κορδελα (τεσερα ζωναρια τα διο μεταξοτα κ τα αλα διο απο κορδελα», (1789), «από υφάσματα όπως το πουχούρι, τουλουπάνι, ζωναρια απο καλοκερινα εως χιμονιατικα», (1800), «Ζονάρι ασημένιο με το κολάνι», (1790), «απο κορδελα, ζωναράκι ασιμενιο κ ενα φαρφουρενιο», (1801-1802), «ζονάρι πουχουρι ... 2 ζωνάρια τουλουπανερά», (1800-1820), «ενα ζωναρι με τις φραντζες», (1814), «ένα ζονάρι ινκλέζικο», (1820), «Ζωνάρια δίμιτα μεταξιοτα διο ζονάρια δίμιτα μεταξιοτα», 1789, «ζονάρι κοκίνο», (1789), «ζωναρι μεταξοτο το ενα με ταις φραουτζες[?] Χρυσες», (1796), «ζωναρι τις μεσις καπανι ... ζωναρια τις μεσις ενα διμιτο μεταξοτο κ ενα μαλιτικο», 1805, «ζονάρι κοκαλένιο με το κολάνι», (1809), «ζονάρι άσπρο», (1820), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Α'. Διαθήκες, Κώδ. 14, σ. 13, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 88, σ. 122-123, Κώδ. 13, σ. 25-26, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 28, Έγγραφο 23, Φάκ. 28, Έγγραφο 2(β' αρίθμηση), Φάκ. 35, Έγγραφο 3, Φάκ. 38, Έγγραφο 51, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 31, 32, 62, Φάκ. 5, Έγγραφο [?], 48, Φάκ. 6, Έγγραφο 19. Το κολάνι ίσως συνδέεται με τουρκικό *kolan* που είναι το λουρί. Σύμφωνα με τη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, ό.π., σ. 433.

⁴²⁷ Ορφανός, *Τουρκικά δάνεια στα ελληνικά της Κρήτης*, ό.π., σ. 371.

⁴²⁸ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, ό.π., σ. 433.

⁴²⁹ «ενα ζωναράκι ασιμενιο κ ενα φαρφουρενιο», (1817), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Α'. Διαθήκες, Φάκ. 14, Έγγραφο 13.

⁴³⁰ «ενα σαλι λαχουρενιο δια το κεφαλι το οπιον εκοτισεν γροσια ενενιντα γρ.» (1800), «2 σαλια, ενα χοκίνο, ένα άσπρο» (1789), «έχει διο σάλια σκολιαν τουλουπανι ... εχι ενα καθιμερνο μεταξοτο» (1789), « τρια σαλια τα διο μαλιτικα ... το αλο τουλουπανερο» (1790), «2 σαλιέρες μια μαλένια κ αλι ... 2 σαλια μαλινα» (1791), «ενα αλο μεταξοτό σανταλι», «ενα σαλι μαλιτικο κ ενα αλο σαλι μαλιτικο δια την μεσι» (1792), «ενα σαλι εξε γρόσια» (1792), «ενα σαλι μεταξοτο» (1797), «δίο σαλα, ένα κλαδοτό, ένα σκλετο» (1797), «τρια σαλια καλά κ ενα καπανι» (1800), «σαλι λαχούρι» (1806), «ενα σάλι λαχουρι κενουριο» (1806), «ενα σαλι γαπανι ένα τουλπανερο, κεντιστο, ενα ταλπανι» (1807), «τρια σαλια τις κεφαλis ... ενα αγαπανι τα διο τουλουπανια» (1807), «κ ενα χειμονιατικο» (1808), «και διο σαλια ... ενα καλό ενα παρακατιανό» (1815), «διο σαλια

κατασκευάζονται ενδύματα και τότε πρόκειται για είδος μάλλινου υφάσματος. Παρακάτω θα αναφερθούν ενδεικτικά κάποιες κατηγορίες. Στα έγγραφα εντοπίζεται «σάλι καλό» και παρακατιανό, σάλι χειμωνιάτικο. Ενώ παρατηρείται σε μία περιγραφή ότι «έχει διο σάλια σκολιαν τουλουπανι ... εχι ενα καθιμερνο μεταξοτο». Αυτό είναι αρκετά αντιφατικό καθώς τα συγκεκριμένα υφάσματα συνήθως θα ήταν πιο αναμενόμενο να χρησιμοποιούνται αντίθετα, ωστόσο αυτό θα μπορούσε να οφείλεται στο ότι το μεταξωτό είναι παλιό και το χρησιμοποιούν ως καθημερινό και το τουλουπάνι καινούριο. Σε άλλο έγγραφο κατάγραφεται σάλι από τουλουπάνι με τα κλαδιά.⁴³¹ Εδώ τα κλαδιά μάλλον σημαίνουν κάποιο μοτίβο. Καταγράφεται «σάλι μαλίτικο» ή «μάλινο», ή «μαλένια καλί», «σάλι χασέ», «μεταξωτό σάνταλι», ή απλά μεταξωτό.

Καταγράφονται «σάλια καλά κ ένα καπάνι» όπου καπάνι θα μπορούσε να είναι ίδια λέξη με το «Σάλι γαπάνι».⁴³² Ακόμη αναφέρεται σάλι κεντητό, σάλι λαχούρι, καθώς και σάλι λαχούρι καινούριο, σάλι για τη μέση και σάλι για το κεφάλι, σάλι που το 1792 κοστίζει έξι γρόσια, ένα σάλι λαχούρι για το κεφάλι κόστιζε το 1800, 90 γρόσια, ενώ άλλο σάλι λαχούρι κόστιζε 500 γρόσια και άλλο κόκκινο λαχούρι την ίδια χρονιά κοστίζει 800 γρόσια. Η μεγάλη διαφορά στην τιμή των σαλιών δεν οφείλεται στο γεγονός ότι με το πέρασμα του χρόνου κοστίζουν περισσότερο, αλλά πιθανόν με την αξία που έχει το ύφασμα από το οποίο είναι κατασκευασμένα. Το λαχούρι, λ.χ., είναι ύφασμα το οποίο φαίνεται να είχε ιδιαίτερη αξία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Υπάρχει μια περιγραφή όπου το σάλι είναι 4 πήχες, δηλαδή περίπου 180 εκατοστά, πληροφορία αρκετά σημαντική καθώς μας δίνει μία εικόνα για το μέγεθός τους. Ακόμη συναντάται σάλι εγγλέζικο καθώς το σάλι όπως φαίνεται ήταν διαδεδομένο και στην Ευρώπη την ίδια περίοδο.⁴³³ Δεν λείπουν και ορισμένες λίγες περιγραφές που αναφέρονται σε χρώματα κόκκινο, άσπρο, μελιτζανί, ενώ υπάρχει και μια περιγραφή πολύ ιδιαίτερη που αναφέρει ότι έχει κίτρινες λουράδες, δηλαδή ρίγες.⁴³⁴

Μποζάς και πουκί, οι «τσάντες της εποχής»

Κ/Στ[?]αμπανια κ ενα τουλουπανερο» (1815), «ένα σάλι λαχούρι κόκκινο οκτακοσιο γρόσιο» (1818), «ένα σάλι λαχούρι πεντακοσιον γροσιο» (1818), «ένα σάλι εγγλέζικο» (1819), «τρια σάλια τουλουπάνι χασέ κ κλαδοτό» (1820), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 118, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 21, Έγγραφο 10, 18, Φάκ. 22, Έγγραφο 24, Φάκ. 23, Έγγραφο 7, 11, 16, Φάκ. 26, Έγγραφο 5, 19, Φάκ. 28, Έγγραφο 2, Φάκ. 30, Έγγραφο 18, 19, Φάκ. 31, Έγγραφο 1, 17, 39, Φάκ. 35, Έγγραφο 31, 50, Φάκ. 36, Έγγραφο 28, Φάκ. 37, Έγγραφο 4, Φάκ. 38, Έγγραφο 4, 40.

⁴³¹ «τρία σάλια, ένα μεταξοτο και διο τουλουπανάκια, το ενα με τα κλαδιά» (1790), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 22, Έγγραφο 15.

⁴³² «ενα σάλι γαπανι ένα τουλπανερο, κεντιστο, ενα ταλπανι» (1807), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 31, Έγγραφο 1.

⁴³³ Tortora – Marcketti, *Survey of Historic Costume*, ό.π., σ. 301.

⁴³⁴ «κ διο σαλια το ενα λαχουρι εκατο γρόσια κ το αλο με τις κίτρινες λουραδες» (1797), «τρια σαλια, ενα κοκινο κ διο τουλουπανερα» (1792), «2 σαλια, ενα χοκινο, ένα άσπρο» (1789), «1 σαλι τουλουπανερό μεγάλο με τις γου/[?]ες κίτρινες ... 4 πήχες σαλι μελιτζανι» (1791), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 61-62, Κώδ. 13, σ. 40-41, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 21, Έγγραφο 10, Φάκ. 23, Έγγραφο 7.

Μια άλλη κατηγορία που αναφέρεται είτε ως σάλι είτε ως πανί για μεταφορά αντικειμένων είναι ο «μποξάς», «ποκτζάς», «πογιάς», «ποξάς» ή «ποκσαλιτζα». Σε κάθε περίπτωση, μοιάζει να είναι ένα ύφασμα μάλλον τετράγωνο που λειτουργεί ως ένα άλλο είδος σάλι ή ως τσάντα της εποχής. Επιπλέον εντοπίζονται δύο αναφορές στα έγγραφα, το «πουκί» που μάλλον πρόκειται για το γνωστό έως σήμερα πουγκί.⁴³⁵ Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι το 18ο αιώνα εντοπίζονται πουγκιά στην Άνω Σύρο όπως αντίστοιχα στη Βενετία ή την Κύπρο (Εικόνα 40).⁴³⁶ Πρόκειται για μια μόδα της εποχής που δε φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη αν λάβουμε υπόψη ότι δεν καταγράφεται συχνά, παρά σε δύο μόλις έγγραφα, αλλά πιθανόν να συνδέεται με κάποια κοινωνική θέση που επέτρεπε τη χρήση τέτοιου είδους αξεσουάρ.

Μελετώντας το έγγραφο του 1798, φαίνεται ότι η «Κανέλα» προέρχεται από οικογένεια που έχει μία οικονομική άνεση αν λάβουμε υπόψη ότι έλαβε δύο γούνες. Επίσης στο προικοσύμφωνο αναφέρονταν «έξι φουστάνια, ένα στομαχικό, ένα πουκάμισο μελέζι, διο κολάνια, δύο φάσκες, ένα πουκί, τέσσερα γιμένια, έναν κεβρέ, ένα ζωνάρι ασημένιο. Ακόμη τα κοσμήματά της είναι «ενα ζεβγαρι φιουμπες ασιμενιες ... ενα κορφι με τιν αλισιδα ασιμενια ... ενα βουλοτιρι μαλαμα ... τεσερα δακτυλιδια μαλαμα ... μια βεριετα σπασμενι μαλαμα ... ακομα μιαν αλι μαλαμα ... ενα ζεβγαρι σκολαρκια φαναροτα ... μια καρφικια ασιμενια ... διο κοσταντινατα ... διο καρδιες ... πεντε κουμπια μαλαματενια του σκολαρικιο», καθώς και μια θήκη για βελόνες και ψαλίδι. Το γεγονός μάλιστα ότι είχε θήκη για βελόνες και ψαλίδι δείχνει πως μάλλον η ίδια έραβε τα ενδύματά της. Θα μπορούσαμε εδώ να υποθέσουμε μάλιστα πως από τη στιγμή που δίνονται από την οικογένειά της τα είδη ραπτικής ίσως να ήταν γνώση που μετέδωσε η μητέρα της Κανέλας στην ίδια.

Ωστόσο συγκρίνοντας το παραπάνω προικοσύμφωνο με το inventario του 1806 στο οποίο αναφέρεται η λέξη «πουνκιά» γίνεται φανερό ότι η «μακαρίτισσα» Κατερίνα του Μάρκου Δαμιράλια προερχόταν από μία εύπορη οικογένεια. Αναφέρουμε τα υπάρχοντά της καθώς έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι πλούσιες περιγραφές τόσο σε υλικά, χρώματα και λεπτομέρειες.

ένα σάλι αγαπάνι ... διο ζονάρια της μέσις μεταξοτά ... τρία πουκάμισα προυζιούκια ... μία τραχιαλιά προυζούκι ... δίο πουνκιά με της τρες το ένα κοκινο κ το άλο πράσινο ... ένα φουστάνι κ ενα πινίσι ταφτά αραδοτο ... ένα φουστάνι πινίσι στόφα ... ένα φουστάνι δαπδαχάνι ... ένα φουστάνι δρονκές ... ένα πινίσι ταφτά μαβί ... ένα σελινγιέκι ... ένα πινίσι σάλι μαρικο ... μία γούνα μαβιά ... μια αλι νεφτιά με σιρίτια ... μια αλι μαβρι κιολα ... ακόμα μια ατλάζι με τα σιρίτια ... ένα πινίσι σάλι με τα σιρίτια ... ένα πινίσι σάλι με τα σιρίτια ... τρία φέσια άσπρα γινεκία ... τρις φουντί μεταξοτι ένα ζονάρι ασιμένιο ... ένα ζεβγάρι καρκες μεταξοτές ... ένα ζεβγάρι γάντια

⁴³⁵ «ενα πουκι» (1798), «πουνκιά με της τρες το ένα κοκινο» (1806), [άλλη μια πιθανή αναφορά:] «κι εινε αναμεσατονε κενα αλο κλαδοτο πουκιτις» (1805), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 98-99, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 30, [?].

⁴³⁶ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, ό.π., σ. 185· Butazzi κ.ά., *I mestieri della moda a Venezia*, ό.π., σ. 122-123.

τομα[?]ενια ... δύο ζοναράκια του αγίου τα[?] ... δύο σάλια τουλουπανερά το ένα με κλαδάκια ... ένα φουστάνι πουκάσι ... ένα μαντίλι άσπρο της μίτις ... ένα χρISOμαντίλο ... τεσερις τζεβρεδες ... ένα ζοναρι μαλίτικο τουρουντζο[?] ... ένα κακούμι ... ένα μαντίλι μεταξοτό ... μια βρακοζονα κεντιστο ... μία αλισίδα του ρολογιού χρISάφι ... ένα σταβρουδάκι μαλαματένιο κι ένα αγιονορίτικο ασιμοδεμένο ... ένα βουλοτίρι ... ένα δαχτυλίδι δ[?] καρδιές μαλαματένιο ... μια βεργιέτα ασιμενια ... ένα καρδουλάκι μαλαματένιο με τις πετρες τες κοκινες ... δύο ζεβγάρια κουντούρε πανινες ... ένα ψαλίδι ... ένα καθρεφτι με τα σιλταρι.⁴³⁷

Γίνεται κι εδώ αναφορά σε γούνες, φουστάνια από πολυτελή υλικά, κοσμήματα πολύτιμα (Εικόνα 41).

Και στις δύο περιπτώσεις υπάρχουν γούνες, κοσμήματα όπως καρδιές ή καρδουλάκι ενώ ιδιαίτερη αναφορά που δεν απαντάται συχνά είναι οι κοντούρες που είναι πάνινες. Και η Κατερίνα, όπως η Κανέλα φαίνεται να είχε ψαλίδι, το οποίο είναι ένδειξη ενασχόλησης με τη ραπτική, γεγονός που ίσως σήμαινε πως και οι πιο εύπορες γυναίκες ασχολούνταν, σε ένα, βαθμό, με το ράψιμο των ρούχων τους. Στην περίπτωση της Κατερίνας, τα ενδύματα είναι παλαιότερης μόδας αφού είναι inventario, ωστόσο, υπάρχουν κοινά στοιχεία με το προικοσύμφωνο έξι χρόνια πριν. Σε κάθε περίπτωση φαίνεται πως η Κατερίνα ανήκε σε εύπορη οικογένεια της Άνω Σύρου εκείνης της περιόδου, ιδιαίτερη είναι η αναφορά στα γάντια που δεν εντοπίζεται σε άλλο έγγραφο εκείνο το διάστημα αλλά θα το δούμε αργότερα στα επόμενα κεφάλαια. Όπως αναφέρει η Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, τα «πουγγιά» ήταν διαδεδομένα σε Ευρώπη και Οθωμανική Αυτοκρατορία, και τα χρησιμοποιούσαν άντρες και γυναίκες τον 18ο αιώνα· παραθέτει, μάλιστα, ορισμένα παραδείγματα σωζόμενων πουγγιών, μεταξύ άλλων και ένα του 18ου από τη Χίο.⁴³⁸ Θα αναφερθούμε και περισσότερο στις τσάντες της εποχής σε επόμενο κεφάλαιο, σε σχέση με αναφορά της Μαυρογένους σε ένα τσαντάκι.

Μαντίλια

Στα νοταριακά έγγραφα καταγράφονται πολλά διαφορετικά είδη μαντηλιών.⁴³⁹ Σε περιγραφή του 1794 καταγράφεται ότι οι φορεσιές είναι με τα μαντήλια του κεφαλιού, γεγονός που καθιστά σαφές

⁴³⁷ Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 98-99, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 30.

⁴³⁸ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, ό.π., σ. 186-187· Butazzi κ.ά., *I mestieri della moda a Venezia*, ό.π., σ. 122-123.

⁴³⁹ «φορεσιες εινε με τα μαντλια του κεφαλιού» (1794), «ένα χρISOμαντίλο του λεμου» (1798), «δίο τουλουπανερά το ένα κεντιμενο, τ' άλλο σκέτο» (1803), «ένα μαντήλι βενετικο κενούριο» (1802), «μια χρISOμπολιά» (1789), «μισι τουζίνα μαντλια τις κεφαλis γιεμινια», «2 πολiες μια μεγάλη κ μια μικρη» (1789), «δεκαενια τζεπέρια γιμίνια» (1789), «εχει τεσερα γιεμινια φiνα χορια τα καθiμερνα» (1789), «ακομα τρία γιεμινια τις καιφαλις» (1789), «μιαν πολiα καλαματιανι» (1789), «δοδεκα τεγρεμέδες μαντλια γιεμινια», «εξε μαντλια φράγγικα άσπρα ... δίο χρISOμάντλια», «μια χρISOμπολιά ... μια πολiα καλαματιανί» (1790), «5 γιεμινια iγουν ... Τεστεμελια», «5 τζεβρεδες ... 3 τζικουμεδες» (1791), «δεκα φακιόλια ... δυο μεταξοτα» (1791), «τρiς σκέπες», «δίο κεβρεδες κεντιστι τουλουπάνι», «τρiς τεγρεμεδες με προυζουκι κοκινο με τις ταντελες τριγiρα ... δίο τεστεμελία ... δίο γιεμένια ... ένα χρISO μαντίλο», «δεκατρiς φακιολισές γιεμινια ... τρις κεκουμέδες Μεταξοτι» (1792), «τα δίο μαντλια τζοχitικα, τ 'αλα καλοκερνα» (1795-1796), «τεσερις φακιολισiές τουλουπάνια» (1795-1796), «μια πόλια προυζούκι» (1797), «κ πεντε μαντλια της μύτης» (1807), «τεσερα μαντλια κοκινα φiνα» (1800), «ένα μτοξα μποχουρι ... τρις κεβρεδες δίο χρισι κ ένα σαντεδικο ... τρις μπογιαμαδες κενουρι ... δίο τεστεμελια κενουρια ... μισι σκεπη κεντιστι ... δίο

ότι το μαντήλι αποτελούσε σημαντικό στοιχείο για την ένδυση την περίοδο που μελετάται. Ακόμη υπήρχαν μαντήλια του λαιμού ή της μύτης, μαντήλια χειμωνιάτικα και καλοκαιρινά, μαντήλια κεντημένα και άλλα σκέτα. Εντοπίζονται τα γιεμίνια που είναι μαντήλια του κεφαλιού πολύ διαδεδομένα στην οθωμανική επικράτεια, γιεμίνια ψιλά ή φίνα δηλαδή από πιο καλής ποιότητας ύφασμα και καθημερινά γιεμίνια, ενώ αναφέρεται και η φράση «φακιολισές γιεμίνια» που πιθανόν πρόκειται για μαντήλι του κεφαλιού. Ακόμη υπήρχαν γιεμίνια μεταξωτά. Φακιολισιές από τουλουπάνι, μαντήλια φράγκικα άσπρα, τεστεμέλια όπου σύμφωνα με την εμπορική εγκυκλοπαίδεια του 1815 που εκδόθηκε στη Βενετία τεστεμέλια ονομάζονται μαντήλια που είναι ζωγραφισμένα και τυπωμένα πάνω σε μουσελίνα στην Κωνσταντινούπολη και οι γυναίκες τα φοράνε στο κεφάλι. Ακόμη οι σεβρέδες που στο κείμενο εντοπίζονται ως κεβρέδες ή τζεβρέδες είναι συνώνυμη λέξη με τα τεστεμέλια, εντοπίζονται λοιπόν και κεβρέδες κεντημένοι.⁴⁴⁰ Τα τζεπέρα γιεμίνια δηλαδή τα τσεμπέρια και τις σκέπες που επίσης είναι καλύμματα κεφαλιού. Καταγράφεται μπόλια ή πόλια μεγάλη και μικρή, χρισομπολιά και παλιά καλαματιανή, μαντήλι βενέτικο καινούριο και μαντήλι μεταξωτό *αραδοτο* (πιθανόν με ρίγες).

Τα χρώματα σε μαντήλια που καταγράφονται είναι το κόκκινο, το χρυσό, μαβί και άσπρο, κίτρινο και πράσινο. Επιπλέον αναφέρεται προυζούκι κόκκινο και «δαντέλες τριγίρο». Οι δαντέλες ήταν πολύ δημοφιλείς στην Ευρώπη και αποτελούσαν προϊόντα που μέσω του εμπορίου κατέφθαναν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από την κεντρική Ευρώπη.⁴⁴¹ Ο Tournefort περιγράφει σχετικά με τις γυναίκες της Αμοργού: «Η καλύπτρα τους είναι μια ταινία από κίτρινο ύφασμα, με την οποία σκεπάζουν το επάνω μέρος της κεφαλής και το κάτω του προσώπου, στρίβοντας την έπειτα σαν τουρμπάνι, του οποίου μία άκρη κρέμεται στην πλάτη» (Εικόνες 42 και 43).⁴⁴²

Μία ιδιαίτερη κατηγορία μαντηλιού που επίσης δεν είναι σαφής ο ορισμός είναι ο μαχραμάς.⁴⁴³ Ο μαχραμάς αναφέρεται ως μαντήλι κεφαλιού της Λήμνου του 18ου που υπάρχει στη συλλογή του Ιστορικού μουσείου και περιγράφεται ως υφασμένος στον αργαλειό (Εικόνες 44 και 45).⁴⁴⁴ Ίσως αυτή να είναι μία ιδιαιτερότητα του μαχραμά έναντι των άλλων μαντηλιών για το

μποκζαδες τις μεσις, ένας τουλουπανερός κι αλος αγαμπανι» (1802), «διο μαντιλια της μιτις μαβιά κι ενα ασπρο μετα ξο» (1804), «διο μαντιλια ... το τουλουπανινο, το αλο κίτρινο κ πράσινο ... ένας μπογιαμάς κοκινος ... ένα τεστεμέλι άσπρο με τα κλαδιά ... ένα χρυσομάντιλο» (1804[:]), «διο μαντιλια μεταξοτα αραδοτα» (1809), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 8-9, σ. 86-88, Κώδ. 9, σ. 67, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Α'. Διαθήκες, Φάκ. 10, Έγγραφο 4, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 21, Έγγραφο 9, 10, 13, 18, 22, 23, Φάκ. 22, Έγγραφο 24, Φάκ. 23, Έγγραφο 7, 8, 11, Φάκ. 25, Έγγραφο 9, 10, Φάκ. 26, Έγγραφο 4, Φάκ. 31, Έγγραφο 17, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 3, 10, 18, 22, 48.

⁴⁴⁰ Νικόλαος Παπαδόπουλος, *Ερμής ο Κερδώς ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Β', *Λεξικόν της εμπορικής ύλης. Βιβλίον Α', Μέρος Β' Α-Ω*, Βενετία, Παρά Νικολάω Γλυκεΐ τω εξ Ιωαννίνων, 1815, σ. 35.

⁴⁴¹ Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister (επιμ.), *Ταξίδι, γραφή, αναπαράσταση. Μελέτες για την ταξιδιωτική γραμματεία του 18ου αιώνα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015, σ. 44.

⁴⁴² Tournefort, *Ταξίδι στην Κρήτη*, ό.π., σ. 262.

⁴⁴³ «δινι τις το χρουσο τις μαχραμα» (1797), «τρεις μαχραμαδες, ο ενας μεταξοτος κ ι διο παμπακερη» (1789), «3 μαχραμάδες ο ένας μεταξωτός κ διο παμπακερί» (1789), «διο κοκινι μαχραμαδες» (1789), «τρεις μαχραμάδες, οι διο μεταξοτί ο αλος κοκινος μαλιν[?]κ[?]ος» (1789), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 72, Κώδ. 13, σ. 21, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 21, Έγγραφο 10, 19, 29.

⁴⁴⁴ Μινώτου – Γαγγάδη – Φακατσέλη – Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές*, ό.π., σ. 40-41.

κεφάλι. Στα έγγραφα εντοπίζεται μαχραμάς μεταξωτό και βαμβακερό, μάλλινο, χρυσό, κόκκινο. Στο μαχραμά (makrama) αναφέρεται η Faroqhi σχετικά με τα ενδύματα γυναικών στην Προύσα τον 15ο αιώνα.⁴⁴⁵

Τα μαντίλια είναι πολλά διαφορετικά και η χρήση τους φαίνεται ότι ήταν περίπου η ίδια όταν φοριούνται στο κεφάλι ή στη μέση, λ.χ.

Είναι σχεδόν αδύνατο να φανταστεί κανείς τον τρόπο με τον οποίο δένονταν την εποχή εκείνη και τις διαφοροποιήσεις, εφόσον αυτό που καταγράφεται στα συγκεκριμένα έγγραφα που μελετώνται είναι τα υφάσματα και οι διάφορες λεπτομέρειές τους. Οι περιγραφές και οι εικόνες των περιηγητών σε ορισμένες περιπτώσεις μπορούν να βοηθήσουν να διακριθούν κάποιες διαφορές. Η εικόνα του Della Rocca παρέχει ορισμένες πληροφορίες για έναν ενδεχομένως τρόπο δεσίματος όπου το μαντήλι τυλίγεται γύρω από το κεφάλι και στο πίσω μέρος υπάρχει ένα ανασήκωμα χωρίς να γίνεται γνωστό αν είναι ο τρόπος που είναι πιασμένα τα μαλλιά που δημιουργεί αυτόν τον όγκο ή αν υπάρχει κάποιο ειδικό καπέλο που δίνει αυτό το σχήμα στο κεφάλι. Όπως και να έχει η ταύτιση του μαντηλιού μέσα από τις περιγραφές των εγγράφων με το σχήμα της εικόνας είναι δύσκολο να αποσαφηνιστεί ακόμη κι αν υποθέσουμε ότι πράγματι ακολουθεί με ακρίβεια τον τρόπο δεσίματος του μαντηλιού.

Η περιγραφή του χειρουργού και συγγραφέα από την Τήνο Μάρκου Φίλιππου Ζαλλώνη (1782-[:]) σχετικά με τις αριστοκράτισσες και αστές της Τήνου ίσως θα μπορούσε να βοηθήσει να γίνει αντιληπτός και ο τρόπος δεσίματος των μαντηλιών στη Σύρο την ίδια περίοδο:

τύλιγαν το κεφάλι με κόκκινο ή ιώδες βελούδο (ένα πήχη μάκρος και φάρδος ένα πόδι) τον λεγόμενο μαχραμά. Είχε σχήμα κυλινδρικό χωρίς καμμιά ευστάθεια και στερεωνόταν στο μέτωπο μ' ένα πολύχρωμο μαντήλι. Πάνω από το μαχραμά άπλωναν, όταν έβγαιναν από το σπίτι, μεταξωτή μπόλια. Η μια άκρη της μπόλιας έπεφτε στο στήθος και η άλλη στον ώμο.⁴⁴⁶ (Εικόνες 46-48)

Φέσι⁴⁴⁷

Το φέσι, για το οποίο θα γίνει πιο αναλυτική αναφορά σε επόμενο κεφάλαιο, αποτελεί πολύ διαδεδομένο κάλυμμα κεφαλιού τόσο για γυναίκες όσο και για άντρες της εποχής, και εντοπίζεται

⁴⁴⁵ Faroqhi, «Female Costumes in the Late Fifteenth-Century Bursa», ό.π., σ. 86.

⁴⁴⁶ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, 1800-1810, ό.π., σ. 510-511.

⁴⁴⁷ «ένα χρυσό φέσι» (1802), «εξι φεσια ασπρα και κοκίνα» (1796), «τεσερα φεσια» (1798), «ακομα ενα φεσι μαργαριταρενιο κ κοστιζι διακοσια γροσια» (1802), «σεντε φεσια τις κεφαλις χορια τ'αλα καθμερνα» (1807), «τρια φέσια άσπρα κι ένα κοκίνο» (1820), «τρία φέσια άσπρα γινεκία» (1806), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Α'. Διαθήκες, Κώδ. 10, σ. 4, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 39-40, 83, Κώδ. 9, σ. [?], ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Αυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 31, Έγγραφο 17, Φάκ. 37, Έγγραφο 18, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 30.

επίσης από το 1789 έως το 1820. Θα γίνει επίσης αναφορά στις ιδιαίτερες καταγραφές που σχετίζονται και σε χρώματα. Εντοπίζονται φέσια της κεφαλής, φέσια καθημερινά, άσπρα και γυναικεία, άλλα κόκκινα, φέσι χρυσό, ενώ η πιο ιδιαίτερη περιγραφή είναι του 1802 και πρόκειται για φέσι μαργαριταρένιο που κόστιζε διακόσια γρόσια. Φέσι με μαργαριτάρια το οποίο ανήκει στη συλλογή του Μουσείου της Πόλεως του Βουκουρεστίου, εντοπίζεται στην έκδοση Μόδα & πολυτέλεια στη Βλαχία της Ελληνικής Επανάστασης.⁴⁴⁸

Κάλτσες⁴⁴⁹

Οι κάλτσες που καταγράφονται ως «κάλκες», «κάρσες», «κάρκες» αποτελούν ένα βασικό ενδυματολογικό στοιχείο και εντοπίζονται στα έγγραφα όχι στη συχνότητα που πιθανόν αναλογεί στη χρήση τους. Αυτό ίσως να οφειλόταν στο ότι δεν είχαν πολύ μεγάλη αξία για αυτό το λόγο δεν αναφέρονται στα έγγραφα. Σχετικά με τις κάλτσες έγινε αναφορά στο δεύτερο κεφάλαιο και τα πρότυπα ομορφιάς. Στην Κίμωλο οι γυναίκες φορούσαν κάλτσες τη μία πάνω από την άλλη για να φαίνεται το κάτω μέρος του ποδιού ισόπαχο με τη γάμπα.⁴⁵⁰ Η ιδιαίτερα παράξενη αυτή πληροφορία δε φαίνεται παρόλα αυτά να επιβεβαιώνεται μέσα από τα έγγραφα ότι αποτελούσε μία συνήθη πρακτική που ακολουθούσαν γυναίκες στη Σύρο. Αυτό ίσως να συνδέεται και με το ότι το φουστάνι στη Σύρο ειδικά το 18ο λαμβάνοντας υπόψη και το σχέδιο του Della Rocca είναι μακρύ επομένως πιθανότατα δε φαινόταν η γάμπα. Οι κάλτσες που καταγράφονται στα έγγραφα είναι μεταξωτές, και σε μία περίπτωση μαλίτικες δηλαδή μάλινες, ενώ έχουμε αναφορά σε κόκκινες και πράσινες. Αξίζει να σημειωθεί ότι περιηγητές διηγούνταν ότι οι γυναίκες στα νησιά όπως στη Μύκονο έπλεκαν κάλτσες και τις πουλούσαν (Εικόνα 13).⁴⁵¹

Βρακιά⁴⁵²

⁴⁴⁸ Dinu, *Μόδα και Πολυτέλεια στη Βλαχία της Ελληνικής Επανάστασης*, ό.π., σ. 36.

⁴⁴⁹ «τεσερα ζεβγάρια καρσες μεταξοτές» (1796), «οκτο ζεβγαρια καρσες ... το ενα ζεβγαρι μεταξοτες» (1798), «εκτό ζεβγάρια κάλκες ... ενα ζεβγάρι μεταξοτό» (1797), «πέντε ζευγάρια κάρσες μεταξωτές ... και οκτώ ζευγάρια» (1806), «2 ζευγάρια κάρσες πράσινες κ κόκκινες» (1808), «1 ζεβγάρι κάρκες μαλίτικες» (1795[;]), «διο ζεβγάρια κάρκες» (1820), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 39-40, 86-88, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 26, Έγγραφο 4, Φάκ. 30, Έγγραφο 25, Φάκ. 31, Έγγραφο 34, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 61, Φάκ. 6, Έγγραφο 19.

⁴⁵⁰ Charles-Marie d'Irumberry, *Voyage à Constantinople, en Italie, et aux îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie*, Παρίσι, De l'Imprimerie de Capelet, χ.χ., σ. 239.

⁴⁵¹ Δημήτρης Δημητρώπουλος, *Η Μύκονος τον 17ο Αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1997, σ. 209· Joseph Pitton de Tournefort, *Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του αρχιπελάγους, 1700-1702*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003, σ. 313-317.

⁴⁵² Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, ό.π., σ. 382: «Βλ. Κριαράς Λεξ. Δ', 1975, λ. βρακοζώνι, το (βρακί+ζώνη). 5οπιαβΓ3 Α. Θησ. λ. βρακοζώνη, η: il cinto delle Braghese. Ερωτόκριτος Γλωσσάριον 1989, λ. βρακοζώνιν, το. Παροιμιώδεις οι φράσεις: «'Ακόμη εν εξέρει νά δήση τό βρακοζώνιν του», για άτομο άπειρο, και «κωλοσύρνει τα βρακοζώνια του», για πρόκληση έριδας». Ιακώβου-Οικονόμου, «Πέντε μικρασιατικά προικοσύμφωνα του ΙΘ' αιώνα», ό.π., σ. 158-159:

Στα έγγραφα αναφέρονται οι λέξεις βρακί, βρακιά καθόλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται εδώ. Πρόκειται για εσώρουχα που ήταν αντρικά και γυναικεία και κάλυπταν τα πόδια. Αντίστοιχα εσώρουχα εντοπίζονται στην Κύπρο την ίδια περίοδο.⁴⁵³ Στη Σύρο φαίνεται να φοριέται εσωτερικά από κάποιο φουστάνι καθώς απαντάται σε έγγραφα που αναφέρονται και φουστάνια. Ενδεικτικά αναφέρω «αφινι κ της Μαργαρίτας το άλο φουστανακι της σιχορεμένης της αδελφίς της Μαρίας κ ένα μποζά κ ενα βρακί κενούριο».⁴⁵⁴ Επιπλέον υπήρχαν και κάποια βρακιά που σε ορισμένες περιπτώσεις επειδή στα ίδια έγγραφα αναφέρονται και αντρικά και γυναικεία ενδύματα αν δεν έχει τον προσδιορισμό αντρικό ή γυναικείο δεν είναι σαφής ο διαχωρισμός. Υπάρχουν βρακιά κι εδώ λοιπόν «γινεκία», «άραφτα», «από πουγάσι/μπουγάσι», «από κιτάνι», ενώ καταγράφονται και «βρακοζώνες κεντιστές», μάλλον εννοείται ότι είναι κεντημένες.⁴⁵⁵ Η βρακοζώνα αν λάβουμε υπόψη τις πληροφορίες για την Κύπρο του 18ου αποτελεί ζώνη που στερεώνει το βρακί.⁴⁵⁶

*Σαλβάρι*⁴⁵⁷

Το σαλβάρι απαπαντάται σπάνια στα έγγραφα και κυρίως αναφέρεται σε αντρικά ενδύματα. Ενώ υπάρχει και ένα προικοσύμφωνο στο οποίο καταγράφονται και αντρικά και γυναικεία ενδύματα στο οποίο υπάρχει μία περιγραφή για ένα σαλβάρι προυζούκι. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι ακόμη και στην περίπτωση που πρόκειται για γυναικείο ένδυμα στο έγγραφο, στην Άνω Σύρο δεν καταγράφεται συχνά και φαίνεται να μην ήταν διαδεδομένο ένδυμα παρόλο που το φορούσαν γυναίκες διαφόρων περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Φαίνεται λοιπόν ότι το φουστάνι ήταν το επικρατέστερο ενδυματολογικό στοιχείο χωρίς να συνδυάζεται με κάποιο είδους βράκας ή σαλβαριού, παρά μόνο ίσως με κάποιο εσώρουχο είτε βρακί είτε μεσοφούστανο.

*Υποδήματα*⁴⁵⁸

«βρακί (το) ... (βρακιά) [μσν. βρακίν, υποκορ. του βράκα] αντρικό και γυναικείο πλατύ ένδυμα που καλύπτει εξωτερικά το κάτω μέρος του σώματος και τα πόδια, ά. βράκα».

⁴⁵³ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, ό.π., σ. 73.

⁴⁵⁴ «αφινι κ της Μαργαρίτας το άλο φουστανακι της σιχορεμένης της αδελφίς της Μαρίας κ ένα μποζά κ ενα βρακί κενούριο» (1815), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Α΄. Διαθήκες, Φάκ. 12, Έγγραφο 45.

⁴⁵⁵ «ενα βρακί κενούριο» (1815), «τρεις κεβρεδες κεντιστι» (1814), «διο βρακια αραφτα γινεκια» (1795), «διο βρακοζόνες κεντιστές ... ενα βρακι ... κ ενα πουγασι βρακί» (1800), «εξε βρακιά το ενα κιτιανι» (1803), «μια βρακοζωνα κεντιστι» (1804), «ενα βρακι γινεκιο σταντρακονιο» (1804), «μια βρακοζωνα κεντιστο» (1806), «εφτά βρακιά γινεκία (1808), «ένα καζάκι καλοκερνό κ ενα βρακί μπουγάσι» (1815), «ένα βρακί πουγάσι» (1820), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Α΄. Διαθήκες, Φάκ. 12, Έγγραφο 45, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 35, Έγγραφο 14, Γ΄. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 58, Φάκ. 5, Έγγραφο 3, 13, 18, 20, 30, 41, Φάκ. 6, Έγγραφο 9, 19.

⁴⁵⁶ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, ό.π., σ. 73.

⁴⁵⁷ «ενα πουκάμισο γινεκείο προυσουκι σαλβάρνι» (1795), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 24, Έγγραφο 8.

⁴⁵⁸ «ενα ζεβγάρι κουνούρες καλές» (1796), «πεντε ζεβγαρια κουντουρες» (1798), «διο ζεβγαρια κουντουρες κενουριες» (1798), «δύο ζεβγάρια μεστιά παπούτζια ... ένα ζεβγάρι κουντούρες» (1795-1796), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό

Σχετικά με τα υποδήματα δεν υπάρχουν πολλές αναφορές ωστόσο αυτό που φαίνεται να φοριέται σύμφωνα με τις ελάχιστες πληροφορίες που υπάρχουν είναι οι κουντούρες, κουντούρες καλές και κουντούρες καινούριες. Οι κουντούρες ήταν παπούτσια από ύφασμα ή δέρμα με χαμηλό τακούνι. Υπάρχει δείγμα του 18ου από την Αμοργό στο Ιστορικό μουσείο. Οι κουντούρες της Αμοργού είναι κλειστές στο μπροστινό μέρος ενώ στο πίσω μέρος είναι ανοιχτές.⁴⁵⁹ Κουντούρες αναφέρονται ακόμη και στο Αρχείο Κοινότητας Ύδρας, όπου το 1819 ορίζονται οι τιμές για τις κουντούρες και παράλληλα αναφέρονται τα χαρακτηριστικά τους την εποχή εκείνη.⁴⁶⁰ Συγκεκριμένα αναφέρονται κουντούρες κόκκινες, άσπρες, κίτρινες και βελούδινες. Φαίνεται πως το συγκεκριμένο είδος παπουτσιού μοιάζει με τις παντόφλες που ονομάζονται *terlik slippers* σύμφωνα με τον κατάλογο του μουσείου Sadberk Hanım της Κωνσταντινούπολης.⁴⁶¹ Το μουσείο στη συλλογή του διαθέτει τέτοιου είδους παπούτσια του 19ου αιώνα σε πολλές παραλλαγές, άλλες κουντούρες με μικρό τακούνι και άλλες χωρίς.

Η μόδα αυτή φαίνεται να ήταν προσφιλής και να επηρέασε, στο βαθμό που αυτό είναι εφικτό να αναγνωριστεί, μέσα από τα έγγραφα και τη μόδα των γυναικών της Άνω Σύρου, πληροφορία που φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από το χαρακτηριστικό του Della Rocca. Οι κουντούρες, ή kundura στα τουρκικά, φοριούνταν κατά τον 16ο αιώνα από τις μουσουλμάνες γυναίκες. Αρχικά και σύμφωνα με διάταγμα του σουλτάνου Σελίμ Β΄ δεν επιτρεπόταν στις μη μουσουλμάνες να τις φορούν. Λίγες ημέρες αργότερα, μόλις δκεπέντε, ένα δεύτερο διάταγμα επεξηγούσε ότι εφόσον οι μη μουσουλμάνες γυναίκες περιφρόνησαν τις απαγορεύσεις των προηγούμενων φερμανιών, αυξάνονταν οι τιμές τόσο ώστε να καταστούν απαγορευτικές για την αγορά τους.⁴⁶² Παρόλο που το συγκεκριμένο παράδειγμα αφορά σε προηγούμενη περίοδο είναι ενδεικτικό ότι δεν τηρούνταν πάντα τα διατάγματα και παρατηρείται μίμηση των ανώτερων στρωμάτων και πιο προνομιούχων από τα κατώτερα στρώματα. Τέτοιο είδος παπουτσιού παρατηρείται και σε σωζόμενα δείγματα στη Βενετία (Εικόνες 51-52).⁴⁶³

Στην Άνω Σύρο υπάρχει ακόμη και μία αναφορά σε «μεστιά παπούτζια» που στα τουρκικά ονομάζονται mest ή edik ή cedik⁴⁶⁴ και είναι μπότες από μαλακό δέρμα που φοριούνται εντός του σπιτιού ή δερμάτινα σοσόνια έως τον αστράγαλο,⁴⁶⁵ που φορούσαν μέσα από χοντρότερα παπούτσια.

Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β΄. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 39-40, 86-88, 92, II. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 25, Έγγραφο 9.

⁴⁵⁹ Μινώτου – Γαγγάδη – Φακατσέλη – Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές*, ό.π., σ. 267, 20-21.

⁴⁶⁰ *Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, επιμ. Αντώνιος Λιγνός, τ. ΣΤ΄, 1818-1821, Πειραιάς, Τύποις εφημ. «Σφαίρας», 1925, σ. 244.

⁴⁶¹ Lale Görünür, *Pabuç Shoes: From the Sadberk Hanım Museum Collection*, Sadberk Hanım Müzesi, Κωνσταντινούπολη 2014, σ. 19-22.

⁴⁶² Στο ίδιο, σ. 19-22.

⁴⁶³ Butazzi κ.ά., *I mestieri della moda a Venezia*, ό.π., σ. 90, 94.

⁴⁶⁴ Görünür, *Pabuç Shoes*, ό.π., σ. 19-22.

⁴⁶⁵ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, ό.π., σ. 437.

Τα κοσμήματα που καταγράφονται στα έγγραφα είναι σκουλαρίκια, δαχτυλίδια, διάφοροι τύποι περιλαίμιων, βραχιόλια, κουμπιά και ορισμένες πολύ ιδιαίτερες περιγραφές. Πιο αναλυτικά εντοπίζονται σκουλαρίκια μαλαματένια, ασημένια, ασιμένια μαλαμοκαπνισμένα δηλαδή επιχρυσωμένα, μικρά και μεγάλα μαλαματένια, μαλαματένια φαναροτά τα οποία κόστιζαν πενήντα γρόσια, διαμαντένια, μαλαματένια σκουλαρίκια με το μαργαριτάρι που κόστιζαν 30 γρόσια.⁴⁶⁶ Ακόμη παρατηρείται μία περιγραφή λίγο πιο επεξηγηματική όπου περιγράφεται ένα ζευγάρι σκουλαρίκια φαναρετά μαλαματένια με το μαργαριτάρι από κάτω και πέτρα. Το μουσείο Μπενάκη διαθέτει στη συλλογή του ένα ζευγάρι σκουλαρίκια περίτεχνα χρυσά με μαργαριτάρι και σμάλτο, ύψους 8 εκατοστών που προέρχονται από τις Κυκλάδες ή τα Δωδεκάνησα του 18ου αιώνα (Εικόνα 53).⁴⁶⁷ Δεν είναι γνωστό αν πράγματι υπήρχαν αντίστοιχα σκουλαρίκια στη Σύρο αλλά μπορούμε μία υπόθεση θα ήταν να υπήρχαν αφού αναφέρονται κοινά υλικά όπως χρυσός και μαργαριτάρι.

Στα έγγραφα παρατηρούνται είδη δαχτυλιδιών. Δαχτυλίδι καλό, μεγάλο, ασιμένια, μαλαματένια, μαλαματένια με κόκκινη πέτρα, δαχτυλίδι μαλαματένιο με πέτρα του με διαμαντάκια, δαχτυλίδια διαμαντένια κι ένα σμαράγδι, σμαράγδι με διαμαντάκια, δαχτυλίδι «με ροσπί» πέτρα στη μέση και διαμαντάκια στις άκρες το 1807, δαχτυλίδι μαλαματένιο με πέτρα ρουμπίνι στη μέση, δαχτυλίδια με τις πέτρες ή πετραδάκια, δαχτυλίδι μαλαματένιο με διαμαντάκι πέτρα.⁴⁶⁸ Οι περιγραφές των δαχτυλιδιών για τον τρόπο που είναι τοποθετημένες οι πέτρες θα μπορούσαν να σχηματίσουν μία μικρή εικόνα για το πώς έμοιαζαν τα δαχτυλίδια της περιόδου. Καταγράφεται ακόμη δαχτυλίδι βούλα είκοσι δύο γρόσια και βουλοτύρια ασημένια, μαλαματένια και μαλαμοκαπνισμένα. Το βουλοτίρι δεν είναι βέβαιο αν σε όλες τις περιπτώσεις είναι δαχτυλίδι ωστόσο υπάρχουν αναφορές στα έγγραφα όπου διατυπώνεται ότι είναι είδος δαχτυλιδιού, κάτι αντίστοιχο ισχύει και για τη βεριέτα. Οι βεριέτες⁴⁶⁹ ήταν δαχτυλίδια ασημένια, μαλαματένια, ενώ

⁴⁶⁶ «ενα ζεβγαρι σκολαρίκια μαλαματενια με το μαργαριταρι τριαντα γροσια» (1798), «ένα ζεβγάρι σκολαρίκια φαναρέτα μαλαματένια με το μαργαριτάρι αποκάτο κ πέτρα» (1805), «σκολαρίκια μεγάλα ασιμένια μαλατοκαπνισμένα» (1790), «ενα ζεβγάρι σκολαρίκια μαλαματένια» (1791), «ένα ζεβγάρι σκολαρίκια μαλαματένια φαναροτά[?] πενήντα γρόσια» (1803), «ένα ζεβγάρι σκολαρίκια διαμαντένια» (1818), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 86-88, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Α'. Διαθήκες, Φάκ. 10, Έγγραφο 26, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 22, Έγγραφο 15, Φάκ. 23, Έγγραφο 9, Φάκ. 29, Έγγραφο 13, Φάκ. 36, Έγγραφο 28.

⁴⁶⁷ Τάσος Σακελλαρόπουλος – Μαρία Δημητριάδου (επιμ.), *1821 Πριν και Μετά*, Μουσείο Μπενάκη – Τράπεζα της Ελλάδος – Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος – Alpha Bank, Αθήνα 2021, σ. 155.

⁴⁶⁸ «δαχτυλίδια διαμαντενια κ ενα σμαράγδι» (1805), «διο δαχτυλιδια μαλαματενια με τα πετραδια» (1806), «ενα δαχτυλιδι μαλαματενιο με πετρες ... κ μια βεριετα» (1809), «ενα δαχτυλιδι μαλαματενιο η πετραντου ρουμπη κ εκ ταις παντες διαμαντακια» (1790), «τρια κοματια δαχτυλιδι το ενα βουλοτιρι μαλαματενια» (1792), «ενα δαχτυλιδι μαλαματενιο με διαμαντακι πετρα» (1793), «ενα δαχτυλιδι μαλαματενιο με διαμαντακι πετρα» (1793), «ενα δαχτυλιδι με την κόκκινην πέτραν» (1800), «ένα δαχτυλίδι μαλαματένιο βούλα είκοσι δύο γρόσια» (1803), «ένα δαχτυλίδι μαλαματένια με τρία πετραδάκια» (1804), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 10, σ. 8, 20, 111 [?], Κώδ. 13, σ. 25, 39, 45-46, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 28, Έγγραφο 13, Φάκ. 29, Έγγραφο 13, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 23.

⁴⁶⁹ «ενα βουλοτιρι μαλαμα ... τεσερα δαχτυλιδια μαλαμα ... μια βεριετα σπασμενι μαλαμα ... ακομα μιαν αλι μαλαμα» (1798), «κ μια βεριετα μαλαματενια» (1814), «μια βεριέτα ασιμενια» (1806), «βεριέτες μαλαματένιες κ μια με καρδουλάκια» (1818), «μια βεριέτα με ένα πετραδάκι πράσινο» (1820), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 98-99, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 35, Έγγραφο 14, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 30, Φάκ. 6, Έγγραφο 13, 19.

παρατηρείται και μία σπασμένη βεριέτα χρυσή που προφανώς λόγω της αξίας της μεταβιβάζεται στο προικοσύμφωνο. Καταγράφεται ακόμη βεριέτα με ένα πετραδάκι πράσινο ενώ η πιο ιδιαίτερη είναι μία βεργιέτα χρυσή με καρδουλάκια, πιθανόν μικρές καρδιές.

Καρδιές αναφέρονται επίσης ασιμένιες, μαλαματένιες, καρδιά διαμαντένια και υπάρχει και μία περιγραφή για ένα «ενα καρδουλάκι μαλαματένιο με τις πετρες τες κοκινες».⁴⁷⁰ Τη Γεωργιανή περίοδο (Georgian Era) στη βρετανική ιστορία (1714-1830), το σύμβολο της καρδιάς στα κοσμήματα ήταν δημοφιλές ως έκφραση αγάπης στην Ευρώπη και υπήρχαν διάφορα σχέδια με καρδιές φλεγόμενες, δίδυμες, με κορώνες και πολλές άλλες. Υπήρχε ακόμη και ένα άλλο είδος καρδιάς που ήταν περιτριγυρισμένο με πέτρες που όταν το δώριζαν σε μία γυναίκα ήταν για να εκφράσουν θαυμασμό για την ομορφιά της.⁴⁷¹ Δεν είναι σαφές αν η καρδιά που εντοπίζεται στη Σύρο φοριόταν με κάποια αλυσίδα, ωστόσο είναι πιθανό, όπως φοριόταν αντίστοιχα και ο σταυρός. Παρόλο που δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί από τις πηγές είναι πιθανό τα κοσμήματα σε σχήμα καρδιάς και στην Άνω Σύρο να αποτελούσαν έκφραση αγάπης.

Η Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου αναφέρει, σχετικά με τη Λάρνακα, πως υπάρχει μια σειρά από κοσμήματα των οποίων η χρήση δεν προσδιορίζεται και στα οποία υπήρχαν καρδιές και λουλούδια, όπως και στην Άνω Σύρο. Ωστόσο στην Άνω Σύρο αναφέρεται «ενα λουλούδι μαλαματένιο του κεφαλιού σμάλτο», γεγονός που ίσως μας δίνει μία πληροφορία για τη χρήση των λουλουδιών που καταγράφονται κι άλλες φορές και είναι διαμαντένια ή μαλαματένια. Ο Castellan, το 1797, περιγράφει μια πριγκίπισσα από το Φανάρι της Κωνσταντινούπολης, που είχε πάνω στο φέσι της διάφορα διαμαντια και πετράδια που έμοιαζαν με λουλούδια ή πεταλούδες.⁴⁷² Μια περιγραφή κοσμημάτων που απαντάται στα έγγραφα προξενεί ιδιαίτερη εντύπωση, πρόκειται για «μια χίνα με εφτά διαμάντια κ εφτά ρουπίνια επάνο». Η χίνα εδώ μάλλον αποτελεί ένα πιο περίπλοκο σχήμα αλλά ανήκει στην κατηγορία με τα κοσμήματα με πέτρες όπως τα λουλούδια και οι καρδιές της Γεωργιανής περιόδου (Εικόνες 54-55).

Ο σταυρός είναι ένα κόσμημα που αναφέρεται στα έγγραφα ως χρυσός, με πέτρες ή πετραδάκια, με διαμάντια.⁴⁷³ Η Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, στην εκτενή της μελέτη για τα

⁴⁷⁰ «διο καρδιες» (1798), «διο καρδιές κ μια διαμαντένια κ τα αλλα ασιμενια» (1803), «ενα λουλουδάκι διαμαντενιο ... μια καρδιά μαλαματενια» (1805), «μια καρδιά μαλαματενια» (1806), «1 καρδιά ασιμένια» (1791), «μια χίνα με εφτά διαμάντια κ εφτά ρουπίνια επάνο» (1796), «ενα λουλούδι μαλαματένιο του κεφαλιού σμάλτο» (1801-1820), «Κ ενα λουλουδάκι διαμαντένιο ... κ μια καρδιά μαλαματένια» (1805), «μια καρφικια μαλαματενια» (1809), «ενα καρδουλάκι μαλαματένιο με τις πετρες τες κοκινες» (1806), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 98-99, Κώδ. 9, σ. 67, Κώδ. 10, σ. 8, 20, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Αυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 23, Έγγραφο 7, Φάκ. 24, Έγγραφο 23, Φάκ. 28, Έγγραφο 7(β αριθμηση), Φάκ. 30, Έγγραφο 10, Φάκ. 32, Έγγραφο 20 ή 21, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 30.

⁴⁷¹ Ginny Redington Dawes – Olivia Collings, *Georgian Jewellery 1714-1830*, Antique Collectors' Club, 2007, 136.

⁴⁷² Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, ό.π., σ. 671-672.

⁴⁷³ «μ'ενα σταβρον μασσουρι τον μαλαματικον με τον φιονκο όπου τα ειχαν απο τον κυριν της» (1805), «δίο σταβροί / ένα μαλαματένιο κ ενα πριλιαντενιο» (1808), «δίο σταβροί, ένα μαλαματένιο κ ένα πριλιαντένιο» (1815), «ενα σταβρο μαλαματενιο με τα πετραδακια» (1802), «ένα κορδόνι μαλαματένια με τον σταβρό μα ο σταβρός δεν είνε ολος μαλαμα» (1798), «διο σταβρι αγιοναριτικι» (1801 ή 1808[;]), «ένα σταβρουδάκι μαλαματένιο κι ενα αγιονορίτικο ασιμοδεμένο» (1806), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Α'. Διαθήκες, Κώδ. 7, σ. 3, Κώδ. 11, σ. 11, Κώδ. 12, σ. [?], ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Αυτά Έγγραφα, Α'. Διαθήκες, Φάκ.6, Έγγραφο 221, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 67, Φάκ. 5, Έγγραφο 21, 30.

κοσμήματα του 18ου αιώνα στην Κύπρο, αναφέρει ότι κειμήλια από το Άγιο Όρος υπήρχαν εκείνη την περίοδο. Ακόμη στα έγγραφα της Άνω Σύρου εντοπίζεται «ένα σταβρον μασσουρι τον μαλαματικον με τον φιονκο». Τα σύμβολα του σταυρού ή του φιόγκου έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον πως εμφανίζονται στα κοσμήματα της περιόδου. Αρκετά κοινά στοιχεία εντοπίζει η Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου και στη Λάρνακα του 18ου αιώνα. Ο φιόγκος είναι ένα σύμβολο, λοιπόν, που εντοπίζεται την ίδια περίοδο σε σκουλαρίκια. Τέτοιο είδος σκουλαρικιού με φιόγκο είναι αυτό που αναφέρθηκε και προηγουμένως από το Μουσείο Μπενάκη. Μία υπόθεση θα ήταν ο σταυρός μασούρι εδώ να σήμαινε κάποιο σταυρό μέσα σε κύκλο/κύλινδρο που αναφέρεται ως μασούρι. Ακόμη υπάρχει και μία αναφορά όπου περιγράφεται ότι ο σταυρός δεν είναι όλος χρυσός.⁴⁷⁴

Τέλος, σε inventario του 1820 εντοπίζεται ένα «φιλακτό» του οποίου δεν διευκρινίζεται το σχήμα ή κάποια άλλη λεπτομέρεια, αλλά έχει ιδιαίτερη αξία γιατί συνδέεται με «μαγικές» λειτουργίες που προσδίδονται σε κοσμήματα ώστε να προστατεύουν τον άνθρωπο που τα φοράει.⁴⁷⁵ Με αντίστοιχο τρόπο λειτουργούν και άλλα κοσμήματα, όπως ο σταυρός, που συνδέεται με τη χριστιανική πίστη.

Η ασημένια καρφίτσα και η μαλαματένια με το μαργαριτάρι δεν αναφέρονται παρά σπάνια στα έγγραφα και από τη συγκεκριμένη περιγραφή δεν δύναται να εντοπιστούν περισσότερες πληροφορίες.⁴⁷⁶ Στα έγγραφα, ακόμη, καταγράφονται περιδέραια όπως κορδόνια μαλαματένια με μια τούμπλα (δηλ. αυστριακό νόμισμα).⁴⁷⁷ Αντίστοιχα περιγράφεται και άλλος λαιμός ποτόνι με ένα φλουρί βενετικό, καταγράφεται και «αλισίδα ασιμένα με κοσταντινάτο» ή σε άλλο έγγραφο κορδονάκι μαλαματένιο με τέσσερα φλουριά. Η χρήση των νομισμάτων σε αλυσίδες φαίνεται ότι ήταν συνήθεια των κατοίκων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τα μποτόνια είναι χάντρες σφαιρικές από σύρμα πολύ δημοφιλείς στα νησιά του Αιγαίου.⁴⁷⁸ Ακόμη αναφέρονται λαιμοί από μαργαριτάρι πολύ συχνά ή απλώς λαιμοί και αλυσίδες ασιμένιες, λαιμό από πετονιά χρυσή με ένα κόρφι και μαργαριτάρι.⁴⁷⁹ Ακόμη εντοπίζεται αλυσίδα που είναι η μισή μάλαμα και η μισή ασημί και ένα άλλο κορδόνι με μαλαματένιο σταυρό,⁴⁸⁰ ενώ αναφέρεται και μία μαλαμοκαπνισμένη, δηλαδή ασημένια επιχρυσωμένη.⁴⁸¹

⁴⁷⁴ Σχετικά με την έρευνα της Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου για την Κύπρο του 18ου αιώνα βλ. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, ό.π., σ. 220, 210.

⁴⁷⁵ «ένα φιλακτό» (1820), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 19· Susan M. Pearce – Λία Γυιόκα (επιμ.), *Μουσεία αντικείμενα και συλλογές*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2002, σ. 50.

⁴⁷⁶ «μια καρφικια ασιμενια» (1798), «μια καρφικια μαλαματένια με το μαργαριτάρι» (1820), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 98-99, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 38, Έγγραφο 34.

⁴⁷⁷ Peter Mackridge, *Γλωσσάρια και λεξιλογικές παρατηρήσεις σε φαναριώτικα κείμενα 1750-1800: Συμβολή στην ελληνική λεξικογραφία*, Οξφόρδη 2020 [αναθεωρημένη έκδ.], σ. 146.

⁴⁷⁸ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, ό.π., σ. 218.

⁴⁷⁹ «ένα λεμό πετονιά μενα κολφι μαλαματένιο με το μαργαριτάρι» (1803), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 29, Έγγραφο 12.

⁴⁸⁰ (1795), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 35-36.

⁴⁸¹ «και τα επιλπα όπου εχι μια αλισίδα η μισι μαλαμα η μισι ασιμι» (1795), «μιαν αλισίδα ασιμενια ... ενα κορδονάκι μαλαματενιο με τεσερα φλουριά» (1797), «μια αλισίδα ασιμενια» (1798), «μιαν αλισίδα ασιμενια κ ενα κοσταντινατο» (1790), «ένα κορδόνι μαλαματένιο με μια τουμπλα» (1789), «διο λεμό ποτόνια καθε λεμός με ένα φλουρί βενετικο» (1790), «κι μιαν

Τα κουμπιά φαίνεται να έχουν μία αξία την εποχή εκείνη καθώς καταγράφονται στα έγγραφα συχνά ως ασημένια όσον αφορά το υλικό και φαναροτά ως προς το σχήμα, δηλαδή σε σχήμα φαναριού.⁴⁸² Το κουμπί φαίνεται να είναι διαδεδομένο τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τα κουμπιά που καταγράφονται στην Άνω Σύρο δεν φαίνεται να έχουν κάποια πολύ μεγάλη αξία. Υπάρχουν παραδείγματα, όπως του σουλτάνου Μουράτ Γ' (16ος αι.), που είχε κουμπιά από πολύτιμους λίθους στο πανωφόρι του, ή του σουλτάνου Ιμπραήμ (17ος αι.), που είχε κουμπιά διαμαντένια· κάτι αντίστοιχο συναντάται να φοράει μια πλούσια γυναίκα στη Μάνη στα τέλη του 18ου αιώνα, σύμφωνα με την περιγραφή του John Bacon Sawrey Morritt (1772-1843).⁴⁸³ Ωστόσο στην Άνω Σύρο την περίοδο εκείνη δεν φαίνεται να έχει επικρατήσει κάποια αντίστοιχη μόδα. Δεν είναι σαφές τι σημαίνει η λέξη «φαναροτό» και αν σχετίζεται με το σχήμα του κουμπιού ή την προέλευσή του.

Τα βραχιόλια, σύμφωνα με τις ελάχιστες πληροφορίες που καταγράφονται στα έγγραφα, είναι μαλαματένια, αναφέρονται πάντοτε στον πληθυντικό αριθμό και κατά κύριο λόγο ως ζευγάρια.⁴⁸⁴ Αυτό θα μπορούσε να σημαίνει ότι φοριέται ένα βραχιόλι σε κάθε χέρι. Σε μία άλλη περιγραφή του 1800 ένα ζεβγάρι βραχιόλια μαλαματένια κοστίζει τριακόσια γρόσια. Εντοπίζονται ακόμη ρολόγια, ρολόγια τσέπης ασημένια ή μαλαματένιο και ενώ συνήθως δεν διευκρινίζεται αν πρόκειται για γυναικεία ή αντρικά υπάρχει και μία αναφορά που περιγράφει ότι το ρολόι ανήκει σε κάποια γυναίκα. Υπάρχει και η περιγραφή για μια χρυσή αλυσίδα για το ρολόι ενώ το 1809 περιγράφεται μία αλυσίδα ρολογιού μεταξωτή.⁴⁸⁵ Σε έγγραφο της Άνω Σύρου αναφέρονται κάποιες πληροφορίες σχετικά με τα ρολόγια της εποχής που παρόλο που πρόκειται για αντρικά δεν είναι γνωστό αν είχαν κάποια κοινά στοιχεία με τα αντίστοιχα γυναικεία.⁴⁸⁶ Αναφέρει χαρακτηριστικά: «1 ρολόγι της ζεπς τουμπακι με τιν αλισίδα του». Επομένως, από τη συγκεκριμένη φράση θα μπορούσε να προκύπτει ότι η αλυσίδα που αναφέρεται προηγουμένως αφορά σε ρολόι τσέπης. Ένα

αλισίδα μαλαμοκαπισμένη» (1801-1820), «ένα λεμό πετονιά μενα κολφι μαλαματένιο με το μαργαριτάρι» (1803), «1 λεμοδετι πετονια μαλαματενια» (1806), «ένα κορδόνι με το σταυρό κ με την τουτίλα» (1808), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 35-36, 64, 88, Κώδ. 13, σ. 23, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 21, Έγγραφο 19, Φάκ. 22, Έγγραφο 24, Φάκ. 28, Έγγραφο 7 (β' αρίθμηση), Φάκ. 29, Έγγραφο 12, Φάκ. 30, Έγγραφο 17, Φάκ. 31, Έγγραφο 40.

⁴⁸² Λούλα Παπαμανώλη, *Το παραδοσιακό κόσμημα στα Δωδεκάνησα*, Αθήνα 1986, σ. 44.

⁴⁸³ Faroghi, «Introduction», *ό.π.*, σ. 45: «a portrait of Sultan Murad III (r. 1574-1595), that admittedly dates from a somewhat later period, is striking in both cases, the coats sported of sultans consisting of jeweled buttons that fitted into slings made of braid and sewn on to the body of the coat» Tezcan, «Furs and Skins Owned by the Sultans», *ό.π.*, σ. 72. *The Letters of John B. S. Morritt of Rokeby: Descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in the Years 1794-1796*, επιμ.: George Eden Marindin, Λονδίνο, J. Murray, 1914, σ. 201-202.

⁴⁸⁴ «ένα ζεβγάρι βραχιολια μαλαματενια όπου εκοστισαν γροσια τριακοσια σαραντα εφτα» (1800), «ένα ζευγάρι βραχιόλια μαλαματενια» (1806), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 118, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 30, Έγγραφο 19.

⁴⁸⁵ «ένα καστινάκι εις το οποίο είνε μέσα τα βραχιόλια της κ το ρολόγι της», (1800-1820), «Ένα ρολόγι μαλαματένιο», (1816), «ένα ορολογη της τζέπης ασιμενιο», (1820), «μία αλισίδα του ρολογιού χρυσάφι», (1806), «μια αλισίδα του ρολογιού μεταξωτή», (1809), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 28, Έγγραφο 2(β' αρίθμηση), Φάκ. 37, Έγγραφο 4, Φάκ. 38, Έγγραφο 51, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 30, 48.

⁴⁸⁶ «1 ρολογάκι καλαμιτά ... 1 τουφέκι μονο πακκουλο σπανιολικο ... 1 ρολόγι της ζέπς ρεπετικιονε ... 1 δαχτυλιδι μαλαματενιο αντίκα ... 1 ρολόγι της ζεπς τουμπακι με τιν αλισίδα του ... 1 ρολογάκι προυζίτικο τι ταβολίνου ... 1 ταπακέρα μάβρι ταρταρούγα ... 1 αλι ταπακέρα μικρί κοκινι ... 1 θικι του ρολογιού ταρταρούγα» (1806), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 5, Έγγραφο 31.

άλλο ενδιαφέρον στοιχείο αναφέρεται στο ίδιο έγγραφο όπου καταγράφεται μια θήκη ρολογιού και μάλιστα από ταρταρούγα. Δείγματα ρολογιών τσέπης όπως και ωρολογοθήκες των τελών του 18ου και αρχών του 19ου αιώνα σώζονται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.⁴⁸⁷ Ενδεικτικά αναφέρουμε, σχετικά με τα ρολόγια, ότι το 1804 ο Mac Gill περιγράφει ότι στην Κωνσταντινούπολη και την οθωμανική Ανατολή είχαν επικρατήσει οι ωρολογοποιοί από τη Γενεύη ενώ τα αγγλικά ρολόγια κόστιζαν 110 με 120 πιάστρα.⁴⁸⁸ Υπάρχει ακόμη μία αναφορά σε τεγρεμέδες· πρόκειται για κόσμημα που σήμαινε κρίκος.⁴⁸⁹

Τέλος, στα έγγραφα απαντώνται και κάποια άλλα αντικείμενα όπως «δίο ομπρέλες παλιές» και καστινάκι πιθανόν κάποιο είδος κουτιού ή κοσμηματοθήκης.⁴⁹⁰ Αναφέρονται ακόμη παούλο, σεντούκι πολιτικό, «βενετικά καριδιές» ενώ στο ίδιο έγγραφο αναφέρεται παράλληλα και σεντούκι πολιτικό. Καταγράφονται σεντούκια καρυδένια, πανέρια των ρούχων και το 1800 υπάρχει μία αναφορά σε «γουαρδαρόπα» δηλαδή ντουλάπα (ιταλικά: *gardaroba*). Υπάρχουν ακόμη αναφορές σε σκάφες που έπλεναν τα ρούχα τους (καθόλη τη διάρκεια των ετών από το 1789-1820).

Χρωματική παλέτα, τα μουντά χρώματα και η μαύρη βαφή

Η χρωματική παλέτα που διαμορφώνεται μέσα από τα γυναικεία ενδύματα και τα κοσμήματα αποτελείται από άσπρο, μαύρο, μελιτζανί, μαβί, κίτρινο, ροζ, κόκκινο, φουρφουρένιο (πορφυρό), ρουμπίνι, πορτοκαλί (πορτομαλιά), πράσινο, χρυσό, ασήμι, σμαραγδί. Σχετικά με τα χρώματα, σε μια διαθήκη του 1815 από την Άνω Σύρο, καταγράφεται το εξής: «αφινι της κορις της της Κατερίνας τα μουντά της ρούχα».⁴⁹¹ Εφόσον πρόκειται για διαθήκη και για ρούχα της μητέρας αφορά ενδύματα παλαιότερης μόδας. Επιπλέον, όσον αφορά τον προσδιορισμό «μουντά», αν ληφθεί υπόψη ότι οι αποχρώσεις των χρωμάτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία συνιστούσαν στοιχείο κοινωνικής διάκρισης, με τις πιο θαμπές να προορίζονται για τα στρώματα με τη μικρότερη αγοραστική δύναμη,⁴⁹² φαίνεται πως η Κατερίνα και η μητέρα της μάλλον δεν ανήκαν σε ανώτερα κοινωνικά στρώματα της Άνω Σύρου. Ωστόσο, από την παρατήρηση της Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister για την αλληλογραφία γυναικών των ανώτερων στρωμάτων της

⁴⁸⁷ Φωτογραφίες που έχω τραβήξει το 2019 στη μόνιμη συλλογή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου.

⁴⁸⁸ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, 1800-1810, ό.π., σ. 232.

⁴⁸⁹ ντεγρεμές = κρίκος (τουρκ. *Degrimi*), Βαγιακάκος, *Συμβολή*, ό.π., σ. 37.

⁴⁹⁰ «μια γαρδαρόπα» (1795), «μια γουαρδαρόπα» (1800), «2 πανέρια του ρουχ» (1791), «τις δινο την κασελα τις μανας τις την καριδιτικι» (1792), «ενα καστινάκι εις το οποίο είνε μέσα τα βραχιόλια της κ το ορολόγι της» (1800-1820), «παουλο όπου έχει τα ρούχα της μέσα» (1806), «ίδιο σετουκια βενετικά καριδιές, ακομα ενα πολιτικο» (1809), «και ενα σεντουκι πολιτικο ... μια σκαφι» (1815), «ένα μεγάλο σεντούκι καριδένιο» (1819), «ένα σεντούκι πολιτικο» (1819), «δίο ομπρέλες παλιές ... διο σκάφες» (1819), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8, σ. 34-35, 126-127, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 23, Έγγραφο 7, 16, Φάκ. 28, Έγγραφο 2 (β' αριθμηση), Φάκ. 30, Έγγραφο 19, Φάκ. 32, Έγγραφο 1, Φάκ. 35, Έγγραφο 31, Φάκ. 38, Έγγραφο 4, 12, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 17.

⁴⁹¹ «αφινι της κορις της της Κατερίνας τα μουντά της ρούχα» (1815), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Α'. Διαθήκες, Φάκ. 12, Έγγραφο 45.

⁴⁹² Faroqhi, «Introduction», ό.π., σ. 26.

Κωνσταντινούπολης που αναφέρεται σε φακίολι το 1787 «να είναι καινούργια μόδα καί μουντό, οπού ηξεύρω πώς η κυρά μου αγαπά τα μουντά», αποκαλύπτει πως ίσως τα μουντά χρώματα να ήταν διαδεδομένα και ανάμεσα στα ανώτερα στρώματα την εποχή εκείνη ή να ήταν απλά μία προσωπική επιλογή της γυναίκας στην οποία αναφέρεται.⁴⁹³

Τέλος, αξίζει να επισημανθεί η «σχετικότητα» που έχουν τα χρώματα κυρίως επειδή εντοπίζονται μέσα από περιγραφές. Ο della Rocca αναφέρεται σε μια τεχνική βαφής για το μαύρο χρώμα που προκύπτει από το βράσιμο του υφάσματος μέσα σε φλούδες από ρόδι.⁴⁹⁴ Γίνεται φανερό, λοιπόν, ότι πιθανόν να μην μπορεί να γίνει αντιληπτή η πραγματική απόχρωση ενός πολύ σκούρου ενδύματος, το οποίο εκείνη την εποχή μπορεί να ονομάζεται μαύρο. Ο Sonnini de Manoncourt το 1801 περιγράφει την ορκέλλη, ένα είδος λειχήνας με την οποία έβαφαν με κόκκινο τα ενδύματά τους στις Κυκλάδες, καθώς αφθονούσε στην Αμοργό, στην Τήνο, στην Κίμωλο και στη Φολέγανδρο, ενώ αργότερα εξαγόταν και στην Αγγλία.⁴⁹⁵ Ίσως το κόκκινο χρώμα και στη Σύρο να συνδέεται και με τη συγκεκριμένη βαφή, αλλά, όπως συμβαίνει και με τη φόρμα των ρούχων, έτσι και με τα χρώματα είναι πολύ δύσκολο να σχηματιστεί μια καθαρή εικόνα μέσα από τις γραπτές πηγές. Το ίδιο ισχύει και για τα σωζόμενα δείγματα, καθώς τα χρώματα στα υφάσματα πιθανότατα αλλάζουν με το πέρασμα του χρόνου. Μπορούμε όμως να έχουμε μια γενική εικόνα λαμβάνοντας όμως υπόψη ότι μία αναφορά σε χρώμα θα μπορούσε να ερμηνευτεί σε αμέτρητες αποχρώσεις όχι μόνο γιατί η γλώσσα δεν μπορεί να μας παρέχει ακριβείς πληροφορίες για τα χρώματα αλλά και γιατί η οπτική του καθενός και καθεμιάς διαφέρει (Εικόνα 56).

Στο παρόν κεφάλαιο εξετάστηκε η ενδυμασία της Άνω Σύρου κατά την προεπαναστατική περίοδο, μέσα από τη διασταύρωση των νοταριακών εγγράφων, χαρακτηριστικών και περιηγητικών κειμένων. Καταγράφηκαν ενδυματολογικά στοιχεία και επιχειρήθηκε να γίνει σύνδεση με αντίστοιχα άλλων νησιών και ευρύτερα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και των Ευρωπαϊκών χωρών, ιδιαίτερα της Βενετίας.

Συνοψίζοντας, τα γυναικεία ενδύματα στην Άνω Σύρο έχουν ως βάση το φουστάνι και, σε μεγάλο βαθμό, το μπινίσι ή το κοντογούνι και τη γούνα. Δεν λείπουν το μαντήλι για το κεφάλι και τη μέση, ή η ζώνη και το σάλι. Τα ενδύματα φαίνεται να φοριούνται με εσωτερικό πουκάμισο και εσώρουχα (τα βρακιά). Υπάρχει μόνο μία καταγραφή σε σαλβάρι, πράγμα που σημαίνει ότι δεν ήταν διαδεδομένος τύπος στην Άνω Σύρο (1789-1830). Την περίοδο πριν την έναρξη της Επανάστασης, στα νοταριακά έγγραφα ενός αγροτικού πληθυσμού, όπως της Άνω Σύρου, παρατηρείται η συχνή χρήση του όρου *φορεσιά*. Με αυτόν εννοείται ένα ενδυματολογικό σύνολο με ορισμένα κοινά στοιχεία, παράλληλα, όμως, υπάρχει ποικιλομορφία στα υφάσματα, στα υλικά κ.λπ. Αυτό θα

⁴⁹³ Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Χρυσά σιρίτια και μπαλωμένα παπούτσια», ό.π., σ. 56.

⁴⁹⁴ Della Rocca, *Traité complet sur les abeilles*, ό.π., σ. 226- 227.

⁴⁹⁵ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, ό.π., σ. 394-395.

μπορούσε να συνιστά απόδειξη για μία από τις βασικές υποθέσεις της παρούσας εργασίας, ότι δηλαδή δεν υπάρχει παραδοσιακό ένδυμα αλλά ούτε και κάποια σταθερή φορεσιά, αλλά διαφορές ενδυματολογικές που βασίζονταν στην οικονομική θέση των ατόμων.

Συνεπώς, τα χαρακτηριστικά της μόδας, όπως αυτά αναλύθηκαν στο πρώτο κεφάλαιο, φαίνεται ότι θα μπορούσαν να εντοπιστούν στα ενδύματα των γυναικών της Άνω Σύρου. Ακόμη και το γεγονός ότι ορισμένες γυναίκες διαθέτουν πιο πολλά ενδύματα και άλλες λιγότερα αποτελεί στοιχείο διάκρισης. Επιπλέον μέσω των εγγράφων διαφαίνονται σχέσεις και συγγένειες που ενδεχομένως αντιστοιχούσαν και σε ενδυματολογικές συνέχειες. Το 1803 απαντάται το προικοσύμφωνο της «Φρανκέσκας Βαρθαλίτι» η οποία είχε «διο φορεσιες ρουχα σκολιανα, διο καθημερνες ... ενα ζοναρι ασιμενιο ... διο δακτυλιδια μαλαματενια». Δεκαεννιά χρόνια αργότερα, σε προικοσύμφωνο του 1822, η Μαργαρίτα, κόρη της Φρανκέσκας Βαρθαλίτι θα λάβει «κ τα ρουχα τις πεντε φουστανια ... κ τρια κοντογουνια κ ενα πινισι μακρι», καθώς και «διο δακτυλιδια ... ενα ζεβγαρι σκολαρικια».⁴⁹⁶ Αν η υπόθεσή μας είναι σωστή και δεν πρόκειται για κάποια συνωνυμία, η Φρανκέσκα ίσως να έδωσε στην κόρη της ως προίκα κάποια δικά της προικώα. Δεν μπορεί να ταυτιστεί από τα έγγραφα ωστόσο ίσως τα δύο δαχτυλίδια που αναφέρονται και στα δύο έγγραφα, ως κοσμήματα που συχνά συνιστούν οικογενειακά κειμήλια, να ήταν τα ίδια. Το γεγονός ότι υπήρχαν ενδυματολογικά «δάνεια» από παλαιότερες περιόδους ακριβώς επειδή τα κοσμήματα, κυρίως, αλλά και τα ενδύματα είχαν μεγάλη αξία την εποχή εκείνη δεν σημαίνει ότι τα ενδύματα έμεναν σταθερά.

Αντίθετα, γίνεται φανερό ότι η ένδυση άλλαζε: ορισμένα πρότυπα έμοιαζαν να εγκαταλείπονταν και τη θέση τους να παίρνουν άλλα, όπως για παράδειγμα το μπινίσι. Η αλλαγή που εντοπίζεται θα μπορούσε να συνιστά χαρακτηριστικό μόδας. Επιπλέον, ο κοινωνικο-οικονομικός διαχωρισμός και η διάκριση μέσω των ενδυμάτων, βασικά χαρακτηριστικά της μόδας, φαίνεται να υπάρχουν στην Άνω Σύρο και, παρά το γεγονός ότι πρόκειται κυρίως για καθολικό πληθυσμό, οι γυναίκες έχουν πρόσβαση σε μόδες (υφάσματα, είδη ενδυμάτων, κοσμήματα) που είναι διαδεδομένες στα ανώτερα στρώματα στο οθωμανικό Παλάτι. Επομένως, οι διαχωρισμοί στην ένδυση της εποχής δεν είναι θρησκευτικοί αλλά οικονομικοί, ενώ μοιάζει ο τρόπος διάδοσης της μόδας την περίοδο από το 1789 έως το 1820 να πραγματοποιείται από τα ανώτερα προς τα κατώτερα στρώματα, στοιχεία που θα μπορούσε επίσης να αναγνωριστεί ως μίμηση. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι ενδύματα όπως το μπινίσι και υφάσματα που ήταν διαδεδομένα στο Παλάτι απαντώνται σε πληθυσμούς της Άνω Σύρου. Ακόμη, μέσω των εγγράφων διαπιστώνεται ότι οι κάτοικοι της Άνω Σύρου, και συγκεκριμένα οι γυναίκες, μοιράζονταν ενδυματολογικές συνήθειες με τη Βλαχία, τη Βενετία, τη Γαλλία, την Αγγλία, τη Ρωσία, την

⁴⁹⁶ (1803), (1822), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 9, σ. [?], Κώδ. 11, σ. 17-18.

Κύπρο, την Αθήνα. Στο επόμενο κεφάλαιο θα εξετάσουμε αν η Επανάσταση επρόκειτο να επιφέρει ενδυματολογικές αλλαγές.

Κεφάλαιο 4ο

Η μόδα στην Επανάσταση (1821-1830): Άνω Σύρος και Ερμούπολη

Η έννοια της Επανάστασης είναι συνυφασμένη με την έννοια των τομών, σε πολιτικό, κοινωνικό ή πολιτισμικό επίπεδο. Στο παρόν κεφάλαιο θα εξεταστεί αν η Επανάσταση του 1821 επέφερε τομές ή αλλαγές στην ένδυση ή στη μόδα των γυναικών στα νησιά του Αιγαίου, και ιδιαίτερα τη Σύρο, στην οποία δεν έλαβαν χώρα καταστροφές, επιδρομές και άλλα δραματικά πολεμικά γεγονότα. Παράλληλα, θα μελετηθεί αν είναι εφικτό να εντοπιστούν ορισμένα από τα «χαρακτηριστικά» της μόδας, όπως αναφέρθηκαν στο πρώτο κεφάλαιο, αλλά και στο τρίτο, σχετικά με την Άνω Σύρο.

Μόδα, Επανάσταση και «γκρίζες ενδυματολογικές ζώνες»

Η ουδέτερη στάση που κράτησε η Σύρος απέναντι στην Επανάσταση, λόγω των προνομίων που κατείχε προεπαναστατικά, συνετέλεσε ώστε να λειτουργήσει ως καταφύγιο για τους πρόσφυγες της Επανάστασης, από τη Σμύρνη και τις Κυδωνίες το 1821, από την Κρήτη, τη Σάμο και αργότερα τη Χίο, μετά την καταστροφή του 1822, αλλά και των Ψαρών το 1824. Αρχικά οι πρόσφυγες διέμεναν στην Άνω Σύρο, στη συνέχεια όμως άρχισαν να εγκαθίστανται στο λιμάνι που θα ονομαζόταν, το 1826, Ερμούπολη. Συνεπώς η Σύρος, ακριβώς επειδή επρόκειτο για ένα ασφαλές πλαίσιο μας επιτρέπει να εξετάσουμε αυτή την ενδεχομένως επίδραση που μπορεί να είχε η επανάσταση στους ανθρώπους που εμπλέκονταν σε αυτήν. Η Άνω Σύρος, ως ένας πληθυσμός κατά βάση αγροτικός, στην ουσία, συγκρίνεται με έναν αστικό όπως είναι της Ερμούπολης. Η Ερμούπολη αποτελεί μία πόλη εν γενέσει ιδιόρρυθμη καθώς αποτελείται κατά κανόνα από πρόσφυγες. Επειδή πρόκειται για πόλη, είναι πιο εύκολο να γίνει λόγος για μόδα.⁴⁹⁷ Αφού συγκριθούν τα ενδύματα της Ερμούπολης με της Άνω Σύρου, θα εξεταστεί αν είναι εφικτό να γίνεται αναφορά στην ένδυση και της Άνω Σύρου την ίδια περίοδο ως μόδα. Στην Άνω Σύρο υπάρχει συνέχεια με την προεπαναστατική εποχή, γιατί είναι ο ίδιος καθολικός πληθυσμός. Αντίθετα, στην Ερμούπολη ο πληθυσμός είναι προσφυγικός και πολυμιγής, καθώς προέρχεται από πολλές περιοχές και έχει διαφορετικές και ποικίλες καταβολές.

Στο παράδειγμα που ακολουθεί, η Μαρία Ράλλη περιγράφει πώς η ίδια βίωσε την καταστροφή της Χίου. Η Μαρία ήταν σύζυγος του Θωμά Ράλλη και κόρη του Αργέντη, ο οποίος εργαζόταν σε εμπορικό οίκο στη Μασσαλία την περίοδο της καταστροφής, όταν δηλαδή η Μαρία ήταν τεσσάρων ετών. Παρόλο που η ίδια δεν κατέφυγε στην Ερμούπολη, αναφέρεται το συγκεκριμένο παράδειγμα, καθώς και άλλες Χιώτισσες εγκαταστάθηκαν στην Ερμούπολη και

⁴⁹⁷ Ανδρέας Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμουπόλεως (Σύρας)*, τ. Α', 1821-1825, Αθήνα 1979, σ. 110.

πιθανότατα να είχαν παρόμοια βιώματα. Η Μαρία Θ. Ράλλη, λοιπόν, το γένος Αργέντη, χρόνια αργότερα, το 1878, περιγράφει σε φιλικό της πρόσωπο, σύμφωνα με το έργο *The Notebook of a Spinster Lady*, πως φεύγοντας από τη Χίο έβγαλαν τα καλά τους φορέματα για να μη φανερωθεί η κοινωνική τους τάξη και τυλίχτηκαν με χοντρά σκεπάσματα μέχρι να προμηθευτούν άλλα ρούχα. Περιγράφει ακόμη πως οι Τούρκοι τής πήραν από τα αυτιά ένα ζευγάρι σκουλαρίκια μαργαριταρένια που αμέλησε να αφαιρέσει.⁴⁹⁸ Η καταστροφή της Χίου, η οποία συγκλόνισε, χάρη στο φιλελληνικό κίνημα, την κοινή γνώμη στην Ευρώπη αλλά και στον κόσμο, επηρέασε καθοριστικά τη ζωή των ανθρώπων που επέζησαν. Ως προς τη μόδα εντοπίζεται μια ξαφνική αλλαγή που δεν μπορεί εύκολα να συνδεθεί με προηγούμενες ενδυματολογικές συνήθειες αλλά ούτε και με μεταγενέστερες των γυναικών των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων της Χίου, όπως η Μαρία Ράλλη. Μοιάζει να επρόκειτο για μια μετέωρη κατάσταση ανάμεσα στο πριν και στο μετά, μια κατάσταση που ίσως θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «γκρίζα ενδυματολογική ζώνη».

Αν εξεταστούν τα ενδύματα των ανθρώπων εκείνη τη συγκεκριμένη περίοδο προκύπτει ως συμπέρασμα ότι οι Χιώτες, ακόμη και οι εύποροι, κατά την περίοδο της Επανάστασης ντύνονται με *κουρέλια*. Αυτό όμως θα ήταν ένα μέρος της αλήθειας αφού η Επανάσταση του '21 δεν περιορίζεται σε ένα μικρό χρονικό διάστημα. Με ενδιαφέρει να εξετάσω αν τα γεγονότα αυτά επέφεραν κάποιες αλλαγές, όταν οι άνθρωποι εγκαταστάθηκαν σε νέα περιβάλλοντα. Ο συγκεκριμένος τρόπος ένδυσης με *κουβέρτες* δεν χαρακτηρίζει τις γυναίκες όπως η Ράλλη, καθώς, όταν βρέθηκε στη Μασσαλία, η οικονομική και κοινωνική της θέση της επέτρεψε να ντυθεί με τα ενδύματα που συνήθιζαν να φορούν γυναίκες της αντίστοιχης οικονομικής θέσης. Την περίοδο του 18ου και του 19ου αιώνα ίσως ο καταλληλότερος τρόπος να ερμηνευτεί η μόδα είναι η θεωρία με βάση την οποία η διάδοσή της ακολουθεί πορεία από τα ανώτερα προς τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα (*trickle down theory*), καθώς, όπως αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο, τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μιμούνταν τα ανώτερα.⁴⁹⁹ Ωστόσο η αλλαγή που παρατηρείται στον τρόπο ένδυσης των γυναικών της Χίου μοιάζει κατά κάποιο τρόπο στην αντίστοιχη αλλαγή που χαρακτηρίζει επαναστάσεις όπως η Γαλλική, οι οποίες έχουν ταξικό χαρακτήρα: για να προστατευτεί κάποιος που ανήκε στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, έπρεπε να αλλάξει τα ενδύματα που φανέρωναν την τάξη του, έτσι επικράτησε να *είναι της μόδας* το να είναι κανείς εκτός «μόδας».⁵⁰⁰

Στην τόσο ευμετάβλητη κατάσταση, όπως αυτή της καταστροφής της Χίου, δεν είναι εφικτό ασφαλώς να βγουν γενικά συμπεράσματα για τη μόδα της περιόδου, καθώς πρόκειται για ένα

⁴⁹⁸ *Χιακόν Αρχείον*, επιμ.: Ιωάννης Βλαχογιάννης, τ. Α', Αθήνα, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1924, σ. 396-397· *The Notebooks of a Spinster Lady*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη – Τορόντο – Μελβούρνη, Cassell and Company, Ltd, 1919, σ. 23-27.

⁴⁹⁹ Matthew Elliot, «Dress Codes in the Ottoman Empire: The Case of the Franks», στο Suraiya Faroqhi – Christoph K. Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, Κωνσταντινούπολη, Eren, 2004, σ. 106-107.

⁵⁰⁰ Kimberly Chrisman-Campbell, «From Baroque Elegance to the French Revolution: 1700-1790», στο Linda Walters – Abby Lillethun (επιμ.), *Fashion Reader: Second Edition*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, Berg, 2011, σ. 51.

γεγονός που διατάραξε την ισορροπία και τις κοινωνικές θέσεις. Μια υπόθεση θα ήταν ότι οι γυναίκες που σώθηκαν μετά την εγκατάστασή τους σε άλλες περιοχές, σε περίπτωση όπου η οικονομική τους κατάσταση τους το επέτρεπε, εξακολούθησαν να ντύνονται σύμφωνα με τη μόδα και αντίστοιχα με την κοινωνική θέση που είχαν πριν την καταστροφή. Παρατηρείται, λοιπόν, σύμφωνα με τις περιγραφές, ότι οι γυναίκες της Χίου αποτέλεσαν το ανώτερο κοινωνικό στρώμα της Ερμούπολης. Συνεπώς η μόδα την περίοδο της Επανάστασης, παρόλη τη βιαιότητα αλλά και τη ρευστότητα, εξακολουθούσε να υφίσταται και να εκφράζει τις διαφορές ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα. Αυτό χαρακτηρίζει ιδιαιτέρως τη Σύρο, όπου, όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν διαδραματίστηκαν πολεμικές συγκρούσεις.⁵⁰¹

Τα «αντικείμενα» της μόδας στη Σύρο

Το κεφάλαιο αυτό, όπως και το προηγούμενο, βασίζεται στη μελέτη νοταριακών εγγράφων της εποχής της Άνω Σύρου από το 1821 έως το 1830 και της Ερμούπολης των ετών 1827 έως 1830, αφού για τη δεύτερη δεν υπάρχουν έγγραφα που να αφορούν προγενέστερη περίοδο. Θα αναλυθούν τα ενδυματολογικά στοιχεία που εντοπίζονται για να εξεταστεί αν υπάρχει κάποιο ιδιαίτερο ενδυματολογικό χαρακτηριστικό ή κάποια ιδιαίτερη μόδα που χαρακτηρίζει την περίοδο της Επανάστασης.

Φουστάνια στην Άνω Σύρο

Με εξαίρεση το «καλεμεερι», το «νκεζι», το «αμερινό» και το «φιλούδα οδινάριο» φουστάνι,⁵⁰² όλα τα υπόλοιπα είδη εντοπίζονται και σε έγγραφα της Άνω Σύρου το προηγούμενο διάστημα, που μελετήθηκε στο τρίτο κεφάλαιο – ακόμη και το μεταξωτό, παρόλο που στην προκειμένη περίπτωση δεν αποσαφηνίζεται το ακριβές είδος, αφού στην Άνω Σύρο το προηγούμενο διάστημα εντοπίζονται διάφορα είδη μεταξωτών φουστανιών. Επιπλέον το ύφασμα που σημειώνεται ως «αλακιάδες» το 1821 είναι το ίδιο με τον αλαντζά και πρόκειται για ευτελές βαμβακερό. Δείγμα τέτοιου υφάσματος εντοπίζεται το 1827 στην αλληλογραφία του (πλοιοκτήτη και αρχηγού της εκτελεστικής εξουσίας) Γεώργιου Κουντουριώτη το οποίο προέρχεται από τον εμπορικό οίκο Ι. Ράλλη και Σία της Σμύρνης,

⁵⁰¹ Χριστίνα Αγριαντώνη, *Ερμούπολη – Σύρος. Ιστορικό Οδοιπορικό*, Αθήνα, Ολκός, 2010, σ. 17: «Προστατευόμενο από την αντάρα του πολέμου, το λιμάνι της Σύρου έγινε το ασφαλέστερο καταφύγιο στο ταραγμένο Αιγαίο».

⁵⁰² «φουστάνι αμερινό», 1829, Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 36.

επιπλέον η Σύρος είναι ο τόπος μέσω του οποίου πραγματοποιείται η προμήθεια υφασμάτων.⁵⁰³ Παρακάτω θα παρατεθούν πληροφορίες σχετικά με τα υφάσματα που εντοπίζονται.

Το καλεμκέρι ήταν μαντήλι για το κεφάλι της εποχής που προέρχεται από την τούρκικη λέξη *Kalemkarlik* (δηλ. βαφική ή ζωγραφική).⁵⁰⁴ Ακόμη, σε κρητική διάλεκτο ο καλεμκιάρης ήταν ο χαράκτης αργυρού ή χρυσού.⁵⁰⁵ Επομένως το καλεμκέρι θα μπορούσε να είναι κάποια τεχνική εκτύπωσης σε ύφασμα. Τέτοιου είδους μαντίλια φαίνεται να ήταν διαδεδομένα και σε άλλες περιοχές, όπως η Πάτμος.⁵⁰⁶ Στην προκειμένη περίπτωση, στην οποία αναφέρεται ως φουστάνι, πιθανότατα να αφορά τη συγκεκριμένη τεχνική βαφής ή εκτύπωσης.

Το «αμερινό» αναφέρεται στο προικοσύμφωνο της Φρανκιέσκας το 1829 και δεν συναντάται ως φουστάνι σε προηγούμενα έγγραφα.⁵⁰⁷ Πρόκειται πιθανόν για το μερινό, που είναι λεπτό μάλλινο ύφασμα σε διαγώνια πλέξη και συγκεκριμένα από μαλλί προβάτου μιας ποικιλίας που έχει λευκό, πυκνό και λεπτό τρίχωμα, ενώ προέρχεται από τη γαλλική λέξη *mérinos*.⁵⁰⁸ Το συγκεκριμένο είδος προβάτου ζούσε σε βοσκοτόπια της Ισπανίας.⁵⁰⁹ Το αμερινό το συναντάμε στην Άνω Σύρο ως «γουνάκι κιτρινο αμερινος καπλατισμένο». ⁵¹⁰ Το συγκεκριμένο ύφασμα φαίνεται ότι φορέθηκε σε λίγες περιπτώσεις τα επόμενα έτη και απαντάται το 1835 και σε προικοσύμφωνο της Πάρου όπου περιγράφεται εκτός των άλλων μία ρόμπα από «φίνο αμερινό». ⁵¹¹ Μερινό είναι το ύφασμα που φορέθηκε και αργότερα και μέχρι τον 20ό αιώνα και καταγράφεται σε ενδύματα καραγκούνων, ⁵¹² όπως και σε ενδύματα επίσης καραγκούνων από τα Τρίκαλα. ⁵¹³

Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι συναντάται το συγκεκριμένο είδος υφάσματος κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και μετά. Το μάλλινο ύφασμα merino ήταν από τα πιο δημοφιλή υφάσματα για πρωινά φορέματα στην Ευρώπη τις δεκαετίες του 1820 και του 1830, και

⁵⁰³ Το 1827. Αντώνης Ι. Τάντουλος, «Ένα ιδιωτικό δίκτυο πληροφοριών και προμηθευτών στη νεοϊδρυμένη Ερμούπολη. Η περίπτωση της Οικογένειας Κουντουριώτη», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 6, περίοδος Β' (Δεκέμβριος 2019) [= *Η Σύρα στην Επανάσταση του 1821*], σ. 220.

⁵⁰⁴ Μαρία Ιακώβου-Οικονόμου, «Πέντε μικρασιατικά προικοσύμφωνα του ΙΘ' αιώνα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 1 (1977), σ. 160.

⁵⁰⁵ Βασίλης Ορφανός, *Τουρκικά δάνεια στα ελληνικά της Κρήτης. Συναγωγή από λεξικά, κείμενα και προφορικό λόγο*, Proylaum, Heidelberg University Library, 2020, σ. 430.

⁵⁰⁶ Στέλιος Α. Παπαδόπουλος – διάκ. Χρυσόστομος Φλωρεντής, *Νεοελληνικό Αρχείο Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου. Κείμενα για την τεχνική και την τέχνη*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1990, σ. 286-287.

⁵⁰⁷ (1829), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 11, σ. 120-121.

⁵⁰⁸ Αγγελική Χατζημυχάλη, *Η ελληνική λαϊκή φορεσιά*, τ. Β', Μουσείο Μπενάκη – Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1983, σ. 449· Georgina O'Hara Callan, *The Thames & Hudson Dictionary of Fashion and Fashion Designers: New Edition*, Λονδίνο, Thames & Hudson, [2008], σ. 174· *Λεξικό Τριανταφυλλίδη*: «μερινός το [merinos] Ο (άκλ.): 1. ποικιλία προβάτου που έχει πυκνό, λευκό και λεπτό τρίχωμα εκλεκτής ποιότητας. 2. νήμα ή ύφασμα που κατασκευάζεται από το μαλλί αυτών των προβάτων. || (ως επίθ.): Μαλλί ~ [λόγ. < γαλλ. mérinos < ισπαν. Merinos]».

⁵⁰⁹ Rudolph Ackermann, *The Repository of Arts, Literature, Commerce, Manufactures, Fashions, and Politics*, pub. January 1809 [Λονδίνο], σ. 159: Promenade Dress, αρ. 9 (1809).

⁵¹⁰ «γουνάκι κιτρινο αμερινος καπλατισμένο» (1826), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Αυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 35.

⁵¹¹ Νίκος Χρ. Αλιπράντης, «Προικοδότηση της Μαρουσώς Δ. Δημητρακοπούλου, το γένος Μάρκου Μ. Μαυρογένη», *Παριανά*, τχ. 14 (Ιανουάριος 1984), σ. 30-32.

⁵¹² Χατζημυχάλη, *Η ελληνική λαϊκή φορεσιά*, τ. Β', ό.π., σ. 97.

⁵¹³ Κωνσταντίνος Τσαγγαλάς, *Η γυναικεία καραγκούνικη ενδυμασία*, Ελληνικός Οργανισμός Μικρών Μεσαίων Επιχειρήσεων & Χειροτεχνίας, Αθήνα 1993, σ. 86.

ήταν ένα από τα αγαπημένα υλικά των καθημερινών φορεμάτων και τη δεκαετία του 1840.⁵¹⁴ Μάλλινο ύφασμα διαδεδομένο στα καθημερινά χειμερινά ενδύματα στο οθωμανικό Παλάτι ήταν το *mohair* ή *angora*, το οποίο προέρχεται από την κατσίκια με το ίδιο όνομα, ωστόσο δεν εντοπίζεται στα έγγραφα της Σύρου.⁵¹⁵ Το *angora/mohair* διαφέρει από το *merino* και, παρόλο που το τελευταίο δεν συναντάται συχνά ίσως σχετίζεται με κάποια νέα εμπορική σύνδεση με την Ευρώπη και με κάποιο είδος καθημερινού φορέματος, το οποίο έρχεται με τις νέες ευρωπαϊκές τάσεις που επικρατούν και στην Ερμούπολη, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Ακόμη, στο ίδιο έγγραφο αναφέρεται και κοντογούνι από το ίδιο ύφασμα, γεγονός που ίσως σήμαινε ότι μόνο το ύφασμα αποτελούσε εισαγόμενο προϊόν, αφού το κοντογούνι ήταν τοπική ή και μόδα επικρατούσα στο οθωμανικό Παλάτι.

Ένα άλλο ύφασμα και φουστάνι που συναντάται στα έγγραφα της περιόδου και δεν εντοπίζεται προηγουμένως στην Άνω Σύρο είναι το «νκεζί» ή «κέζι» (στο ίδιο έγγραφο αναφέρονται και «νκευρέδες», που εντοπίζονται συχνά ως «κευρέδες», είδος μαντηλιού, συνεπώς κάτι αντίστοιχο μάλλον συμβαίνει και με τη λέξη (ν)κέζι).⁵¹⁶ Σύμφωνα με τη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, ίσως προέρχεται από τουρκική λέξη που δηλώνει ύφασμα το οποίο κατασκευάστηκε στη Γάζα.⁵¹⁷ Ωστόσο πιο πιθανό είναι το (ν)κεζί να συνδέεται με τη λέξη *γκεζί* ή *gezi*, που αποτελεί μεταξωτό και βαμβακερό ύφασμα και εντοπίζεται ανάμεσα στα ενδύματα βεζύριδων του 18ου αιώνα, γεγονός δηλωτικό της αξίας του.⁵¹⁸ Πιθανότατα να είχε κυματοειδή επιφάνεια, ενώ υπάρχει αναφορά ότι κατασκευαζόταν στη Χίο, όπως και άλλα πολυτελή υφάσματα.⁵¹⁹ Στην Άνω Σύρο αναφέρεται σε έγγραφο ως προσδιορισμός φουστανιού, ενώ στο ίδιο έγγραφο καταγράφονται και «τρία κοντογούνια νκεζί καλοκαιρινά».⁵²⁰ Παράλληλα, σε άλλο έγγραφο προσδιορίζεται «μία γούνα μακριά κεζί» και «μία κοντουγούνα κεζί με κουναδι αβαντι», γεγονός που φανερώνει την υψηλή κοινωνική θέση των δύο γυναικών.⁵²¹

⁵¹⁴ Phyllis G. Tortora – Sara B. Marcketti, *Survey of Historic Costume*, Λονδίνο κ.α., Fairchild / Bloomsbury, 2015 [6η έκδ.], σ. 335· James Laver, *Costume and Fashion: A Concise History*, Λονδίνο, Thames & Hudson, 2012 [5η έκδ.], σ. 174.

⁵¹⁵ Hülya Tezcan, «Furs and Skins Owned by the Sultans», στο Faroqhi – Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes*, ό.π., σ. 73· Charlotte Jirousek, «Turkey», στο Jill Condra (επιμ.), *Encyclopedia of National Dress: Traditional Clothing around the World*, τ. 1, Καλιφόρνια, ABC-Clío, 2013, σ. 728.

⁵¹⁶ (1830), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 42, Έγγραφο 41.

⁵¹⁷ Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα με βάση γραπτές πηγές, απεικονίσεις και σωζόμενα είδη ενδύσεως*, [αδημοσίευτη] διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Λευκωσία 1993, σ. 152.

⁵¹⁸ *International Journal of Cultural and Social Studies* τ. 2, ειδ. τχ. 1 (Αύγουστος 2016), σ. 231· Christoph Neumann, «How Did a Vizier Dress in the Eighteenth Century?», στο Faroqhi – Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes*, ό.π., σ. 190.

⁵¹⁹ Ορφανός, *Τουρκικά δάνεια*, ό.π., σ. 107: «κεζίν, το [kezin] : “ύφασμα εκ μετάξης καί βάμβακος με επιφάνειαν κυματοειδή”, *Κεζίν χιώτικο*: “Χιώτικον καλείται διότι κατεσκευάζετο, όπως και άλλα πολυτελή υφάσματα εν τη τότε άκμαζούση καί σηροτροφούση Χίω”. Η λ. σε κρητ. κείμενο του 1786 (βλ. *Κανονικά πεσκέσια*, 94). Πβ. ποντ. *κεζίν* “ύφασμα μεταξοβάμβακον με χρωματιστάς ραβδώσεις” (*ΙΑΠΔ*, Α 432). [< *gezi* (Mehmet Yunus & Ξανθουδίδης)]».

⁵²⁰ «τρία φουστάνια σταμπολια κ ενα φουστάνι ν[?]κεζί ... τρία φουστάνια καθημερινα ... τρία κοντογουνια νκεζί καλοκαιρινα ... τεσερα τσεχεσι[?] ... δυο μπινισια εο ενα τσοχα, αλο ντιζι ... επτα τεστεμελια / δυο μποξάδαις ... δυο βελα ... τρία πουκαμισα μεταξοτα ... τρις νκευρεδες» (1830), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 42, Έγγραφο 41.

⁵²¹ (1814), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 35, Έγγραφο 14.

Η λέξη «φιλούδα»⁵²² (οδινάριο φουστάνι) είναι μια ιδιαίτερη περιγραφή, ενώ το οδινάριο πιθανόν να προέρχεται από τη λέξη *ordinary* (δηλ. συνηθισμένο, με την έννοια του καθημερινού, όχι επίσημου). Η φιλούδα ίσως να αποτελεί μία διαφορετική εκδοχή της λέξης *βελούδο*. Αν αντικαταστήσουμε το «φ» με το επίσης χειλικό σύμφωνο «β», θα μπορούσε να υποθεθεί ότι εννοείται το βελούδινο ύφασμα. Η λέξη συναντάται και ως «2 κομάτια φλουδα»⁵²³ σε έγγραφο της Άνω Σύρου του τέλους του 18ου αιώνα, καθώς και σε έγγραφο της Πάρου λίγο μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους («Δέκα οκτώ ρόμπας, εκ των οποίων οι έξι μεταξωτές και η μία φλούδα χρυσή») προικοσύμφωνο που ανήκε στη Μαρουσώ, κόρη του Μάρκου Π. Μάτζα Μαυρογένη και της Ελένης Δελαγραμμάτη.⁵²⁴ Η εκδοχή του βελούδινου υφάσματος ίσως να ευσταθούσε περισσότερο αν στα *inventaria* της Άνω Σύρου, όπου εντοπίζεται η λέξη, δεν υπήρχε παράλληλα η λέξη «βελούδο», («δίο σοκάρδια, το ένα βελούδο κ το άλλο μεταξοτό»)⁵²⁵. Ίσως η επικρατέστερη εκδοχή να είναι αυτή που εντοπίζεται στο λεξικό της Ιακώβου-Οικονόμου, όπου «φλούδα» ή «φλούδιον» είναι το μεταξωτό αραχνοϋφαντο μαντήλι για το κεφάλι και ενδεχομένως ένα αντίστοιχο ύφασμα να φοριόταν και ως φόρεμα.⁵²⁶

Η «φορεσια σελιμιέδες»,⁵²⁷ που καταγράφεται πιθανότατα ήταν κατασκευασμένη από ελαφρύ μεταξωτό ύφασμα με μικρά μοτίβα, δηλαδή ύφασμα σελιμιέ (*selimiye*), διαδεδομένο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τον 18ο αιώνα.⁵²⁸ Το σελιμιέ εντοπίζεται και σε κοντογούνι της Άνω Σύρου την περίοδο της επανάστασης αλλά και σε φουστάνι της Ερμούπολης (όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο).⁵²⁹

Μια «ροπα κοκινι ριγατι» (δηλ. ριγέ) καταγράφεται το 1829 ανάμεσα στα προικώα τα οποία ανήκαν στη «Μαργίτζα Βιταλε».⁵³⁰ Έχει σημασία να παρατεθούν τα αντικείμενα του συγκεκριμένου έγγραφου όλα μαζί, καθώς συνιστά ένα από τα πιο αναλυτικά και πλούσια έγγραφα μίας, όπως φαίνεται, εκ των εύπορων οικογενειών της Άνω Σύρου.

Απο τα ρουχα της φορεσιάς τις ... ενδεκα φορεσιες ρουχα, μουσελινες τουλουπανια κ κουτουνια ... ετι μια φορεσια ζαφεσια ασπρα, αλι τζανφεσια μαβια ... ετι αλι φορεσια σελιμιεδες ... ετι μια φορεσια μαβρι ατλαζια ... ετι μια ροπα κοκινι ριγατι ... ενα σουρτου τζοχα ... τρια κοντογουνια καπλανδισμενα ... ενα αλο ακοπο κονινο ατλαζι πεντε τζαχιτις η μια σελιμια ... κ αλι ασπρο ζεμφεσι ... κ αλες διαφορες ... εξε πουκαμισα μεταξοτα ... δοδεκα πουκαμισα κα[?]πριτζια ... δοδεκα βρακια ταμινα[?]

⁵²² (1826), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. *Inventaria*, Φάκ. 6, Έγγραφο 36.

⁵²³ (1795), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. *Inventaria*, Φάκ. 4, Έγγραφο 61.

⁵²⁴ (1835), Αλιπράντης, «Προικοδότηση της Μαρουσώς Δ. Δημητρακοπούλου», *ό.π.*, σ. 30.

⁵²⁵ (1808), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. *Inventaria*, Φάκ. 5, Έγγραφο 40, 48.

⁵²⁶ Ιακώβου-Οικονόμου, «Πέντε μικρασιατικά προικοσύμφωνα του 18ου αιώνα», *ό.π.*, σ. 164.

⁵²⁷ (1829), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 11, σ. 112-113.

⁵²⁸ Selin İpek, «Ottoman Fabrics during the 18th and 19th Centuries», *University of Nebraska – Lincoln, Textile Society of America Symposium Proceedings, Textile Society of America, 13th Biennial Symposium* [19-22 Σεπτεμβρίου 2012], σ. 3.

⁵²⁹ (1829), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 11, σ. 112-113.

⁵³⁰ (1829), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 11, σ. 112-113.

Χαμπρικια[?] Κ αλλά διο βρακοζονες χρισες ... διο αλες μεταζοτες ... διο φεσια, το ενα ασπρο ... δοδεκα μανδύλια της κεφαλής διαφορα ... πεντε φινά μαντλία μεταζοτα δια τον λιμο ... ενα σαλι λαχουρι ασπρο ... ενα ποξα λαχουρι ασπρο της φραντζας ... τεσερις αλι ποκξαδες διαφορι ... ενα σαλι ινκλεζικο μεγαλο ... τρια βελλα.

Επιπλέον καταγράφονται και τα εξής κοσμήματα:

ετι μια ροζετα πριλιαντε εξακοσιο γροσιο ... ενα ζεβγαρι σκολαρικια διαμαντενια γροσια ... διακοσια πενιντα ετι μια βεργιετα διαμαντενιο γρ. Ογδοινδα πεντε ... ενα αλο ζεβγαρι σκολαρικια μαλαματενια με τα μαργαριταρια ... διο λεμι μαργαριταρι δραμια δεκα πεντε γροσια οκτακοσια εβδομινδα ... ενα κορδονι μαλααμτενιο με τον σταβρο το οπιο ζιαζι δεκα βενετικα φλουρια ... ενα δακτυλιδι ρουπίου με διο πετραδια στιν πανδα ... διο βεριετες τον σκολαρικιο ... ενα αλο δακτυλιδι μαλαματενιο ... μια βεργιετα μαλαματενια.

Η αναφορά στη ρόμπα είναι σημαντική όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια καθώς εντοπίζεται την ίδια περίοδο σε έγγραφα της Ερμούπολης και μάλλον πρόκειται για μόδα της εποχής που βασιζόταν σε ευρωπαϊκά πρότυπα.

Φουστάνια, φορέματα, ρόμπες

Στα έγγραφα της Ερμούπολης την περίοδο της Επανάστασης εντοπίζονται φουστάνια και ρόμπες.⁵³¹ Πιο συγκεκριμένα αναφέρεται «φουστάνι αμάνικο χασεδένιο» (δηλ. από χασέ, που είναι βαμβακερό ύφασμα, πιθανόν άσπρο).⁵³² Χασεδένιο φουστάνι δεν εντοπίζεται στα έγγραφα της Άνω Σύρου, το ίδιο ύφασμα όμως χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει ένα σάλι πριν την περίοδο της Επανάστασης, ωστόσο επειδή το χασέ είναι βαμβακερό ύφασμα θα μπορούσε να εντάσσεται στα βαμβακερά υφάσματα που αναφέρονται στην Άνω Σύρο προεπαναστατικά και μετά την επανάσταση.⁵³³ Αυτό που έχει ενδιαφέρον στη συγκεκριμένη περιγραφή του 1828 είναι το γεγονός ότι πρόκειται για αμάνικο φουστάνι δηλαδή δίνεται μία πληροφορία για τη φόρμα του ρούχου. Αμάνικα φουστάνια υπήρχαν στην Άνω Σύρο επίσης προεπαναστατικά. Πιθανές εκδοχές της φόρμας του ρούχου αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο και ενδεχομένως να εξακολουθούν να ισχύουν και την περίοδο της επανάστασης. Στο ίδιο έγγραφο αναφέρεται επίσης και χασεδένιο φουστάνι, πιθανόν με μακριά μανίκια. Τα συγκεκριμένα φουστάνια πιθανολογείται ότι αποτελούν

⁵³¹ «φουστάνια δύο ένα αμάνικον και ένα χασεδένιο ... ακόμη ένα φουστάνι χασεδένιο ... της έδωκεν ένα φουστάνι μεταζωτόν γροσίων Ν:120 ... της έδωσεν ακόμη ένα φουστάνι τουλουπάνη έχη κι αυτό γρόσια Ν. 50.» (1828), «τρεις ρόμπαις μεταζωταίς κι ένα καπότο 400 ... τρεις δεύτεραις κι δύο κοντά 100» (1829), «ρόμπες πέντε» (1830), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφένως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827, τ. Α', Πωλητήρια τόπων, Αρ. 2158, 3472, 5051.

⁵³² *Λεξικό Τριανταφυλλίδη*: «χασές ο [χασές]: άσπρο, βαμβακερό ύφασμα, μέτριας ποιότητας και από αρκετά χοντρό νήμα: *Σεντόνια / μαξιλαροθήκες από χασέ. ΦΡ σκίζω κπ. σαν χασέ*, τον εξοντώνω με ευκολία. [τουρκ. (διαλεκτ.) hase-ς< hasa (από τα αραβ.)]· Ιακώβου-Οικονόμου, «Πέντε μικρασιατικά προικοσύμφωνα του ΙΘ' αιώνα», *ό.π.*, σ. 164: «χασές (ο) ... (χασαί, χασέ) [αραβ. has = καθαρός, άσπρος] / άσπρο βαμβακερό ύφασμα – χασένιος -ια -ιο ... κ. χασαδένιος -ια -ιο ... (χασαδένιαις) ο κατασκευασμένος από χασέ».

⁵³³ Ενδεικτικά, «φορεσιες ρουχα ... παμπακερη» (1789), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 13, σ. 21.

καθημερινής χρήσης φορέματα ίσως και εσώρουχα αν ληφθεί υπόψη ότι στο ίδιο έγγραφο αναφέρεται και μεταξωτό φουστάνι που κοστίζει 120 γρόσια.

Το μεταξωτό είδος φουστανιού φαίνεται να είναι διαδεδομένο στην Ερμούπολη όπως και την Άνω Σύρο. Το κόστος του συγκεκριμένου φορέματος μοιάζει να είναι υψηλό για την εποχή σε σχέση με το φουστάνι από τουλουπάνι, λ.χ., που καταγράφεται στο ίδιο έγγραφο και κόστιζε 50 γρόσια. Το τουλουπάνι είναι μια βαμβακερή γάζα που εντοπίζεται σε γυναικεία ενδύματα στην Προύσα στα τέλη του 15ου αιώνα και φαίνεται να είχε μικρότερη αξία σε σχέση με το μετάξι.⁵³⁴ Η «Αργυρό» για την οποία προορίζονται τα συγκεκριμένα προικώα έλαβε επίσης και ένα φουστάνι ακόμη από τουλουπάνι που κόστιζε 60 γρόσια το οποίο μάλιστα είχε κόκκινα «φιοράκια»⁵³⁵ (δηλ. λουλουδάκια, < ιταλ. *fiora*, λουλούδι). Παρόμοια λέξη συναντάται σε έγγραφα της Κύπρου το 18ο αιώνα, το «φιοράδο», που επίσης σημαίνει λουλουδάκια.⁵³⁶ Το ύφασμα με λουλούδια εντοπίζονται σε μοτίβα υφασμάτων οθωμανικά και ευρωπαϊκά.⁵³⁷ Δεν προκύπτει κάποιο συμπέρασμα σχετικά με το συγκεκριμένο ύφασμα παρά μόνο ότι η προέλευση της λέξης είναι λατινογενής και ενδεχομένως είχε κάποια σύνδεση με ευρωπαϊκά υφάσματα. Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους υπάρχουν δείγματα⁵³⁸ γαλλικού εμπορικού οίκου το 1828 με υφάσματα στα οποία συμπεριλαμβάνεται και ένα μεταξωτό ύφασμα με μοτίβο μικρών λουλουδιών (Εικόνα 57): παρόλο που τα συγκεκριμένα υφάσματα είναι μεταξωτά και όχι από τουλουπάνι ή κάποιο άλλο είδος βαμβακερού υφάσματος, αποτελούν ένα δείγμα το οποίο ενδεχομένως θα μπορούσε να τους μοιάζει ως προς το μοτίβο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η αναφορά του όρου «ρόμπα»⁵³⁹ που εντοπίζεται μόνο δύο φορές (ως «ρόμπες» και «ρόμπαις μεταξωταίς») στα νοταριακά έγγραφα της Ερμούπολης το 1829 και το 1830. Τα προικώα λαμβάνουν η Τζασσώ, κόρη του Σπύρου Κλάδου, και η Δεσποινούλα, κόρη του Γιαννακού Προδρόμου από τη Μαγνησία – οικογένειες, ιδιαίτερα της Τζασσώς, που φαίνεται να διέθεταν οικονομική άνεση. Ο όρος «ρόμπα», που προέρχεται από την ιταλική λέξη *roba* και μεταφράζεται ως φουστάνι, επομένως θα μπορούσε να μη διαφέρει από άλλες αναφορές σε

⁵³⁴ *Λεξικό Τριανταφυλλίδη*: «τουλάνι το [tulrání] & τουλουπάνι το [tulurání] ... : λεπτό βαμβακερό ύφασμα με πολύ αραιή ύφανση, που το χρησιμοποιούν και για να στραγγίζουν ή να σουρώνουν διάφορες ρευστές ουσίες. || γυναικείο μαντίλι για το κεφάλι από το ύφασμα αυτό. [μσν. Τουλουπάνι < τουλάνι (ανάπτ. [u] ανάμεσα στα [l-p] για διάσπ. του συμφ. συμπλ.) < ιταλ. *tolpan*(o), *tuloran* < τουρκ. *tülband* (από τα περσ.) -ικατά το πανί».

⁵³⁵ (1828), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, *Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφέως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827*, τ. Α', *Πωλητήρια τόπων*, Αρ. 2158.

⁵³⁶ «φιοράδον, το = ύφασμα με άνθινα μοτίβα» (Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, ό.π., σ. 447).

⁵³⁷ Σχετικά με τα μοτίβα λουλουδιών τον 18ο αιώνα γίνεται αναφορά στο: Amanda Phillips, *Sea Change: Ottoman Textiles between the Mediterranean and the Indian Ocean*, Ωκλαντ (Καλιφόρνια), University of California Press, 2021, σ. 210, 211.

⁵³⁸ Τάσος Σακελλαρόπουλος – Μαρία Δημητριάδου (επιμ.), *1821 Πριν και Μετά*, Μουσείο Μπενάκη – Τράπεζα της Ελλάδος – Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος – Alpha Bank, Αθήνα 2021, σ. 644: «Δείγματα μεταξωτών υφασμάτων Γάλλου εμπόρου. Τα δείγματα υποβάλλονται συνημμένα σε σχετική επιστολή προς τον Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια, με την οποία ζητά την άδεια της κυβέρνησης για να δραστηριοποιηθεί στην Ελλάδα. Μεθώνη, 14 Δεκεμβρίου 1828, 30x21 εκ., ΓΑΚ-Κ.Υ., Αρχείο Γενικής Γραμματείας».

⁵³⁹ «τρεις ρόμπαις μεταξωταίς κι ένα καπότο 400 ... τρεις δεύτεραις κι δύο κοντά 100 ... ένα κοντογούνι – 60 ... τέσσερα μισοφούστανα – 12 ... τρεις Μπόλιας 12 ... πέντε μανδύλια της τζίσσης 10 ... ένα ζευγάρι μανικέτα 5 ... ένα σάλι 100 ... ένα μποξά 50 ... ένα πουλούδο [?] 15 ... μία ζώνη 5 ... τρεις μπουστοί 6» (1829), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, *Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφέως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827*, τ. Α', *Πωλητήρια τόπων*, Αρ. 3472· «της δίδει ρόμπες πέντε» (1830), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, *Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφέως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827*, τ. Α', *Πωλητήρια τόπων*, Αρ. 5051.

φουστάνια που εντοπίζονται στα έγγραφα,⁵⁴⁰ και τα οποία ενδέχεται να συνδέονται και με παλαιότερες ευρωπαϊκές μόδες ή με άλλες επηρεασμένες από το οθωμανικό Παλάτι. Αξίζει να αναφερθεί ότι στην αλληλογραφία του Γεώργιου Κουντουριώτη εντοπίζονται παράλληλα οι όροι *ρόμπες* και *φορέματα* για να περιγράψουν ενδύματα που φορούσαν οι κόρες του, οι οποίες βρέθηκαν στη Σύρο την περίοδο της Επανάστασης. Ενδεχομένως οι λέξεις αυτές, εφόσον αναφέρονται από τον ίδιο άνθρωπο και ράβονται από την ίδια μοδίστρα, να χρησιμοποιούνται ως συνώνυμες, ενώ δεν χρησιμοποιείται η λέξη *φουστάνι*.

Οι κόρες του Κουντουριώτη, λοιπόν, Αννέζα και Μαρία κατέφθασαν μαζί με τον πατέρα τους στην Ερμούπολη κατά τη διάρκεια της Επανάστασης (το 1827) για να προστατευθούν σε ένα πιο ασφαλές περιβάλλον. Ο Κουντουριώτης επέστρεψε στην Ύδρα και οι κόρες του εγκαταστάθηκαν μαζί με το ζεύγος Θεοδωράκη στην Ερμούπολη, όπου φαίνεται να επηρεάστηκαν από τη μόδα που επικρατούσε στην πόλη και να υιοθέτησαν νέες ενδυματολογικές συνήθειες.⁵⁴¹ Στο γράμμα του Σκούφου από την Ερμούπολη στις 4 Αυγούστου, 1827, προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη, αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Είναι δύσκολον ο ίδιος πατήρ να γνωρίση τώρα τας ιδίας θυγατέρας του».⁵⁴² Το συγκεκριμένο σχόλιο αφορά τη «μεταμόρφωση» των θυγατέρων του Κουντουριώτη και επισημαίνεται με αυτό τον τρόπο η υιοθέτηση νέων ηθών. Αυτά τα νέα ήθη που επικρατούσαν στην Ερμούπολη βασίζονταν σε μόδες από την Ευρώπη. Ο Δρακάκης σχολιάζει πως η επιρροή των δυτικών προτύπων δεν βασίζεται μόνο στην ενδυμασία, ενώ αναφέρεται στον Θεοδωράκη που διδάσκει την Αννέζα και τη Μαρία τον χορό *βαλς* που ο ίδιος γνώριζε,⁵⁴³ καθώς επιθυμούσαν να ενταχθούν στο κοινωνικό περιβάλλον της πόλης.

Η μοδίστρα Τριεστίνια στην Ερμούπολη

Σε γράμμα προς τον Κουντουριώτη ο Δημήτρης Θεοδωράκης, στις 11 Αυγούστου 1827, ανέφερε ότι: «Από τα όσα μεταξωτά εστείλατε, έκοψαν η κάθε μία από ένα *φόρεμα* από κάθε τόπι. Μου

⁵⁴⁰ Για την ερμηνεία της λέξης «ρόμπα» βλ. Ιακώβου-Οικονόμου, «Πέντε μικρασιατικά προικοσύμφωνα του ΙΘ' αιώνα», *ό.π.*, σ. 163.

⁵⁴¹ Ανδρέας Δρακάκης, «Το ξεκίνημα του Νεοελληνικού θεάτρου 1826-1861 (Ερμούπολις-Σύρα)» [ανάτυπο], *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 22 (1979), σ. 24, 26. Ευχαριστώ θερμά την Αγγελική Ψιλοπούλου, υπεύθυνη των Γενικών Αρχείων του Κράτους – Τμήμα Νομού Κυκλάδων, η οποία το 2017 αναφέρθηκε στην Τριεστίνια. Ευχαριστώ επίσης θερμά τον ιστορικό Χρήστο Λούκο για τις παρατηρήσεις του σχετικά με την Τριεστίνια και τις κόρες του Κουντουριώτη στην Ερμούπολη. Όπως επεσήμανε, η επιρροή των ευρωπαϊκών προτύπων προέρχεται κατευθείαν από την Ερμούπολη. Ωστόσο στην παρούσα έρευνα φαίνεται ότι ενδύματα, υφάσματα και αντικείμενα «ταξίδευαν» χωρίς τους ανθρώπους και από τη Δύση και την Ανατολή. Συνεπώς στην Ερμούπολη η μόδα και οι νέες τάσεις ίσως συνδέονταν και με πρότυπα ομορφιάς όπως αυτά διαμορφώνονταν στην οθωμανική Αυλή και επηρέαζαν τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της Σύρου.

⁵⁴² *Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, επιμ.: Κωνσταντίνος Αθαν. Διαμάντης, τ. 8, Αθήνα, Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους – Τυπογραφείον Ι. Ροσσολάτου, 1966, σ. 364.

⁵⁴³ Ανδρέας Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολεως (Σύρας)*, τ. Β', *Η Ερμούπολις (1826-1827)*, Αθήνα 1983, σ. 134-135· *Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. 8, *ό.π.*, σ. 379-380. Σύμφωνα με τον Δρακάκη, ο Δ. Βικέλας, στο διήγημα «Φίλιππος Μάρθας» (1887), αναφέρει ότι «Η Ερμούπολις προηγέθη των λοιπών της Ελλάδος πόλεων εις τον εξευρωπαϊσμόν. ... Αι Αθήναι ήσαν πλήρεις έτι φουστανελοφόρων ... ότε πάντες σχεδόν οι Ερμούπολιται οι οπωσδήποτε διασκελίσαντες τας πρώτας βαθμίδας της κοινωνικής κλίμακας, εφόρουσαν φράγκικα».

φαίνεται ότι η Τριεστίνα ράψιμο εις όλα θα ζητήση να πάρει παραπάνω από τριάντα τάλλαρα. Τα όσα είχε πάρει ο κουνιάδος μου διά τα φορέματα τα επλήρωσα όλα εγώ, επειδή και δεν εβγήκαν τα όσα είχατε αφήσει της Μαρίας». ⁵⁴⁴ Η λέξη «φόρεμα» εδώ ίσως να χρησιμοποιείται ως πιο γενικός όρος που δεν προσδιορίζει επακριβώς το είδος του ρούχου και επομένως δεν λειτουργεί αντιπαραθετικά ως προς τον όρο *ρόμπες*, τον οποίο χρησιμοποιεί ο Θεοδωράκης σε άλλο γράμμα του για να περιγράψει ρούχα που ράβει η Τριεστίνα όπως θα δούμε στη συνέχεια. ⁵⁴⁵

Η Τριεστίνα, όπως φαίνεται να αποκαλούσαν τη μοδίστρα που είχε έρθει ή είχε καταγωγή από την Τεργέστη, πιθανότατα σύμφωνα και με τα παραπάνω έραβε ευρωπαϊκού τύπου ενδύματα. Οι ράφτες που έραβαν ευρωπαϊκά ενδύματα ονομάζονταν φραγκοράπτες και, αν και ο συγκεκριμένος προσδιορισμός δεν συνηθιζόταν να χρησιμοποιείται για γυναίκες, η *Τριεστίνα* θα μπορούσαμε να πούμε ότι ήταν μια *φραγκοράπτρια* της Ερμούπολης. ⁵⁴⁶ Δεν εντοπίζεται κάποια σχετική πληροφορία για την Τριεστίνα αφού και στο δημοτολόγιο στο οποίο αναφέρονται πρόσφυγες της Ερμούπολης και τα επαγγέλματά τους από το 1821 έως το 1830 δεν αναφέρεται καμία μοδίστρα/ράπτρια. ⁵⁴⁷ Στον συγκεκριμένο κατάλογο δεν καταγράφονται παρά ελάχιστες γυναίκες, ενώ υπήρχαν και ορισμένες που δεν ανέφεραν επαγγελματική ιδιότητα. ⁵⁴⁸ Επιπλέον, από την Τεργέστη εντοπίζεται μόνο ένα όνομα αντρικό, ο Ιωάννης Δότης, που ήταν «γραφεύς». Σχετικά με τους φραγκοράπτες το ποσοστό είναι πάρα πολύ μικρό, αφού στον κατάλογο, ανάμεσα σε 125 ράφτες, οι 4 είναι *φραγκοράπτες*, όλοι άντρες και με «ελληνικά» ονόματα, ενώ δεν αναφέρεται κανένας ράφτης από την Τεργέστη που θα μπορούσε να υποτεθεί ότι συνδέεται με την Τριεστίνα. Αν και δεν είναι εφικτό να εντοπιστεί το πραγματικό όνομα της «φραγκοράπτριας», φαίνεται να διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη μόδα της εποχής στην Ερμούπολη κατά τη διάρκεια της Επανάστασης.

Η Τριεστίνα, αν κρίνουμε από το κόστος των φορεμάτων, πρέπει να ήταν μια ακριβή για τα δεδομένα της εποχής μοδίστρα, αφού το ράψιμο μόνο δύο φορεμάτων, χωρίς να υπολογίζονται τα

⁵⁴⁴ *Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. 8, ό.π., σ. 383.

⁵⁴⁵ Ο όρος «φορέματα» εντοπίζεται 5 φορές στα νοταριακά έγγραφα της Ερμούπολης ενώ υπάρχουν 6 αναφορές σε ρουχαλάκια, 1 σε «φορεσιά», 1 σε ρούχα. Στην Ερμούπολη μελετήθηκαν 17 έγγραφα από το 1827-1830, πιο συγκεκριμένα 16 προικοσύμφωνα και 1 διαθήκη του 1830. Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, *Προικοσύμφωνα και διαθήκη του Δημοσίου υπογραφέως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827*, τ. Α', *Πωλητήρια τόπων*, Αρ. 1326, 1689, 2158, 2384, 2489, 2596, 2636, 2672, 3472, 4194, 4524, 4864, 5051, 5208, 5411, 5421, 5464,

⁵⁴⁶ Σύμφωνα με τη Ζιζή Σαλίμπα, στον *Οδηγό της Ελλάδος 1905-1906* του Νικολάου Ιγγλέζη οι φραγκοράπτες ήταν ράπτες ανδρικών «ευρωπαϊκών ενδυμάτων» και μοδίστρες εκείνες που «ασχολούνται με την ραπτική των γυναικείων ενδυμάτων σύμφωνα με τον ευρωπαϊκό συρμό»: Ζιζή Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς – Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα 2002, σ. 25-26.

⁵⁴⁷ Δημήτρης Βαρθαλίτης, «Πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στη Σύρα τη δεκαετία 1821-1830», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 6, περίοδος Β' (Δεκέμβριος 2019) [= *Η Σύρα στην Επανάσταση του 1821*], σ. 288-465. Ο Δημήτρης Βαρθαλίτης βασίζει την έρευνά του στο *Δημοτολόγιον Παλαιόν* και αναφέρει πως στον κατάλογο καταγράφονται οι πρόσφυγες που συνέχιζαν να ζουν στη Σύρο από την εγκατάστασή τους έως το 1834, ενώ δεν υπάρχουν τα ονόματα όσων έφυγαν από τη Σύρο, όσων πέθαναν και όσων δεν έδωσαν όρκο υποταγής στον βασιλιά της Ελλάδας, καθώς και όσων επέστρεψαν στην πατρίδα τους (σ. 246). Ο Βαρθαλίτης σημειώνει πως τα επαγγέλματα που δήλωσαν οι πρόσφυγες είναι αυτά που έκαναν το 1834, που έδωσαν τον όρκο υποταγής στον βασιλιά Όθωνα (σ. 251).

⁵⁴⁸ Στον κατάλογο υπάρχουν 11 πρόσφυγες το 1821, 53 το 1822, 27 το 1823, 52 το 1824, 21 το 1825, 34 το 1826, και 39 το 1827 για τους οποίους δεν αναγράφεται το όνομα και το επάγγελμα· ίσως η Τριεστίνα να ήταν ανάμεσα σε αυτούς.

υλικά, κόστιζε πάνω από τριάντα τάλλαρα (ενν. εδώ είναι το ισπανικό νόμισμα *δίστηλο*).⁵⁴⁹ Η παρούσα αναφορά είναι ενδεικτική για το κόστος και την αξία των φορεμάτων αυτών καθώς, σύμφωνα με προικοσύμφωνο της Ερμούπολης του 1828, ένα μεταξωτό φουστάνι, όπως είδαμε προηγουμένως, κόστιζε 120 γρόσια και ήδη είχε τη διπλάσια αξία από ένα φουστάνι από άλλο ύφασμα, όπως το χασέ (που είναι βαμβακερό).⁵⁵⁰ Αν λάβουμε υπόψη δε τις ισοτιμίες της εποχής, συμπεραίνουμε ότι το κόστος για το ράψιμο μόνο των δύο φορεμάτων από την *Τριεστίνη* θα ήταν πάνω από 400 γρόσια, ίσως 450 σύμφωνα και με το Αρχείο Ύδρας, δηλαδή πάνω από 200 γρόσια για το κάθε φόρεμα, χωρίς το κόστος του υφάσματος.⁵⁵¹ Ένα τόσο ακριβό φόρεμα θα μπορούσε να αγοραστεί μόνο από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, κάτι που έθετε όρια στο ποιος/-α θα μπορούσε να ντυθεί με ευρωπαϊκά ρούχα και ποιος/-α όχι.

Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο που αναφέρεται στο γράμμα του Θεοδωράκη είναι ότι τα μεταξωτά υφάσματα που χρησιμοποιούνται για τα φορέματα έχουν σταλεί από την Ύδρα.⁵⁵² Το μετάξι ήταν διαδεδομένο ύφασμα και στα προικοσύμφωνα της Άνω Σύρου, της Ερμούπολης αλλά και άλλων νησιών όπως η Πάτμος, καθώς και μέσα από περιηγητικά κείμενα.⁵⁵³ Ακόμη φαίνεται ότι ήταν αρκετά διαδεδομένο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, με διάφορες παραλλαγές του να φοριούνται από τις γυναίκες στο Παλάτι ήδη από τον 16ο και τον 17ο αιώνα. Ακόμη, τον 18ο αιώνα εξακολουθούσαν να υπάρχουν παραλλαγές μεταξωτών υφασμάτων όπως το *σελιμιέ* (selimiye) και το *σαβάι* (savai), που ήταν πιο ελαφριά και με μικρότερα μοτίβα από ό,τι τα παλαιότερα μεταξωτά.⁵⁵⁴ Σε προικοσύμφωνο της Πάρου καταγράφεται «χρισό σαβαη φοστάνι» παράλληλα με άλλο μεταξωτό και με τρεις ρόμπες.⁵⁵⁵ Η συγκεκριμένη αναφορά είναι σημαντική καθώς στο ίδιο έγγραφο εντοπίζονται ρόμπες και φουστάνια. Ενδεχομένως το φουστάνι από σαβάι να συνδέεται με μια παλαιότερη μόδα, εφόσον και το συγκεκριμένο ύφασμα ήταν πολύ δημοφιλές τον 18ο αιώνα ενώ οι ρόμπες να σχετίζονται με μόδα της εποχής, ίσως και ευρωπαϊκή. Ενδεικτικά αναφέρουμε το φουστάνι από σαβάι ή αλλιώς «σεβάι χρυσούν με μπροφίλια κακούμι» που καταγράφεται και σε έγγραφο της Πάτμου.⁵⁵⁶

Αν και δεν είναι ασφαλή τα συμπεράσματα που προκύπτουν, έχει μια σημασία να επισημανθεί ότι οι ρόμπες που επρόκειτο να ράψει η Τριεστίνη ήταν από μεταξωτό ύφασμα που

⁵⁴⁹ Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1996, σ. 154. Για τις πληροφορίες σχετικά με τα νομίσματα της εποχής και την αξία τους ευχαριστώ τον Βαγγέλη Σαράφη.

⁵⁵⁰ Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, *Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφώς της νήσου Σύρας βιβλίον 1827*, τ. Α', *Πωλητήρια τόπων*, Αρ. 2132.

⁵⁵¹ Γεώργιος Δημακόπουλος, *Προσπάθειαι νομισματοκοπίας κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν*, Αθήνα 1963, σ. 61.

⁵⁵² *Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. 8, ό.π., σ. 383.

⁵⁵³ Ενδεικτικά αναφέρονται τα προικοσύμφωνα της Πάτμου που καταγράφονται στο: Παπαδόπουλος – Φλωρεντής, *Νεοελληνικό Αρχείο Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου*, ό.π., σ. 192-193, 200-201, 208, 220-221, 249-250, 256-257· Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', *1700-1800*, Αθήνα, Επτάλοφος, 1973, σ. 64-65, 100-101, 155, 170-171, 215, 293-294, 303, 339, 375, 403-404, 419, 422, 482-483, 486, 488-489, 577.

⁵⁵⁴ İpek, «Ottoman Fabrics during the 18th and 19th Centuries», ό.π., σ. 2-3.

⁵⁵⁵ (1826), Ιάκωβος Βισβίτζης, «Το κληρονομικόν δικαίωμα των συζύγων επί ατέκνου γάμου εις την Πάρου κατά τον 18ον αιώνα», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τ. 8 (1958), σ. 191-193.

⁵⁵⁶ (Γύρω στο 1830), Παπαδόπουλος – Φλωρεντής, *Νεοελληνικό Αρχείο Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου*, ό.π., σ. 283-285.

είχε σταλεί από την Ύδρα. Δεν δίνεται κάποια επιπλέον πληροφορία για το αν επρόκειτο για υφάσματα που είχαν κατασκευαστεί στην Ύδρα, αν τα είχαν προμηθευτεί στην Ύδρα μέσω της Ευρώπης ή κάποιας περιοχής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Και στην Ευρώπη, την ίδια περίοδο, το μεταξωτό σατέν ύφασμα ήταν σύνηθες για απογευματινού τύπου φορέματα.⁵⁵⁷ Σε μια υποθετική εκδοχή όπου τα συγκεκριμένα μεταξωτά βασίζονταν σε μόδα επικρατούσα στο οθωμανικό Παλάτι, θα σήμαινε ότι η *Τριεστίνα* θα έραβε ενδύματα βασισμένα σε ευρωπαϊκή μόδα ως προς τη φόρμα και σε οθωμανική ως προς το ύφασμα, και επίσης ότι αντίστοιχοι τέτοιοι τεχνίτες δεν υπήρχαν στην Ύδρα. Ένα παρόμοιο παράδειγμα με την κατασκευή σκουλαρικών θα παρατεθεί και στη συνέχεια του κεφαλαίου.

Η μίξη «πολιτισμικών» στοιχείων θα σήμαινε μια ιδιαιτερότητα των ενδυμάτων των γυναικών της ανώτερης κοινωνικής θέσης της Ερμούπολης που θα είχαν τη δυνατότητα να ντυθούν με φορέματα ραμμένα από την *Τριεστίνα*. Η υπόθεση αυτή θα μπορούσε να ενισχύεται από το γεγονός ότι σε έγγραφο του Αρχείου Ύδρας, ανάμεσα στα προϊόντα που εισάγονται το 1826, καταγράφονται «Σελιμιέδες χρυσοί, όμοιοι β' ποιότητος, όμοιοι χωρίς χρυσόν».⁵⁵⁸ όπως ειπώθηκε προηγουμένως, το σελιμιέ ήταν διαδεδομένο οθωμανικό ύφασμα του 18ου αιώνα. Επιπλέον σε έγγραφο της Ύδρας εντοπίζεται το «ατλάζι»,⁵⁵⁹ ύφασμα που βασίζεται στην παλαιότερη τεχνική ύφανσης μεταξιού, γνωστό ως *σατέν* στην Ευρώπη. Το συγκεκριμένο είδος υφάσματος δείχνει καλύτερα τη λάμψη του μεταξιού, ενώ ειδικά τον 14ο και τον 15ο αιώνα οι χώρες που ασχολούνται με την ύφανση του μεταξιού στράφηκαν στην ύφανση του άτλαντα (Εικόνα 58).⁵⁶⁰

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αργότερα η Προύσα, η Κωνσταντινούπολη, το Alaşehir και το Maraş αποτέλεσαν κέντρα ύφανσης ατλάντων. Το συγκεκριμένο ύφασμα συναντάται σε ενδύματα του σουλτάνου που σώζονται στη συλλογή του Topkapı.⁵⁶¹ Το ατλάζι είναι ύφασμα που το εντοπίζεται στην Άνω Σύρο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και προεπαναστατικά (στο προηγούμενο κεφάλαιο) – αν και χρειάζεται να ληφθεί υπόψη ότι ο διαχωρισμός σε ανατολίτικο-οθωμανικό και σε ευρωπαϊκό είναι περίπλοκο ζήτημα, ιδιαίτερα επειδή τα όρια ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση είναι, στην πραγματικότητα, ρευστά, καθώς και επειδή υπήρχε ανταλλαγή προϊόντων και ιδεών πολύ πριν την εποχή που εξετάζουμε, και από τις δύο κατευθύνσεις. Με τις ενδυματολογικές επιρροές της Δύσης από την Οθωμανική Αυτοκρατορία έχει ασχοληθεί η Louise Mackie.⁵⁶²

⁵⁵⁷ Tortora – Marcketti, *Survey of Historic Costume*, ό.π., σ. 335.

⁵⁵⁸ *Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, επιμ. Αντώνιος Λιγνός, τ. ΙΓ', 1827, Πειραιάς, Τύποις Μιχ. Σ. Ελευθερίου, 1930, σ. 133.

⁵⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 130.

⁵⁶⁰ Kevser Gürcan Yardımcı, «Osmanlı Dönemi Dokuma Sanatı Ürünlerinden Örnekler», *International Journal of Cultural and Social Studies*, τ. 2, τχ. 1 (Αύγουστος 2016), σ. 231.

⁵⁶¹ Tezcan, «Furs and Skins Owned by the Sultans», ό.π., σ. 73.

⁵⁶² Louise W. Mackie, «Ottoman Kaftans with an Italian Identity», στο Faroqhi – Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes*, ό.π., σ. 219-229.

Οι ρόμπες, λοιπόν, που αναφέρθηκαν προηγουμένως, εντοπίζονται σε άλλο γράμμα του Δημήτρη Θεοδωράκη προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη, στις 5 Σεπτεμβρίου του 1827, όπου αναφέρει πως η Αννέζα και η Μαρία έχουν παραγγείλει έξι ρόμπες στην *Τριεστίνα*.⁵⁶³ Οι ρόμπες δεν είχαν ολοκληρωθεί και οι κόρες του Κουντουριώτη έπρεπε να αναχωρήσουν για την Ύδρα, όπως επιθυμούσε ο πατέρας τους. Ο Θεοδωράκης έγραφε σε γράμμα του στον Κουντουριώτη πως η Τριεστίνα υποσχέθηκε να ολοκληρώσει μια ρόμπα για την καθεμία και τα υπόλοιπα θα τους τα έστελναν στην Ύδρα, ενώ συμπληρώνει: «Η αιτία οπού δεν τα ετελείωσε έως τώρα, ήταν ανήμπορη».⁵⁶⁴ Ίσως αυτό να σήμαινε πως ήταν άρρωστη· μια άλλη υπόθεση θα ήταν ότι η Τριεστίνα είχε αυξημένο φόρτο εργασίας και γι' αυτό δεν μπόρεσε να δημιουργήσει τα φορέματα της Αννέζας και της Μαρίας. Από το παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι κόρες του Κουντουριώτη έμειναν ευχαριστημένες από τα φορέματα που τους έραψε αρχικά η μοδίστρα και της παρήγγειλαν άλλες έξι ρόμπες. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε ότι η *Τριεστίνα* ήταν περιζήτητη μοδίστρα («φραγκοράπτρια») της Ερμούπολης εκείνης της εποχής και ότι κατ' επέκταση το ευρωπαϊκό ένδυμα ήταν αρκετά διαδεδομένο, ιδιαίτερα αν υποθέσουμε δε ότι η Τριεστίνα έραβε ενδύματα και άλλων θυγατέρων επιφανών οικογενειών της Ερμούπολης. Οι κόρες του Κουντουριώτη «μυήθηκαν» στα νέα ήθη· σε γράμμα του στις 8 Αυγούστου 1827, ο Δημήτρης Θεοδωράκης ζητάει από τον Γεώργιο Κουντουριώτη να παραγγείλει για την Αννέζα και τη Μαρία καπέλα από την Ευρώπη και να τους στείλει στη Σύρο, όπου βρίσκονται.⁵⁶⁵ αλλά και μετά την επιστροφή τους στην Ύδρα το 1828 ο Ιωάννης Πρασακάκης σε γράμμα του από τη Μασσαλία προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη αναφέρεται σε κτένια και καπέλα για τις κόρες του, που είναι, «κατά την επιθυμίαν σας, της υστερινής μόδας και τα οποία φοραίνονται αι νέαι Γαλλίδαι των τιμίων οικογενειών...» (Εικόνες 59-60).⁵⁶⁶

Και παρόλο που δεν είναι γνωστό πόσο γρήγορα ταξίδευαν οι νέες τάσεις από την Ευρώπη, μέσα από την αλληλογραφία γίνεται φανερό ότι η ενδυμασία των θυγατέρων του Κουντουριώτη επιδιώκεται να συμβαδίσει με τη μόδα και τα πρότυπα ομορφιάς που επικρατούσαν στην Ευρώπη εκείνη την εποχή. Η τάση αυτή φαίνεται να γίνεται αποδεκτή από τον πατέρα τους, εφόσον εν γνώσει του και με την έγκρισή του γίνονται όλες οι αγορές των συγκεκριμένων προϊόντων ή ο ίδιος μεσολαβεί για να προμηθευτούν όλα αυτά τα οποία επιθυμούσαν οι κόρες του.⁵⁶⁷ Ίσως η έγκριση του Κουντουριώτη να είχε σκοπό να επιδείξει την υψηλή κοινωνική θέση τους όσο και του ίδιου.

⁵⁶³ *Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. 8, ό.π., σ. 421-422.

⁵⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 421-422.

⁵⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 377.

⁵⁶⁶ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι χρησιμοποιείται η λέξη «μόδα» το 1828. Για τη χρήση της λέξης βλ. στο: Έλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Χρυσά σιρίτια και μπαλωμένα παπούτσια: ο λόγος περί μόδας στον νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Τα Ιστορικά*, τ. 32, τχ. 62 (Ιούνιος 2015), σ. 55-80· Τάντουλος, «Ένα ιδιωτικό δίκτυο πληροφοριών και προμηθευτών στη νεοϊδρυμένη Ερμούπολη», ό.π., σ. 223· *Journal De Dames et de modes*, τχ. 36 (30/06/1828), εικ. 2610 και 2611.

⁵⁶⁷ Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολης (Σύρας)*, τ. Β', ό.π., σ. 136. Ο Ανδρέας Δρακάκης συμπεραίνει ότι, εφόσον ο Κουντουριώτης δεν αντιδρά στον εξευρωπαϊσμό των θυγατέρων του, συναινεί με αυτόν.

Στο περιβάλλον της Ερμούπολης της περιόδου της Επανάστασης η Τριεστίνη θα μπορούσε να ιδωθεί ως «σχεδιάστρια μόδας» της εποχής με την έννοια ότι οι γυναίκες στις οποίες έραβε φορέματα συγκαταλέγονταν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της Ερμούπολης, όπως οι κόρες του Κουντουριώτη. Θα μπορούσε ίσως ακόμη να την παρομοιαστεί κατά κάποιο τρόπο με τη Rose Bertin, που στα τέλη του 18ου αιώνα «έντυνε» μεταξύ άλλων τη Μαρία Αντουανέτα και θεωρείται η πρώτη «σχεδιάστρια μόδας», που έμεινε γνωστή με το όνομά της και έγινε η ίδια διάσημη (Εικόνα 61).⁵⁶⁸ Παράλληλα την ίδια περίοδο υπήρχαν ράφτες στην Κωνσταντινούπολη που δέχονταν παραγγελίες για φορέματα από γυναίκες του Παλατιού.⁵⁶⁹ Αν και τα πρότυπα και οι τάσεις φαίνεται να διαμορφώνονταν σε μεγάλο βαθμό από κέντρα της εποχής όπως το Παρίσι ή η Κωνσταντινούπολη, η Τριεστίνη στην Ερμούπολη ίσως να είχε κάποια κοινά χαρακτηριστικά με τους ράφτες του Παλατιού και τη Rose Bertin (χωρίς ποτέ να «κατέκτησε» τη φήμη της), εφόσον σε τοπικό επίπεδο μοιάζει να είχε ξεχωριστό ρόλο ως προς τη μόδα των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων.

Η Τριεστίνη δημιουργούσε *μοναδικά* ενδύματα, με την έννοια ότι ήταν χειροποίητα και δεν υπήρχαν ραπτομηχανές εκείνη την εποχή, κι ακόμη κι αν επηρεαζόταν ή βασιζόταν στις ευρωπαϊκές μόδες, έδινε το στίγμα της στη μόδα της Ερμούπολης. Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι τα έγγραφα της εποχής και τα ενδύματα που απόκεινται στο Τορκαρι φανερώνουν ότι η οθωμανική ένδυση δεχόταν σταδιακά όλο και περισσότερες επιρροές από τη Δύση, μέχρι και τα τέλη του 19ου αιώνα όπου πια θα επικρατούσε η ευρωπαϊκή μόδα.⁵⁷⁰ Ο Dinu αναφέρει επίσης πως τη δεκαετία του 1820 ξένες μοδίστρες εργάζονταν στο Βουκουρέστι υπό την υπηρεσία κυριών της υψηλής κοινωνίας που ακολουθούσαν πιστά τη μόδα από το Παρίσι.⁵⁷¹ Η περίοδος αυτή μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα χαρακτηρίζεται ως μεταβατική (transitional).⁵⁷² Μεταβατική ίσως θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και η μόδα της εποχής στην Ερμούπολη, αφού φαίνεται να δανείζεται στοιχεία τόσο την «Ανατολή» και από τη «Δύση», πριν η επικράτηση της ευρωπαϊκής μόδας αποβάλει τα όποια «ανατολίτικα» στοιχεία υπήρχαν.

Ωστόσο, από μια άλλη οπτική, σε κάθε εποχή η μόδα θα μπορούσε να φέρει στοιχεία «πολυπολιτισμικά», που είναι αποτέλεσμα ωσμώσεων και πολιτισμικών ανταλλαγών, άλλοτε

⁵⁶⁸ Kimberly Chrisman-Campbell, «Bertin, Rose» [λήμμα], στο Valerie Steele (επιμ.), *Encyclopedia of Clothing and Fashion*, τ. 1, *Academic Dress to Eyeglasses*, Ντιτρόιτ κ.α., Thomson Gale, [2005], σ. 151.

⁵⁶⁹ Όπως μας πληροφορεί η Selin İpek, στα «βιβλία των ραφτών» (books of the tailors) καταγράφονται πληροφορίες σχετικά με τις παραγγελίες, τα υφάσματα, τα είδη των φορεμάτων: İpek, «Ottoman Fabrics during the 18th and 19th Centuries», *ό.π.*, σ. 5.

⁵⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 5· Lale Görünür, *Women's Costume of the Late Ottoman Era from the Sadberk Hanım Museum Collection*, Sadberk Hanım Müzesi, Κωνσταντινούπολη 2010, σ. 50. Αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Ο 19ος αιώνας ήταν η εποχή που η επιρροή της ευρωπαϊκής κουλτούρας επικράτησε στην Οθωμανική Τουρκία, και το κοστούμι ήταν ένα από τα πεδία όπου αυτή ήταν ιδιαίτερος εμφανής».

⁵⁷¹ Tudor Dinu, *Μόδα και Πολυτέλεια στη Βλαχία της Ελληνικής Επανάστασης*, μτφρ.: Ελισάβετ Κελεπερή, Αθήνα, Ακρίτας, 2021, σ. 35.

⁵⁷² İpek, «Ottoman Fabrics during the 18th and 19th Centuries», *ό.π.*, σ. 5.

φανερών και άλλοτε όχι. Αυτές οι σχέσεις και οι «μίξεις» ίσως να είναι πιο έντονες σε περιοχές που συνιστούν κέντρα εμπορικά όπως η Ερμούπολη. Η στροφή προς τον ευρωπαϊκό τρόπο ένδυσης την περίοδο της Επανάστασης στην Ερμούπολη αποτελεί γεγονός που συνδέεται με μία γενικότερη τάση που μοιάζει να επικρατεί και στην οθωμανική αυλή, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ήδη από τον 18ο αιώνα. Παρατηρούμε επίσης ότι αυτός ο «εξευρωπαϊσμός» εντοπίζεται και σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως στο παράδειγμα της Μολδοβλαχίας στο οποίο εστιάζει στο άρθρο της η Angela Jianu.⁵⁷³ Το γεγονός αυτό φανερώνει ότι η αλλαγή προς έναν πιο ευρωπαϊκό τρόπο ένδυσης δεν συνιστά απαραίτητα πολιτική επιλογή συνδεδεμένη με την Επανάσταση.

Σε αυτό το σημείο θα παρατεθούν ορισμένες πληροφορίες για τη μόδα την περίοδο της δεκαετίας του 1820 που φαίνεται να επηρεάζει την Ερμούπολη της Σύρου. Τα πορτρέτα γυναικών της περιόδου από τη Μολδοβλαχία είναι μία σημαντική πηγή καθώς ακολουθούν την ευρωπαϊκή μόδα. Παρατηρείται σε απεικόνιση αρχόντισσας του Βουκουρεστίου ότι το κίτρινο φόρεμα με τα φουσκωτά μανίκια και το σταυρωτό κούμπωμα παρουσιάζει ορισμένα κοινά στοιχεία με το καφέ φόρεμα στο έργο του Jean-Auguste-Dominique Ingres το 1826 (Εικόνα 62-64).⁵⁷⁴

Προτού εντοπιστούν και άλλες εικόνες και σχέδια από τη Μολδοβλαχία ή από περιοδικά μόδας όπως το *Journal des Dames et des modes*, θα γίνει αναφορά στις τάσεις των φορεμάτων όπως διαμορφώνονται από τη δεκαετία του 1820 στην Ευρώπη, ιδίως στην Αγγλία και τη Γαλλία καθώς όσον αφορά την ιστορία της ένδυσης και οι δύο έπαιξαν κυρίαρχο ρόλο ήδη από τον 18ο αιώνα.⁵⁷⁵ Η περίοδος από το 1820 έως το 1835 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ενδιάμεση-μεταβατική από το στιλ *empire* και τη νέα ρομαντική μόδα. Σταδιακά μετακινήθηκε η μέση προς τα κάτω ενώ στην παλαιότερη εκδοχή ήταν ακριβώς κάτω από το στήθος. Επιπλέον τα μανίκια και οι φούστες άρχισαν να μεγαλώνουν σε όγκο και να γίνονται σιγά σιγά ολοένα και πιο κοντές. Υπήρχε όλο και πιο συχνά διαχωρισμός ανάμεσα σε φορέματα πρωινά, ημέρας, περιπάτου, απογεύματος, χορού. Το πρωινό φόρεμα ήταν το πιο καθημερινό και κατασκευάζονταν από υφάσματα βαμβακερά ή λινά υφάσματα με δαντέλα ή βολάν. Τα φορέματα ημέρας είχαν τη μέση πιο χαμηλά, φαρδιά μανίκια και έδεναν είτε στη μπροστινή είτε στην πίσω μεριά. Η λαιμόκοπή τους είχε ποικιλία στο σχήμα, άλλες φορές ήταν σε σχήμα V και άλλες είχε ψηλό τελείωμα στον λαιμό που συχνά τελείωνε σε μικρό γιακά ή *ruff* (κολλάρο με πτυχώσεις). Άλλα φορέματα είχαν ντραπέ λαιμόκοψη που δίπλωνε με διάφορους τρόπους (Εικόνες 65-66).⁵⁷⁶

⁵⁷³ Angela Jianu, «Women, Fashion, and Europeanization: The Romanian Principalities, 1750-1830», στο Amila Buturović – Irvin C. Schick (επιμ.), *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture and History*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, I.B. Tauris, 2007, σ. 201-230.

⁵⁷⁴ Dinu, *Μόδα και Πολυτέλεια στη Βλαχία της Ελληνικής Επανάστασης*, ό.π., σ. 48· Aileen Ribeiro, *Ingres in Fashion: Representations of Dress and Appearance in Ingres's Images of Women*, Νιου Χέιβεν – Λονδίνο – Σγκαπούρη, Yale University Press, 1999, σ. 139.

⁵⁷⁵ Aileen Ribeiro, *Dress in Eighteenth-Century Europe 1715-1789*, Νιου Χέιβεν, Yale University Press, 2002, σ. 11.

⁵⁷⁶ Tortora – Marcketti, *Survey of Historic Costume*, ό.π., σ. 332-336.

Τα φορέματα είχαν ακόμη διάφορους τύπους μανικιών. Κυριότεροι είναι το μανίκι *Marie*, που είναι με δεσίματα με κορδέλες ανά διαστήματα, το *demi-gigot*, που έχει όγκο από τον ώμο μέχρι τον αγκώνα και μετά είναι πιο στενό, ενώ το *gigot* ή *leg-of-mutton* (καθώς παρέπεμπαν σε πόδι προβάτου) είχαν μεγάλο όγκο στο επάνω μέρος και στένευαν στη μανσέτα. Ακόμη τα *ανόητα μανίκια* ήταν τεράστια σε μέγεθος και μαζεύονταν σε μια εφαρμοστή μανσέτα στο τελείωμα. Το όνομά τους είχε προκύψει από παρόμοια μανίκια που φορούσαν στους ψυχικά ασθενείς για να τους περιορίζουν όταν γίνονταν βίαιοι. Ένα δημοφιλές ολόήμερο φόρεμα ήταν το *pelisse-robe*· *pelisse* σημαίνει «πανωφόρι» και επρόκειτο για κάτι ανάμεσα σε φόρεμα και πανωφόρι με κουμπιά, κορδέλες ή κρυφά κουμπώματα (Εικόνα 67). Η μουσελίνα, τα διάφορα τυπωμένα βαμβακερά το *merinos* και το *βατίστα* ήταν μερικά από τα δημοφιλή υφάσματα της περιόδου. Βατίστα, ως «πατίστα» (από το γαλλ. *batiste*), συναντάται ανάμεσα στις ρόμπες της Μαυρογένους. Τα απογευματινά φορέματα είχαν διαφορές σε λεπτομέρειες αλλά η βασική φόρμα των ρούχων ήταν η ίδια, δηλαδή η λαιμόκοψη ήταν πιο χαμηλά, τα μανίκια και οι φούστες πιο κοντές. Στην αρχή της δεκαετίας του 1820 το σχήμα της λαιμόκοψης ήταν τετράγωνο, στρογγυλό ή ελλειπτικό, ενώ στα τέλη της ίδιας δεκαετίας και την επόμενη έφτανε κάτω από τους ώμους. Τα μεταξωτά σατέν και οι πιο απαλές γάζες συνηθίζονταν για τα συγκεκριμένα φορέματα (Εικόνες 68-75).⁵⁷⁷

Οι ρόμπες της Μαντώ Μαυρογένους

Σχετικά με τις ρόμπες, θα παρατεθεί μια αναφορά που, παρόλο που δεν εντοπίζεται στην Ερμούπολη, είναι σημαντικό να εξεταστεί καθώς αφορά τα ενδύματα της Μαντώ Μαυρογένους, η οποία ανήκε στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Η συγκεκριμένη λέξη καταγράφεται μεταξύ άλλων από την ίδια τη Μαυρογένους το 1823 για να περιγράψει τα ενδύματα που της έκλεψαν από το σπίτι της στο Ναύπλιο και αντικαθιστά τη λέξη *φόρεμα* ή *φουστάνι*.⁵⁷⁸ Λαμβάνοντας δε υπόψη ότι η Μαυρογένους, όπως ήταν γνωστό, ντυνόταν σύμφωνα με ευρωπαϊκού τύπου φορέματα, ίσως η λέξη *ρόμπα* στα έγγραφα της Ερμούπολης συνδέεται με ευρωπαϊκή μόδα της εποχής.⁵⁷⁹ Η περιγραφή της Μαυρογένους έχει ιδιαίτερη αξία καθώς αποτελεί μια από τις μαρτυρίες της εποχής όπου μία γυναίκα περιγράφει η ίδια τα ρούχα της – και μάλιστα η συγκεκριμένη γυναίκα, που κατείχε υψηλή κοινωνική θέση και είχε έναν ιδιαίτερο ρόλο στα τεκταινόμενα της εποχής. Επειδή δεν σώζονται πολλά ενδύματα της εποχής συνήθως οι πληροφορίες που εντοπίζονται προέρχονται από τις μαρτυρίες και τις απεικονίσεις περιηγητών, ενώ πολύ σημαντική πηγή πληροφοριών είναι

⁵⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 334. Σχετικά με τις ρόμπες της Μαυρογένους βλ. Μανουήλ Τασούλας, *Μαντώ Μαυρογέννη. Ιστορικό αρχείο*, Έκδοση του Δήμου Μυκόνου, 1997, σ. 84-85, 352-353, ΓΑΚ Διοίκηση, Εκτελεστικό φ. 16 και Αρχείο Δήμου Μυκόνου· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, ό.π., σ. 162.

⁵⁷⁸ Τασούλας, *Μαντώ Μαυρογέννη*, ό.π., σ. 84-85, 352-353, ΓΑΚ Διοίκηση, Εκτελεστικό φ. 16 και Αρχείο Δήμου Μυκόνου.

⁵⁷⁹ Σχετικά με τη Μαυρογένους και τον ευρωπαϊκό τρόπο ένδυσής της βλ. Ευδοκία Ολυμπίου, *Μπουμπουλίνα, Καϊρη, Μαυρογένους. Οι γυναίκες του Αγώνα*, Αθήνα, εφ. *Τα Νέα*, 2010, σ. 99.

τα νοταριακά έγγραφα, κυρίως τα inventaria, τα προικοσύμφωνα και οι διαθήκες. Και στις δύο περιπτώσεις (με μικρές εξαιρέσεις στις περιηγητικές αφηγήσεις), αυτοί που παρατηρούν τις γυναίκες και τα ενδύματά τους είναι άντρες, ενώ δεν έχει απαντηθεί άλλη γυναίκα να περιγράφει η ίδια τα ενδύματά της. Εξαίρεση θα μπορούσε να αποτελεί η μητέρα της Μαυρογένους, η Ζαχαράτη. Αυτός είναι ίσως και ο λόγος για τον οποίο η περιγραφή της Μαντώ είναι τόσο λεπτομερής και δημιουργεί σαφέστερες εικόνες (Εικόνα 76).

Η Μαυρογένους αναφέρεται σε ρόμπες κυρίως από διάφορα είδη μεταξωτών υφασμάτων, εξηγώντας ότι αυτή ήταν η πατρική της προίκα και τα είχε μαζί της για να τα προφυλάξει. Ένα παράδειγμα είναι το εξής: «Εν ρόμπα από λαχούρι άσπρο και από κάτω γαρνιτούρα από κορδέλα άσπρη ατλαζένια». Σχετικά με το συγκεκριμένο ένδυμα, η μητέρα της γράφει στον κατάλογο που συνέταξε το 1836 με τα αγαθά που είχε λάβει η Μαντώ από εκείνη: «1 φορεσιά λαχουριά ιδική μου, με σαμούρια προφίλια και γιακά πλατύ σαμουρένιο. Της τα έδωσα όταν εχίρεψα και τα έκαμε ρόμπα· τα σαμούρια τα εφύλαξεν εις το σεντούκι της». Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η φορεσιά από λαχούρι της μητέρας της δόθηκε στη Μαντώ το 1818, χρονολογία που χήρεψε η Ζαχαράτη, όταν δηλαδή πέθανε ο πατέρας της Μαντώ.⁵⁸⁰ Μέσα από τη συγκεκριμένη αναφορά φαίνεται η διάκριση ανάμεσα στον τρόπο με τον οποίο ντυνόταν η μητέρα της και σε αυτόν με τον οποίο ντυνόταν η ίδια η Μαντώ Μαυρογένους: ενώ φορούσαν το ίδιο ύφασμα, η φόρμα του ρούχου είχε αλλάξει.

Σε άλλο παράδειγμα από τα ενδύματα της Μαντώ, τα προφίλια (διακόσμηση φορέματος με διαφορετικό χρώμα από το ύφασμα, είτε από κλωστή, είτε από άλλο ύφασμα, είτε με γούνα)⁵⁸¹ και ο πλατύς γιακάς από σαμούρι που αποτελούσαν ορισμένες λεπτομέρειες από γούνα στη φορεσιά της Ζαχαράτης, στην παραλλαγμένη εκδοχή που φορούσε η Μαντώ δεν υπήρχαν. Η πληροφορία αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνεται, αφού η Μαυρογένους αναφέρει ανάμεσα στα αντικείμενα που της έκλεψαν «Τέσσερα κομμάτια σαμούρι διά δύο κοντογούνια».⁵⁸² Όπως παρατηρείται και στα ενδύματα των γυναικών της Μολδοβλαχίας, που υιοθετούσαν νέες ευρωπαϊκές τάσεις κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, η γούνα, που ήταν ένδειξη υψηλής κοινωνικής θέσης και φοριόταν στο οθωμανικό Παλάτι όλες τις εποχές, παύει να είναι τόσο διαδεδομένη. Ο Dinu επισημαίνει πως οι νέες τάσεις ήθελαν τις γυναίκες να φοράνε μόνο ένα φόρεμα και να καλύπτουν την πλάτη τους με σάλια – ή, κατ' εξαίρεση, να φοράνε πανωφόρι από την ενδυμασία του παρελθόντος, όπως τον τζουμπέ. Έμοιαζε δε να είχαν συνηθίσει το κρύο, φορώντας μόνο ένα φόρεμα, χωρίς γούνες ως

⁵⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 234-235, 136, 77.

⁵⁸¹ Στο 2ο κεφάλαιο απαντώνται κοντογούνια με προφίλια ντινζάπι. Το ζιντάπι πιθανόν να προέρχεται από την τουρκική λέξη «sincap» που σημαίνει σκίουρος, ενώ τα προφίλια είναι, σύμφωνα με την Αγγελική Χατζημιχάλη (*Η ελληνική λαϊκή φορεσιά*, τ. Α', Μουσείο Μπενάκη – Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1977, σ. 382), τα πλαϊνά – επομένως, ίσως η γούνα από σκίουρο να υπήρχε στα πλαϊνά του ρούχου.

⁵⁸² Ίσως και ορισμένα από τα κομμάτια αυτά να προέρχονται και από μία άλλη γούνα από σαμούρι του πατέρα της, που επίσης της είχε δώσει η μητέρα της, γούνα που αναφέρεται στις περιγραφές της Ζαχαράτης ως: «1 γούνα του μακαρίτου συζύγου μου σαμουρένια πλέον ακριβή χωρίς κάπη, και την έβαλε εις το σεντούκι της» (Ολυμπίτου, *Μπουμπουλίνα, Καϊρη, Μαυρογένους*, ό.π., σ. 136-137).

επένδυση (Εικόνα 77).⁵⁸³ Συνοψίζοντας, η συγκεκριμένη αναφορά είναι πολύ σημαντική γιατί ίσως αποτελεί απόδειξη ότι χρησιμοποιούνται υφάσματα που βασίζονταν σε παλαιότερες τάσεις για να ραφτούν ενδύματα με πατρόν/φόρμες βασισμένες σε νέες μόδες.

Η Μαυρογένους κατέγραψε ακόμη: «Έτερι ρόμπα από άσπρο σπινάτο τζανφέ με άσπρι τρα κεντιτή» (δηλ. ρόμπα από άσπρο μεταξωτό και ψαροκόκκαλο σε ύφανση ύφασμα με άσπρη κεντημένη κλωστή).⁵⁸⁴ επιπλέον: «Έτερι ρόμπα από πράσινη σκέπη κεντιτή» (δηλ. ρόμπα δηλαδή από πράσινο λεπτό ύφασμα κεντητό). Εδώ το πράσινο χρώμα έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς φαίνεται να φοριέται παρά τα διατάγματα το πράσινο να μη φοριέται από μη μουσουλμάνους.⁵⁸⁵ Το πράσινο χρώμα υπάρχει σε περιγραφές της Άνω Σύρου το προηγούμενο διάστημα, ο μεγαλύτερος αριθμός κατοίκων της οποίας ήταν χριστιανοί καθολικοί, αλλά το συναντάμε και σε νησιά όπως η Πάτμος, αλλά και στη Μάνη. Ενδεχομένως αυτό να συνέβαινε είτε επειδή υπήρχαν διαφορετικά είδη πράσινου και κάποια από αυτά επιτρέπονταν είτε επειδή οι νόμοι αυτοί αφορούσαν τον δημόσιο χώρο. Ακόμη, ίσως οι νόμοι δεν εφαρμόζονται απαραίτητα σε όλες τις περιοχές της οθωμανικής επικράτειας. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα σχετικά με τα παπούτσια που αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, όπου οι μη μουσουλμάνες δεν υπάκουαν στις απαγορεύσεις και αυξήθηκε η τιμή προϊόντων για να περιορίσει την αγοραστική δύναμη των κατώτερων τάξεων των μουσουλμάνων. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι τα ανώτερα στρώματα των ελληνόφωνων χριστιανικών πληθυσμών, όπως αναφέρθηκαν σε παραδείγματα από το πρώτο κεφάλαιο, είχαν προνόμια και ως προς την ενδυμασία, επομένως το γεγονός ότι παρατηρείται το πράσινο χρώμα στην Επανάσταση δεν αποτελεί ένδειξη κάποιας αντίθεσης ως προς το οθωμανικό παρελθόν, αφού ήταν κάτι που συνηθιζόταν και πριν την έναρξή της. Πράσινο μεταξωτό φόρεμα με χρυσή κλωστή ευρωπαϊκής μόδας των αρχών του 19ου αιώνα ανήκει στη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη (Εικόνα 78).⁵⁸⁶ Το συγκεκριμένο φόρεμα έχει τη μέση ψηλά και θα μπορούσε να είναι στην κατηγορία με τις ρόμπες που αντίστοιχα φορούσε η Μαντώ εκείνη την εποχή.

Η Μαυρογένους κατέγραψε ακόμη: «Έτερι ρόμπα πέπε κεντιστή με άσπρη τρέσα» (δεν είναι δυνατή η ερμηνεία της λέξης «πέπε») και «Έτερι ρόμπα από πατίστα με δέντρα από κάτω από καλέμ κερύ». Το ύφασμα πατίστα είναι είδος βαμβακερού με δέντρα και από κάτω το «καλεμκερυ», το λεπτό ύφασμα που ήταν βαμμένο. Επίσης: «Έτερι ρόμπα από τουλπάνι σκούρο, κεντιτή με διάφορα λουλούδια μέσα από μετάξι και ένα θεριό εις κάθε διάστημα μιανής απαλάμης και από κάτω γαρνιτούρα από τριαντάφυλλα, λελούδια, πιπίλα και μενεξιά από επάνω εις κορδέλα ατλαζένια άσπρη». Η ρόμπα από τουλουπάνι, δηλαδή ύφασμα βαμβακερό, πιθανόν ήταν κάποιο

⁵⁸³ Dinu, *Μόδα και Πολυτέλεια στη Βλαχία της Ελληνικής Επανάστασης*, ό.π., σ. 60-62.

⁵⁸⁴ Τασούλας, *Μαντώ Μαυρογένη*, ό.π., σ. 323 – 324· Gürcan Yardımcı, «Osmanlı Dönemi Dokuma Sanatı Ürünlerinden Örnekler», ό.π., σ. 232.

⁵⁸⁵ Faroqhi, «Introduction, or Why and How One Might Want to Study Ottoman Clothes», στις ίδιες – Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes*, ό.π., σ. 24-25.

⁵⁸⁶ Σακελλαρόπουλος – Δημητριάδου (επιμ.), *1821 Πριν και Μετά*, ό.π., σ. 157.

είδος γάζας σκούρο με διάφορα κεντητά λουλούδια από μετάξι. Η μητέρα της ακόμη αναφέρει στον κατάλογο με τα πράγματα που της έδωσε τα εξής: «Μοι έγραψεν από το Ναύπλιον και της έστειλα τέσσερα τόπια τουλουπάνια, τα μεν τρία με κλαδάκια κεντητά, το δε άλλο με ρίγαις». Ενδεχομένως η ρόμπα από τουλουπάνι να είχε κατασκευαστεί από κάποιο ύφασμα από εκείνα της Κωνσταντινούπολης. Σχετικά με το θεριό το οποίο αναφέρει η Μαντώ θα μπορούσε να είναι ένα ζώο από αυτά που συνήθιζαν να κεντούν την εποχή εκείνη. Ένα πολύ ιδιαίτερο κέντημα βλέπουμε στο δειγματολόγιο κεντημάτων από τα Ιωάννινα, στο οποίο τα ζώα είναι τερατόμορφα με ποικίλα χρώματα, ίσως θα μπορούσε να είναι κάτι παρόμοιο παρόλο που δεν έχουμε κάποια άλλη ένδειξη για το πώς έμοιαζε.⁵⁸⁷

Αυτό που επίσης έχει ενδιαφέρον με το συγκεκριμένο ένδυμα είναι ότι η περιγραφή του μοιάζει με το φουστάνι από τουλουπάνι με φιοράκια που καταγράφεται στα έγγραφα της Ερμούπολης, όπως είπαμε προηγουμένως: παρόλο που στη μία περίπτωση πρόκειται για ρόμπα και όχι για φουστάνι, στην περίπτωση της Μαυρογένους τα λουλούδια είναι κεντημένα και η διακόσμηση φαίνεται να ήταν πιο πλούσια. Η ρόμπα της Μαυρογένους βρίσκεται στην καταγραφή του 1823 και αν κρίνουμε από τον τρόπο με τον οποίο απεικονίζεται από το Friedel μοιάζει να φοράει ευρωπαϊκού τύπου ενδύματα, που όμως ανήκουν σε μια προγενέστερη μόδα από αυτή που επικρατούσε στα μέσα του 1820 (Εικόνα 79).⁵⁸⁸ Η Μαντώ δεν ακολουθούσε τη μόδα της εποχής για ιδεολογικούς αλλά πιθανότατα και για οικονομικούς λόγους, σε αντίθεση με τις κόρες του Κουντουριώτη που επιθυμούσαν να ντύνονται σύμφωνα με τη μόδα της εποχής όπως οι κόρες επιφανών οικογενειών της Γαλλίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι και στα δύο πορτρέτα της από τον Friedel, αν ήταν πιστή η απεικόνιση, τα ενδύματα που φοράει και στις δύο περιπτώσεις έχουν τη μέση ακριβώς κάτω από το στήθος, μόδα που ήταν διαδεδομένη μετά τη Γαλλική Επανάσταση και επικρατούσε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1810, ενώ από το 1820 και μετά η μέση κατεβαίνει εμφανώς όπως παρατηρούμε από τα περιοδικά της εποχής στη Γαλλία.⁵⁸⁹

Η Μαντώ καταγράφει ακόμη: «Έτερι ρόμπα από τζανφάνι χιλέρι με γαρνιτούρα από τούλι, και ατλαζένια άσπρι κορδέλα». Ο ταφτάς αποτελεί μεταξωτό ύφασμα, το χιλέρι δεν είναι γνωστό τι μπορεί να σημαίνει, ενώ έχει τούλι και κορδέλα από ατλάζι, μίξη διαφορετικών στοιχείων πολυτελών. Περιγράφει επίσης: «Έτερι ρόμπα δάνφια μαύρο με γαρνιτούρα από το ίδιο». Η λέξη «δάνφια» εδώ δεν διευκρινίζεται. Και: «Έτερι ρόπα από βέλο κεντιστί από άσπρο μετάξι» (το βέλο εδώ είναι πολύ λεπτό ύφασμα). Μια ακόμη σημαντική περιγραφή είναι η εξής: «Έτερι ρόμπα από

⁵⁸⁷ Κέντημα, Μουσείο Μπενάκη, όπως σημειώνεται στον Έντυπο Κατάλογο της Έκθεσης Αμετρία, του Ιδρύματος ΔΕΣΤΕ στο Μουσείο Μπενάκη της οδού Πειραιώς, 30c.

⁵⁸⁸ Adam de Friedel, *The Greeks, Twenty-Four Portraits of the Principal Leaders and Personages Who Have Made Themselves Most Conspicuous in the Greek Revolution, from the Commencement of the Struggle*, Λονδίνο 1832, βλ. <https://el.travelogues.gr/item.php?view=53400> (τελευταία ανάκτηση: 30/09/2022) [Προσωπογραφία της Μαντώς Μαυρογένους].

⁵⁸⁹ Στο ίδιο, βλ. <https://el.travelogues.gr/item.php?view=53401> (τελευταία ανάκτηση: 30/09/2022) [Προσωπογραφία της Μαντώς Μαυρογένους]. Susan North, «From Neoclassicism to the Industrial Revolution: 1790-1860», στο Walters – Lillethun (επιμ.), *Fashion Reader*, ό.π., σ. 53-68.

κρουαζέ άσπρο και Έτερι ρόμπα από κρουαζέ άσπρο με πορτούλες κολοράτες, χουμαγιά και κεντιτά ανά δέκα ένα μάβρο τζατζάτο κατιφεδένιο κεντιτό από δέρμα του ρομπία και ψηφία φρανζέζικα κεντιτά απάνω εις τους ώμους J.C.M.». Το κρουαζέ, όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, είναι βαμβακερό ύφασμα με ένα είδος σταυρωτής ύφανσης και η συγκεκριμένη ρόμπα είναι άσπρη, με χρωματιστές πορτούλες, πιθανόν παραλληλόγραμμα στο σχήμα μοτίβα από το ύφασμα «χουμαγια», που είναι είδος ανθεκτικού υφάσματος προερχόμενου από την τούρκικη λέξη *humayum*. έχει επίσης και μαύρα κεντήματα από γυαλιστερό είδος μεταξωτού υφάσματος από δέρμα. Η ερμηνεία της λέξης «ρομπία» δεν έχει καταστεί δυνατή. Σχετικά με το στοιχείο που αναφέρει ότι η ρόμπα αυτή είχε στους ώμους τα γράμματα J.C.M. που πιθανόν πρόκειται για αρχικά γράμματα αξίζει να σταθεί κανείς, καθώς είναι πολύ ιδιαίτερη περιγραφή που δεν έχει εντοπιστεί ξανά σε έγγραφα της εποχής. Σε ενδύματα που σώζονται σε μουσεία όπως το Victoria & Albert, στο MET και αλλού, παρατηρούνται αρχικά γράμματα κεντημένα με σταυρωτή βελονιά, ωστόσο πρόκειται κυρίως για εσώρουχα, μαντήλια ή ποδιές.⁵⁹⁰

Είναι πολύ ιδιαίτερη η περιγραφή και σε κάθε περίπτωση φανερώνει ότι αποτελεί ρούχο κατασκευασμένο από κάποια μοδίστρα ή ράφτη που έραβε ευρωπαϊκής μόδας ρούχα. Ενδεχομένως το Μ. να συνδέεται με το επώνυμο της Μαυρογένους και να προέρχεται από κάποιο συγγενικό της πρόσωπο που της έδωσε το συγκεκριμένο ρούχο με τα αρχικά του. Ένα άλλο ενδιαφέρον παράδειγμα με ολόκληρο το όνομα και την ημερομηνία, πιθανόν της κατασκευής, εντοπίζεται στην Κρήτη και ανήκει στη συλλογή του Victoria & Albert και αναφέρει «ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΑ» και «1757»· πρόκειται για ρούχο και όχι για εσώρουχο, όπως στην περίπτωση της ρόμπας της Μαυρογένους.⁵⁹¹ Τα γράμματα J.C.M. δε θα μπορούσαν να είναι τα αρχικά της Μαντώς (ή «Μαδώ», όπως η ίδια υπέγραφε) αφού και το βαπτιστικό της όνομα ήταν Μαγδαληνή και το όνομα του πατέρα της Νικόλαος Μαυρογένης.⁵⁹² Στο γενεαλογικό δέντρο της Μαυρογένους, που παραθέτει ο Blancard, η μητέρα της Ζαχαράτη αναφέρεται ως «Marie à Zacharie Hadji-Ant. Bati», αφού και ο πατέρας της Ζαχαράτης ήταν ο Αντώνης Χατζής Μπατής, ενώ σε άλλο όνομα ο Blancard αναφέρει το Jean (Zani) Mavrogeni, χρησιμοποιώντας δηλαδή το J και ως Z. Με βάση τον συλλογισμό αυτό θα μπορούσαμε ίσως να υποθέσουμε ότι τα αρχικά J.C.M. να ήταν της μητέρας της, όπου το Z να γράφτηκε ως J, το C να προέρχεται από το Hadji-Ant. γραμμένο ως Chatzi-Ant –

⁵⁹⁰ The MET Museum, «Shirt 1775-90», <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/128622>. St. Historical Costume Museum, «Shirt, 1750-1800», <https://museumrotterdam.nl/collectie/item/70591>. The Art Museums of Colonial Williamsburg, «Shift, 1700-1750; altered 1790-1820», <https://emuseum.history.org/objects/30592/shift-ruffled-short>. MFA Boston, «Bag, American, Late 18th to Early 19th Century», <https://collections.mfa.org/objects/48078>. The Art Museums of Colonial Williamsburg, «Shift, America, Massachusetts (probably), 1810-1820», <https://emuseum.history.org/objects/91986/shift>. The Art Museums of Colonial Williamsburg, «Shift, America, Mid-Atlantic, New York, Ossining, 1780», <https://emuseum.history.org/objects/49496/shift>. The MET Museum, «Chemise, American, ca. 1780», <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/126841>. Victoria and Albert Museum, «Shift, Great Britain, 1740-1780», <http://collections.vam.ac.uk/item/O74235/shift-unknown/> (τελευταία ανάκτηση: 30/09/2022).

⁵⁹¹ Victoria and Albert Museum, «Crete, Maria Papadopoulou (Maker), 1757», <http://collections.vam.ac.uk/item/O106816/dress-maria-papadopoulou/dress-dress-maria-papadopoulou/?carousel-image=2012FT7078> (τελευταία ανάκτηση: 30/09/2022).

⁵⁹² Ολυμπίου, *Μπουμπουλίνια, Καίρη, Μαυρογένης*, ό.π., σ. 77.

αφού το ελληνικό *X* θα μπορούσε στα λατινικά να γραφτεί και ως *Ch*–, ενώ το *M* να προέρχεται από το επώνυμο του συζύγου της Μαυρογένη ή του πατέρα της Μπατή.⁵⁹³

Η συγκεκριμένη υπόθεση ενισχύεται από το γεγονός ότι η Μαντώ αναφέρει ότι αυτά τα ρούχα αποτελούσαν την πατρική της προίκα, και παράλληλα υπάρχουν πληροφορίες ότι ορισμένα από αυτά τα ενδύματα και αντικείμενα που περιγράφει είχαν δοθεί από τη μητέρα της. Η αναφορά της Ζαχαράτης σε «φορεσιά όπου εκέντησε μυχούρια κολόρ στακτί ίσως θα μπορούσε να συνδέεται με τη συγκεκριμένη ρόμπα που ήταν κεντιτά ανά δέκα ένα μάβρο τζατζάτο κατιφεδένιο κεντιτό από δέρμα του ρομπία». Η συγκεκριμένη φράση δεν είναι ξεκάθαρη, ωστόσο το μαύρο και στακτί κέντημα θα μπορούσαμε να πούμε ότι ίσως συνδέονται. Αλλά ακόμη κι αν η συγκεκριμένη ρόμπα δεν προέρχεται από κάποιο ένδυμα της μητέρας της, αυτό που παρατηρείται από τα λεγόμενα της Ζαχαράτης είναι ότι η Μαντώ έπαιρνε ενδύματα και τα μετέτρεπε, προφανώς σύμφωνα με νέες μόδες της εποχής, όπως είδαμε παραπάνω και με τη ρόμπα. Η Ζαχαράτη αναφέρει ακόμη πως είχε δώσει στη Μαντώ «1 φορεσιά ατλαζένια κολορ ντερόζ», πιθανόν ροζ χρώματος. Δεν φαίνεται να εντοπίζεται κάτι παρόμοιο ανάμεσα στα ενδύματα της Μαντώς· ίσως αυτό να οφειλόταν στο γεγονός ότι από το 1823 και μετά εκποιούσε οικογενειακά κοσμήματα και θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αυτό συνέβαινε και με ορισμένα ενδύματά της (Εικόνες 80-82).⁵⁹⁴

Οι πολύ αναλυτικές περιγραφές της Μαυρογένης έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς δημιουργούν εικόνες. Ο Νικόλαος Δραγούμης περιγράφει τη Μαντώ στην Γ' Εθνοσυνέλευση ως εξής: «φορούσα μέλαιναν εσθήτα χρυσοπάρυφον και πύλον ευρωπαϊκόν, ουχί βεβαίως του τελευταίου των Παρισίων συρμού».⁵⁹⁵ Στο πρώτο κεφάλαιο έγινε εκτενής αναφορά στη συγκεκριμένη φράση και τη σημασία της, ωστόσο αυτό που έχει σημασία σε αυτό το σημείο είναι ότι ενδεχομένως η Μαντώ να ντυνόταν με μόδα προγενέστερη. Η «προγενέστερη» μόδα στην Ευρώπη είχε επιρροές από το στιλ *empire*, όπου το πιο διαδεδομένο είδος φορέματος είχε τη μέση ψηλά στο στομάχι, κάτω από το στήθος, όπου υπήρχε μία κορδέλα ή κορδόνι. Τα πιο συνηθισμένα μανίκια ήταν τα κοντά και φουσκωτά ή μακρυνά μανίκια εφαρμοστά ή άλλα μακριά που λειτουργούσαν ως συνέχεια των κοντών και φουσκωτών. Την περίοδο από το 1795 έως το 1800 (Directoire) φορούσαν απλά βαμβακερά υφάσματα και μουσελίνες ή μαλακά μεταξωτά και λευκά χωρίς διακόσμηση καθώς υπήρχε η αναφορά στο ελληνικό στιλ και στην κλασική αρχαιότητα. Στη συνέχεια, κατά την περίοδο *Empire*, οι παστέλ αποχρώσεις ήταν διαδεδομένες παράλληλα με διάφορα κεντήματα (Εικόνα 83).⁵⁹⁶

⁵⁹³ Θεόδωρος Μπλανκάρ, *Ο οίκος των Μαυρογένη*, μτφρ.: Δήμητρα Αδαμοπούλου, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2011, Παράρτημα.

⁵⁹⁴ Ολυμπίου, Μπουμπουλίν, *Καϊρη, Μαυρογένης*, ό.π., σ. 88.

⁵⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 98-99· Ν. Δραγούμης, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, τ. Α', Αθήνα, Εκ του τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδελφώως, 1879 [β' έκδ.], σ. 37· Κ. Τριανταφυλλόπουλος, «Η αναφορά της Μαντώς Μαυρογένη κατά του Δημητρίου Υψηλάντη», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 11 (1936), σ. 292-293.

⁵⁹⁶ Tortora – Marcketti, *Survey of Historic Costume*, ό.π., σ. 315-320.

Την ίδια στιγμή που ευρωπαϊκού τύπου ενδύματα φαίνεται να φοριούνται στην Ερμούπολη εξακολουθεί να εντοπίζεται σε έγγραφα τόσο της Άνω Σύρου όσο και της Ερμούπολης το μπινίσι, γεγονός που καταδεικνύει τη σύνδεσή του με μια παλαιότερη μόδα επηρεασμένη από το οθωμανικό Παλάτι. Ο συνδυασμός του φουστανιού με το μπινίσι σχολιάστηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο και μοιάζει να εξακολουθεί να αποτελεί χαρακτηριστικό των ενδυματολογικών συνηθειών στις Κυκλάδες και την περίοδο της Επανάστασης, την ίδια στιγμή που συνυπάρχει με καινούριες ευρωπαϊκές μόδες. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι κόρες του Κουντουριώτη που ντύνονται με νέες μόδες και στη μοδίστρα Τριεστίνια ανήκουν στην ανώτερη τάξη της εποχής. Το συγκεκριμένο παράδειγμα καθιστά σαφές ότι η διάκριση ανάμεσα στα ανώτερα και τα πιο χαμηλά στρώματα, ίσως και μεσαία, έγκειται στη δυνατότητα να ντυθούν με ευρωπαϊκό τρόπο ή όχι.

Υποθέτω, λοιπόν, ότι το μεγαλύτερο ποσοστό δεν έχει τη δυνατότητα να ντυθεί με νέες μόδες και φοράει παλαιότερες, όπως το (μ)πινίσι, που αναφέρεται σε έγγραφα της Άνω Σύρου από το 1821 έως το 1830. Καταγράφονται μπινίσια κοντά, μακριά, από στόφα, από «χαρέδες», «κιαμφεσι» (δηλ. κιανφέ) και «τζαμφε», «μεταξωτά», «σάλι» και «σάλι αγαπάνι», «ντιζι», «τζεζι» (ίσως εννοεί το *gezî* όπως είδαμε και *κεζί* στο φουστάνι), πουγάσι, «τσόχα», «λότρινι», «κιτι», «φέλπα», «πινίσι κόκκινο ατλάζι».⁵⁹⁷ Τέλος αναφέρονται «διο κονδοπινισα, ενα σεημενικο». Ορισμένα από τα υφάσματα τα συναντάμε και στα μπινίσια του προηγούμενου διαστήματος της Άνω Σύρου ωστόσο αυτό που παρατηρείται είναι ότι υπάρχει μεγαλύτερη ποικιλία κατά τη διάρκεια της Επανάστασης.

Σχετικά με την Ερμούπολη, στα έγγραφα που εξετάστηκαν δεν αναφέρεται κάποιο μπινίσι. Μπινίσι δεν υπάρχει ούτε στην καταγραφή της Μαυρογένους και, όπως φαίνεται και στη συνέχεια, δεν αναφέρεται ούτε αργότερα στην Ερμούπολη. Αυτό ίσως συνδέεται με το γεγονός ότι η νέα πόλη δέχεται άλλες ενδυματολογικές επιρροές κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και ίσως, μέσα από το παράδειγμα με το μπινίσι, να είναι εμφανές το πέρασμα σε μια άλλη μόδα με πιο άμεση σύνδεση με εκείνη της Ευρώπης.

Για το μπινίσι γίνεται αναφορά σε προικοσύμφωνα τόσο του 18ου αιώνα όσο και εντός του 19ου και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Ενώ τον 18ο αναφέρεται κυρίως ως αντρικό ρούχο, στα προικοσύμφωνα αλλά και στο σωζόμενο δείγμα στο Αιγαίο εμφανίζεται ως γυναικείο.⁵⁹⁸ Το

⁵⁹⁷ «μεταξωτά» (1829), «τζεζι» (1829), «πινίσι κόκκινο ατλάζι» (1829), «διο κονδοπινισα, ενα σεημενικο» (1829), «ενα φουστάνι ... διο μπινίσια στόφα», (1821), «πέντε πινίσια μακριά ... πέντε πινίσια κοντά» (1821), «πέντε πινίσια τα διο χαρέδες, το να σάλι, ταλο πουγάσι, ταλο λοτρινι» (1821), «πινίσι ... ενα πινίσι ... ιενα σάλι αγαπάνι» (1825), «κοτογουνιακία ... εναλο πατι ... Κι να κοτο πινισο» (1826), «ενα κοντο πινισο» (1829), «δυο μπινισια το ενα τσοχα, αλο ντιζι» (1830), «κιαμφεσι» (1828), «τζαμφε», «κιτι», «φέλπα» (1824), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 11, σ. 114-115, 120-121, 132, 135, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 39, Έγγραφο 3, 6, 18, Φάκ. 41, Έγγραφο (πιθανόν 10), 23, Φάκ. 42, Έγγραφο 18, 41, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 28, 29.

⁵⁹⁸ Σχετικά με το μπινίσι ως αντρικό ένδυμα βλ. Neumann, «How Did a Vizier Dress in the Eighteenth Century?», *ό.π.*, σ. 183, 189.

1821 αποτελεί ένα από τα λιγιστά ενδύματα τα οποία ο Κων. Οικονόμου πρόλαβε να πάρει μαζί του από την Κωνσταντινούπολη.⁵⁹⁹ Μέσα από τη συγκεκριμένη περιγραφή, ακόμη κι αν πρόκειται για αντρικό ένδυμα, είναι έκδηλη η σχέση της μόδας που επικρατούσε στα νησιά με το κέντρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σε προικοσύμφωνο της Πάτμου που χρονολογείται γύρω στο 1830 καταγράφονται τα εξής: «εν μπινίσι ατλαζένιο με χρυσές γορδέλες ... δύο έτι μπινίσια ατλαζένια με χρυσές γορδέλες ... δύο μπινίσια έτι άλικά καναβάτζα».⁶⁰⁰ Το κόκκινο μπινίσι από ατλάζι που εντοπίζεται σε έγγραφο της Άνω Σύρου μάς δίνει μια καλύτερη εικόνα και ίσως είναι παρόμοιο με αυτά που περιγράφονται στην Πάτμο. Η υφή του υφάσματος θα μπορούσε να μοιάζει με ύφασμα που εντοπίζεται σε πολυτελές καφτάνι ενισχυμένο με ερμίνα.⁶⁰¹

Κοντογούνια και μία γούνα

Το κοντογούνι ήταν είδος κοντής ζακέτας που συχνά είχε γούνα στο εσωτερικό όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο. Στην Άνω Σύρο εντοπίζονται κοντογούνια καθημερινά και «σκολιανά» (δηλ. επίσημα), κοντογούνια με το μαλί, «σειμενικά» (δεν εντοπίζεται η ερμηνεία της λέξης), «σειμενικο τζοχιτικο», «κοντογούνι κιοχετικο», «νκεζί καλοκαιρινά» και «τσέχεσι» (δηλ. από τσόχα). Ενώ καταγράφεται το 1823 το εξής: «2 κοντογούνια τα οποία επούλησε προς γρόσια 60».⁶⁰² Δεν είναι σαφές αν τα κοντογούνια πουλήθηκαν προς 60 γρόσια το ένα ή και τα δύο. Παράλληλα στην Ερμούπολη εντοπίζεται κοντογούνι που κοστίζει 60 γρόσια, κοντογούνια μεταξωτά και κοντογούνια καπλαστομένα με κακούμι, δηλαδή κοντογούνια που είναι με επένδυση από κακούμι δηλαδή ερμίνα.⁶⁰³

Το κοντογούνι αποτελεί ένδυμα πολύ δημοφιλές την περίοδο εκείνη και φοριέται τόσο το καλοκαίρι όσο και τον χειμώνα, όπως οι γούνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η φόρμα του συγκεκριμένου ρούχου ίσως συνδέεται με το οθωμανικό *cerpen*, ένα είδος κοντού σακακιού με μακριά μανίκια και ανοιχτό μπροστά.⁶⁰⁴ Σε έγγραφο του 1825 γίνεται αναφορά σε «κοντογουνια καπλατιμενα», όπου πιθανό να εννοείται με επένδυση ίσως κάποιας γούνας. Σε προικοσύμφωνο του

⁵⁹⁹ Κώστας Λάππας, «Πατριαρχική Σύνοδος “Περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων” τον Μάρτιο του 1821», *Μνήμων*, τ. 11 (1987), σ. 126. Αναφέρεται η λέξη *μπενήσι*: Παναγιωτόπουλος – Δημητρώπουλος – Μιχαηλάρη, *Αρχείο Αλή πασά*, ό.π., σ. 245.

⁶⁰⁰ Παπαδόπουλος – Φλωρεντής, *Νεοελληνικό Αρχείο Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου*, ό.π., σ. 283-285.

⁶⁰¹ Tezcan, «Furs and Skins Owned by the Sultans», ό.π., σ. 274.

⁶⁰² «ένα κοντογούνι κιοχετικό» (1821), «κοντογούνια» (1824), «διο κοντογουνια με το μαλι διο σειμενικά» (1828), «δοδεκα φορεσιες ρουχα φουστανια ... τεσερα κοντογουνι» (1828), «ενα κοντογουνι αμερινο κ ενα σειμενικο τζοχιτικο ... κ διο κοντογουνια καθιμερνα» (1829), «διο κοντογουνια σκολιανα» (1830), «τρια κοντογουνια νκεζί καλοκερινα ... τεσερα τσεχεσι[?]» (1830), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Αυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 39, Έγγραφο 5, Φάκ. 40, Έγγραφο 15, Φάκ. 42, Έγγραφο 1, 7, 18, 31, 41.

⁶⁰³ «της έδωκεν ένα κοντογούνι καπλαστομένον από μέσα με κακούμι Γροσίων 60» (1828), «κοντογούνι ... 60» (1829), «ένα κοντογούνι μεταξωτά» (1830), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, *Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφέως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827*, τ. Α΄, *Πωλητήρια τόπων*, Αρ. 2158, 3472, 5421.

⁶⁰⁴ Görünür, *Women's Costume of the Late Ottoman Era*, ό.π., σ. 35, 295.

1828 της Ερμούπολης υπάρχει αναφορά σε κοντογούνι «καπλαστομένον» από μέσα με κακούμι. Το κακούμι ήταν γούνα διαδεδομένη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Η Μαυρογένους, επίσης, στον κατάλογο που αναφέρθηκε και προηγουμένως που ανέφερε τις ρόμπες), καταγράφει δύο κοντογούνια: το ένα από σαμούρι και το άλλο από οζιά κίτρινο τζανφέ, καθώς επίσης και τέσσερα κομμάτια σαμούρι για δύο κοντογούνια (Εικόνα 84).⁶⁰⁵

Ο οζιάς είναι είδος ακριβού μάλλινου υφάσματος σαν το κασμίρ.⁶⁰⁶ Ένα κοντογούνι που σώζεται στη συλλογή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου είναι αυτό της Μαρίας Μοναρχίδου, που είναι βελούδινο και δεν έχει γούνινη επένδυση (Εικόνες 85-86).⁶⁰⁷ Το κοντογούνι που επικράτησε μετά το 1837, μετά δηλαδή από την έλευση της βασίλισσας Αμαλίας, δεν έχει επίσης γούνα και πιθανότατα διαφέρει ως προς τη φόρμα με αυτά που αναφέρονται (Εικόνα 87).⁶⁰⁸ Τα κοντογούνια που αναφέρονται στα προικοσύμφωνα της Άνω Σύρου υποψιαζόμαστε ότι θα έμοιαζαν περισσότερο με αυτό της Μαρίας Μοναρχίδου από τα Ψαρά.⁶⁰⁹ Το ότι το συγκεκριμένο κοντογούνι δεν έχει γούνα ίσως να συνδέεται και με το γεγονός ότι η γούνα παύει να είναι της μόδας, όπως παλαιότερα, στη Σύρο. Το επιχείρημα μοιάζει να επιβεβαιώνει η ύπαρξη μόλις μίας αναφοράς σε γούνα την περίοδο της Επανάστασης στην Άνω Σύρο και καμίας στην Ερμούπολη –σε αντίθεση με το προηγούμενο διάστημα, που υπήρχαν αρκετές αναφορές–, παρόλο που ανάμεσα στους πρώτους κατοίκους της Ερμούπολης περιλαμβάνεται και ο διφθερουργός (δηλ. γουναροποιός) Κωνσταντίνος Ιωαννίτης από τη Σμύρνη.⁶¹⁰ Το 1829 εντοπίζεται η γούνα της «Φρανκιεσκας», που είναι μακριά και χουμιά.⁶¹¹ Το χουμιά θα μπορούσε να είναι κάποιο είδος γούνας, ωστόσο σε λεξικό του 1856, «χουμαϊ» ή «χασάς» είναι οι ερμηνείες που δίνονται για το «percale», βαμβακερό «πηκνό» (δηλ. πιθανόν με πυκνή ύφανση).⁶¹² Θα μπορούσε το χουμιά να σχετίζεται με τη λέξη *χουμαϊ* και η γούνα να είναι ραμμένη μαζί με το συγκεκριμένο ύφασμα.

⁶⁰⁵ Στην καταγραφή των πραγμάτων (όπως είπαμε προηγουμένως) που αναφέρει ότι της έδωσε η μητέρα της μοιάζει αυτά τα σαμούρια να προέρχονται από: «1 φορεσιά λαχουριά ιδική μου, με σαμούρια προφίλια και γιακά πλατύ σαμουρένιο. Της τα έδωσα όταν εχρήσα και τα έκαμε ρόμπα, τα σαμούρια τα εφύλαξεν εις το σεντούκι της» (Ολυμπίτου, *Μπουμπουλίνα, Καϊρη, Μαυρογένους*, ό.π., σ. 136-137).

⁶⁰⁶ Τασούλας, *Μαντώ Μαυρογένη*, ό.π., σ. 323.

⁶⁰⁷ Μαρία Μινώτου – Ντιάνα Γαγγάδη – Όλγα Φακατσέλη – Αγγέλα Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές. Συλλογή Εθνικού Ιστορικού Μουσείου*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία, Αθήνα, 2005, σ. 42-43.

⁶⁰⁸ Nadia Macha-Bizoumi, «Amalia Dress: The Invention of a New Costume Tradition in the Service of Greek National Identity», *Catwalk: The Journal of Fashion, Beauty and Style*, τ. 1, τχ. 1 (2012), σ. 70.

⁶⁰⁹ Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Αυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 35, Έγγραφο 14.

⁶¹⁰ Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολεως*, ό.π., σ. 129· Δημήτρης Βαρθαλίτης, «1821-1830 Τόπος καταγωγής προσφύγων. Η σύνδεση της Σύρας με τον απανταχού ελληνισμό της εποχής», *Συριακά Γράμματα*, τχ. 6, περίοδος Β' (Δεκέμβριος 2019) [= *Η Σύρα στην Επανάσταση του 1821*], σ. 336.

⁶¹¹ «γούνα μακριά χουμιαί» (1829), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Αυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 42, Έγγραφο 18.

⁶¹² Σκαρλάτος Βυζάντιος, *Λεξικόν Γαλλο-Ελληνικόν*, Αθήνα, Τυπογραφείο Ανδρέου Κορομηλά, 1856 [2η έκδ.], σ. 507· Elizabeth J. Lewandowski, *The Complete Costume Dictionary*, Λάναμ – Τορόντο – Πλύμουθ, The Scarecrow Press, 2011, σ. 225· Ορφανός, *Τουρκικά δάνεια*, ό.π., σ. 402.

Στην Άνω Σύρο υπάρχουν αναφορές σε γιακέτα ή τζιανκέτα. Υπάρχει μία αναφορά στην οποία ο όρος «τζανκέτα» προσδιορίζεται από το «καλά», πιθανότατα δηλαδή πρόκειται για επίσημο ένδυμα. Οι συγκεκριμένες λέξεις αφορούν πιθανόν ένα είδος ζακέτας. Ο όρος «γιακέτα» συναντάται και σε έγγραφο της Πάτμου.⁶¹⁴ Η «τζιανκετα» ή «γιακέτα» θα μπορούσε να συνδέεται με τη τζάκα και το ζιπούνι. Σε ένδυμα της Αμοργού του 18ου αιώνα που ανήκει επίσης στη συλλογή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου γίνεται αναφορά σε χρυσοϋφαντη πράσινη μεταξωτή τζάκα και, στην ίδια συλλογή, ανάμεσα στα ενδύματα της Κυριακούλας Κριεζή, που ενδεχομένως είναι μεταγενέστερα του 1830, εντοπίζεται επίσης εφαρμοστή τζάκα. Ακόμη, το ζιπούνι περιλαμβάνεται σε ενδύματα του 18ου αιώνα από τη Λήμνο, στη συλλογή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, ενώ αναφέρεται και σε έγγραφο της Πάτμου το 1822. Ένα άλλο ένδυμα του 18ου που φαίνεται να μοιάζει ως προς τη φόρμα με τα σωζόμενα δείγματα (επίσης μέρος της συλλογής) είναι από τον Αρχάγγελο της Ρόδου, παρόλο που αναφέρεται ως γιλέκο. Οι συγκεκριμένοι τύποι θα μπορούσαν να σχετίζονται και με τη μορφή που πήρε το κοντογούνι μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους (Εικόνες 36-38, 44, 9, 87-89).⁶¹⁵

«Λιμπαδε πρασινο» και Καπότο

Το «λιπατε», όπως αναφέραμε στο 3ο κεφάλαιο, αποτελεί επενδύτη με βάτα ή πανωφόρι που φορούσαν οι λαοί της Ανατολής, και προέρχεται από την τουρκική λέξη *libade* (δηλ. μανδύας).⁶¹⁶ Σε έγγραφο της Άνω Σύρου καταγράφεται το κόστος του (20 γρόσια), ενώ σε άλλη καταγραφή αναφέρεται ως κοντό.⁶¹⁷ Επιπλέον υπάρχει μια άλλη αναφορά ως «λιμπατε σεβαι»⁶¹⁸ που δηλώνει το ύφασμα σαβái που αναφέραμε και στα φουστάνια. Μια ιδιαίτερη αναφορά σε χρώμα είναι το «λιμπαδε πράσινο».⁶¹⁹ Η τζάκα από τη Λήμνο, η οποία αναφέρθηκε προηγουμένως, φαίνεται να έχει ακριβώς τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν το λιμπατέ, καθώς φαίνεται να αποτελείται από λεπτό

⁶¹³ «τζιακετα καλα» (1829), «γιακετα» (1826), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 11, σ. 120-121, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 41, Έγγραφο 23.

⁶¹⁴ «γιακετα φελπα» (αχρονολόγητο, περίπου το 1800), Παπαδόπουλος – Φλωρεντής, *Νεοελληνικό Αρχείο Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου*, ό.π., 294-295.

⁶¹⁵ Μινώτου – Γαγγάδη – Φακατσέλη – Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές*, ό.π., σ. 66-67.

⁶¹⁶ Ιακώβου-Οικονόμου, «Πέντε μικρασιατικά προικοσύμφωνα του ΙΘ' αιώνα», ό.π., σ. 161· Ορφανός, *Τουρκικά δάνεια*, ό.π., σ. 12: «αλιμπαντές, ο [alibadés] ... : επανωφόρι παραγεμισμένο με βαμβάκι. [< *libade*, βλ. *λιμπαντές* στον Μπόγκα] (لباده) {*libade*: “υπενδύτης φθάνων μέχρι γονάτων και υπερραμένος βαμβάκιον, ήτοι με βάτκα, ον φορούσιν οι ανατολικοί λαοί” (Χλωρός, Β 1479). Ο τ. *αλιμπαντές* προέκυψε προφανώς από λανθασμένη τιμηση της συνεκφοράς ένα *λιμπαντέ*: > έν-α λιμπαντέ > ο αλιμπαντές}».

⁶¹⁷ (1823), (1828), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 28, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 11, Έγγραφο 103-105, κατά την καταγραφή του Αγαμέμνονα Τσελίκι.

⁶¹⁸ (1829), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 11, Έγγραφο 108-109.

⁶¹⁹ (1828), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Φάκ. 11, σ. 90, κατά την καταγραφή του Αγαμέμνονα Τσελίκι.

στρώμα βαμβακιού με το ίδιο ή άλλο ύφασμα επενδεδυμένο με λεπτές γεωμετρικές ραφές (όπως τα «παραδοσιακά παπλώματα», σύμφωνα με τη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου) (Εικόνα 90).⁶²⁰ Το χρώμα του συγκεκριμένου ενδύματος φαίνεται να είναι το ίδιο, όπως και στο έγγραφο, γεγονός που δίνει την αίσθηση ότι θα υπήρχε η δυνατότητα να υπάρχει μια σαφέστερη εικόνα. Αναφορά στο συγκεκριμένο είδος ζακέτας εντοπίζεται στη Χίο και στην Κρήτη. Ακόμη, η Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, αναφερόμενη στα ενδύματα της Κύπρου, περιγράφει τον λιπατέ ως κοντό γυναικείο επενδύτη με βάτα.⁶²¹ Φαίνεται λοιπόν ότι ο συγκεκριμένος τύπος μοιάζει με την τζάκα ή τη ζακέτα και το ζιπούνι, με τη διαφορά ότι μάλλον το συγκεκριμένο είδος, εκτός από τη φόρμα του ενδύματος, χαρακτηρίζεται από κάποια τεχνική επεξεργασίας υφάσματος, όπως το *quilting*.⁶²²

Το καπότο εντοπίζεται σε έγγραφο της Ερμούπολης και, παρόλο που υπάρχουν ορισμένες αναφορές και στην Άνω Σύρο, αφορούν αντρικά ενδύματα.⁶²³ Το καπότο μαζί με τις τρεις μεταξωτές ρόμπες κόστιζε 400 γρόσια. Ενδεχομένως να λειτουργεί όπως ο τζουμπές που περιγράφει ο Dinu σχετικά με τις γυναίκες της Μολδοβλαχίας, όπου πάνω από τα νέου τύπου φορέματα φορούσαν πανωφόρια που προέρχονταν από μόδες παλαιότερες.⁶²⁴

Τραχηλιά

Ο όρος «τραχηλιά» ή «τραχιλιά» εντοπίζεται στην Άνω Σύρο ως «τραχιλιες διαφορο λογιου», «τραχιλιά μελεζιά», «παρακατιανή»,⁶²⁵ καθώς και σε δύο έγγραφα της Ερμούπολης.⁶²⁶ Απαντώνται μία τραχηλιά που κόστιζε 15 γρόσια, σε μια αντιστοιχία 2 φουστανιών, και τρεις τραχηλιές, σε αντιστοιχία τεσσάρων μισοφούστανων και τριών ρομπών. Η τραχηλιά συνήθως εντοπίζεται σε έγγραφα όπου υπάρχουν πουκάμισα, αφού είναι ένα είδος πρόσθετου γιακά που τοποθετείται στο πουκάμισο.⁶²⁷ Τραχηλιά χρυσοστόλιστη εντοπίζουμε σε σωζόμενο δείγμα της Νισύρου του 18ου αιώνα, που ανήκει στη συλλογή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου (Εικόνα 91).⁶²⁸ Δεν είναι γνωστό αν το συγκεκριμένο ρούχο φοριόταν σε συνδυασμό με νέα ευρωπαϊκά ενδύματα· πιθανότατα αποτελούσε, όπως το φουστάνι, δείγμα παλαιότερης μόδας. Ωστόσο ανάμεσα σε ενδύματα των

⁶²⁰ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, ό.π., σ. 138.

⁶²¹ Στο ίδιο, σ. 138, 435.

⁶²² Callan, *The Thames & Hudson Dictionary of Fashion and Fashion Designers*, ό.π., σ. 210-211.

⁶²³ «καπότο 400» (1829), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφέως της νήσου Σύρας βιβλίων 1827, τ. Α', Πωλητήρια τόπων, Αρ. 3472.

⁶²⁴ Dinu, *Μόδα και Πολυτέλεια στη Βλαχία της Ελληνικής Επανάστασης*, ό.π., σ. 60

⁶²⁵ (1829), (1824), (1826), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 42, Έγγραφο 18, Γ'. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 29, 35.

⁶²⁶ «Της έδωκε μίαν τραχηλιάν γροσίων 15» (1828), «τρεις τραχηλιάς ... 20» (1829), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφέως της νήσου Σύρας βιβλίων 1827, τ. Α', Πωλητήρια τόπων, Αρ. 2158, 3472.

⁶²⁷ [Λεξικό Τριανταφυλλίδη τραχηλιά η [...] πλατύς πρόσθετος γιακάς που φοριέται πάνω από φόρεμα ή πουκάμισο: *Άσπρη / δαντελένια / κεντημένη ~β.(παρωχ.)* σαλιάρια. 2.(παρωχ.) λαιμόκοψη. [μυν. *τραχηλιά, τραχηλέα<τράχηλ(ος)>* -έα με συνίζ. για αποφυγή της χασμ.]

⁶²⁸ Μινώτου – Γαγγάδη – Φακατσέλη – Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές*, ό.π., σ. 54-55.

γυναικών της Μολδοβλαχίας παρατηρείται ότι εξακολουθούν να φοριούνται, σε ορισμένες περιπτώσεις, εσωτερικά πουκάμισα με δαντέλες (Εικόνες 92-93).⁶²⁹ Ίσως αυτός να είναι και ο λόγος για τον οποίο στην Ερμούπολη αναφέρονται ρόμπες παράλληλα με τραχηλιές.

Πουκάμισα, μισοφούστανα, βρακιά και ασπρόρουχα

Τα πουκάμισα,⁶³⁰ τα μισοφούστανα,⁶³¹ τα βρακιά⁶³² και τα ασπρόρουχα⁶³³ εντοπίζονται σε έγγραφα της Άνω Σύρου και της Ερμούπολης το διάστημα της Επανάστασης και φαίνεται να αποτελούν εσώρουχα της εποχής. Στην Άνω Σύρο καταγράφονται πουκάμισα καλά, καθημερινά, πουκάμισο κεντητό, μεταξωτό, πουκάμισα μελεξιά, τουλουπανερά. Παράλληλα καταγράφονται μια καμιζόλα (επίσης είδος πουκαμίσου) και βρακιά. Στην Ερμούπολη εντοπίζονται επίσης πουκάμισα χωρίς κάποιο προσδιορισμό, ενώ οι πληροφορίες σχετικά με τα βρακιά αναφέρουν ότι πρόκειται για χασεδένια, που κοστίζουν 80 γρόσια. Ο χασές (λευκό, βαμβακερό, μέτριας ποιότητας ύφασμα) μοιάζει να ήταν κατάλληλος για την κατασκευή εσωρούχων. Επιπλέον καταγράφονται ασπρόρουχα, που επίσης αποτελούν εσώρουχα. Εντύπωση προξενούν οι ελάχιστες αναφορές σε κορσέδες, παρόλο που φαίνεται πως έχουμε ενδύματα βασισμένα στη δυτική μόδα ιδιαίτερα στην Ερμούπολη. Τα εσώρουχα της εποχής στην Ευρώπη βασίζονται στο μακρύ πουκάμισο και στο είδος παντελονιού-βράκας για τις γυναίκες (drawers).⁶³⁴ Ακόμη, στα έγγραφα παρατηρούμε ότι υπάρχει μια αντιστοιχία στον αριθμό των βρακιών με τα πουκάμισα ή τα μισοφούστανα, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις αναφέρονται και τα τρία είδη.

⁶²⁹ Dinu, *Μόδα και Πολυτέλεια στη Βλαχία της Ελληνικής Επανάστασης*, ό.π., σ. 56-57.

⁶³⁰ Πουκάμισα, Άνω Σύρος: «πεντε πουκαμισα καλα, τα τεσερα μελεξια κ το αλο τουλουπανερο / οχτο πουκαμισα καθημερνα κ οχτο βρακια» (1821), «δέκα υποκάμισα» (1821), «5 πουκαμισα ... 6 φουστανια» (1826), «δεκα πουκαμισα» (1828), «πουστοπρασιλα ζευγαρια 4 ... ενα ποκαμισο κειτιστο ... μια καμιζόλα ... διο φουστανια» (1828), «εξι πουκαμισα ... δεκα βρακια» (1829), «οκτο πουκαμισα» (1830), «τρια πουκαμισα μεταξωτα» (1830), «τεσερα πουκαμισα» (1830), «εξι πουκαμισα» (1830), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 39, Έγγραφο 2, 6, Φάκ. 41, Έγγραφο 20, Φάκ. 42, Έγγραφο 1, 7, 18, 31, 41, 43, 44. Ερμούπολη: «Υποκάμισα 10 ... προς 13 τιμή το ένα ... 13» (1830), «υποκάμισα» (1830), «Δεκαπέντε υποκάμισα» (1830), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, *Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφέως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827*, τ. Α΄, *Πωλητήρια τόπων*, Αρ. 3472, 5411, 5421.

⁶³¹ Ενδεικτικά - Άνω Σύρος: «μισοφουστανα φινα κ αλλα καθημερνα ρουχα της φορεσιάς της» (1828), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β΄. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 11, σ. 90. - Ερμούπολη: «μισοφούστανα», (1829), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, *Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφέως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827*, τ. Α΄, *Πωλητήρια τόπων*, Αρ. 3472.

⁶³² Άνω Σύρος: «βρακια» (1821), (1826), (1827), (1829), (1830), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 39, Έγγραφο 2, Φάκ. 41, Έγγραφο 23, 35, Φάκ. 42, Έγγραφο 18, 44, κατά την καταγραφή του Αγαμέμνονα Τσελίκου. - Ερμούπολη: «της έδωκε βρακιά[?] χασεδένια εξ όπου έχουν κι αυτά γρόσια Ν: 80» (1828), βρακιά 18, (1829), «βρακιά» (1830), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, *Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφέως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827*, τ. Α΄, *Πωλητήρια τόπων*, Αρ. 2158, 3472, 5411.

⁶³³ Στην Άνω Σύρο εντοπίζεται η λέξη λίγο αργότερα, το 1832: Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 43, Έγγραφο 37. - Ερμούπολη: «ασπρόρουχα» (1827), (1828), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, *Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφέως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827*, τ. Α΄, *Πωλητήρια τόπων*, Αρ. 1326, 1689.

⁶³⁴ Tortora – Marcketti, *Survey of Historic Costume*, ό.π., σ. 332.

Η βρακοζώνη, που επίσης συναντάται σε ορισμένες περιπτώσεις ως κεντιστή, αποτελεί ζώνη που στερεώνει το βρακί. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι το βρακί φοριέται μαζί με το πουκάμισο, από πάνω το μισοφούστανο αμάνικο ή με μανίκια και στη συνέχεια το φόρεμα, το οποίο θα μπορούσε να είναι αμάνικο και να φαίνεται το εσωτερικό πουκάμισο ή μακρυμάνικο, ώστε να φαίνονται μόνο ορισμένα σημεία του πουκαμίσου. Αξίζει να σημειωθεί ότι συναντάται μια αναφορά σε σαλβάρι, το οποίο δεν διευκρινίζεται αν είναι αντρικό ή γυναικείο ένδυμα. Σε κάθε περίπτωση, το σαλβάρι δεν φαίνεται να αποτελεί δημοφιλές ένδυμα, όπως ίσως σε άλλα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Κορσέδες και μπούστο

Ένα άλλο είδος εσworούχου πολύ διαδεδομένου στην Ευρώπη ήταν ο κορσές. Στα νοταριακά έγγραφα εντοπίζεται η λέξη «κορσέ» ελάχιστες φορές και μόνο μία φορά αναφέρεται δίπλα σε φουστάνι το 1831.⁶³⁵ Την περίοδο της Επανάστασης υπάρχουν δύο αναφορές: τη μία εντοπίζεται σε αντρικό προικοσύμφωνο, στο οποίο αναφέρονται και «ένα ταπαρο και ένα σουρτου» (ίσως πρόκειται για το σουρτούκο), και τα δύο αντρικά ευρωπαϊκού τύπου ενδύματα.⁶³⁶ Αν ληφθεί, λοιπόν, υπόψη ότι αναφέρονται μόνο τα ενδύματα που σχετίζονται με την ευρωπαϊκή μόδα, θα μπορούσε και ο κορσές εδώ να αποτελεί κάτι αντίστοιχο, θα μπορούσε ίσως να το προσφέρει η οικογένεια του γαμπρού στη νύφη. Εν προκειμένω πρόκειται για εύπορη οικογένεια, όπως φαίνεται από τα κτήματα και διάφορα άλλα αντικείμενα που δίνονται στον γαμπρό, ωστόσο αυτό που προξενεί εντύπωση είναι ότι γίνεται αναφορά σε «δοδεκα κορσέδες» – τεράστιος αριθμός για ένα ρούχο που φοριέται εσωτερικά.

Αξίζει να αναφερθεί ότι πηγές που θέλουν τον κορσέ να εξαφανίζεται στη μόδα της Ευρώπης την περίοδο από το 1795 έως το 1810 έχουν κριθεί ως αναξιόπιστες.⁶³⁷ Αυτό έχει ενδιαφέρον, καθώς, παρόλο που φαίνεται να υπάρχουν επιρροές από την ευρωπαϊκή μόδα, όπου ο κορσές είναι διαδεδομένος, δεν εντοπίζεται τόσο συχνά στα έγγραφα. Σε σχέση με τις Κυκλάδες η λέξη «κορσάδες» ή «σκορσάδες» εντοπίζεται σε έγγραφα των αρχών και των μέσων του 18ου αιώνα στην Άνδρο.⁶³⁸ Ίσως με τη συγκεκριμένη λέξη να εννοείται κάποιου είδους ζώνη, εφόσον χρησιμοποιείται και για αντρικά ενδύματα. Επομένως είτε αυτή η μόδα του κορσέ δεν φορέθηκε

⁶³⁵ «ένα φουστάνι ... ένας κορσές τζοχα κοκινός» (1831), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 53.

⁶³⁶ «κορσεδες» (1822), «τρεις φορεσιες ρουχα κιοχιτικα ... τρις καλοκερνα ... εχι κ δοδεκα κορσεδες ... πεντε καντρα ... ενα ταπαρο ... ενα σουρτου» (1822), «τρεις κορσέδες τζοχιτικι ... διο κορσέδες μεταξοτι» (1826), «κορσεδες» (1828), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 39, Έγγραφο 24, Γ'. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 47, 53.

⁶³⁷ North, «From Neoclassicism to the Industrial Revolution», *ό.π.*, σ. 60.: «Documentation on stays during the period 1795 to 1810 is somewhat contradictory, although evidence indicating that stays were abandoned has been judged unreliable».

⁶³⁸ Ενδεικτικά: Δ. Πολέμης, «Στενιώτικα προικοσύμφωνα του δεκάτου ογδόου αιώνας», *Στενιώτικα*, τ. 2 (1987), σ. 85-126· του ίδιου, «Αβαντάρια και άλλα προικώα έγγραφα εξ Άνδρου», *Πέταλον*, τ. 2 (1980), σ. 36-37.

παρά ελάχιστα στην Ερμούπολη είτε ήταν προνόμιο μόνο των πολύ πλούσιων γυναικών και για αυτό τον λόγο δεν έχουμε πολλές αναφορές στα έγγραφα της εποχής. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γράμμα του Ιωάννη Πρασακάκη προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη, σχετικά με ενδύματα που στέλνει για τις κόρες του δεύτερου. Στο γράμμα δίνεται η ερμηνεία του κορσέ: «Εάν μοι επέμπετε διά μέτρος μίαν ρόμπαν, εν κορσέ (ήτοι το υποφόρεμα, το οποίον δίδει την μεγαλυτέραν χάριν εις το σώμα των νέων)». ⁶³⁹ Ο κορσές αναφέρεται μαζί με τη ρόμπα και είναι το εσώρουχο που δίνει σχήμα στο σώμα των νέων γυναικών· άλλωστε στο ίδιο γράμμα επισημαίνονται καπέλα και κτένια που είναι της τελευταίας μόδας από το Παρίσι, επομένως στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι σίγουρο πως πρόκειται για τον κορσέ όπως φοριόταν στην Ευρώπη την ίδια περίοδο.

Τέλος, σε έγγραφο της Ερμούπολης καταγράφονται «τρεις μπούστοι», ⁶⁴⁰ ενώ σε έγγραφο της Άνω Σύρου προεπαναστατικά αναφέρεται ένα φουστάνι με το μπούστο. ⁶⁴¹ Δεν είναι σαφές τι σήμαινε το μπούστο, αν δηλαδή το 1792 και το 1829, που χρονολογούνται οι καταγραφές, σήμαινε το ίδιο ή αν συνδεόταν με κάποιο τρόπο με τον κορσέ, ωστόσο εντοπίζεται μόλις δύο φορές στα έγγραφα από το 1789 έως το 1850, τόσο στην Άνω Σύρο όσο και στην Ερμούπολη, και δεν μας επιτρέπεται να βγάλουμε ασφαλή συμπεράσματα. Πιθανότατα πρόκειται για εξωτερικό ένδυμα και όχι είδος εσώρουχου, όπως ο κορσές. Στο ίδιο έγγραφο της Ερμούπολης αναφέρονται επίσης μανικέτα, ⁶⁴² τα οποία μάλλον είναι αντίστοιχα με τα μπουστομάνικα ή πουστοπράσιλα, μόδα που φαίνεται να ήταν διαδεδομένη στα νησιά, ιδιαίτερα τον 18ο αιώνα. Μπούστο ως εξωτερικό ένδυμα σώζεται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο και προέρχεται από τη Ζάκυνθο (Εικόνες 94-97). ⁶⁴³

Ζώνες, Σάλια ⁶⁴⁴ και το σάλι της Μαυρογένους

Σχετικά με τα ζωνάρια παρατηρείται ότι, ενώ το προηγούμενο διάστημα υπάρχουν πολλές αναφορές, πλέον εντοπίζουμε μόλις δύο σε όλη τη Σύρο. Συγκεκριμένα, εντοπίζεται μία στην Άνω Σύρο, «ζωνάρι ασιμένιο» και μία ζώνη που κόστιζε 5 γρόσια στην Ερμούπολη, ενώ εξακολουθούν

⁶³⁹ *Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, επιμ.: Κωνσταντίνος Αθαν. Διαμάντης, τ. 9, Αθήνα, Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους – Τυπογραφείον Ι. Ροσσολάτου, 1968, σ. 114-115.

⁶⁴⁰ (1829), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, *Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφέως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827*, τ. Α', *Πωλητήρια τόπων*, Αρ. 3472.

⁶⁴¹ (1792), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 4, Έγγραφο 46.

⁶⁴² «ένα ζευγάρι μανικέτα 5» (1828), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, *Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφέως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827*, τ. Α', *Πωλητήρια τόπων*, Αρ. 3472.

⁶⁴³ Μινώτου – Γαγγάδη – Φακατσέλη – Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές*, ό.π., σ. 74-75.

⁶⁴⁴ Άνω Σύρος: «σαλι κλαδοτο» (1826), «σαλι λαχουρι ασπρο» (1822), «σταμπολια σαλια» (1828), «ινκλεζικο μεγαλο» (1829), «κ τρια σαλια τα διο τουλουπανια ινκλεζικο» (1821), «ένα σάλι λαχουρι» (1821), «αμιδι» (1822), «σαλη ιγγλεζικο κοκκινο» (1824), «σαλι γαπανι» (1824), «σαλι λαχουρι» (1828), «σαλλια μαλιετικα» (1823), «σαλλι ασπρο χασε» (1824), «τουλουπανερο ... άσπρο χασε» (1824), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 10, σ. [?], Κώδ. 11, σ. 14-15, 101-103, 112-113, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 39, Έγγραφο 2, 6, 19, Φάκ. 40, Έγγραφο 15, 18, Φάκ. 42, Έγγραφο 7, Γ'. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 28, 29. - Ερμούπολη: (1829), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, *Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφέως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827*, τ. Α', *Πωλητήρια τόπων*, Αρ. 3472.

να εντοπίζονται, σε ορισμένες περιπτώσεις, σε αντρικά ενδύματα.⁶⁴⁵ Στις ζώνες θα γίνει αναφορά και για το αμέσως επόμενο διάστημα στο πέμπτο κεφάλαιο.

Ενώ στα έγγραφα της Ερμούπολης υπάρχει μόνο μία αναφορά σε σάλι, η οποία όμως δεν είναι ενδεικτική, καθώς το δείγμα που εξετάστηκε είναι πάρα πολύ μικρό, στην Άνω Σύρο εντοπίζεται «σάλι κλαδοτό», το οποίο πιθανότατα σχετίζεται με την ύφανση, σάλι «τουλουπανερό», «τουλουπανερο ινκλεζικο» (δηλ. αγγλικό), «ινκλεζικο κοκκινο», «ινκλεζικο μεγαλο», «μαλλιετικο» (δηλ. μάλλινο), «σαλι αγαπανι» ή «γαπανι», το οποίο είναι ένα είδος υφάσματος λεπτού βαμβακερού με μεταξωτό, χρώματος λευκού με κίτρινα στο χρώμα του κρόκου κλαδιά, και εντοπίζεται και στην Προύσα.⁶⁴⁶ Αναφέρονται επίσης σάλια ως «σταμπόλια», πιθανότατα από την Κωνσταντινούπολη, όπως και σάλι λαχούρι άσπρο.

Η Ζαχαράτη, μητέρα της Μαυρογένους, αναφέρει ανάμεσα στα ενδύματα που έδωσε στη Μαντώ τα εξής: «Όταν επήγαμεν εις Κωνσταντινούπολιν έκαμε και ρούχα καινούργια και ½ σάλλι όπου επήρε, και έδωσε δι' αυτό γρ. 600, και λοιπά τεφαρίκια όπου εψώνισεν αυτή». Το συγκεκριμένο σάλι φαίνεται να είναι ιδιαίτερα ακριβό για την εποχή και προφανώς απευθυνόταν σε ανώτερα στρώματα, όπως η Μαυρογένους. Όπως θα δούμε και στο επόμενο κεφάλαιο το σάλι, το οποίο έχει «ανατολίτικη» προέλευση, εξακολουθεί να εντοπίζεται σε μεγάλο βαθμό. Στη Μολδοβλαχία, όπου, μαζί με τα νέα πρότυπα, οι γυναίκες ακολουθούσαν τις νέες τάσεις και τα νέα φορέματα, για να προστατευθούν από το κρύο φορούσαν σάλια και κάλυπταν την πλάτη ή τους ώμους τους. Κάποια από αυτά ήταν απλά, μονόχρωμα, ενώ άλλα είχαν διακόσμηση στην άκρη ή ήταν ολόκληρα διακοσμημένα με φυτικά μοτίβα ή λωρίδες σε διάφορα χρώματα.⁶⁴⁷ Κάτι αντίστοιχο ενδεχομένως συνέβαινε και στη Σύρο της εποχής.⁶⁴⁸ Το σάλι (ή shawl) ήταν διαδεδομένο και στην Ευρώπη εκείνο το διάστημα και φοριόταν πάνω από φορέματα, με πρώτα να εισάγονται σάλια κασμιρένια από την Ινδία τις πρώτες δεκαετίες του 1800.⁶⁴⁹ Στη συνέχεια τα σάλια άρχισαν να παράγονται στην πόλη Paisley της Σκωτίας σε άλλα υλικά, πιο οικονομικά.⁶⁵⁰ Επομένως η μόδα με το σάλι μοιάζει να επικράτησε ως ένδυμα προστασίας από το κρύο και σε συνδυασμό με τα νέα είδη φορεμάτων στη Σύρο.

⁶⁴⁵ (1827), *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του ΜΙΕΤ*, τ. Δ' (1984-1987), Αθήνα 1988, σ. 78, 4. Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 11, σ. [?]. (1829), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, *Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφέως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827*, τ. Α', *Πωλητήρια τόπων*, Αρ. 3472.

⁶⁴⁶ <https://tekstilbilgi.net/turkcede-kumas-islamli-sozlugu.html> (τελευταία ανάκτηση: 30/09/2022). Selin İpek, *Topkapı Sarayı Müzesi örneklerine göre yazılı ve görsel kaynaklar ışığında 18.-19. yüzyıl saray kadın modası*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Κωνσταντινούπολη, 2009, σ. 330.

⁶⁴⁷ Dinu, *Μόδα και Πολυτέλεια στη Βλαχία της Ελληνικής Επανάστασης*, ό.π., σ. 58, 61.

⁶⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 58, 60-61.

⁶⁴⁹ Tortora – Marcketti, *Survey of Historic Costume*, ό.π., σ. 340.

⁶⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 340, 301.

Στα νοταριακά έγγραφα αναφέρονται διάφοροι τύποι στολίσματος κεφαλής ή καλύμματα. Αυτά είναι τα εξής: φέσια, γιεμίνια, φακιολισιές, «φακιόλι περαστό», βέλο (το ένα εκ των οποίων «καλό»), μαντίλια –ορισμένα εκ των οποίων αναφέρονται σε αντρικά προικοσύμφωνα και δεν είναι ξεκάθαρο αν προορίζονται να φορεθούν από τον γαμπρό ή από τη νύφη–, μαντίλια κεφαλής και «μαντίλο χρυσό εκεντιστό» σε προικοσύμφωνο του 1821, ενώ οι λέξεις «κεβρέδες» ή «νκευρέδες» (ενν.: τσεβρέδες), με τις οποίες μάλλον εννοείται κάτι παρόμοιο με το μαντίλι κεφαλής, αναφέρονται το 1824 και το 1830, τα δε «σκουφόματα» αναφέρονται μία φορά το 1830. Στην Ερμούπολη καταγράφονται μαντήλια, σκουφόματα.

Πιο αναλυτικά σχετικά με τα είδη των ενδυμάτων: Στην Άνω Σύρο εντοπίζονται φέσια, φέσια καινούρια, καλά, ενώ στην Ερμούπολη δεν εντοπίζονται καθόλου· ωστόσο αυτό οφείλεται στο μικρό δείγμα, καθώς τα επόμενα έτη το φέσι εξακολουθεί να καταγράφεται στα έγγραφα της Ερμούπολης και υπάρχει μάλιστα μία αναφορά σε επάγγελμα το 1842 («βαφεύς φεσιών»)⁶⁵². Η λέξη *fes* (δηλ. φέσι) είναι «ένα κυλινδρικό κόσμημα κεφαλής με ένα επίπεδο στέμμα κατασκευασμένο από κόκκινο μαλλί».⁶⁵³ Το «φέσι ονομάστηκε έτσι από την όνομα της πόλης του Μαρόκου στην οποία κατασκευάστηκε πρώτα (Fes)». Με διάταγμα του σουλτάνου Μαχμούτ Β' (1785-1839) ορίστηκε επίσημα ως καπέλο για τους άντρες, αν και φοριόταν επίσης και από γυναίκες. Συνήθως εμφανιζόταν σε τσόχα κόκκινη με μπλε ή μαύρη φούντα.⁶⁵⁴ Καταγράφεται σε προικοσύμφωνα της Άνω Σύρου ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, καθώς και σε προικοσύμφωνο της Πάτμου.⁶⁵⁵ Φέσια με διαφορετική τεχνοτροπία του 18ου αιώνα ανήκουν στη συλλογή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου.⁶⁵⁶ Ακόμα κι αν η προέλευσή του ήταν από το Μαρόκο, φορέθηκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς ο Μαχμούτ το ορίζει ως ένδυμα και επιτρέπεται σε όλους

⁶⁵¹ Άνω Σύρος: «τεσερα φεσια ... δεκατρια γιεμινια» (1821), «δόδεκα μαντίλια της κεφαλής κ δόδεκα φέσια» (1821), «τρεις φακιολισιες» (1821), «μαντιλια δεκα τεσερα ... διο κικουμεδες ... ενα χρυσα μαντιλο εκεντιστο ... ενα κιβρε κι ... τρία φεσια» (1821), «εξι γιεμινια ... τρία φέσια», «ενα βελο ... διο κεβρεδες» (1824), «κι εφτά γιαμινια» (1826), «2 βελα ... 3 βρακια ... 5 ματιλια για το κιφαλι 4 τις μι τις» (1826), «φακιολοσιες» (1827), «οκτω φακιολια ... τρια φεσια κενουρια ... ενα φακιολι περαστο ... διο βελα, το ενα καλο» (1828), «επιτα οσα μαντιλια εχι φακιολισες κ τα εξις διο περαστα φακιολια κ δεκατεσερις φακιολισιες αποτεστεμελια Γιορτιανα κ οκτο φακιολισιες αποτουλουπανια καθιμερνες ενα βελο καλο κ τρια παρακατιανα ... 26 μαντιλια τις μιτις ... δοδεκα τραχιλιες διαφορο λογιό ... εφτα φεσια καλα» (1829), «ακόμα πεντε μαντιλια κ διο φεσια ... κ διο μποκσαδες ... κ διο βελα» (1830), «εξι φακιολισιες ... ενα βελο» (1830), «δωδεκα φακιολισιες» (1830), «οκτο φακιολίσιας» (1830), «επτα τεστεμελια ... δυο μποξάδαις ... δυο βελα ... τρια πουκαμισα μεταξοτα ... τρις νκευρεδες» (1830), «εξι σκουφοματα» (1830), «πεντε μαντιλια» (1830), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 39, Έγγραφο 2, 6, 16, 18, 27, Φάκ. 40, Έγγραφο 18, Φάκ. 41, Έγγραφο 20, 23, 32, Φάκ. 41, Έγγραφο 32, Φάκ. 42, Έγγραφο 1, 18, Φάκ. 42, Έγγραφο 29[?], 31, 34, 39, 41, 43, 44. - Ερμούπολη: «της έδωκεν ακόμη μανδύλια» (1828), «τρεις Μπόλιας 12 ... πέντε μανδύλια της τζίσσης 10 ... ένα μποξά 50» (1829), «σκουφόματα έτερα πέντε» (1830), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, *Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφένως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827*, τ. Α', *Πωλητήρια τόπων*, Αρ. 2158, 3472, 5051.

⁶⁵² (1842), Ερμούπολη: Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, *Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφένως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827*, τ. Α', *Πωλητήρια τόπων*, Αρ. 13444.

⁶⁵³ Μετάφραση από το αγγλικό κείμενο: Görlin, *Women's Costume of the Late Ottoman Era*, ό.π., σ. 295.

⁶⁵⁴ Μετάφραση από το αγγλικό κείμενο: *Encyclopedia of World Dress and Fashion*, τ. 5, *Central and Southwest Asia*, επιμ.: Gillian Vogelsang-Eastwood, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2010, σ. 481: <https://digitalcollections.nypl.org/collections/album-of-turkish-costume-paintings?scroll=4#> (τελευταία ανάκτηση: 30/09/2022) [The New York Public Library, Digital Collections, Album of Turkish Costume Paintings].

⁶⁵⁵ Παπαδόπουλος – Φλωρεντής, *Νεοελληνικό Αρχείο Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου*, ό.π., σ. 220-221.

⁶⁵⁶ Μινώτου – Γαγγάδη – Φακατσέλη – Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές*, ό.π., σ. 56-57, 94-95, 156-157.

τους υπηκόους να το φορούν, ενώ φορέθηκε σε χρωματικές παραλλαγές που δεν περιορίζονται στο κόκκινο χρώμα.⁶⁵⁷

Το φέσι συναντάται επίσης στη μόδα της Μολδοβλαχίας.⁶⁵⁸ Αξιωματούχος στη Ρουμανία που έχει υιοθετήσει τον ευρωπαϊκό τρόπο ένδυσης θεωρεί ότι το φέσι προκαλεί εφίδρωση, πόνο και το θεωρεί ανθυγιεινή συνήθεια. Αυτό που έχει σημασία, ωστόσο, εκτός από την πολιτική διάσταση της υγείας και το ότι μέσω της ενδυμασίας ορίζεται τι είναι σωστό ή λάθος, καλό ή κακό, είναι γεγονός ότι το φέσι ήταν διαδεδομένο στη Ρουμανία την περίοδο εκείνη ως επιρροή της οθωμανικής μόδας. Εικόνες από διαφορετικής τεχνικής φέσια παρατίθενται στην έκδοση *Μόδα και Πολυτέλεια στη Βλαχία της Ελληνικής Επανάστασης*.⁶⁵⁹ Η διάδοση του φεσιού γίνεται φανερή και από τις διαφορετικές περιοχές και τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους φορέθηκε. Ακολουθούν ορισμένα αποσπάσματα από τον κατάλογο της συλλογής του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου: α) Καστελλόριζο (18ος αι.): «γύρω από κόκκινο μικρό φεσάκι το ραζίνι τυλίγεται το κασκή, πολύχρωμο σταμπωτό μαντήλι που σχηματίζει στεφάνι, και το κρέπι, μεγάλη μεταξωτή μαντήλα με ενυφασμένα κεντήματα και μακριά κρόσσια, που στερεώνεται με καρφίτσα»· β) Μεσόγεια Αττικής (18ος αι.): «το κεφάλι κοσμεί το κόκκινο φέσι, το χρυσό κορωνάτσι και η χρυσόμπολια, ενώ τις πλεξούδες στολίζουν οι κρεμέζες ή πεσκούλια από κόκκινο μετάξι με ασημένια δεσίματα και φούντες»· γ) Αργυρόκαστρο (18ος αι.): «το κεφάλι στολίζει ολοκέντητο φεσάκι με χρυσές φούντες» (Εικόνα 50).⁶⁶⁰

Στα προικοσύμφωνα αναφέρονται επίσης τα «γιεμίνια», «γιαμίνια» ή «γιεμένια», που ήταν μαντίλια με μοτίβα τυπωμένα με την τεχνική της ξυλογραφίας σε ύφασμα (block-print).⁶⁶¹ Επρόκειτο για μια «σφραγίδα», κατά κάποιο τρόπο, που αποτελούνταν από το μοτίβο. Τα μαντίλια φοριούνταν από τις γυναίκες ως κάλυμμα κεφαλιού. Η ονομασία της λέξης προέρχεται από την τούρκικη λέξη *yemeni*⁶⁶² και την πόλη Υεμένη, και ήταν συνήθως κατασκευασμένα από πολύχρωμο κλαδωτό ύφασμα, με το «κλαδωτό» να αναφέρεται ίσως στην πλέξη ή στο μοτίβο από κλαδιά. Επιπλέον, εντοπίζονται οι «φατζολισιές», «φακιολισιές» ή «φακιολοσιές», οι δύο αναφορές στο περαστό φακιόλι, όπου είναι πιθανό να εννοείται ένα ήδη ενωμένο στις δύο άκρες μαντίλι που φοριέται περνώντας το στο κεφάλι και όχι δένοντάς το. Τα μαντίλια κεφαλής, τα «σκουφόματα» μαζί με το βέλο, το οποίο πιθανότατα ήταν κάποιο είδος πέπλου από λεπτό ύφασμα, συνυπάρχουν και αποτελούν κεφαλοδεσίματα. Ίσως με όλες αυτές τις λέξεις εννοείται το ίδιο πράγμα· ίσως όμως και να υπάρχουν διαφορετικές ερμηνείες για την κάθε λέξη και να σημαίνει σε όλες τις περιπτώσεις κεφαλόδεσμος, αλλά με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά το καθένα.

⁶⁵⁷ Neumann, «How Did a Vizier Dress in the Eighteenth Century?», ό.π., σ. 190.

⁶⁵⁸ Jianu, «Women, Fashion, and Europeanization», ό.π., σ. 210.

⁶⁵⁹ Dinu, *Μόδα και Πολυτέλεια στη Βλαχία της Ελληνικής Επανάστασης*, ό.π., σ. 36.

⁶⁶⁰ Μινώτου – Γαγγάδη – Φακατσέλη – Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές*, ό.π., σ. 56-57, 94-95, 156-157.

⁶⁶¹ Görünür, *Women's Costume of the Late Ottoman Era*, ό.π., σ. 296.

⁶⁶² Ιακώβου-Οικονόμου, «Πέντε μικρασιατικά προικοσύμφωνα του ΙΘ' αιώνα», ό.π., σ. 159.

Τέλος, το βέλο φαίνεται ότι συνυπάρχει με άλλα κεφαλοδεσίματα και είναι πολύ γενικός όρος. Παρατηρούμε επίσης ότι η Μαυρογένους φοράει «πίλον ευρωπαϊκόν» και ότι κόρες του Κουντουριώτη παραγγέλνουν καπέλα από την Ευρώπη, ζητώντας παράλληλα να τους στείλουν τις «σκέπες» που έχουν από την Ύδρα στη Σύρο.⁶⁶³ Επιπλέον, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, το 1828 ο Ιωάννης Πρασακάκης σε γράμμα του προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη αναφέρεται σε κτένια και καπέλα της τελευταίας μόδας.⁶⁶⁴ Στις συγκεκριμένες αναφορές φαίνεται ότι υπάρχει μια μόδα που βασίζεται σε πρότυπα ευρωπαϊκά, όσον αφορά την κόμμωση, και πάλι από τα ανώτερα στρώματα, που συνδυάζεται με παλαιότερες μόδες, όπως οι σκέπες, πιθανότατα μαντήλια κεφαλιού. Η ευρωπαϊκή αυτή μόδα, εκτός από τις αναφορές σε κτένια, δεν αποτυπώνεται στα καπέλα μέσα από τα νοταριακά έγγραφα, με εξαίρεση το βέλο. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με τον κορσέ, η διάδοσή του οποίου δεν αποτυπώνεται στα έγγραφα. Επομένως τα καπέλα όπως και ο κορσές ίσως να ήταν προνόμιο των πολύ πλούσιων γυναικών, όπως η Αννέζα και η Μαρία Κουντουριώτη. Ο Πρασακάκης δίνει ακόμη ορισμένες πληροφορίες σχετικά με τα καπέλα και πως για να είναι σωστά πρέπει να του στείλει ο Κουντουριώτης την περίμετρο του κεφαλιού της καθεμιάς. Αναφέρει συγκεκριμένα: «Με το να μην μοι επέμψατε το μέτρος της κεφαλής των θυγατέρων σας, είναι πιθανόν να μην των έρχονται ως έπρεπε, πλην η διόρθωσίς των είναι εύκολος· άλλην φοράν όμως μην το αμελήσετε πέμποντάς μοι τον γύρον, ήτοι την περιφέρειαν της κεφαλής».⁶⁶⁵

*Κάλτσες ή κάρκες*⁶⁶⁶

Σε δύο έγγραφα της Ερμούπολης εντοπίζονται 10 ζευγάρια κάλτσες, ενώ στην Άνω Σύρο αναφέρονται κάρκες και κάρτζες. Μια ενδιαφέρουσα αναφορά περιγράφει «κάρκες μεταξοτό παλιές», καθώς οι μεταξωτές κάλτσες ήταν διαδεδομένες στο Αιγαίο, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Οι κάλτσες φαίνεται να αποτελούσαν και την περίοδο που εξετάζεται, τόσο στην Ερμούπολη όσο και στην Άνω Σύρο, βασικό ενδυματολογικό στοιχείο της εποχής, που πιθανότατα να συνδυαζόταν και με νέες ενδυματολογικές συνήθειες.

*Υποδήματα και άλλα αντικείμενα*⁶⁶⁷

⁶⁶³ Σε γράμμα του από τη Σύρο προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη, στις 8 Αυγούστου 1827, ο Δημήτρης Θεοδωράκης τού ζητάει να παραγγείλει για τις κόρες του· *Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. 8, ό.π., σ. 377.

⁶⁶⁴ Τάντουλος, «Ένα ιδιωτικό δίκτυο πληροφοριών και προμηθευτών στη νεοϊδρυμένη Ερμούπολη», ό.π., σ. 223· *Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. 8, ό.π., σ. 104-105.

⁶⁶⁵ *Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. 9, ό.π., Έγγραφο 104, σ. 104-105.

⁶⁶⁶ Ενδεικτικά για την Άνω Σύρο: (1826), (1830), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 41, Έγγραφο 15, 22, Φάκ. 42, Έγγραφο 37. - Ερμούπολη: (1830), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, *Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφέως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827*, τ. Α', *Πωλητήρια τόπων*, Αρ. 5421.

⁶⁶⁷ Άνω Σύρος: (1830), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 42, Έγγραφο 41. - Ερμούπολη: (1830), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος,

Στα νοταριακά έγγραφα της Άνω Σύρου δεν γίνεται καμία αναφορά σε υποδήματα. Γίνονται ωστόσο αναφορές σε όπλα, μαχαίρια, καθώς σε ορισμένα προικοσύμφωνα καταγράφονται και ενδύματα και αντικείμενα αντρικά. Ενδιαφέρουσα πληροφορία είναι η «ταμπακερα νταρταρουα», που μάλλον σήμαινε ταρταρούγα. Στην Ερμούπολη τα υποδήματα που καταγράφονται σε 3 προικοσύμφωνα (1828-1830) είναι τα εξής: «παπούτζια μεταξωτά», «τέσσερα ζευγάρια παπούτζια», «δύο ζευγάρια γόβαις». Και παρόλο που οι αναφορές που υπάρχουν είναι πολύ λίγες και δεν μπορεί να εξακριβωθεί αν φοριούνται ή όχι οι κουντούρες που εντοπίζονταν σε έγγραφα το προηγούμενο διάστημα, το γεγονός ότι σε νέα προικοσύμφωνα καταγράφονται γόβες θα μπορούσε να σχετίζεται με τις νέες τάσεις από την Ευρώπη (Εικόνα 52).

Ποξάς και τσαντάκι της Μαυρογένους

Και αυτή την περίοδο υπάρχουν αναφορές σε ποξά στην Άνω Σύρο, και σε καλό και σε παρακατιανό.⁶⁶⁸ Επιπλέον, υπάρχει μια αναφορά όπου η Μαντώ καταγγέλει ότι ο καμαριέρης του Δημήτριου Υψηλάντη της έκλεψε έγγραφα που είχε στο τσαντάκι της.⁶⁶⁹ Η πληροφορία αυτή επίσης καθιστά σαφές ότι υπήρχαν τσαντάκια γυναικεία, όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, τα πουργιά· ωστόσο εντοπίζονται σπάνια στα έγγραφα. Η λέξη *τσαντάκι* δεν εντοπίζεται ενώ ο ποξάς, αν δεν χρησιμοποιείται ως μαντίλι, θα μπορούσε να λειτουργεί και ως ύφασμα που τυλίγεται για να μεταφέρει αντικείμενα. Και το τσαντάκι, λοιπόν, μοιάζει να σχετίζεται ως αντικείμενο με ανώτερα κοινωνικά στρώματα.

Χειρόκτια από τη Σύρο στην Ύδρα και τα γάντια της Ευανθίας Καΐρη

Τον Δεκέμβριο του 1826 ο Γεώργιος Μπούσκος, με γράμμα από τη Σύρο, θα στείλει μαζί και δύο ζευγάρια χειρόκτια στον Γεώργιο Κουντουριώτη, που του τα είχε παραγγείλει, προφανώς για τις κόρες του Αννέζα και Μαρία, πριν ακόμη εγκατασταθούν στη Σύρο.⁶⁷⁰ Γάντια λαμβάνει στη Σύρο, όπου βρίσκεται, και η Ευανθία Καΐρη από τη Σμύρνη.⁶⁷¹ Τα γάντια, σύμφωνα με τη μόδα στην Ευρώπη, φοριούνταν μαζί με τα πρωινά και απογευματινά φορέματα, ήταν κοντά και

Κατάστιχο 4, Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφώς της νήσου Σύρας βιβλίον 1827, τ. Α', Πωλητήρια τόπων, Αρ. 2158, 3472, 5421.

⁶⁶⁸ Ενδεικτικά: «ποξά καλο» (1824), «μποξα ... παρακατιανο» (1830), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 11, σ. 35, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 50.

⁶⁶⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου του Δικαίου, φ. 10, λήψη 60 και 169. Η Μαντώ Μαυρογένους καταγγέλλει τον καμαριέρη του Δημήτριου Υψηλάντη ότι άρπαξε δύο ομολογίες από το τσαντάκι της. Ευχαριστώ τον Δημήτρη Δημητρόπουλο για την παραπομπή.

⁶⁷⁰ Τάντουλος, «Ένα ιδιωτικό δίκτυο πληροφοριών και προμηθευτών στη νεοϊδρυμένη Ερμούπολη», ό.π., σ. 217.

⁶⁷¹ Κυριάκος Ντελόπουλος, «Απόπειρα προσωπογραφίας της Ευανθίας Καΐρη», *Ευανθία Καΐρη. Διακόσια χρόνια από τη γέννησή της 1799-1999. Πρακτικά Συμποσίου. Άνδρος, 4 Σεπτεμβρίου 1999* (σειρά: Ανδριακά Χρονικά 31), Καΐρειος Βιβλιοθήκη, Άνδρος 2000, σ. 116.

κατασκευασμένα από βαμβάκι ή μετάξι.⁶⁷² Ήταν απαραίτητο αξεσουάρ των γυναικών των αρχών του 19ου αιώνα και τα αφαιρούσαν μόνο για να φάνε.⁶⁷³ Τα γάντια φαίνεται να ήταν επίσης δείγμα ανώτερης κοινωνικής θέσης και ενδεχομένως οι κόρες του Κουντουριώτη να ντύνονταν εκείνη την περίοδο με παρόμοιο τρόπο με την Ευανθία Καΐρη, που είχε εγκατασταθεί στην Ερμούπολη το 1824.⁶⁷⁴

Η «μοδέρνα καδένα» και άλλα κοσμήματα

Στην Άνω Σύρο εντοπίζονται «σκουλαρίκια⁶⁷⁵ μαλαματένια» και «σκουλαρίκια μαλαματένια που κοστίζουν 60 γρόσια», «σκουλαρίκια μαλαμοκαπνισμένα», «ένα ζευγάρι σκουλαρίκια κουράλι» (ενν. προφανώς το κοράλι), σκουλαρίκια με μαργαριτάρι, ενώ υπάρχει η εξής αναφορά: «διο ζεβγαρια σκολαρικια, το ενα ζεβγαρι εινε καλα». Προφανώς εννοείται ότι υπάρχουν σκουλαρίκια καλά, δηλαδή πιο ακριβά, και πιο καθημερινά, από πιο ευτελή υλικά. Στην Ερμούπολη υπάρχει αναφορά σε σκουλαρίκια μαλαματένια⁶⁷⁶ που επίσης κοστίζουν 60 γρόσια, σκουλαρίκια διαμαντένια, μαργαριταρένια, ασημένια. Η πιο ιδιαίτερη περιγραφή ανάμεσα στα σκουλαρίκια είναι αυτή από κοράλι. Τη συγκεκριμένη αναφορά δεν την εντοπίζουμε ξανά σε έγγραφο της Ερμούπολης παρά μόνο το 1842, ανάμεσα στα κοσμήματα στη σύνταξη απογραφής του επισκόπου Κυκλάδων Άνθιμου Κομνηνού.⁶⁷⁷ Το κοράλι, που σημειώνεται ως μερτζάνι ή μερτζάνια και, στα τουρκικά, ως *mercan*, εντοπίζεται και στην Κύπρο τον 18ο αιώνα, ενώ επίσης στα τέλη του 17ου αιώνα ο ιταλός περιηγητής Francesco Piaccenza (1637-1687) περιγράφει κόκκινα και λευκά κοράλλια.⁶⁷⁸ Στην Ευρώπη, από τη Ρωμαϊκή περίοδο το κοράλλι θεωρούνταν ότι είχε μαγικές ιδιότητες, προστάτευε από το κακό και έφερνε καλή τύχη – γι' αυτό και συνήθιζαν να το φορούν παιδιά.⁶⁷⁹ Ακόμη κι αν δεν συμμερίζονταν την ίδια άποψη στην Άνω Σύρο, το σίγουρο είναι πως επρόκειτο για πολύτιμο υλικό για κοσμήματα.

Στην Ερμούπολη φαίνεται ότι υπήρχαν εξειδικευμένοι τεχνίτες κοσμημάτων αφού σε επιστολή προς τον Κουντουριώτη ο Θεοδωράκης γράφει: «Θέλουν να τους φτιάσωμε και τα

⁶⁷² Tortora – Marcketti, *Survey of Historic Costume*, ό.π., σ. 342.

⁶⁷³ Blance Payne – Geitel Winakor – Jane Farrell-Beck, (επιμ.), *Ενδυματολογία. Ιστορία της Ενδυμασίας*, μτφρ.: Ρούντυ Παγίδα, Αθήνα, Εκδόσεις Ίων, 2009 [β' έκδ.], σ. 488.

⁶⁷⁴ Δρακάκης, «Το ξεκίνημα του Νεοελληνικού Θεάτρου», ό.π., σ. 27.

⁶⁷⁵ «ζευγάρι σκολαρίκια μαλαματένια» (1821), «ένα ζευγάρι σκολαρίκια με το μαργαριτάρι» (1824), «ενα ζεβγαρι σκολαρικια μαλαματενια ... ακομα αλο ενα ζεβγαρι σκολαρικια κουραλι» (1823), «ένα ζευγάρι σκολαρίκια μαλαματένια εξιντα γροσιον» (1824), «διο ζεβγαρια σκολαρικια, το ενα ζεβγαρι εινε καλα» (1828), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφέως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827, τ. Α', Πωλητήρια τόπων, Αρ. 3472, 5421, 5464, 5051,

⁶⁷⁶ «ένα ζευγάρι σκουλαρίκια 60» (1829), «εξ σκολαρίκια διαμαντένια μεθ' ενός καθρίω κ καλού» (1830), «μία ζεύγην σκολαρίκια μαργαριταρένια» (1830), «ασημένια και τρία κολαρίκια όμοια» (1830), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφέως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827, τ. Α', Πωλητήρια τόπων, Αρ. 13845.

⁶⁷⁸ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, ό.π., σ. 245, 257, 436.

⁶⁷⁹ Tortora – Marcketti, *Survey of Historic Costume*, ό.π., σ. 261, 346.

σκουλαρίκια, και να μας στείλετε τις πέτρες διά να τους τα φτειάσωμε».⁶⁸⁰ Γίνεται φανερό ότι οι πρώτες ύλες είχαν έρθει από την Ύδρα, όπως οι πέτρες ή τα υφάσματα, ενώ τα κοσμήματα και τα ενδύματα θα κατασκευάζονταν από τεχνίτες όπως η Τριεστίνια στην Ερμούπολη· πιθανόν γιατί τέτοιοι εξειδικευμένοι τεχνίτες δεν υπήρχαν στην Ύδρα. Αυτή η μίξη των πολιτισμικών στοιχείων θα μπορούσε να φανερώνει μια ιδιαιτερότητα των ενδυμάτων που συνήθιζαν να φορούν οι γυναίκες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων της Ερμούπολης.

Στην Άνω Σύρο εντοπίζονται «δακτυλίδια»⁶⁸¹ μαλαματένια, «βεριέτες», δακτυλίδι με πέτρα σμαράγδι, «μια αντίκα δακτυλίδι και με μια σειρά μαλαματενία»,⁶⁸² «δακτυλίδι αμέθιστο πέτρα και διαμαντάκια μικρά εις το πλάγι», «ένα δακτυλίδι καλό με πράσινη πέτρα», «ένα βουλοτύρι μαλαματενιο», δακτυλίδια αντίκες, «ένα δακτυλίδι με διαμάντια εις την πάντα». Η βεργέτα⁶⁸³ είναι η βέρα και περιγράφεται σε δύο προικοσύμφωνα ως χρυσή. Στην Ερμούπολη καταγράφονται δακτυλίδια⁶⁸⁴ μονόπετρα, μια ροζέτα δακτυλίδι διαμαντένιο, δακτυλίδια μπερλαντένια, δακτυλίδι ζαφείρι με δύο διαμαντάκια εις τα πλάγια. Το διαμαντένιο δακτυλίδι είναι το ίδιο με το μπερλαντένιο (μπριγιάντι). Η ροζέτα είναι το δακτυλίδι σε σχήμα ρόδου ή λουλούδι. Ροζέτα διαμαντένια εντοπίζεται και στο αρχείο καταγραφής κοσμημάτων του χαρμιού του Χουρσίτ Πασά το 1821.⁶⁸⁵ Ακόμη, στην Άνω Σύρο καταγράφεται αλυσίδα⁶⁸⁶ μαλαματένια με σταυρό και αλυσίδα «ασιμένια με σταυρό», «αλυσίδα ασιμένια», «κορδόνι μαλαματένιο με μίαν καρδιάν μαλαματένιαν», τρεις κλωστές μαργαριτάρι.

Ένα πολύ ιδιαίτερο κόσμημα που αναφέρεται είναι σε προικοσύμφωνο του 1824: «κορδόνι μαλαματένιο με μίαν καρδιάν μαλαματένια»⁶⁸⁷ (αναφέρεται σε άλλα δύο προικοσύμφωνα το κορδόνι μαλαματένιο χωρίς την καρδιά). Η καρδιά είναι σύμβολο που θα μπορούσε να σχετίζεται με μια επιρροή από τη Δύση και τα κοσμήματα της Γεωργιανής εποχής (1714-1830), όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Παράλληλα στην Ερμούπολη αναφέρεται μια «αλυσίδα μαλαματένια

⁶⁸⁰ *Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. 8, ό.π., σ. 383.

⁶⁸¹ «τρία κομάτια δακτελίδια μαλαματένια». (1821), «δίο βεριετες κ ενα δακτυλιδι μαλαματενιο» (1822), «δακτυλιδι με πετρα σμαράγδι ... μια αντίκα δακτυλίδι ... ένα δακτυλίδι αμέθιστο πέτρα και διαμαντάκια μικρά εις το πλάγι» (1824), «ενα δακτυλιδι καλο με πρασινη πετρα» (1824[;]), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 39, Έγγραφο 6, 27, Φάκ. 40, Έγγραφο 15, 19, κατά την καταγραφή του Αγαμέμνονα Τσελίκα.

⁶⁸² Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 40, Έγγραφο 15, κατά την καταγραφή του Αγαμέμνονα Τσελίκα.

⁶⁸³ Ιακώβου-Οικονόμου, «Πέντε μικρασιατικά προικοσύμφωνα του ΙΘ΄ αιώνα», ό.π., σ. 158: «βεργέτα (η) ... (βεργέταν) [μσν. βεργέττα > ιταλ. verghetta] δακτυλίδι του αρραβώνα».

⁶⁸⁴ «Δύο μονόπετρα 220» (1829), «ένα δακτυλίδι μονόπετρον διαμαντένιον» (1830), «Δύο δακτυλίδια Μπερλαντένια» (1830), «δακτυλίδιον διαμαντένιον μονόπετρον ζυγιάζον σιτάρια 2 ½ ... εν δακτυλίδιον ζαφύρι με δύο διαμαντάκια εις τα πλάγια», Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, *Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφέως της νήσου Σύρας βιβλίον* 1827, τ. Α΄, *Πωλητήρια τόπων*, Αρ. 3472, 5464, 5208, 4194.

⁶⁸⁵ Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης (ΕΛΙΑ- ΜΙΕΤ). *Ψηφιακό Αρχείο 1821*, Στεφάνου, οικογένεια: Φάκ. 2, Υποφάκελος 2.1, «Φάκελλος Α΄», Κατάλογος των πολύτιμων αντικειμένων των χαρμιών του Χουρσίτ Πασά, <https://1821.digitalarchive.gr/archive/show/node/2583> (τελευταία ανάκτηση: 30/09/2022). Για το αρχείο του Χουρσίτ πασά ευχαριστώ την Άννα Αθανασούλη.

⁶⁸⁶ «μια αλισιδα μαλαματενία με τον σταυρον ... μια αλισιδα ασιμενία ... μια αλισιδα ασιμενία» (1821), «κορδόνι μαλαματένιο με μίαν καρδιάν μαλαματένιαν ... τρεις κλωστεις μαργαριτάρι» (1824), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 39, Έγγραφο 8, Φάκ. 40, Έγγραφο 15.

⁶⁸⁷ (1824), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 40, Έγγραφο 15.

κουμπιά», «καδένα μάλινι μοδέρνα με πέντε μασούργα και με την κλυδονιάν της μαλαγματένιαν γροσίων N:60».⁶⁸⁸ Η συγκεκριμένη έκφραση είναι ιδιαίτερη, καθώς χρησιμοποιείται ο όρος *μοδέρνα*, που δεν εντοπίζεται ξανά σε άλλο έγγραφο. Η καδένα ήταν πιθανόν κάποιο κόσμημα για τον λαιμό, ενώ τα μασούρια ίσως να ήταν νομίσματα (συνολικά, δηλαδή, μενταγιόν με πέντε νομίσματα)· με τον όρο «κλυδονιά» ίσως εννοείται κλείσιμο χρυσό. Μέσα από το μοντέρνο καταδεικνύεται και η αντίθεση με το παλιό ή την αντίκα, όπως αναφέρεται σε ορισμένα προικοσύμφωνα.⁶⁸⁹ Για την ερμηνεία και την πρώτη εμφάνιση της λέξης, ο Εμμανουήλ Κριαράς επισημαίνει ότι ο όρος «μοδέρνος» απαντάται σε έγγραφο του 1637, καθώς και το 1641, υπό τη μορφή «μοντέρνος», δηλώνοντας τον σύγχρονο, αυτόν που συμβαδίζει με τη μόδα⁶⁹⁰ – στοιχεία που αποτελούν σημαντική αναφορά, όπως είδαμε στο θεωρητικό μέρος της παρούσας έρευνας.

Ακόμη οι «φούσκαις μαργαριτάρι»⁶⁹¹ που εντοπίζονται στην Ερμούπολη πιθανότατα σχετίζονται με κόσμημα πολύ διαδεδομένο στην Πάτμο, όπως θα δούμε και στο επόμενο κεφάλαιο. Σε άλλα έγγραφα υπάρχει αναφορά σε μαργαριτάρια.⁶⁹² Υπάρχει αναφορά σε χρυσό σταυρό και βεργέτες⁶⁹³ όπως αντίστοιχα είδαμε και για την Άνω Σύρο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η λέξη «ροζέτα»⁶⁹⁴ που εντοπίζεται σε δύο έγγραφα.⁶⁹⁵ ίσως πρόκειται για δακτυλίδι σε σχήμα ρόδου-λουλουδιού. Επιπλέον, σε διαθήκη εντοπίζεται «εγκόλπιο διαμαντένιον και ένα νύχι διαμαντένιον».⁶⁹⁶ Η Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου αναφέρεται σε κοσμήματα κεφαλής που φορούσαν και στην Κωνσταντινούπολη, τα οποία είχαν λουλούδια, κλαδιά, ημισέληνους, άστρα. Ενώ επισημαίνει πως ειδικά κοσμήματα σε σχήματα ημισελήνου φορούσαν επίσης και στην Ευρώπη. Τα κοσμήματα αυτά τα στερέωναν στα μαλλιά σαν φουρκέτες, ενώ οι πλούσιοι διέθεταν για τα μαλλιά ή για καρφίτσες λουλούδια διαμαντένια.⁶⁹⁷ Η λέξη «πουλούδο»⁶⁹⁸ που εντοπίζεται στην Ερμούπολη

⁶⁸⁸ (1827), (1828), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφένως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827, τ. Α', Πωλητήρια τόπων, Αρ. 1326, 2158.

⁶⁸⁹ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η λέξη «παλιό» εντοπίζεται σε διαθήκη του 1807: Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Α'. Διαθήκες, Κώδ. 7, σ. 15. Και η λέξη «αντίκα» εντοπίζεται σε προικοσύμφωνο του 1828. Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 42, Έγγραφο 1.

⁶⁹⁰ Εμμανουήλ Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας, 1100 -1669*, τ. ΙΑ', Θεσσαλονίκη 1990, σ. 33.

⁶⁹¹ (1827), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφένως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827, τ. Α', Πωλητήρια τόπων, Αρ. 1326.

⁶⁹² «μαργαριτάρια» (1830), «μαργαριτάρι μισχάλια 7» (1830), «έξι μισχάλια Μαργαριτάρι 900» (1829), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφένως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827, τ. Α', Πωλητήρια τόπων, Αρ. 5411, 5464, 3472.

⁶⁹³ «ένα ζευγάρι βεργέτες μαλαγματένιαις και μίαν βέργα μαλαγματένια αρ. 60» (1828), «σταυρόν μαλαγματένιον» (1830), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφένως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827, τ. Α', Πωλητήρια τόπων, Αρ. 2158, 5411.

⁶⁹⁴ (1829, 1830), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφένως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827, τ. Α', Πωλητήρια τόπων, Αρ. 3472, 5464.

⁶⁹⁵ «μια ροζέτα δακτυλίδι διαμαντένιον» (1830), «Μία ροζέτα 600» (1829), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφένως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827, τ. Α', Πωλητήρια τόπων, Αρ. 5464, 3472.

⁶⁹⁶ (1830) Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφένως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827, τ. Α', Πωλητήρια τόπων, Αρ. 5464.

⁶⁹⁷ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, ό.π., σ. 235-236.

⁶⁹⁸ (1829) Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφένως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827, τ. Α', Πωλητήρια τόπων, Αρ. 3472· πούλουδο = το, Ν,

θα μπορούσε να είναι το λουλούδι· ίσως να πρόκειται για κάποιου είδους διακόσμηση, καθώς λουλούδια-κοσμήματα συνήθιζαν να φοράνε στο κεφάλι τους. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα στην Άνω Σύρο, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, όπου αναφέρεται ότι τα λουλούδια συγκεκριμένα αφορούν κόσμημα του κεφαλιού. Επιπλέον λουλούδια εντοπίζονται στο έγγραφο με τις πολύτιμες αναφορές κοσμημάτων του χαρμιού του Χουρσίτ πασά.⁶⁹⁹

Στην Άνω Σύρο αναφέρεται ο όρος «βραχιολάκια» που περιγράφονται ως μαλαματένια.⁷⁰⁰ Δεν έχει εμφανιστεί σε άλλο σύμφωνο ο όρος βραχιόλια ωστόσο αναφέρονται επίσης ανάμεσα στα ενδύματα και τα κοσμήματα που καταγράφει η Μαντώ Μαυρογένη το 1823 («Εν ζευγάρι βραχιόλια από δυο σειρές μαργαριτάρι, το δέσιμο αυτών από δυο πέτρες διαμαντίνες»).⁷⁰¹ Στην Ερμούπολη σε διαθήκη αναφέρονται μικρά βραχιολάκια, που μπορούν να ενωθούν ώστε να γίνουν ένα ζεύγος βραχιόλια.⁷⁰² Όσον αφορά τα κοσμήματα της Μαντώς, παρουσιάζουν ομοιότητες με ορισμένα κοσμήματα που απαντώνται συχνά σε νοταριακά έγγραφα των νησιών του Αιγαίου, όπως τα κοσμήματα με μαργαριτάρια. Υπάρχουν όμως και ορισμένες πολύ ιδιαίτερες περιγραφές, όπως το κόσμημα με το μαργαριταρένιο φιόρο (ενν. πιθανόν κάποιου είδους φιόγκος) ή το κορδόνι από τα μαλλιά της με χρυσούς κρίκους. Επιπλέον, η μητέρα της αναφέρει ότι της δίνει έναν σταυρό μαλαματένιο με κόκκινα ρουμπίνια. Ο συγκεκριμένος σταυρός δεν περιλαμβάνεται στα αντικείμενα που η ίδια η Μαντώ καταγράφει, ωστόσο εντοπίζεται στο προικοσύμφωνο της μητέρας της Ζαχαράτης.⁷⁰³ Ο χρυσός σταυρός με τα κόκκινα ρουμπίνια, όπως και το πολύ ιδιαίτερο «δακτυλίδι μαλαματένιο αντίκα σμαράγδι και με δυο αετούς επάνω, και γύρωθεν εις αυτό διαμαντάκια εν είδει ροζέτας»,⁷⁰⁴ φαίνεται να αποτελούσαν οικογενειακά κειμήλια που μεταβιβάζονταν από γενιά σε γενιά (Εικόνες 98-99).

Συνοψίζοντας, στο παρόν κεφάλαιο παρατηρείται ότι ορισμένοι ενδυματολογικοί τύποι είναι κοινοί στην Άνω Σύρο και την Ερμούπολη την περίοδο της Επανάστασης αλλά και προεπαναστατικά, όπως το κοντογούνι. Επιπλέον φαίνεται να υπήρχαν παράλληλα επιρροές από την οθωμανική και την ευρωπαϊκή μόδα. Για παράδειγμα, η Φρανκίσκα που ανήκε στον καθολικό δόγμα, το 1829, δηλαδή λίγο πριν το τέλος της Επανάστασης, ντυνόταν με ενδύματα ή υφάσματα διαδεδομένα στην Ευρώπη όπως το μερινό αλλά στα ενδύματά της φαίνεται ότι υπήρχαν επιρροές και από το

άνθος, λουλούδι [ETYMOΛ. Άλλος τύπος της λ. λούλουδο. Πιθ. όμως να προέρχεται και από συμφυρμό των λ. πούπουλο + λούλουδο], <https://greek.greek.en-academic.com/138258/πούλουδο> (τελευταία ανάκτηση: 30/09/2022).

⁶⁹⁹ Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης (ΕΛΙΑ- ΜΙΕΤ). Ψηφιακό Αρχείο 1821, Στεφάνου, οικογένεια: Φάκ. 2, Υποφάκελος 2.1, «Φάκελλος Α΄», Κατάλογος των πολύτιμων αντικειμένων των χαρμιών του Χουρσίτ Πασά, <https://1821.digitalarchive.gr/archive/show/node/2583> (τελευταία ανάκτηση: 30/09/2022).

⁷⁰⁰ (1830), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνο, Φάκ. 42, Έγγραφο 43.

⁷⁰¹ Τασούλας, Μαντώ Μαυρογένη, ό.π., σ. 82-85.

⁷⁰² (1830), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, Προικοσύμφωνα και διαθήκη του Δημοσίου υπογραφώς της νήσου Σύρας βιβλίον 1827, τ. Α΄, Πωλητήρια τόπων, Αρ. 5464.

⁷⁰³ Μπλανκάρ, Ο οίκος των Μαυρογένη, ό.π., σ. 479-450.

⁷⁰⁴ Ολυμπίτου, Μπουμπουλίνα, Καϊρη, Μαυρογένους, ό.π., σ. 136- 137.

οθωμανικό Παλάτι, όπως το μπινίσι.⁷⁰⁵ Αντίθετα, στοιχεία όπως το μπινίσι δεν εντοπίζονται καθόλου στην Ερμούπολη, γεγονός που σημαίνει ότι η μόδα των κατοίκων της νέας πόλης φέρει αλλαγές. Γίνεται φανερό ότι τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα που συμμετείχαν ή συνδέονταν με κάποιο τρόπο με τους αγωνιστές της Επανάστασης όπως η Αννέζα και Μαρία Κουντουριώτη ή η Μαντώ Μαυρογένους και η Ευανθία Καϊρη ντύνονταν μιμούμενες ευρωπαϊκού τύπου ενδύματα. Και παρόλο που δεν παρατηρείται κάποιο συγκεκριμένο ενδυματολογικό τύπο που να συνδέεται με την Επανάσταση, μοιάζει ορισμένες παλαιότερες μόδες, όπως το μπινίσι που αναφέρθηκε, να συνδέονται με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Μια εξήγηση θα ήταν οι επαναστατημένοι ελληνόφωνοι χριστιανοί να επεδίωκαν, μέσω της υιοθέτησης των ευρωπαϊκών ηθών, μεγαλύτερη σύνδεση με την Ευρώπη ως στοιχείο «εκμοντερνισμού» και αποστασιοποίησης από τα παλαιότερα οθωμανικά πρότυπα. Καθώς όμως και στο οθωμανικό Παλάτι παράλληλα (ήδη από τον 18ο αι.) υιοθετούνταν πρότυπα ομορφιάς και ενδύματα βασισμένα στη Δύση, ενδέχεται αυτή η τάση να ήταν αποτέλεσμα της αισθητικής σύνδεσης των επαναστατημένων με τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σε κάθε περίπτωση, το γεγονός ότι στην Ερμούπολη εντοπίζεται μοδίστρα, η Τριεστίνα, η οποία συνέβαλε στον εξευρωπαϊσμό της πόλης την περίοδο της Επανάστασης και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σχεδιάστρια μόδας της εποχής, καταδεικνύει ότι ακόμη και την περίοδο μιας επανάστασης, δηλαδή μίας περιόδου κρίσιμης, τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα σε περιβάλλοντα «ουδέτερα», όπως της Σύρου, δεν παύουν να έχουν πρόσβαση και να επιδιώκουν την πολυτέλεια. Δεν ίσχυε φυσικά το ίδιο για τα κατώτερα στρώματα ή για συνθήκες όπως η προαναφερθείσα περίπτωση της Μαρίας Ράλλη στην καταστροφή της Χίου. Επιπλέον, όπως έχει αναφερθεί στην εισαγωγή, κατά κύριο λόγο οι πηγές που σώζονται αφορούν κυρίως τα ανώτερα και ίσως τα μεσαία στρώματα, ενώ δεν είναι σαφές σε ποιο βαθμό τα ενδύματα των κατώτερων κοινωνικά στρωμάτων είναι καταγεγραμμένα.

Δεν είναι εύκολος ο εντοπισμός της προέλευσης των ενδυματολογικών στοιχείων, παρατηρείται ωστόσο, μέσα από τις πολιτισμικές ωσμώσεις και ανταλλαγές, ότι η μόδα δεν κάνει διακρίσεις θρησκευτικές ή φυλετικές, αλλά κοινωνικές και οικονομικές.

Όσον αφορά το σύστημα της μόδας, στα χρόνια της Επανάστασης εντοπίζονται ορισμένα από τα χαρακτηριστικά που, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, συνηγορούν υπέρ της χρήσης του όρου *μόδα* ακόμη και για τη συγκεκριμένη περίοδο. Εντοπίζονται τάσεις βασιζόμενες σε κοινά αισθητικά πρότυπα που επικρατούσαν στα νησιά του Αιγαίου, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι η ενδυμασία

⁷⁰⁵ «πενδε φουστανια μεταξοτα / ενα φουστανι αμερινο / εφτα φουστανια καλοκερνα διαφόρον λογίων / ετη εφτα φουστανια καθημερνα / ενα κοντογουνι αμερινο κ ενα σειμενο τζοχητικο / διο κοντογουνια καθημερνα / τρις ποξαδες καλη απο πουχουρια καλά / κ ενα καθημερνο / τρια τζιακετα καλα / ενα κονδοπινισο τζεζη[?] / δεκα πουκαμισα / δεκα βρακια / μεσοφούστανα ενδεκα ... τρις βεριετες / ενα δακτυλιδη / ενα κορδονάκι μαλαματενιο» (1829), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 11, σ. 120-121.

παρέμενε σταθερή και αμετάβλητη στον χρόνο. Η μόδα εξελισσόταν και άλλαζε – με πιο αργούς ρυθμούς σε σχέση με τους σημερινούς, αλλά άλλαζε· το γεγονός αυτό παρατηρείται μέσα από τα φορέματα που ράβονται για την Αννέζα και τη Μαρία από την Τριεστίνα. Ακόμη, το στοιχείο της διάκρισης διαφαίνεται στην αναφορά στο κόστος των φορεμάτων που έραβε η Τριεστίνα, που ήταν πολύ υψηλό για την εποχή. Στο ίδιο παράδειγμα παρατηρείται η τάση για μίμηση, που οδηγεί τις δύο αδερφές να ράψουν φορέματα όπως αυτά που έβλεπαν να φοράνε οι γυναίκες της τάξης τους στην Ερμούπολη. Η *μοδέρνα καδένα* που εντοπίζεται σε έγγραφο του 1828 στην Ερμούπολη είναι ίσως η πιο σημαντική αναφορά που συναντήσαμε σε σχέση με την έννοια του μοντέρνου/σύγχρονου με την εποχή. Επιπλέον, το στοιχείο του καλλωπισμού φαίνεται να διατρέχει κάθε ενδυματολογική μορφή που εντοπίζεται στα έγγραφα· εξαίρεση αποτελεί η στιγμή που οι γυναίκες από τη Χίο επιδιώκουν να αφαιρέσουν ό,τι μπορεί να θεωρηθεί καλλωπισμός, στιγμή που περιγράφεται ως «γκρίζα ζώνη».

Κεφάλαιο 5ο

Μόδα και Ερμούπολη (1831-1850)

Η μόδα στην Ερμούπολη φαίνεται να έχει εμφανείς επιρροές από τα ευρωπαϊκά πρότυπα ήδη από τα χρόνια της Επανάστασης. Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξεταστεί το επόμενο χρονικό διάστημα, δηλαδή τα πρώτα χρόνια ίδρυσης του ελληνικού κράτους. Το διάστημα αυτό εξετάζεται για να αναζητηθεί αν τυχόν υπάρχει κάποια τομή στην ένδυση μετά την επανάσταση και ως αποτέλεσμα της ίδρυσης του ελληνικού κράτους. Βασική πηγή για τη μελέτη αποτελούν όπως και στα προηγούμενα κεφάλαια τα νοταριακά έγγραφα, στα οποία θα αναζητηθούν πληροφορίες σχετικά με την ένδυση. Η Ερμούπολη επελέγη ως σημείο αναφοράς καθώς, λόγω της εγκατάστασης προσφύγων της περιόδου της Επανάστασης αλλά και της έντονης εμπορικής της δραστηριότητας, συγκεντρώθηκαν σε αυτήν άνθρωποι με διαφορετικές συνήθειες. Ένα από τα κεντρικά ερωτήματα της έρευνας είναι κατά πόσο η συνύπαρξη ανθρώπων από διαφορετικά μέρη αντιστοιχούσε και σε ποικιλομορφία στην ένδυση.

Σχετικά με την ένδυση στην Ερμούπολη υπάρχουν ορισμένες αναφορές. Συγκεκριμένα, ο γάλλος συγγραφέας Gérard de Nerval (1808-1855) επισκέφθηκε στα μέσα του 19ου αιώνα την Ερμούπολη. Στα γραπτά του σχολίαζε με αρνητικό τρόπο την ποικιλομορφία στην ενδυμασία των αντρών. Η αίσθηση που περιγράφει είναι ότι περπατούσε ανάμεσα σε ήρωες κωμωδίας.⁷⁰⁶ Παρόλο που το σχόλιο του αφορά αντρικά ενδύματα, η ποικιλία και η εναλλαγή διαφορετικών ενδυμάτων στην Ερμούπολη πιθανότατα ήταν γεγονός και για τα γυναικεία ενδύματα. Η ιδιαιτερότητα της Σύρου έγκειται στο γεγονός ότι παρατηρούνταν ανάμειξη ανθρώπων με διαφορετική προέλευση μεταξύ τους. Στο παρόν κεφάλαιο θα εξεταστεί αν αυτό επιβεβαιώνεται από τις νοταριακές πηγές που είναι διαθέσιμες για το διάστημα από το 1831 έως το 1850. Σχετικά με τις πηγές, χρειάζεται να ληφθεί υπόψη ότι ενδέχεται να μην αποτυπώνουν μια ευρύτερη εικόνα, αλλά να αφορούν μεμονωμένες περιπτώσεις, στις οποίες εκφράζεται η κοινωνική και οικονομική θέση του συντάκτη τους.

Τα νοταριακά έγγραφα παρέχουν μια σειρά πληροφοριών για τον πληθυσμό του νησιού, όπως η καταγωγή, με βάση την οποία σχηματίζεται μια εικόνα για τις περιοχές από τις οποίες προέρχονται οι κάτοικοι της Ερμούπολης. Πιο συγκεκριμένα σε ορισμένα έγγραφα, κυρίως προικοσύμφωνα, υπάρχει το μέρος καταγωγής της νύφης είτε από τη μεριά του πατέρα ή της μητέρας. Οι περιοχές οι οποίες αναφέρονται στα έγγραφα είναι οι εξής: Άνω Πόλη- Σύρος, Πάτμος, Χίος, Κρήτη, Μαγνησία, Ιθάκη, Θεσσαλονίκη, Ζάκυνθος, Σκύρος, Καστελλόριζο, Ίος, Τήνος,

---

⁷⁰⁶ Gérard de Nerval, *Voyage en Orient*, τ. 2, Παρίσι, Michel Levy Frères, Libraires Editeurs, 1867, σ. 23.

Πάρος, Σίφνος, Ψαρά, Κυδωνίες, Νάξος, Ύδρα (Εικόνα 100).⁷⁰⁷ Αφού ομαδοποιηθούν τα έγγραφα της Ερμούπολης με βάση τον τόπο καταγωγής, θα εξεταστεί αν υπάρχει κάποιο ιδιαίτερο κοινό χαρακτηριστικό στην κάθε ομάδα. Στη συνέχεια, σε περίπτωση όπου υπάρχει κάποιο ιδιαίτερο ενδυματολογικό στοιχείο, θα εξεταστεί αν αυτό συνδέεται με τους τόπους καταγωγής, σε σύγκριση με έγγραφα και πηγές των τόπων αναφοράς. Με αυτό τον τρόπο θα αναζητηθεί αν οι άνθρωποι που εγκαταστάθηκαν στη νέα πόλη έφεραν τις ενδυματολογικές τους συνήθειες. Επιπλέον, στο παρόν κεφάλαιο θα εξεταστεί αν υπήρχε στη Σύρο κάποια ενδυματολογική επιρροή από τη μόδα που εισήγαγε η βασίλισσα Αμαλία, δεδομένου ότι, όπως ειπώθηκε στο πρώτο κεφάλαιο, το Παλάτι και οι εστεμμένοι διαμόρφωναν τους κανόνες του καλού γούστου σε όλη την Ευρώπη.⁷⁰⁸

Ερμούπολη

Φουστάνια και ρόμπες

Αρχικά θα παρουσιαστεί η μόδα στην Ερμούπολη, όπως διαφαίνεται μέσω των εγγράφων, χωρίς να προσδιοριστεί κάποιος τόπος καταγωγής από κάποια άλλη περιοχή. Με αυτό τον τρόπο θα σχηματιστεί μια γενική εικόνα, η οποία θα δίνει το περιθώριο για συγκρίσεις με την προεπαναστατική περίοδο και την περίοδο της Επανάστασης. Υπήρχαν, λοιπόν, φουστάνια «κενούρια», παλαιά, βαμβακερά, από τουλουπάνι άσπρο, μεταξωτά, μεταξομάλλιν», «αμερινον», μεταξωτά μαύρα, «σελημιέ χρυσό», κόκκινο, «τζήτιν», «τζόχινο», ατλάζι μαύρο, σάλινα, από αγκίνες, και γκίγκες, τζεκμή Προύσας, μπετχανί, χρυσοῦφαντα, «τζανφέσι», άλικον φουστάνι σάλι λαχούρι.⁷⁰⁹ Τα φουστάνια έχουν ορισμένα κοινά στοιχεία με φουστάνια τόσο της Άνω Σύρου όσο και της Ερμούπολης της περιόδου της Επανάστασης, ενώ συναντάμε και τύπους όπως το «σελημιέ», που δεν απαντάται συχνά στα έγγραφα και φαίνεται να ανήκει σε παλαιότερη μόδα. Αξίζει να αναφέρουμε ότι, εκτός από προικοσύμφωνα, στα νοταριακά έγγραφα συμπεριλαμβάνονται και συντάξεις απογραφής περιουσίας, που σε ορισμένες περιπτώσεις αφορούν περιουσίες ανθρώπων που δεν βρίσκονται στη ζωή. Σε αυτά τα έγγραφα, επομένως, πιο συχνά συμπεριλαμβάνονται

⁷⁰⁷ Για τη δημιουργία του χάρτη της Εικόνας 100 του Παραρτήματος: Τόποι καταγωγής Γυναικών Ερμούπολης σύμφωνα με τα νοταριακά έγγραφα, ευχαριστώ θερμά τον Μιχάλη Φέστα.

⁷⁰⁸ Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστάνια και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και Εθνική ταυτότητα 1821-1930*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2020, σ. 416.

⁷⁰⁹ «τέσσερα φουστάνια, εξ'ων τα τρία από τζήτιν και το εν Σελημιέ χρυσόν» (1835), «φουστάνι κόκκινο σελημιέ ... όμοιον τουλπάνι άσπρο» (1835), «εξ φουστάνια κενούρια εξ'ων το ένα σανκουλί, τα άλλα μεταξωτά και βαμβακερά, κωστήσοντα δραχμ. 198» (1836), «έξι φουστάνια τζήτιν, τρία όμοια αγκίνες, δύο όμοια γκίγκες, ένα όμοιον σάλινον, ένα όμοιον τζεκμή Προύσης, δύο όμοια τουλπανερά, ένα όμοιο μπετχανί, δύο όμοια μεταξωτά, 350 ... τρία κοντά τζόχινα, και δύο όμοια μεταξωτά το ένα με χρυσούς τουκμένες» (1838), «ένα φουστάνι μεταξωτό και ένα κοντό βελουδένιον 25 δραχμάς» (1839), «εν φουστάνι ατλάζι μαύρον 20 ... φουστάνια τζήτια παλαιά» (1836), «εν φουστάνιον μεταξωτόν μαύρον 129 ... εν όμοιον ατλάζι 170 ... εν μεταξομάλλινον 80 / εν αμερινόν 50 ... δύο όμοια τουλπανερά 50 ... εν σάλι 200» (1841), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 537, 1601, 3509, 7161, 8950, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ανδρουτσοπούλου-Χρυσολωρά, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 1, 771, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 4, 5517.

ενδύματα που δεν είναι καινούρια. Επιπλέον, λέξεις όπως το «τζεκμή» και το «μπετχανί» καταγράφονται σε προικοσύμφωνο στο οποίο αναφέρεται και «μαντήλι της Πόλεως»· πιθανόν και τα συγκεκριμένα υφάσματα να αφορούν ενδύματα της Προύσας και της Κωνσταντινούπολης, αν και η ερμηνεία τους δεν έχει καταστεί δυνατό να αποσαφηνιστεί.

Καταγράφονται ακόμη φορέματα μεταξωτά,⁷¹⁰ και φορεσιές υδραίκες από «τζόχα άλικη» (δηλ. κόκκινη), «αλαχουριαίς» (μάλλον από λαχούρι)⁷¹¹ και εντοπίζονται ρόμπες⁷¹² που πιθανότατα συνδέονται με ευρωπαϊκή μόδα. Αναφέρονται ρόμπες από «τζήτι», μεσότριβη, «μία ρόμπα σάλινη», ρόμπα μεταξωτή, «σανκιουλέτια». Το *σανκούλη*, που καταγράφεται και σε άλλο έγγραφο, είναι είδος υφάσματος, ωστόσο δεν έχουμε εντοπίσει το είδος του.⁷¹³ Επιπλέον, υπήρχαν ρόμπες μεταξωτές, μαλλομέταξες, από μαλλιβάμβακα, ενώ το 1835 εντοπίζεται «μία Πολονέζα γυναικεία μεσότριβη με γούνα συντζιαπτίδα».⁷¹⁴ Η *Πολονέζα* θα μπορούσε να αναφέρεται στη ρόμπα-φόρεμα *robe à la polonaise*, δημοφιλές ένδυμα της δυτικής Ευρώπης τον 18ο αιώνα.⁷¹⁵ Σχημάτιζε ένα άνοιγμα σχήματος ανάποδου V στο μπροστινό τμήμα και πιθανότατα προερχόταν από πολωνέζικο ένδυμα που ονομαζόταν «kontusz» (δημοφιλές αντρικό ένδυμα πολωνών ευγενών του 17ου αι., με προέλευση από την Τουρκία) αλλά και από τις φούστες της *robe à la française*.⁷¹⁶ Στην Αγγλία τη *robe à la polonaise* την αποκαλούσαν *mantua*⁷¹⁷ και επικράτησε πιο απλοποιημένη εκδοχή, με άνοιγμα σε όλο το μπροστινό τμήμα· η λέξη που χρησιμοποιείται στα ελληνικά είναι το *μαντώ* (Εικόνα 101).

Εκείνη την περίοδο τα φορέματα συνήθιζαν να λαμβάνουν ονόματα από περιοχές, χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της *robe à la française*, το αγγλικό *manteau* κ.ά.⁷¹⁸ Παρόλο

⁷¹⁰ (1839), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 2, 3410.

⁷¹¹ Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Σκαρλάτος Μάξιμος, Πωλητήρια τόπων, οίκων, αγρών και τοιούτων του Δημοσίου Μνήμωνος της νήσου Σύρας. Πίσω μέρος προικοσυμ. Διαθ. 1827-1830 (τ. Α') 4, Αρ. Αρ. 4029.

⁷¹² «τέσσερεις ρόμπαις μεταξωταίς φοίνιακι[?] 240 ... Εξ ρόμπαις τουλπάνιναις...» (1831), «Μία ρόμπα τζήτηνη μεσότριβη 6» (1835), «Δέκα ρόμπες γυναικείες εξ ων η μία μεταξωτή και αι εννέα βαμβακεραί, 75 δραχμ.» (1840), «Τρεις ρόμπες μεταξωταίς 340 δραχμ. Μία ρόμπα μάλινη 90 δραχμ. Τρεις όμοιες από τζήτη και τρεις όμοιαις τσακονάτα[?] 105 δραχμ.» (1840), «τρεις ρόμπαις τζήτενιαις 36 δραχμών, δύο όμοιαις σαλένιαις 50 δραχμών ... μία όμοια σαλομέταξη 50 δραχμ.» (1843), «έξ ρόμπαις εξ ων αι δύο μεταξωταί και εξ μαλινobάμβακα, 400 δραχμ.» (1844), «Δύο ρόμπαις μεταξωταίς αξίας 100 δραχμ ... δύο όμοιαις μαλλομέταξαις 80 δραχμών ... τέσσερεις όμοιαις μαλλοβάμβακαις 50 δραχμών ... μία όμοιά μεταξωτή 90 δραχμ ... δύο όμοιαις από τζήτι 25 δραχμ.» (1844), «μία ρόμπα μεταξωτή 150 δραχμάς» (1845), «τρεις ρόμπαις μαλοβαμβακεραίς μια μαλομέταξος» (1847), «μίαν ρόμπα μεταξωτή 50 ... μίαν όμοιαν σανκιουλέτιαν 25 ... τεσσαρας τζίτινες ρόμπες 40 ... μίαν σάλπαι μεταξωτή» (1837), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Ανδρέας Δανιδ, Κατάστιχο 8, Βιβλίων μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Β., Αρ. 664, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 1784, 11241, 11283, 15315, 16415, 16783, 16839, 19567. Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 1, 625.

⁷¹³ «τρεις πίχες σανκούλη» (1841), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 4, 5533.

⁷¹⁴ Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 2346.

⁷¹⁵ Melissa Leventon (επιμ.), *Costume Worldwide: A Historical Sourcebook Featuring the Classic Artworks of Friedrich Hottenroth & Auguste Racinet*, Λονδίνο, Thames & Hudson, 2008, σ. 166.

⁷¹⁶ Kendra Van Cleave – Brooke Welborn, «“Very Much the Taste and Various are the Makes”: Reconsidering the Late-Eighteenth Century Robe à la Polonaise», *Dress: The Journal of the Costume Society of America*, τ. 39 (2013), σ. 16, 8.

⁷¹⁷ Norah Waugh, *The Cut of Women's Clothes 1600-1930*, Νέα Υόρκη, Theatre Arts Books, 1968, σ. 65· Aileen Ribeiro, *Dress in Eighteenth-Century Europe 1715-1789*, Νιου Χέιβεν, Yale University Press, 2002, σ. 38· της ίδιας, *A Visual History of Costume: The Eighteenth Century*, Νέα Υόρκη, Drama Book Publishers, 1983, σ. 82, όπως παρατίθεται στο Van Cleave – Welborn, «“Very Much the Taste and Various are the Makes”», *ό.π.*, σ. 16.

⁷¹⁸ Van Cleave – Welborn, «“Very Much the Taste and Various are the Makes”», *ό.π.*, σ. 3.

που στη Γαλλία μετά το γάμο του Λουδοβίκου ΙΕ΄ με την Πολωνή Marie Leczinska άρχισε να υπάρχει ένα ενδιαφέρον για συνήθειες και μόδες πολωνικές, το «πολωνέζικο» μαντώ δεν έχει προέλευση από την Πολωνία. Η βασική έμπνευση, όπως αναφέρθηκε, ήταν το *kontusz*, ένα παλτό που βασιζόταν στο τούρκικο καφτάνι. Ήδη από τον 17ο αιώνα στην Πολωνία, η μόδα του οθωμανικού Παλατιού ήταν πολύ δημοφιλής ανάμεσα στους ευγενείς.⁷¹⁹ Μάλιστα οι υπόλοιποι Ευρωπαίοι εντυπωσιάζονταν από την ένδυσή τους, που ήταν μια μίξη ευρωπαϊκών και ασιατικών υφασμάτων.⁷²⁰ Ακόμη κι αν ανάμεσα στις τάξεις των ευγενών στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα το *kontusz* δεν ήταν τόσο δημοφιλές,⁷²¹ οι γυναίκες συνέχιζαν να φοράνε γυναικείες εκδοχές του συγκεκριμένου ενδύματος.⁷²² Επιπλέον, είναι αξιοσημείωτο ότι *διαφοροποιήσεις της Πολωνέζας, όπως η robe à la turque*, ήρθαν στη μόδα στα τέλη του 1780.⁷²³ Ο όρος «πολωνέζα» στο συγκεκριμένο έγγραφο της Ερμούπολης φαίνεται ότι αποτελεί αναφορά σε αυτή την ευρωπαϊκή μόδα. Παρόλο που είναι μόδα που φαίνεται στην Ευρώπη να φοριέται περισσότερο στα τέλη του 18ου αιώνα, στην Ερμούπολη εντοπίζεται σε σύνταξη απογραφής το 1835· επομένως, πιθανόν να αποτελούσε παλαιότερη μόδα που δεν φοριόταν πλέον, να αγοράστηκε ως μεταχειρισμένο ένδυμα ή και να επρόκειτο πράγματι για νεότερο, το οποίο όμως θύμιζε παλαιότερη μόδα και γι' αυτό τον λόγο χρησιμοποιούνταν το όνομα αυτό.

Μεσοφούστανα, φούστες, μπούστα

Στην Ερμούπολη καταγράφονται ακόμη μεσοφούστανα,⁷²⁴ «βαμβακερά μισότριβα» (δηλ. παλιά), κεντητά, από χασέ, μεσοφόρια, ενώ υπάρχουν αναφορές σε φούστες, ασπρόφουστες και προστοποδιά.⁷²⁵ Η αναφορά σε φούστες έχει ενδιαφέρον καθώς το προηγούμενο διάστημα εντοπίζονταν σπάνια και ίσως το συγκεκριμένο ένδυμα να αποτέλεσε μια από τις «εισαγωγές» ως προς τη φόρμα των ρούχων στη μόδα της Ερμούπολης από τους νέους κατοίκους της πόλης.

⁷¹⁹ Irena Turnau, *History of Dress in Central and Eastern Europe from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, Institute of the History of Material Culture, Polish Academy of Sciences, Βαρσοβία 1991, σ. 165, όπως παρατίθεται στο Van Cleave – Welborn, «“Very Much the Taste and Various are the Makes”», *ό.π.*, σ. 16.

⁷²⁰ Paulina Banas, «Persian Art and the Crafting of Polish Identity», στο Axel Langer (επιμ.), *The Fascination of Persia: The Persian-European Dialogue in Seventeenth-Century Art and Contemporary Art of Teheran*, Ζυρίχη, Scheidegger and Spiess, 2014, σ. 128-130.

⁷²¹ Adam Janiński, «A Savage Magnificence: Ottomanizing Fashion and the Politics of Display in Early Modern East-Central Europe», *Muqarnas*, τ. 31 (2014), σ. 197, Brill.

⁷²² Στο ίδιο, σ. 195-196.

⁷²³ Van Cleave – Welborn, «“Very Much the Taste and Various are the Makes”», *ό.π.*, σ. 20.

⁷²⁴ «ένα μεσοφούστανο κεντεμένο 10 δραχμ ... πέντε όμοια απλά 16 δραχμ.» (1837), «τέσσερα μεσοφούστανα χασεδένια 12 δραχμ.» (1838), «μεσοφούστανα βαμβακερά μισότριβα ... εν μισοφούστανον βαμβακερόν ... τρία μισοφούστανα βαμβακερά παλαιά» (1836), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 6279, 6563, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ανδρουτσοπούλου-Χρυσολωρά, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 1, 771.

⁷²⁵ «πέντε φούσταις» (1835), «μία φούστα» (1836), «τρεις ασπρόφουσταίς» (1836), «μία προστοποδιά» (1836), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Σκαρλάτος Μάξιμος, Πωλητήρια τόπων, οίκων, αγρών και τοιούτων του Δημοσίου Μνήμωνος της νήσου Σύρας. Πίσω μέρος προικοσυμ. Διαθ. 1827-1830 (τόμος Α΄) 4, Αρ. Αρ. 1214, 3509, 2857, 3509.

Καταγράφονται ακόμη «μπουστίνες» και «πούστον»,⁷²⁶ που ίσως συνδέεται με κάποιο είδος κορσέ, όπως αντίστοιχα επικρατεί στη μόδα της Ευρώπης. Αναφορές γίνονται και σε «τραχηλιές»⁷²⁷ καλές και κατώτερες, «μεσότριβες μεταξωτές», «τριμένες», «του λαιμού». Εντοπίζονται, όπως και τις προηγούμενες περιόδους, πουκάμισα⁷²⁸ βαμβακερά, μεταξωτά, χασεδένια, και καμιζόλες γυναικείες βαμβακερές, καθώς και βρακιά γυναικεία, βαμβακερά, μεταξωτά, ασπρόρουχα.⁷²⁹ Το πουκάμισο εξακολούθησε να φοριέται σε μεγάλο βαθμό, όπως και το προηγούμενο διάστημα, στην Άνω Σύρο και την Ερμούπολη. Εντοπίζεται συνήθως σε έγγραφα που αναφέρουν φουστάνια, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις και σε έγγραφα που αναφέρουν ρόμπες, και πιθανόν παρέμεινε ως εσωτερικό ένδυμα, όπως το φορούσαν και παλαιότερα.

Κοντογούνια, λιμπατές, τζουμπές

Εντοπίζονται ακόμη κοντογούνια⁷³⁰ γυναικεία «νourκάδια» ή «κοντογούνι ατλαζένιο με προφύλια νούρκα»⁷³¹ (όπου *νούρκα* είναι η ενυδρίδα), «κοντογούνι κουνάδι», κοντογούνια μεταξωτά, ζαμουρένια (δηλ. από σαμούρι), κοντογούνι ακαπλάτιστον χωρίς γούνα, σάλι κοντογούνι με λαχούρι. Ενώ εντοπίζονται «διάφορα κομμάτια παλαιά γουναρικά» και γούνα καπλατισμένη, γούνα

⁷²⁶ «εξ μπουστίνες» (1837), «έναν πουστον» (1841), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 5934, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 4, 5533.

⁷²⁷ «μια τραχηλιά του λαιμού» (1837), «τέσσαρες τραχιλιές τριμένες» (1841), «τραχιλιάς μεταξωτές μεσότριβες» (1836), «τραχηλιάς» (1831), «μία καλή τραχυλιά και τέσσερις όμοιαις κατώτεραις, 40 δραχμ.» (1837), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 1, 503, Κατάστιχο 4, 5533, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ανδρουτσοπούλου-Χρυσολωρά, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 1, 771, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Ανδρέας Δανιδ, Κατάστιχο 8, Βιβλίον μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Β., Αρ. 664, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 5934.

⁷²⁸ Ενδεικτικά: «υποκάμισα μεταξωτά» (1836), «υποκάμισα βαμβακερά χρωματισμένα» (1836), «πέντε υποκάμισα από χασέ» (1836), «πέντε υποκάμισα βαμβακερά» (1836), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 2776, 3941, 4123, 4767.

⁷²⁹ «δέκα τρία βρακιά μεταξωτά και βαμβακερά δραχμ. 80» (1836), «ένα βρακί μεταξωτόν» (1836), «πέντε υποκάμισα από χασέ» (1836), «δέκα εσώβρακα βαμβακερά γυναικεία και πέντε καμιζόλαις βαμβακεραίς 20 δραχμ.» (1837), «εξ καμιζόλαις γυναικείαις, και έξι βρακιά γυναικεία αξίας 100 δραχμ.» (1838), «Δύο καμιζόλαις και πέντε εσώβρακα βαμβακερά δραχμ. 10». (1837), «διάφορα γυναικεία ασπρόρουχα, 105 δραχμών» (1842), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 2776, 3509, 4123, 5960, 7750, 5930, 14439.

⁷³⁰ «κοντογούνια ζαμουρένια» (1836), «ένα κοντογούνι Σπητζάρι[?] Νούρκα 20 ... Μία γούνα μακρυνά 50 ... ένα κοντογούνι ακαπλάτιστον[?] χωρίς γούνα 10» (1836), «ένα σάλι κοντογούνι με λαχούρι» (1836), «ένα κοντογούνι ατλαζένιον με προφύλια νούρκα 20 δραχμ.» (1838), «κοντογούνια γυναικεία νourκαδια 40 ... 3 όμοια κουνάδι 15 ... τρία κοντά γυναικεία μεταξωτά 10» (1836), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 2776, 3509, 4662, 6563, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ανδρουτσοπούλου-Χρυσολωρά, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 1, 771.

⁷³¹ Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα με βάση γραπτές πηγές, απεικονίσεις και σωζόμενα είδη ενδύσεως*, [αδημοσίευτη] διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Λευκωσία 1993, σ. 355.

σιντζάπι.⁷³² Καταγράφονται λιμπαντέδες από τζήτη, στόφα⁷³³ και «τζάκκες», «τζακοκετα», «γιακέταις», βελουδίνες, τζόχινες, από μετάξι, από αλατζά, καθώς και μία καπότα (δηλ. κάπα).⁷³⁴

Επιπλέον στα έγγραφα αναφέρεται «τζουμπές» γυναικείος από κατηφέ μεταξωτό μεσότριβο, *τζουμπές* παλιός από φέλπα, ατλαζένιο μαύρο, άσπρο, με φιόρα (δηλ. λουλούδια), μαύρο με χρυσό.⁷³⁵ Υπάρχουν και αναφορές σε κοντά μεταξωτά, από «τζίτι», πάνινα, από τσόχα, βελούδο, «κασμήρι» με χρυσό.⁷³⁶ Στα ίδια έγγραφα αναφέρονται παράλληλα φουστάνια, κοντογούνια ή και λιμπατέδες. Μάλλον πρόκειται για κάποιο είδος γυναικείου επενδύτη, παρόμοιου με κοντογούνι, που σε ορισμένες περιπτώσεις είχε κλείσιμο, αφού υπάρχει η καταγραφή του τσόχινου κόκκινου κοντού με χρυσές θηλιές. Απαντάται και μία αναφορά σε «αντερί σάλι λαχούρι πέμπε κεντιμένον», στο ίδιο έγγραφο στο οποίο εντοπίζεται αντερί μαβί κεντιμένο με χρυσάφι. Η λέξη πέμπε θυμίζει τη λέξη *πεπε* που ανέφερε η Μαυρογένους («Έτερι ρόμπα πέπε κεντιστή με άσπρη τρέσα»)⁷³⁷ και συνδέεται πάλι με κάποιο κέντημα· επομένως ίσως πρόκειται για κάποια τεχνική κεντήματος.

*Μαντίλια και φέσια*⁷³⁸

⁷³² «Διάφορα κομμάτια παλαιά γουναρικά αξίας 3 δραχμ.» (1839), «γούνα καπλατισμένη κακούρον» (1835), «δύο γούναις, την μεν μίαν από σιντζάπι δγιά δραχμ. 35 ετέραν από ποντική κ' αλατζακισωτζίνι δγιά δραχμ. 30, το όλον 60» (1835), «μία γούνα» (1838), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 8950, 1601, 2346, 7959.

⁷³³ «ένας λιπατές κοντός ατλαζένιος μεσότριβος δραχμ. 5», (1835), «ένας λιπατές στόφαινος 5 δραχμάς ... κοντό βελουδένιον» (1839), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 1784, 8950.

⁷³⁴ «δύο τζάκκες εξ ων η μία βελουδένια και η άλλη τζόχινη έτι μία όμοια αλατζαδένια και μια άλλη μεταξωτή.» (1835), «Μία καπότα» (1836), «Δύο Γιακέταις τζόχιναις» (1838), «τζάκοκετα» (1837), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 1214, 3509, 7959, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 1, 503.

⁷³⁵ «1 τζουμπές ατλαζένιος μαύρος ... 1 όμοιον άσπρον ... 1 όμοιον με φιόρια» (1835), «ένας τζουμπές γυναικείος από κατηφέ μεταξωτών μεσότριβον ... δραχμ. 75» (1835), «ένας τζουμπές παλαιός γυναικείος από φέλπα» (1836), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 1601, 2346, 4660.

⁷³⁶ «τέσσερα φουστάνια, τρία κοντά» (1834), «τέσσερα φουστάνια, εξ ων τα τρία από τζήτιν και το εν Σελημιέ χρυσόν. Εν κοντό κασμήρι με χρυσά χάρτζια, έν όμοιον τζόχινον, χρώμα κόκκινο με θυλαιαίς χρυσαίς.» (1835), «ένα φουστάνι μεταξωτό και ένα κοντό βελουδένιον 25 δραχμάς» (1839), «εν φουστάνι ατλάζη μαύρον 20 ... όμοιν τζήτη κ πανινα οκτώ 32 ... 2 κοντογούνια γυναικεία νουρκαδια 40 ... 3 όμοια κουνάδι 15 ... τρία κοντά γυναικεία μεταξοτά 10 ... 2 λιμπαντέδες τζήτη κάλτζες δύο 4 ... δέκα τρία κοντά γυναικεία από τζίτι κ πάνινα» (1836), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Ανδρέας Δαυίδ, Κατάστιχο 14, Βιβλίον μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Θ., Αρ. 906, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 537, 8950, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ανδρουτσοπούλου-Χρυσολωρά, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 1, 771· Βασίλης Ορφανός, *Τουρκικά δάνεια στα ελληνικά της Κρήτης. Συναγωγή από λεξικά, κείμενα και προφορικό λόγο*, Propylaeum, Heidelberg University Library, 2020, σ. 123.

⁷³⁷ Μανουήλ Τασούλας, *Μαντώ Μαυρογένη. Ιστορικό αρχείο*, Έκδοση του Δήμου Μυκόνου, 1997, σ. 84-85. / σ. 352-353, ΓΑΚ Διοίκηση, Εκτελεστικό φ. 16 και Αρχείο Δήμου Μυκόνου.

⁷³⁸ «φερετζές» (1831), «Οκτώ τζεμπέρια εξ ων τα τρία μεταξωτά και τες πέντε βαμβακερα» (1835), «τρία μανδήλια ... μεσότρι βα προς δραχμάς 3 το ένα, 9 ... Ήμισυ λαχούρι φραντζέζικον μεσότριβον βαμβακερόν δραχμ. 9 ... Ένα μικρό μανδύλο μεταξωτό και ένα όμοιον μεσότριβο δραχμ. 4» (1835), «1 σκέπη κόκκινη» (1835), «Δύο καλεμκιαριά[?] φορεμένα, κ ένα γάζ[?] φορεμένο οσαύτως, 4» (1835), «δώδεκα σκουφώματα καινούργια δραχμ. 180» (1836), «δύο τζεβρέδες κεντητούς 15 ... τέσσερα τζεμπέρια 15 ... Μία ζάρπα δγια φακιόλι 8 ... ένα φακιόλι της αγγλίας με δαντέλα 15 ... ένα φακιόλι τ/φουλ[?] αγγλίας κεντημένο, 15 ... τρία φακιόλια μεταξωτά 15 ... τέσσερα τζεμπέρια 15 ... δύο σκέπες ... εξ μανδυλάκια δγάφορα 4» (1836), «τρία μανδήλια άσπρα βαμβακερά ... ενένα μανδήλια καλιμηκεριά[?] ... δύο κρεπόνια μεταξωτά ... δύο μποξάδες ο ένας μάλινος και ο άλλος βαμβακερός» (1836), «ένα φερετζέ τζόχινον μαβί με χρυσά σερίτια» (1836), «τρία τζεμπέρια καλεμκιαριά Πόλεως, δύο όμοια φράγγικα, δύο τζεμπέρια, πέντε σκουφώματα μεταξωτά, δύο όμοια πουλένια, ένα όμοιον παλιό και δέκα σκουφώματα καθημερινά 212 ... ένα μποξά γαλλικόν διά σαπάλετο 65 ... ένα όμοιον δεύτερον 30 ... επτά συντζάπια διά κοντογούνι 10 ... τρία μανδύλια άσπρα 4 ... Μίαν κορδέλα διά την μέσην 5 ... τρεις μποξάδες εξ ων ο ένας μεταξωτός 15» (1838), «πέντε μανδήλια γαζωτά άσπρα μεταχειρισμένα προς μίαν ήμισυ δραχμών 100 ... Δύο τζεβρέδαις κεντητούς 8 δραχμάς» (1839), «τέσσερα μανδύλια μεταξωτά, μία ζάρπα, δύο μποξάδες» (1847), «εν μαντήλι σαλίνο κεντημένο 6» (1837),

Στα νοταριακά έγγραφα αναφέρονται συχνά και μαντίλια κεφαλής, από τουλπάνι, μεταξωτά, μαύρα μεταξωτά, από λαχούρι, «λαχούρι φραντζέζικον» μεσότριβο βαμβακερό, άσπρα βαμβακερά, καλεμκέρια, ενώ ανάμεσα στα μαντίλια εντοπίζεται και μια κορδέλα για τη μέση, πιθανότατα για κάποιο φόρεμα. Αναφέρονται επίσης σκουφώματα καινούρια, σκουφώματα «παλέτα», σκέπη κόκκινη, «βέλλα» μαύρα, τζεβρέδες κεντητοί και τσεμπέρια μεταξωτά, βαμβακερά, «καλεμκαιρά Πόλεως», «φράγγικα». Απαντάται ακόμη φερετζές και φερετζές από τσόχα χρώματος μαβί με χρυσά σειρήτια, ενώ υπάρχει και μία αναφορά σε φακίολι αγγλίας με δαντέλα, φακίολι φουλ αγγλίας, κεντημένο, μεταξωτά. Σχετικά με τα καλεμκέρια, η Χριστιάνα Λυτ αναφέρεται σε εργαστήρια, σε κεντρική οδό της Σύρου,⁷³⁹ κατασκευής καλημεριών ή κεφαλοδεσιμάτων, στα οποία εργάζονταν γυναίκες. Οι γυναίκες σε έγγραφα του 1835 ζητούσαν από το Υπουργείο Εσωτερικών να προστατευθεί η παραγωγή τους από τις εισαγωγές του εξωτερικού. Την περίοδο αυτή εξακολουθεί να καταγράφεται –αν και σε μικρότερο βαθμό– το φέσι. Αναφέρονται φέσια «άλικα» (δηλ. κόκκινα), άσπρα, ενώ εντύπωση προκαλούν οι αναφορές σε φέσια Ευρώπης και φέσια «τρειστίνα» (πιθανόν από την Τεργέστη).⁷⁴⁰

Ζώνες, σάλια, σάρπες και μαντό

Στην Ερμούπολη φαίνεται, σύμφωνα με τα έγγραφα, να υπήρχαν ζώνες⁷⁴¹ βαμβακερές, μεταξωτές, ζώστρες με φιούμπα (τρόπος δεσίματος ζώνης), «ζώνη βελουδένια χρυσοκεντημένη». Επομένως, το γεγονός ότι το προηγούμενο διάστημα καταγράφονται ελάχιστες ζώνες δεν σημαίνει ότι εξαφανίστηκαν εντελώς, προστέθηκαν ωστόσο οι ζώστρες και οι φιούμπες. Φιούμπες διαφόρων ειδών και φιούμπες από σμάλτο παρατηρούμε και στην καταγραφή με τα αντικείμενα κατά την απογραφή της αποθήκης με εμπορεύματα το 1836. Οι φιούμπες, όπως παρατηρούμε σε ένδυμα του

«δύο καλεμκαίρια 8» (1837), «εικοσιεννέα μαντήλια της κεφαλής μισότριβα από σκέσιν πόλεως κ καλεμκέρια 30» (1836), «δύο σκουφώματα από παλέτα» (1838), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 6, Των μνημονιακών πράξεων του Δημοσίου Μνήμονος της νήσου Σύρας βιβλίον Α', Αρ. 84, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 1214, 1393, 1601, 1784, 2776, 3509, 4452, 4662, 7161, 8950, 19567, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 1, 503, 625, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ανδρουτσοπούλου-Χρυσολωρά, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 1, 771, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 2, 2572.

⁷³⁹ Χριστιάνα Λυτ, *Αρμενίζοντας. Πέντε ταξίδια στο Αιγαίο 1845-1851*, Αθήνα, Ερμής, 1999, σ. 29.

⁷⁴⁰ «οκτώ φέσια τρειστίνα κενούρια δραχμ. 4 ... ένα όμοιον με φούντα δραχμ. 8» (1836), «Δύο φέσια άλικά και δύο όμοια τουνεζήνικα καλά 18» (1838), «τρία φέσια, δύο άσπρα και ένα κόκκινον, 5 δραχμάς» (1839), «ένα φεσι αλυκον ευρωπης μεσοτριβον» (1836), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 4378, 7161, 8950, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ανδρουτσοπούλου-Χρυσολωρά, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 1, 771.

⁷⁴¹ «ένα ζωνάρι μεταξωτόν» (1835), «Δύο ζωνάρια μεταξωτά γυναικεία εν όμοιον προς 3» (1835), «τρεις ζώναις με μίαν φιούμπα[?] Δραχμ. 15» (1836), «τρεις ζώναις της φιούμπας 8» (1836), «Μία ζώνη βελουδένια χρυσοκεντημένη αξίας 30 δραχμ» (1838), «δύο φλούμπες με ταις ζώστραις 10» (1837), «εν ζωνάρι κεντητόν πηχων τεσσάρων 5 ... μία ζώνι βαμβακερη» (1841), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 1214, 1393, 2776, 3509, 7959, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 1, 625, Κατάστιχο 4, 5533.

Λυκείου Ελληνίδων, είναι ένας τρόπος κουμπώματος, κατά τον οποίο κάποιου είδους κουμπιά που προεξέχουν ενώνονται μεταξύ τους με κορδόνι.⁷⁴²

Στην Ερμούπολη εξακολουθούσαν να φοριούνται, όπως φαίνεται, τα σάλια.⁷⁴³ Καταγράφονται σάλια από λαχούρι «τούρκικον» άσπρο, με κλαδιά, σάλι άσπρο με κουκουνάρες φράγκικο, μαύρο γαλλίας μεσότριβο, μεταξωτό κίτρινο με κρόσια «μεταχειρισμέν», όπως και τα μαντήλια που είναι γαζωτά άσπρα μεταχειρισμένα.⁷⁴⁴ Η λέξη «μεταχειρισμέν» εδώ έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς γίνεται φανερό ότι τη χρησιμοποιούσαν και για ενδύματα που είχαν φορεθεί προηγουμένως, και φαίνεται να αποτελεί διαδικασία που, όπως έχουμε αναφέρει, επισημαίνεται και μέσα από τη βιβλιογραφία.⁷⁴⁵ Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι τα έγγραφα, και στις δύο περιπτώσεις, είναι συντάξεις απογραφής περιουσίας, επομένως δεν είναι σαφές αν είχε αγοραστεί ως μεταχειρισμένο ή αναφέρεται με αυτό τον τρόπο προκειμένου να τονιστεί ότι έχει φθαρεί από τη χρήση του – πιθανότατα πρόκειται για το δεύτερο.

Υπάρχει αναφορά και σε σάρπα και, παρόλο που φαίνεται να μοιάζει με το σάλι, δεν παρατηρείται την προηγούμενη περίοδο. Απαντώνται ακόμη σάρπες από «ατλάζ», «τζαμφέ», «μαύρο μετάξι», καθώς και «μαντό».⁷⁴⁶ Το μαντό εδώ μάλλον δεν συνδέεται με το προαναφερθέν είδος φορέματος που ήταν διαδεδομένο στην Αγγλία στα τέλη του 18ου αιώνα, αλλά πιθανόν να ήταν κάποιο είδος εσάρπας ή σάλι που ήταν στη μόδα στην Ευρώπη τη δεκαετία του 1830.⁷⁴⁷ Ένα manteau «από κόκκινο βελούδο πλούσια κεντημένο με χρυσάφι» περιγράφεται ανάμεσα στα δώρα που έλαβε η βασίλισσα Αμαλία τα Χριστούγεννα του 1852.⁷⁴⁸ Αυτό πιθανότατα σήμαινε ότι το είδος του συγκεκριμένου ενδύματος χωρίς μανίκια εξακολούθησε να φοριέται καθόλη την περίοδο που εξετάζουμε στο παρόν κεφάλαιο.

⁷⁴² <https://lykeionellinidon.com/endymata-el/amaniko-zaketo-2125-10-gr/>

⁷⁴³ «ένα ζάλι φραντζέζικο μεταξωτόν 42 ... ένα μποχτζά φραντζέζικο 10 ... ένα ζάλι αγγλίας 10 ... ένα σπαλέτσι[?] Φραντζέζικον 6 ... Μία ζάρπα δγια φακίολι 8 « (1836), «ένα σάλι λαχούρι τούρκικον φη[?]ρμαϊσι[?] άσπρον ... ένα όμοιον νατί με κλαδιά» (1836), «Μία σάρπα, ένα τούλη, ένα κρεπόνι και δύο μανδήλια μεταξωτά 54 δραχμάς ... Δύο τραχυλιάς, ένα Σαλάκι με την τραχυλιά του και ένα κασμήρι 34» (1838), «ένα σάλι άσπρο κουκουνάρας φράγκικον αξίας δραχμών 60 / ένα όμοιον μαύρον μεσότριβον 15» (1839), «σάλι μαύρον Γαλλίας μεσότριβον 20» (1836), «μίαν σάλπαι μεταξωτήν» (1837), «ένα σάλι μεταξωτόν κίτρινον με τα κρόσια μεταχειρισμέν» (1840), «δύο κομμάτια σάλι με πουλουδα καλές» (1841), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 3509, 4775, 7750, 8950, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ανδρουτσοπούλου-Χρυσολωρά, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 1, 771, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 1, 625, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 4, 5338, 5533.

⁷⁴⁴ «πέντε μανδήλια γαζωτά άσπρα μεταχειρισμένα προς μίαν ήμισυ δραχμών 100» (1839), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 8950.

⁷⁴⁵ Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Χρυσά σιρίτια και μπαλωμένα παπούτσια: ο λόγος περί μόδας στον νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Τα Ιστορικά*, τ. 32, τχ. 62 (Ιούνιος 2015), σ. 65-66.

⁷⁴⁶ «μία σάρπα ατλαζωτή 30 δραχμών ... μία όμοια μεταξωτή μαύρη 20 δραχμ» (1844), «δύο σάρπαις μεταξωταίς από ατλάζι, μία όμοια από τζαμφέσι» (1847), «εν μαντό ... μίαν ζάρπαν» (1834), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 16783, 19750, Ανδρέας Δαυίδ, Κατάστιχο 13, Βιβλίων μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Η., Αρ. 127.

⁷⁴⁷ Phyllis G. Tortora – Sara B. Marcketti, *Survey of Historic Costume*, Λονδίνο κ.α., Fairchild / Bloomsbury, 2015 [6η έκδ.], σ. 340.

⁷⁴⁸ *Ανέκδοτες επιστολές της Βασίλισσας Αμαλίας στον πατέρα της, 1836-1853*, επιμ. Βάνα Μπούσε – Μίχαελ Μπούσε, τ. Β', Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2011, σ. 821-823.

Ακόμη υπήρχαν μποξάδες,⁷⁴⁹ όπως και το προηγούμενο διάστημα. Συγκεκριμένα καταγράφονται «Μποχτζάς ρούχων», μάλλινος άσπρος με κλαδάκια, «κασμήρ μαύρο», λαχουρένιος της Ινδίας, Γαλλίας, άσπροι και χρωματιστοί, μποξάς χρυσός, από μαλλί, μετάξι, «τσίτι», «φραντζέζικος», από την Τεργέστη,⁷⁵⁰ ενώ υπάρχει και μία άλλη αναφορά σε «φυστικό». Ίσως με αυτό περιγράφεται το γνωστό χρώμα φυσικό, ωστόσο κάτι τέτοιο δεν επιβεβαιώνεται από τις πηγές.

Βρίσκονται ακόμη «πουγγιά πλεκτά», «τζόχινα»,⁷⁵¹ ενώ σε καταγραφή αντικειμένων μιας αποθήκης εντοπίζονται «πουγγιά χάνδρηνα» (δηλ. από χάντρες) και «στόματα πουγκιών», ενώ καταγράφεται και η λέξη «σακουλάκια», που ίσως να σημαίνει κάποιο είδος μικρής τσάντας, όπως το πουγκί.⁷⁵² Απαντώνται, επίσης, σακουλάκια «χάνδρινα» επίσης και μεταξωτά. Τα πουγκιά από χάντρες ήταν στη μόδα τον 19ο αιώνα στην Ευρώπη, ενώ δείγματα πουγκιών παρατηρούμε στη συλλογή του παραρτήματος του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου της Ύδρας, τα οποία ανήκουν σε γυναίκες της οικογένειας του υδραίου ναυμάχου Κυριάκου Σκούρτη, αλλά και στο Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα στο Ναύπλιο (Εικόνα 102).

Τα καπέλα της Ιωσηπίνας Ζανέτου

Σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τα καπέλα προσφέρει η σύνταξη απογραφής της Ιωσηπίνας Ζανέτου⁷⁵³ το 1841, καθώς καταγράφονται καπέλα (άσπρο και μαύρο γυναικείο), και υλικά για την κατασκευή καπέλων: «δέκα πτερά καπέλλων εις μίαν κασσετίαν, ειρμπίζα καπέλα μάζα, ... τρία τόπια φόδρα καπέλλων, εικοσιτρία ρολά κορδέλες ψάθα κ τέσσαρα ρολά τελκιστα? Καπέλα, τριάντα τρία κουβάρια κλωστή χρωματισμένη, εξ καρούλια έχοντα κορδέλας καπέλων, τρία τόπια

⁷⁴⁹ «εν μποτζά λαχουρένιον της Ινδίας» (1832), «τρεις χρυσοί μποξάδες» (1834), «Ένα μποχζά Κασμήρ μαύρο δραχμ» (1835), «ένα μποξά τζήτινο, και ένα ζευγάρι κάλτζες μεταξωταίς μαύραις 3.50 ... ήμισυ μποξάς Γαλλίας μεσότριβος 10» (1835), «ένας Μποχτζάς Γαλλικός 50 δραχμ.» (1836), «ένα μποχτζά φραντζέζικο 10» (1836), «δύο μποξάδες ο ένας μάλινος και ο άλλος βαμβακερός» (1836), «ένα Μποχτζά φυστικό με κενάρια» (1836), «ένα μποχτζά ορδινάριον 6 δραχμ.» (1838), «ένα μποξά γαλλικόν διά σπαλέτο 65 ... ένα όμοιον δεύτερον 30» (1838), «Τρεις μποξάδες τσητένιοι 15» (1838), «Ένα παχούρι μαλί και μετάξι 80 ... ένα μποχζά μάλινο 25» (1838), «τρεις μποχτζάδες δύο μεταξωτοί και ένας μάλινος 30 δραχμάς» (1839), «εναν μποχτζά ρούχων τζίτι» (1836), «εναν ποχτζά μάλινον άσπρον με κλαδάκια ... ενα μποχτζά μεταξοτόν 8 ... τρεις όμοιους Γαλίας, ο ένας άσπρος κ οι δύο χροματισμ.» (1841), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Ανδρέας Δαυίδ, Κατάστιχο 9, Βιβλίον μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Γ., Αρ. 1532, Κατάστιχο 13, Βιβλίον μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Η., Αρ. 127, Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 1393, 1784, 2776, 3509, 4452, 4662, 6563, 7161, 7750, 7767, 8950. Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ανδρουτσοπούλου-Χρυσολωρά, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 1, 771, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 4, 5533.

⁷⁵⁰ (1845), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 17465.

⁷⁵¹ «ένα πουγκεί[?] Πλεκτόν και δύο πουγκεία τζόχινα με κενάρια» (1836), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 3509.

⁷⁵² «Δέκα έξ πουγγιά χάνδρηνα προς δραχμάς 2 το ένα δραχμ. 32 ... Επτά στόματα πουγγιών δραχμάς 2 ... Οκτώ σακουλάκια διαφόρων ειδών 7» (1836), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 3941.

⁷⁵³ (1841), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 4, 5533.

φόδρα καπέλλων, εικοσιτρία ρολά κορδέλες ψάθα κ τέσσαρα ρολά τελκιστα» κ.ά. Παράλληλα, στο έγγραφο εντοπίζονται πέντε ψάθες παπουτσιών και ένα σίδερο σιδερώματος. Από την ποσότητα και το είδος των αντικειμένων φαίνεται η συγκεκριμένη σύνταξη απογραφής να ανήκε σε γυναίκα που κατασκεύαζε καπέλα ευρωπαϊκής μόδας. Η καταγωγή της, σύμφωνα με το έγγραφο, ήταν από τη Μπολόνια, καθώς αναφέρεται ως «Βολονέζα», ενώ φαίνεται να είχε παπικό διαβατήριο –άρα ήταν καθολική– και αναγράφεται ως *δίδα* – άρα ήταν ανύπαντρη.

Ανάμεσα στα αντικείμενα που είχε η Ιωσηπίνα υπήρχαν επίσης ρόμπες και μισοφούστανα, ενώ μεταξύ άλλων αντικειμένων και ενδυμάτων καταγράφονται τα εξής υφάσματα: «εν κομμάτιον βελούδον της Γαλίας πρόστιχον, τεσσερα κομμάτια, πανί αμερικάνικον πίχεις εξ, δύο πίχεις πλοντιπετζελι, εντεκα αποκοματα βελούδα αχρείαστα, τρεις πίχεις σανκούλη, τρία κομμάτι τούλι, δύο μαύρα κ εν άσπρον, πέντε κομμάτια τουλιάτικα». Δεν έχει βρεθεί ερμηνεία για όλες τις λέξεις του εγγράφου, που συνδέονται με τα υλικά κατασκευής καπέλων, αλλά αυτό που είναι σημαντικό είναι ότι πρόκειται για *Ιταλίδα* που κατασκεύαζε καπέλα και ίσως ανήκε στην κατηγορία γυναικών που ήρθαν στην Ερμούπολη –όπως η μοδίστρα Τριεστίνα, που αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο–, έχοντας γνώσεις σχετικά με την κατασκευή εξειδικευμένων προϊόντων ευρωπαϊκής μόδας, όπως τα καπέλα. Τα αντικείμενα βρέθηκαν στην οικία της· πιθανότατα εργαζόταν στο σπίτι της, αφού οι γυναίκες εκείνη την περίοδο δεν είχαν τη δυνατότητα να έχουν δικό τους κατάστημα και δεν αναγνωρίζονταν ως επαγγελματίες, δεδομένου ότι δεν καταγράφονταν τα επαγγέλματά τους. Επιπλέον, στα αντικείμενά της εντοπίζεται «εν τζιμπίδη αργυρήν» και «επτά κτενάκια κ εν μεγάλον όμοιον». Πιθανότατα το τσιμπίδι –που δεν εντοπίζεται σε άλλο σύμφωνο της περιόδου– είναι χρηστικό εργαλείο για την κατασκευή των καπέλων και τα κτενάκια αποτελούσαν, όπως και τα καπέλα, αξεσουάρ των μαλλιών, ώστε έτσι να δικαιολογείται η ύπαρξη οχτώ τέτοιων αντικειμένων.

Η Ιωσηπίνα, εκτός από τα καπέλα, που πιθανότατα κατασκεύαζε η ίδια, φαίνεται να είχε στην κατοχή της και ορισμένα αντικείμενα για προσωπική χρήση. Μέσα από την παράθεσή τους θα μπορούσαμε να σχηματίσουμε την εικόνα αυτής της γυναίκας – στοιχεία που ίσως να χαρακτήριζαν σε ένα βαθμό και τη μοδίστρα Τριεστίνα κατά την περίοδο της Επανάστασης. Η Ιωσηπίνα φαίνεται ότι φορούσε γάντια, σάλια, πουκάμισα βαμβακερά, μισοφούστανα, βρακιά, τραχηλιές, και είχε χρυσό ρολόι, κολιέ με μαργαριτάρια, ζευγάρι σκουλαρίκια με πέτρες, βεργέτες, δαχτυλίδι μονόπετρο, σκουλαρίκια χρυσά και σκουλαρίκια διαμαντένια. Η πιο ιδιαίτερη περιγραφή είναι τα σκουλαρίκια «παφιλένια με φιγούρες» (δηλ. ορειχάλκινα με φιγούρες ίσως ανάγλυφες). Υπάρχει ακόμη αναφορά σε «φορέματα ενδύματα στολίδια κ λοιπά», που ίσως να σήμαινε ότι η ίδια είχε στην κατοχή της και άλλα αντικείμενα αντίστοιχα με τα καπέλα. Κατείχε δεκαπέντε πουκάμισα, έξι μισοφούστανα, δεκατρία βρακιά, πέντε ρόμπες, είκοσι δύο ζευγάρια κάλτσες. Με βάση τα υφάσματα και τις ποσότητες των ενδυμάτων αυτών, θα μπορούσε να υποθεθεί ότι κατασκεύαζε και

ευρωπαϊκού τύπου ενδύματα, μαζί με τα καπέλα· από την άλλη, ίσως η ενασχόληση με την κατασκευή καπέλων τής έδινε την οικονομική δυνατότητα να έχει αρκετά ενδύματα. Όπως και να έχει, η Ιωσηπίνα Ζανέτου φαίνεται να αποτελεί ένα αντίστοιχο παράδειγμα φραγκοράπτριας, όπως η Τριεστίνα. Τα είδη καπέλων που επικρατούσαν εκείνο το διάστημα στην Ευρώπη είχαν συνήθως μεγάλο γείσο και ήταν διακοσμημένα με πούπουλα ή δαντέλες. Επίσης, υπήρχαν τα μπονέ (bonnet), που έδεναν στο πηγούνι και κατά κάποιο τρόπο πλαισίωναν το πρόσωπο.⁷⁵⁴ Από όσα αναφέρθηκαν ανάμεσα στα υπάρχοντά της φαίνεται πως επρόκειτο για εύπορη (Εικόνες 103-105).

Σε νοταριακά έγγραφα που συντάσσονται μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, τα οποία απόκεινται στα ΓΑΚ Σύρου, βρίσκει κανείς ποικίλες πληροφορίες για αποθήκες εμπορευμάτων. Αυτές συνιστούν πολύτιμο υλικό ως προς αντικείμενα συνδεδεμένα με τη μόδα, τα οποία καταφθάνουν στην Ερμούπολη. Σχετικά με τα καπέλα, σε αποθήκη εμπορευμάτων του 1836 αναφέρονται σαράντα δύο λουλούδια καπέλου που κόστιζαν 6 δραχμές το ένα⁷⁵⁵ και πιθανόν να προορίζονταν για τους εξειδικευμένους τεχνίτες, όπως η Ιωσηπίνα. Στα έγγραφα απαντώνται ακόμη κτένια μεγάλα και μικρά, αργυρά, «φιλητησένια», ενώ από τον κατάλογο της αποθήκης εμπορευμάτων πληροφορούμαστε ότι στην Ερμούπολη υπήρχαν και κτένια «κοκκαλένια». Τα κτένια φαίνεται ότι στερεώνονταν στα μαλλιά, ενώ υπάρχει ακόμη αναφορά σε «βρούτζες κεφαλής με γιαλί»,⁷⁵⁶ πιθανότατα δηλαδή βούρτσες, με το γυαλί να ήταν κάποιο είδος διακόσμησης. Φαίνεται ότι η μόδα που αναφέρεται και μέσα από την αλληλογραφία του Κουντουριώτη για τα καπέλα και τα κτένια, όπως αυτά των Γαλλίδων, συνεχίζεται και αυτή την περίοδο, και μάλιστα φαίνεται να έχει διαδοθεί και περισσότερο, αφού μοιάζει πλέον αυτά τα καπέλα να κατασκευάζονται στην Ερμούπολη από τεχνίτες/-τριες που κατοικούν στην πόλη (Εικόνα 106).⁷⁵⁷

Υλικά Φραγκοραπτών

Εξετάζοντας τα έγγραφα στην Ερμούπολη, παρατηρείται ότι συνυπάρχουν παλαιότεροι τύποι ενδυμάτων και επικρατούν σε μεγάλο βαθμό και νέες τάσεις. Η συχνή αναφορά της λέξης «ρόμπα» ενισχύει αυτή τη θέση. Ακόμη, στα νοταριακά έγγραφα υπάρχουν υλικά για την κατασκευή ενδυμάτων και παπουτσιών, όπως είδαμε προηγουμένως. Επιπλέον, καταγράφονται καρφίτσες, δακτυλήθρες, καρουλάκια κλωστή, λινή κλωστή, κουβαράκια, κορδέλες διαφόρων ειδών, στενές,

⁷⁵⁴ Phyllis G. Tortora – Sara B. Marcketti, *Survey of Historic Costume*, Λονδίνο κ.α., Fairchild / Bloomsbury, 2015 [6η έκδ.], σ. 336-337.

⁷⁵⁵ (1836), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανίδ, Αριθμ. Συμβ. 3941.

⁷⁵⁶ (1836), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανίδ, Αριθμ. Συμβ. 3941.

⁷⁵⁷ Αντώνης Ι. Τάντουλος, «Ένα ιδιωτικό δίκτυο πληροφοριών και προμηθευτών στη νεοϊδρυμένη Ερμούπολη. Η περίπτωση της Οικογένειας Κουντουριώτη», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 6, περίοδος Β' (Δεκέμβριος 2019) [= *Η Σύρα στην Επανάσταση του 1821*], σ. 223· *Journal Des Dames et des Modes*, τχ. 32 (10/06/1836).

μεταξωτές, ατλαζοτές, λινόμεταξες, κουμπιά άσπρα γαλλικά, πουκαμίσων, από σμάλτο και διαφόρων ειδών. Βρίσκονται ψαλιδάκια αλλά και «ψαλήδια φραγκοραπτάδικα μεγάλα» που κόστιζαν 12 δραχμ., βελόνια φραγκοραπτών και σίδερα σιδερώματος, ενώ υπάρχει και μία ιδιαίτερη αναφορά σε έξι τουαλέτες χάρτινες Λιβόρνου,⁷⁵⁸ χωρίς ωστόσο να είναι δυνατόν να διασταυρωθεί με ακρίβεια τι ήταν αυτές.

Μια υπόθεση θα ήταν οι χάρτινες τουαλέτες να αποτελούν χαρτιά με σχέδια φορεμάτων από τη μόδα που επικρατούσε στο Λιβόρνο, τα γνωστά ως «plates». Τέτοιου είδους εικόνες (χαρτιά) κυκλοφορούσαν, λ.χ., και στις αποικίες στη βόρεια Αμερική τον 18ο αιώνα για να αντιγράφουν τα στιλ της μόδας από την Ευρώπη⁷⁵⁹ [παράλληλα με μινιατούρες (fashion dolls)]. Ωστόσο τα στιλ που απεικονίζονταν σε εικόνες μόδας (fashion plates) δεν αντιπροσώπευαν πάντα αυτά που πραγματικά φορούσαν οι γυναίκες της εποχής.⁷⁶⁰ Μια άλλη υπόθεση θα ήταν να αποτελούν χαρτιά πατρόν για φορέματα από το Λιβόρνο, με την προϋπόθεση ότι η λέξη *τουαλέτα* σήμαινε επίσημο φόρεμα.⁷⁶¹ Ο Δρακάκης μεταφράζει την περιγραφή του πρίγκιπα Muscau το 1836, σχετικά με την παράσταση «Βρούτος» του Βολταίρου, όπου αναφέρει πολλές κυρίες «με τις κομψές τουαλέττες τους».⁷⁶² Τα πατρόν από χαρτί άρχισαν να είναι προσβάσιμα για οικιακή χρήση στα τέλη του 19ου αιώνα στην Ευρώπη, όταν δηλαδή άρχισε να χρησιμοποιείται περισσότερο και η ραπτομηχανή σε οικιακό πλαίσιο.⁷⁶³ Η πατέντα για τη ραπτομηχανή κατοχυρώθηκε το 1846 από τον Αμερικανό Elias Howe, στη συνέχεια στη Βρετανία προωθήθηκε από τον William Thomas, ενώ ο Isaac Merritt Singer βελτίωσε τη μηχανή και άλλαξε τον τρόπο παραγωγής των ενδυμάτων.⁷⁶⁴ Δεν καταγράφεται κάποια ραπτομηχανή πριν το 1850. Επομένως, το πατρόν ήταν μάλλον κάτι που δεν θα μπορούσε να βρεθεί το 1836 στην Ερμούπολη.

Κάλτσες⁷⁶⁵ και παπούτσια⁷⁶⁶

⁷⁵⁸ (1836), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 3941.

⁷⁵⁹ Tortora – Marcetti, *Survey of Historic Costume*, ό.π., σ. 272.

⁷⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 339.

⁷⁶¹ *Λεξικό Τριανταφυλλίδη*, τουαλέτα 2η : πολυτελές γυναικείο φόρεμα που φοριέται σε επίσημες εκδηλώσεις: Μακριά / βραδινή / έξωμη / μαύρη ~. ~ χορού. Τουαλετίτσα η ΥΠΟΚΟΡ φόρεμα που μοιάζει με τουαλέτα, λόγ. < γαλλ. toilett(e) -α- τουαλέτ(α) -ίτσα].

⁷⁶² Ανδρέας Δρακάκης, «Το ξεκίνημα του Νεοελληνικού θεάτρου 1826 – 1861 (Ερμούπολις – Σύρα)», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*, τ. 22 (1979), σ. 58.

⁷⁶³ Lydia Edwards, *How to Read a Dress: A Guide to Changing Fashion from the 16th to the 20th Century*, Νέα Υόρκη, Bloomsbury Academic, [2017], σ. 98.

⁷⁶⁴ Christopher Breward, *Fashion*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2003, σ. 54.

⁷⁶⁵ «κάλτσες μεταξωταίς βαμβακεραίς» (1831), «δέκα ζευγάρια κάλτσες βαμβακεραίς και ένα ζευγάρι μεταξωταίς» (1835), «ένα ζευγάρι κάλτσες μεταξωταίς μαύραις» (1835), «τέσσερα ζευγάρια κάλτσες μεταξωτές πλουμισταίς δραχμ. 40 ... δέκα τέσσερα όμοιαις καινούριαις βαμβακεραίς δραχμ. 35 « (1836), «τέσσερα ζευγάρια κάλτσες βαμβακεραίς 12 δραχμ.» (1838), «εξ ζευγάρια κάλτσες βαμβακερές και εξ όμοια αγγλίας 55» (1838), «εξ ζευγάρια κάλτσες γυναικείας 30» (1838), «κάλτσες βαμβακερές φίνες μεταχειρισμένες» (1840), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Ανδρέας Δαυίδ, Κατάστιχο 8, Βιβλίων μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Β., Αρ. 664, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 1214, 1784, 2776, 6563, 7161, 7750, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Συμβόλαιο Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 4, 5338.

Στην Ερμούπολη εκείνο το διάστημα φαίνεται να φορούσαν κάλτσες σε ζευγάρια, γυναικείες, καινούριες, φίνες μεταχειρισμένες, βαμβακερές, μεταξωτές, μεταξωτές πλουμιστές, μαύρες. Εντοπίζονται «ζευγάρια παπούτζια» και «παπούτζια κεντητά», καθώς και γόβες. Επιπλέον, στην απογραφή πραγμάτων από αποθήκη αναφέρονται παπούτσια γυναικεία γαλλικά που κόστιζαν 5 δραχμές το ζευγάρι, καθώς και στηβάλεια γυναικεία της Γαλλίας που κόστιζαν 6,50 δραχμές το ζευγάρι. Η λέξη *στηβάλεια* προέρχεται από το το βενετικό *stival(e)* (δηλ. μπότα).⁷⁶⁷ παράλληλα υπήρχαν και βρούτζες του λούστρου και κόκκαλα παπουτσιών. Τα *στιβάνια* είναι παπούτσια που απαντώνται ακόμη και σήμερα στην Κρήτη.

Σε ένα άλλο έγγραφο του 1845 συναντά κανείς όσα υπήρχαν σε ένα εργαστήριο υποδημάτων, όπως «παπούτσια λινά», «μποτίνες», υποδήματα, γόβες και «γόβες σηλεδένιες», «τρία τομάρια κολορίτα και ένα τομάρι χρώμα χρυσαφί», «ένα καστόρι», «τέσσερα τομάρια μαύρα και ένα λουτρήνι», «οκτώ οκκάδες πετζιά», καλαπόδια γυναικεία.⁷⁶⁸ Και παρόλο που δεν διευκρινίζεται αν τα συγκεκριμένα υλικά προορίζονται για αντρικά ή γυναικεία παπούτσια, ούτε μπορούμε να βρούμε την ερμηνεία όλων των λέξεων, η συγκεκριμένη περιγραφή μάς δίνει σημαντικές πληροφορίες για την «παλέτα» από χρώματα και υλικά στα παπούτσια των Ερμουπολιτών της εποχής.

Γάντια⁷⁶⁹ και ομπρέλες⁷⁷⁰

Στα έγγραφα της Ερμούπολης συναντώνται ακόμη ζευγάρια γάντια, «γουνάνθια», χειρόκτια, μεταξωτά, κοντά. Επιπλέον θα πρέπει να εισάγονταν στην Ερμούπολη –και τα εντοπίζουμε σε έγγραφα για αποθήκες εμπορευμάτων– γάντια μεταξωτά και πέτσινια (δηλ. δερμάτινα). Φαίνεται, λοιπόν, πως τα γάντια, όπως και άλλες ευρωπαϊκής μόδας επιρροές όπως οι ρόμπες, οι γόβες, οι ομπρέλες να παρατηρούνται ακόμη πιο συχνά μετά την Επανάσταση και την ίδρυση του ελληνικού κράτους.

⁷⁶⁶ «Εν ζεύγος παπούτζια» (1833), «δύο ζευγάρια γόβες 3 δραχμ.» (1838), «ένα ζευγάρι παπούτζια κεντητά 3 δραχμάς» (1839), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Ανδρέας Δαυίδ, Κατάστιχο 12, Βιβλίον μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Ζ., Αρ. 880, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 6563, 8950. Αποθήκη Απογραφής (1836), Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 3941.

⁷⁶⁷ Elizabeth J. Lewandowski, *The Complete Costume Dictionary*, Λάναμ – Τορόντο – Πλύμουθ, The Scarecrow Press, 2011, σ. 279.

⁷⁶⁸ (1845), Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 17437.

⁷⁶⁹ «Μία τουζήνα κι ένα τέταρτον γουνάνθια γυναικεία προς 24 δραχμάς την τουζήνα δραχμ. 30 ... Επτά ζευγάρια γάντια μεταξωτά» (1836), «ζευγάρι γουνάνθια μεταξωτά 6» (1838), «γυναικών γουνάνθια ... εξήντα ζευγάρια γουνάνθια πέτζινια προς 1.50 δραχμ. Το ζευγάρι, δραχμάς 90» (1845), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 3941, 7167, 17465.

⁷⁷⁰ «Δύο ομπρέλαις παλαιαίς 5 δραχμάς» (1839), «ομπρέλα πάνινη...εν ομπρελίνον» (1836), «παρασολιον μεταξοτον» (1837), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 8950, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ανδρουτσοπούλου-Χρυσολωρά, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 1, 771, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 1, 625.

Ακόμη στα έγγραφα απαντώνται τα εξής: ομπρέλα πάνινη, ομπρελίνο, ομπρέλες παλιές, «παρασόλιο μεταξωτό», δηλαδή ομπρέλα που χρησιμοποιούσαν οι γυναίκες της εποχής για τον ήλιο. Αυτό συνέβαινε γιατί οι γυναίκες των ανώτερων στρωμάτων έπρεπε να διατηρούν το λευκό χρώμα του δέρματός τους, σύμφωνα με τα πρότυπα ομορφιάς της εποχής, ενώ αντίθετα οι γυναίκες των κατώτερων στρωμάτων, που δούλευαν στα χωράφια, με το πέρασμα των χρόνων αποκτούσαν σημάδια στο δέρμα εξαιτίας της έκθεσης στον ήλιο.

*Χρυσ αφικά*⁷⁷¹

Τα χρυσ αφικά (όπως αναφέρονται τα κοσμήματα) που εντοπίζονται είναι, όπως και το προηγούμενο διάστημα, σκουλαρίκια, δαχτυλίδια, κάποιοι τύποι μενταγιόν, βραχιόλια, καρφίτσες, ρολόγια. Πιο αναλυτικά, εντοπίζονται σκουλαρίκια χρυσά ή μαλαγματένια, και χρυσά με σμάλτο, παφιλένια (δηλ. ορειχάλκινα) με φιγούρες. Η συγκεκριμένη λέξη εντοπίζεται ως «πάφιλας»⁷⁷² σε αντικείμενα στην Ύδρα το 1827. Ακόμη καταγράφονται σκουλαρίκια αδαμάντινα, «αδαμάντινα με δώδεκα λιθίσκους πέντε δράμια μαργαριτάρι με μιαν κλειδαριάν [ίσως ενν. είδος κουμπώματος] χρυσήν και με τρεις λιθίσκους αδαμάντινους», σκουλαρίκια από ζουμπρούδι (δηλ. σμαράγδι) με μαργαρίτες, «ενώτια μικρά με ζουμπρούτι χρυσοδεμένα», σκουλαρίκια με πέτρες.⁷⁷³

Τα δαχτυλίδια που υπήρχαν ήταν από «σμαράγδι πράσινο», «ζουμπρούδι κόκκινο», με πέρλα (δηλ. μαργαριτάρι), «μονόπετρο με μπριγιάντια», «μονόπετρον με δεκαπέντε μικρά δειαμαντάκια γύροθεν», διαμαντένιο και «διαμαντένιο με τρεις λιθίσκους», «ροζέτα διαμαντένιο» (όπου η ροζέτα είναι σε σχήμα λουλουδιού). Εντοπίζεται ακόμη δαχτυλίδι «φερούζη», χρυσό αντίκα και αντίκα με πρόσωπο, δαχτυλίδι με λίθον υακίνθου χρυσοδεμένο, δαχτυλίδι όνυχα γαλάζιο με διαμάντια και δαχτυλίδι «τρίπετρον αδαμάντινον».⁷⁷⁴

⁷⁷¹ (1839) Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 9450.

⁷⁷² *Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, επιμ. Αντώνιος Λιγνός, τ. ΙΓ', 1827, Πειραιάς, Τύποις Μιχ. Σ. Ελευθερίου, 1930, σ. 251.

⁷⁷³ «ένα ζευγάρι σκολαρίκια χρυσά με μαργαριταράκια» (1835), «Ένα ζευγάρι σκολαρίκια μαργαριταρένια με αδάμαντας αξίας δραχμ. 1500» (1836), «ένα ζευγάρι ενώτια αδαμάντινα ... ένα ζευγάρι ενώτια χρυσά με σμάλτο» (1843), «ένα ζευγάρι σκολαρίκια μαλαγματένια αξίας 80 δραχμ» (1845), «μίαν ζύγιν σκολαρίκια παφιλένια με φιγούραις ... ζευγάρι σκολαρίκια με πέτρες...» (1841), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 1179, 4505, 14604, 16839, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 4, 5533.

⁷⁷⁴ «εν δακτυλίδιον περλαντένιον ... εν εξ με σμαραγδί πράσινο ... εν εξ αδαμάντινον ... εν εξ με ζουμπρούδι κόκκινο» (1835), «δακτυλιδάκι διαμαντένιον με τρεις λιθίσκους» (1835), «δαχτυλίδι φερούζη» (1835), «ένα δακτυλίδι αντίκα με πρόσωπον» (1835), «ένα δακτυλίδι χρυσούν με αντίκα 10 δραχμάς ... ένα όμοιον με λίθον υακίνθου χρυσοδεμένον αξίας 120 δραχμ.» (1839), «δύο δακτυλίδια μονόπετρα αδαμάντινα 50 δραχμ. ... μια ροζέτα 50 δραχμάς» (1844), «ένα δακτυλίδι όνυχα γαλάζιο με διαμάντια 40 δίπυλα ... ένα δακτυλίδι διαμαντένιο 35 δίστυλα ... ένα όμοιον μονόπετρον με μπριγιάντια 50 δίστυλα ... δύο όμοια ροζέταις διαμαντένιες 45 δίστυλα ... ένα δακτυλίδι μονόπετρον διαμαντένιο 5 δίστυλα» (1845), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 522, 1208, 1601, 2422, 8950, 16783, 17208, «μιαν ροζέταν αδαμαντινα» (1837), «δακτυλίδειον ρόζα διαμαντένιον ... από το μονόπετρον με δεκαπέντε μικρά δειαμαντάκια γύροθεν ... εν δακτυλίδι ροζέτα δειαμαντένιον» (1838), «εν δακτυλίδιον μονόπετρον αδαμάντινον 300 ... εν όμοιον τριπετρον αδαμάντινον 150» (1841), Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη / Κατάστιχο 2, 1069, 2170, Κατάστιχο 4, 5856.

Στα έγγραφα δίνονται πληροφορίες για κολιέ μαργαριτάρι και περιδέрайο μαργαριταρένιο, κορδόνι χρυσό και καδένα χρυσή, για αλυσίδα μαλαγματένια με κράματα, «κολάρο από αδάμαντας δουλεμένο εις Ολλανδία», «λεμό μποτονάκια μαλαγματένια με την κλειδαριά». Η κλειδαριά ίσως να είναι παρόμοια με αυτή του μενταγιόν που είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο στην αναφορά με τη μοντέρνα καδένα, ενώ φαίνεται πλέον να εντοπίζεται ως στοιχείο σε περισσότερα έγγραφα, όπως και στα σκουλαρίκια που είδαμε προηγουμένως. Καταγράφεται ακόμη εγκόλπιο αδαμάντων,⁷⁷⁶ όπου εγκόλπιο ή κόρφι είναι το φυλαχτό, ίσως με κάποια εικόνα ή ένα πολύτιμο κόσμημα.

*Καρφίτσες, ρολόγια και «γιαλιά» ματιών*⁷⁷⁷

Απαντώνται καρφίτσες με μικρά διαμαντάκια χρυσοδεμένα, καρφίτσα χρυσή με σμάλτο καθώς και ένα πουλούδο (δηλ. λουλούδι) αδαμάντινο σε καρφίτσα. Υπάρχουν ακόμη αναφορές σε ρολόγια χρυσά και, στην απογραφή της αποθήκης εμπορευμάτων του 1836, διακρίνονται διάφορα είδη για την κατασκευή ρολογιών, όπως καδένες ρολογιών βαμβακερές, ατλαζένιες, ορειχάλκινες, χρυσοδεμένες, μεταξωτές, κορδόνια, αλυσίδες ρολογιών, κλειδιά ρολογιών. Επομένως φαίνεται να υπάρχουν διάφορα ανταλλακτικά ρολογιών, είτε για κατασκευή είτε για επιδιόρθωση. Ο Δρακάκης παραθέτει ότι στην Ερμούπολη είχε εγκατασταθεί ήδη από την περίοδο της Επανάστασης ο ιταλός ωρολογοποιός με το όνομα Βοσσί,⁷⁷⁸ γεγονός που ενδεχομένως να σήμαινε ότι κατασκεύαζονταν ρολόγια και στην Ερμούπολη, ενώ εντοπίζονται σε κατάλογο με αντικείμενα, το 1836, «ματογιάλια» και γυαλιά των ματιών, γεγονός ιδιαίτερα ενδιαφέρον καθώς δεν έχουμε εντοπίσει άλλη φορά τη συγκεκριμένη περιγραφή.

Βραχιόλια, σταυροί, καρδιές, λουλούδια και πλεξούδες

⁷⁷⁵ «μίαν αλυσίδα μαλαγαδένιαις με τη [?] Με τη εγγόλπιον από σμάλτον ... μίας αλυσίδα μαλαγματένια με κράματα» (1835), «Ένα κολάρο από αδάμαντας δουλεμένο εις Ολλανδία» (1836), «ένα λεμό μποτονάκια μαλαγματένια με την κλειδαριά, 40 δραχμ» (1845), «ένα περιδέрайο μαργαριταρένιο 13 μυσχάλια αξίας δραχμ. 650» (1850), «εν κολιέ μαργαριτάρι 75» (1841), «εν κορδόνι χρυσούν» (1837), «μιαν καδένα χρυσήν» (1838), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 522, 4775, 16839, 24255, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 4, 5533, Κατάστιχο 1, 1611, Κατάστιχο 2, 2170.

⁷⁷⁶ (1833), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Ανδρέας Δαυίδ, Κατάστιχο 12, Βιβλίον μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Ζ., Αρ. 880.

⁷⁷⁷ «ωρολόγιον χρυσούν» (1835), «ξευγάρια ματογιάλια με αυτιά ... ξευγάρια γιαλιά των ματιών» (1836) «δύο καρφίτζαις με μικρά διαμαντάκια χρυσοδεμένα αμφοτέρα 50 δραχμ ... ένα ωρολόγιον χρυσούν 120 δραχμ.» (1839), «Ένα πουλούδο αδαμάντινο εις καρφίτσα, αξίας 100 δραχμών» (1846), «μίαν καρφίτζαν χρυσήν με σμάλτον ζυγίζον» (1837), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 1601, 3941, 8950, 18805, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 1, 1611.

⁷⁷⁸ Ανδρέας Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολεως (Σύρας)*, τ. Β', *Η Ερμούπολις (1826-1827)*, Αθήνα 1983, σ. 130.

Βρίσκονται αναφορές σε βραχιόλια χρυσά, σε σταυρούς αδαμάντινους και σταυρούς με μαργαριτάρι («σταυρό μαλαγματένιον με πέντε στρας με μαργαριτάρι»),⁷⁷⁹ ενώ δεν λείπουν και ορισμένες ιδιαίτερες περιγραφές που δεν κατατάσσονται σε κάποια κατηγορία.⁷⁸⁰ Η «καρδιά» (δηλ. κόσμημα σε σχήμα καρδιάς) υπάρχει και αυτό το διάστημα στα έγγραφα, και αναφέρεται ως αδαμάντινη. Συναντάται ακόμη το «πουλουδάκι» (δηλ. λουλούδι) διαμαντένιο, που ίσως φοριόταν στο κεφάλι, καθώς και «ένα πουλουδον αδαμάντινον κατηργασμένον εις Ολλανδίαν». Απαντάται ακόμη μια άλλη αναφορά σε στεφάνι για το κεφάλι και δύο φióρας (δηλ. λουλούδια) μαργαριταρένια για το κεφάλι, μια «μέλισσα μπρηλαντένια». Καταγράφεται ακόμη όνυχας αδαμάντινος με είκοσι τρεις πέτρες, αλλά δεν είναι βέβαιο αν ο όνυχας αναφέρεται στο σχήμα του νυχιού, στο μισοφέγγαρο ή συνδέεται με τον ημιπολύτιμο λίθο αχάτη. Ακόμη αναφέρεται ένα ζαφείρι μαβί διαμάντι, «ένα φερμουάρ διαμαντένιο του μαργαριταρίου». Η λέξη «φερμουάρ» προξενεί εντύπωση, αφού δεν θα μπορούσε να είναι το γνωστό φερμουάρ, δεδομένου ότι αυτό επινοήθηκε το 1893 (από τον Whitcomb L. Judson).⁷⁸¹ Θα μπορούσε όμως να συνδέεται ούτως η άλλως με το ρήμα *fermer* (γαλλ.: κλείνω) και να σήμαινε, στη συγκεκριμένη περίπτωση, κάποιο είδος κλεισίματος – ή κάλλιστα με τη λέξη «φερμουάλι»,⁷⁸² που πιθανόν προέρχεται επίσης από το γαλλικό *fermoir* και δηλώνει γυναικείο κόσμημα, περιδέραιο ή καρφίτσα. Μια άλλη ιδιαίτερη αναφορά είναι οι «πλεξούδες αργυραίς» ζυγισμένες μάλιστα σε δεκαοκτώ δράμια, καθώς και «τρία ανθερία γυναικεία, το ένα από στόφα, το άλλο και το τρίτον από κατηφέ μεταχειρισμένα». Ίσως να πρόκειται για κάποια λουλούδια για το κεφάλι, από ύφασμα.

Σαπούνια, κολόνιες και κοκκινάδι⁷⁸³

⁷⁷⁹ «ένα ζευγάρι βραχιόλια χρυσά δράμια εξήκοντα αξίας 130 ταλλήρων διστύλων Ισπανικών» (1845), «ένα ζεύγος βραχιόλια χρυσά μυσχάλια 55, δραχμ. 1000» (1850), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 17208, 24255. «σταυρός διαμαντένιος με εγκόλπια ... εν σταυρό μαλαγματένιον με πέντε στρας με μαργαριτάρι» (1835), «τον αδαμάντινον σταυρόν και το μαργαριτάρι οπού της αγόρασα» (1836), «ένα σταυρό διαμαντένιο 25 δίστυλα» (1845), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 522, 3716, 17208.

⁷⁸⁰ «Μια σφίγγα διαμαντένια διά φοίνικες 200» (1831), «εν στέφανον εξ κηρλάντα μαργαριταρένη διά το κεφάλι ... δύο φióρας μαργαριταρένια διά το κεφάλι» (1835), «ένα όνυχα αδαμάντινον με είκοσι τρεις πέτρες» (1835), «πουλουδάκι Διαμαντένο» (1835), «ένα ζευγάρι Μάνες από σμάλτο μαβί και τριγύρω διαμάντια ... ένα ζαφύρι μαβί διαμάντι ... Μία βεργέτα διαμαντένια» (1836), «Δέκα οκτώ δράμια πλεξούδες αργυραίς 9 δραχμ. ... Τρία ανθερία γυναικεία, το ένα από στόφα, το άλλο και το τρίτον από κατηφέ μεταχειρισμένα αξίας 90 δραχμ.» (1838), «ένα φλουρί Κωνσταντινάτο 12 δραχμάς» (1839), «ένα φερμουάρ διαμαντένιο του μαργαριταρίου 50 δίτυλα» (1845), «ένδεκα μυσχάλια μαργαριτάρι με ένα φερμουάρ αξίας 1000 δραχμών ... μία μέλισσα, μπρηλαντένια ... ένα γιακούτι με διαμάντια ολόγυρα κι ένα ζουμπλούτι άπαντα αξίας δραχμ. 600» (1846), «ένα πουλούδον αδαμάντινον κατηργασμένον εις Ολλανδιαν 500 δραχμάς» (1850), «μιαν καρδιάν αδαμάντινην δρχμ. 400» (1839), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Ανδρέας Δαυίδ, Κατάστιχο 8, Βιβλίον μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Β., Αρ. 664, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 522, 1208, 1601, 4662, 7959, 8950, 17208, 18805, 24255, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Συμβόλαιο Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 2, 2900.

⁷⁸¹ Georgina O'Hara Callan, *The Thames & Hudson Dictionary of Fashion and Fashion Designers: New Edition*, Λονδίνο, Thames & Hudson, [2008], σ. 286.

⁷⁸² Μαρία Ιακώβου-Οικονόμου, «Πέντε μικρασιατικά προικοσύμφωνα του ΙΘ' αιώνα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. Α' (1977), σ. 164.

⁷⁸³ «Επτά σαπουνάκια 1.5 ... Εβδομήντα τέσσερα Μποτζονάκια λεβάντας προς 36 λεπτά δραχμ. 30.24 ... Δέκα τέσσερα ποτζονάκια άκουα της κολόνιας προς 65 λεπτά ... Πέντε μοπηλάκια κολόνια, 3 ... Τρία αμουλάκια λεβάντες, 1.50 ... Εικοσι οκτώ μοσκοσάπουνα ... Πέντε κουτιά κοκκινάδι, 3.50 δραχμ.» (1836), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 3941.

Στον κατάλογο της αποθήκης απογραφής εμπορευμάτων εντοπίζονται «μοσκοσάπουνα», «αμουλάκια λεβάντας», «πέντε μποτηλάκια κολόνια», «δεκα τέσερα ποτζονάκια άκουα της κολόνιας» και «πέντε κουτιά κοκκινάδι», που κόστιζαν 3,50 δραχμές.

Έχοντας δει μια γενική εικόνα των γυναικείων ενδυμάτων που κυκλοφορούσαν στην Ερμούπολη, θα παρατηρήσουμε ορισμένες περιπτώσεις που συνοδεύονται με αναφορά στην καταγωγή των γυναικών και θα εξετάσουμε, στο μέτρο του δυνατού, αν οι κάτοικοι της Ερμούπολης έφεραν μαζί τους, από τους τόπους καταγωγής τους, κάποιο ενδυματολογικό στοιχείο.

Ενδεχόμενες ενδυματολογικές επιρροές από άλλα μέρη

Αφού αποσαφηνίστηκε η γενικότερη εικόνα ενδυμάτων της Ερμούπολης, σε αυτό το στάδιο θα διερευνηθούν ενδυματολογικά στοιχεία που συνδέουν την Ερμούπολη με άλλες περιοχές. Αρχικά, δεδομένης της κοντινής απόστασης και της άμεσης επαφής της Ερμούπολης και της Άνω Πόλης της Σύρου, θα αναζητηθούν κοινά ενδυματολογικά στοιχεία μεταξύ των δύο περιοχών. Τα έγγραφα από τις νοταριακές πηγές της Καθολικής Επισκοπής χρονολογούνται από το 1831 έως το 1844 και δεν φτάνουν μέχρι το 1850, που εξετάζεται εδώ.

Η μόδα στην Άνω Σύρο/Πόλη

Στα έγγραφα, λοιπόν, εντοπίζονται φουστάνια⁷⁸⁴ «γιορτινά και καθημερινά», καινούρια, μεταξωτά, «κιαμφεσι», «σαλινια», «κεζια», «τουλπανερν», «ακρουαζι», τσόχια, «αμερινο», «σταμπολι», «ενα φουστάνι ενας κορσες τζοχα κοκινος», καθώς και ρόμπες το 1832. Επίσης παρέχονται πληροφορίες για πουκάμισα⁷⁸⁵ μεταξωτά, βαμβακερά, από «μελεξι». Σημαντική είναι η αναφορά στη φράση «διάφορα εσώρουχα»,⁷⁸⁶ καθώς καθιστά σαφέστερο ότι τα «μεσοφούστανα κινούρια», τα «μισόρουχα», τα «βρακοπουκάμισα» και τα «βρακιά» συνιστούν είδη εσωρούχων. Ακόμη καταγράφονται κοντογούνια,⁷⁸⁷ γιορτινά, τσόχια, «αμερινα», «καπλατισμένα», μάλλινα,

⁷⁸⁴ «φουστάνια γιορτινά και καθημερινά» (1832), «μεταξωτά ... ενα αμερινο» (1832), «ρόμπες» (1832), «τσοχια» (1835), «κιαμφεσι» (1835), «σαλινια ... τουλπανερν» (1844), «κεζια ... ασπρα» (1831), «ακρουαζι» (1833), «σκολιανια κενουρια» (1836), «ενα φουστάνι ... ενας κορσες τζοχα κοκινος» (1831), «σταμπολι» (1832), *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του ΜΙΕΤ*, τ. Δ' (1984-1987), Αθήνα 1988, σ. 78-81, 4. Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου [στο εξής: Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου], ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 43, Έγγραφο 16, 24, 44, Φάκ. 45, Έγγραφο 6, 14, Φάκ. 46, Έγγραφο 3, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 11, σ. 173-174, 218, 279-271, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ'. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 53, 56, κατά την καταγραφή του Αγαμέμνονα Τσελίκι.

⁷⁸⁵ «πουκάμισα» (1832), «μεταξωτά» (1832), «βαμβακερά» (1833), «μελεξι» (1833), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 43, Έγγραφο 19, 32, Φάκ. 44, Έγγραφο 2, κατά την καταγραφή του Αγαμέμνονα Τσελίκι.

⁷⁸⁶ «μεσοφούστανα ... βρακοπουκάμισα» (1832), «μεσοφούστανα κινουρια δεκαφτα ... βρακια» (1832), «διάφορα εσώρουχα» (1844), «6 φορεσιες μισορουχα» (1832), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 43, Έγγραφο 16, 24, Φάκ. 46, Έγγραφο 3, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 11, σ. 173-174.

⁷⁸⁷ «κοντογούνια» (1832), «κοντογουνάκια πέντε, τζοχίτικα τεσερα, αμερινα διο και ενα μεγάλο κοντογούνι γιορτιανια» (1833), «καπλατισμένον» (1835), «μαλί» (1833), «διο κοντογούνια κατεφεδες καπλανδιμενα ... κι ενα κοκίνο καπλαδιμενι» (1831),

«καπλανδισμενα από κατεφε» και «άλλο κόκκινο καπλαδιμενο», «κουναδι», «σαμουρενιο», «κακουμενο» και «τζιντζαγιεννιο», που πιθανότατα ήταν συνώνυμο με το *σινζάπι*, λέξη που προέρχεται από το τουρκικό *sincap* και, όπως έχει αναφερθεί, σήμαινε σκίουρος.⁷⁸⁸ Τα είδη που καταγράφονται τα έχουμε εντοπίσει και στα προηγούμενα κεφάλαια, που πραγματεύονται προηγούμενες περιόδους. Αναφέρεται ακόμη γούνα κεντητή από κακούμι και «καποτο κιοχινο» (δηλ. από τσόχα), «σουρτού εδικό της τζόχα».⁷⁸⁹ Το συγκεκριμένο ένδυμα είναι αντρικό πανωφόρι· ωστόσο εδώ διευκρινίζεται ότι πρόκειται για γυναικείο επενδύτη από τσόχα. Εντοπίζονται, επιπλέον, μπινίσια καλά και καθημερινά, από κατιφέ, και ένα κεντιστό με χρυσό, ενώ δεν λείπει η αναφορά σε «τζακέτα» και «λιμπατέδες».⁷⁹⁰ Καταγράφονται διάφορα είδη μαντηλιών, όπως φακιολισιές, βέλα, φέσια παρπαρέσικα, κόκκινα και άσπρα και πιο συγκεκριμένα φέσι γυναικείο, όπως επίσης και μαντίλια, του λαιμού, του κεφαλιού, της μύτης και μεταξωτά του στήθους, ίσως αυτό πρόκειται για κάποιο είδος τραχηλιάς. Καταγράφονται κεβρέδες, μεταξύ άλλων και ένας χρυσός και κεντητός, σκουφώματα, καλεμκέρια, κάλτσες.⁷⁹¹

Όσον αφορά τα κοσμήματα, εντοπίζονται δακτυλίδια μαλαματένια, με πέτρες, τομπακι, ζαφείρη, ρουμπίνι, ενώ σε μια περίπτωση και υπάρχει μία αναφορά όπου προτρέπεται η «Σόφι», η κόρη, να διαλέξει από αυτά που έχουν διαμαντόπετρες. Η συγκεκριμένη φράση έχει σημασία καθώς, όπως έχει επισημανθεί σε αντίστοιχη προεπαναστατική περίπτωση στο 2ο κεφάλαιο, η δυνατότητα που δινόταν στη Σόφη θα μπορούσε να σημαίνει ότι υπήρχε η έννοια του προσωπικού γούστου – δυνατότητα που συνδεόταν με την οικονομική της ευχέρεια. Πράγματι, το συγκεκριμένο έγγραφο αποκαλύπτει, αν κρίνουμε από τα υπόλοιπα αντικείμενα, ότι παρόλο που δεν πρόκειται από τα πιο πλούσια σπίτια υπήρχαν έξι φορεσιές ρούχα, δώδεκα πουκάμισα, βέλα, μποξάδες και ένα χρυσοκέντητο ένδυμα, του οποίου δεν είναι ευκρινής η γραφή. Τα χρυσά σκουλαρίκια που επίσης δίνονται, τα χρυσά δακτυλίδια και οι διαμαντόπετρες είναι πρόσθετες ενδείξεις οικονομικής ευχέρειας, αφού συνιστούν πολύτιμα υλικά.

«διο κονδογουνια καμπλανδιμενα κουναδι» (1832), «σαμουρενιο, κακουμενιο κ τζιντζαγιεννιο» (1836), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 43, Έγγραφο 16, 24, Φάκ. 44, Έγγραφο 2, Φάκ. 45, Έγγραφο 12, 14, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β΄. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 11, σ. 169, 199-200, 265.

⁷⁸⁸ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, ό.π., σ. 442.

⁷⁸⁹ (1836) Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β΄. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 11, σ. 263· Ορφανός, *Τουρκικά δάνεια στα ελληνικά της Κρήτης*, ό.π., σ. 310.

⁷⁹⁰ «λυμπιτεδες» (1832), «τζακέτα» (1835), «λιμπατέδες» (1832), «τζακετες τζόχα» (1831), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 43, Έγγραφο 44, Φάκ. 45, Έγγραφο 6, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β΄. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 11, σ. 199-200, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Γ΄. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 53.

⁷⁹¹ «φακιολισιες καλες διαφορο λογιο ... κι τουλουπανια δεκαπεντε ... βελα πεντε καλα και διο παρακατιανα ... φεσια παρπαρεσικα 8, τεσερα κοκινα τεσερα ασπρα ... μαντιλια τις μιτις» (1832), «κεβρεδες» (1832), «ένα κεβρέ χρυσό κεντουμενο» (1832), «φακιολια» (1833), «διο βελα καλα κ διο καθημερινα» (1834), «τρία μανδύλια του λαιμού ... τεσερα ζευγαρια κάλτσες» (1835), «φακιολισιαίς» (1835), «ένα κεβρέ χρυσό κεντουμενο» (1836), «καλεμκέρια» (1844), «διο μαντιλια μεταξωτά ... ενα φεσι κοκινο γινεκιο ... ενα φεσι μαβί» (1831), «μαντιλια του κεφαλιού» (1832), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β΄. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 43, Έγγραφο 24, 32, 44, Φάκ. 44, Έγγραφο 14, 34, Φάκ. 45, Έγγραφο 6, 12, 24, Φάκ. 46, Έγγραφο 3, Γ΄. Inventaria, Φάκ. 6, Έγγραφο 53, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β΄. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 11, σ. 193.

Στην Άνω Σύρο περιγράφεται, ακόμη, αλυσίδα μαλαματένια του λαιμού, αλυσίδα «ασιμένια μαλαμοκαπνισμένη» (δηλ. επιχρυσωμένη), κορδόνι μαλαματένιο, μαργαριτάρι για τον λαιμό, σταυρός μαλαματένιος με πέτρες, σταυρός διαμαντένιος, σταυροί ασημί, «σκουλαρίκια μαλαματένια φαναροτά», «σκουλαρικά μαλαματενια τα δύο διαμαντένια μικρή το άλλο μαργαριταρένιο», βεργιέτες μαλαματένιες, βεργιέτα από σμάλτο και βεριέτα με την καρδιά, καρφίτσα μαργαριταρένια, «κόρφι ασιμένιο», ενώ καταγράφεται και μια ομπρέλα από μετάξι.⁷⁹²

Η επιρροή της Χίου

Η παρουσία των Χίων⁷⁹³ γυναικών μπορεί να αναδειχθεί στην Ερμούπολη και μέσα από τα νοταριακά έγγραφα. Από το 1834 έως το 1845 υπάρχουν 11 έγγραφα στα οποία αναφέρονται γυναίκες είτε με καταγωγή από τη Χίο είτε με κάποιο περιουσιακό στοιχείο στο νησί. Πρόκειται για προικοσύμφωνα και μία διαθήκη, και όλα τους αφορούν γυναίκες. Το 1834 η Μαρία, θυγατέρα της Ξενούς από τη Χίο, λαμβάνει ένα ζευγάρι σκουλαρίκια χρυσά και μαργαριταρένια.⁷⁹⁴ Τέτοιου είδους σκουλαρίκια με μαργαριτάρι φαίνεται ότι άρπαξαν Οθωμανοί στην καταστροφή της Χίου, από τα αυτιά μιας άλλης Μαρίας, που αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, της Μαρίας Αργέντη. Παρόλο που αντίστοιχα σκουλαρίκια απαντώνται και άλλες φορές σε έγγραφα της Ερμούπολης, σύμφωνα με τη Μαχά-Μπιζούμη σε όλους τους ναούς των Μαστιχοχωριών της Χίου διαβαζόταν ένα γράμμα αρχιερατικό στους πιστούς που δεν επέτρεπε να φορεθούν πολυτελή υφάσματα ή το κέντημα με πολύτιμους λίθους στα ρούχα, αλλά επιτρέπονταν «μόνο αδαμάντινα δαχτυλίδια, χρυσά περικάρπια και μαργαρίται διά ενώτια». Το δαχτυλίδι με μικρούς αδάμαντες είναι επίσης στοιχείο που το συναντάμε συχνά και αποτελεί πολύτιμο κόσμημα. Επιπλέον, υπάρχει μια αναφορά σε δαχτυλίδι με πράσινο λίθο που φαίνεται να αντιβαίνει στους κανόνες της εποχής

⁷⁹² «δίο δακτυλίδια μαλαματένια» (1831), «ζεβγάρι σκολαρίκια μαλαματένια φαναροτά» (1831), «μια βεριετα με τιν καρδια ... μια καρφικια μαλαματενι» (1832), «δίο δακτυλίδια μαλαματενια με διαμαντοπετρες διλαδι οπια της αρεσανε να διαλεξι η κορι μας απο εκινα οπου μας βρισκοντε ... ετι ενα ζεβγαρι σκολαρικια μαλαματενια» (1832), «ενα κορδονι μαλαματενιο ... σταβρο μαλαματενιο με τις πετρες» (1832), «ενα σταβρο διαμαντενιο ... μια βεργιετα σμαλτο ... διο βεργιετες μαλαματενιες» (1832), «μια καρφικια μαργαριταρενια» (1832), «ενα κορφι ασιμενιο» (1832), «μια αλισιδα ασιμενια μαλαμοκαπνισμενη» (1832), «δίο δακτυλίδια με πετρες» (1832), «ενα ζευγαρι σκολαρικια μαλαματενια κ μια αλισιδα του λεμου μαλαματενια» (1833), «Μαργαριταρη ... τον λεμού ... τρια γκορδονια μαλαματενια κ τρις σταυρη μαλαματενη με ενα κολφι μαλαματενιο με μαργαριτάρια ... τρια δαχτυλιδια αδαμαντα κ ενα ζαφειρη» (1833), «τις δινομε διο σταβρι μαλαματενι ο ενας με μια πετρα ζαφιρι» (1833), «μια ομπρέλα μετάξι» (1835), «τρις βεριετες μαλαματενιες ... ενα δαχτυλιδι μαλαματενιο με πετρα ρουμπινι ... ενα ζευγαρι σκολαρικια μαλαματενια» (1835), «δίο σταυροι ασιμενοι» (1836), «δίο δαχτυλίδια διαμαντενια μονοπετρα ... ενα δαχτυλιδι μαλαματενιο με τρεις πετρες τομπακι ... τρια ζευγαρια σκολαρικια μαλαματενια, τα διο διαμαντενια μικρη ... τ' άλλο μαργαριταρενιο ... ενα κορδονι καλιτικο κα το μαλαμα δεμενο ... ενα κορφι ασιμενιο ... μια καρφιτζα μαλαματενια ... μια βεργιετα μαλαματενια ... ενα αλισιδακι μαλαματενιο» (1836), Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Π. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 42, Έγγραφο 2-3, Φάκ. 43, Έγγραφο 5, 15, 19, 32, 37, 39, 42, 45, 49, Φάκ. 44, Έγγραφο 10, 18, Φάκ. 45, Έγγραφο 6, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 11, σ. 256-257, 265-266.

⁷⁹³ Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Ανδρέας Δανιδ, Κατάστιχο 14, Βιβλίον μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Θ., Αρ. 1325, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 1179, 1210, 1393, 1493, 5759, 5934, 7404, 9432, 16781, 17382.

⁷⁹⁴ Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 1325.

στη Χίο,⁷⁹⁵ αλλά όχι στην Ερμούπολη μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Και σε άλλα έγγραφα καταγράφονται κοσμήματα τα οποία έχουν ως κοινά υλικά το διαμάντι, το μαργαριτάρι, την πράσινη πέτρα ή το ζουμπρούτι.⁷⁹⁶

Παραπάνω ερευνήθηκαν έγγραφα με αναφορά σε κοσμήματα· τα δύο έγγραφα που παρέχουν στοιχεία για ενδύματα είναι ένα προικοσύμφωνο του 1837 και μια σύνταξη απογραφής μετά τον θάνατο. Τα στοιχεία που έχουμε από το προικοσύμφωνο της *Μαριγώς* είναι τα εξής: «πουκάμισα βαμβακερά, δέκα μεσόφουσες βαμβακερές και δέκα βρακιά γυναικεία βαμβακερά που κόστιζαν 65 δραχμές, Δέκα ζευγάρια κάλτσες βαμβακερές, δέκα μαντήλια βαμβακερά αξίας 24 δραχμ., τσεμπέρια καλημεριά 8 δραχ., επτά μαντήλια μεταξωτά του λαιμού αξίας 30 δραχμ., μία σάρπα και μία καλή τραχηλιά και τέσσερις όμοιες κατώτερης αξίας 40 δραχμ., τέσσερις ζώστρες και δύο φιούμπες». Καταγράφονται ακόμη τα εξής: «Ένα φουστάνι μεταξωτό από στόφα αξίας 50 δραχμ.», έξι όμοια φουστάνια, το ένα από τουλουπάνι, δύο από «κίγκες» (ενν. μάλλον ύφασμα άγνωστης προέλευσης), δύο από σάλι, τα οποία κοστίζουν 70 δραχμές, έξι μπουστίνες και έξι σταυρωτές καμιζόλες 18 δραχμές, τρεις μποχτζάδες για τις πλάτες, ο ένας μεταξωτός, ο άλλος μάλλινος, ένα ζευγάρι χειρόκτια (δηλ. γάντια) και ένα ομπρελάκι γυναικείο 20 δραχμές. Το συγκεκριμένο έγγραφο μας δίνει μια «ενδυματολογική» εικόνα της εποχής. Ένα ένδυμα που θα μπορούσαμε να διακρίνουμε ως χιακό ίσως να είναι οι *καμιζόλαις* που αναφέρονται ως «καμιζόρες» στα χιακά προικοσύμφωνα, σύμφωνα με τη *Μαχά-Μπιζούμη*. Η καμιζόρα αποτελούσε ένα είδος μακριάς ζακέτας με στενά μανίκια.⁷⁹⁷

Στη σύνταξη απογραφής της Βιερούς Κίρκη το 1835, που είχε καταγωγή από τη Χίο και ήταν παντρεμένη με τον έμπορο Κωνσταντίνο Γλαράκη, υπάρχουν ενδύματα και υφάσματα από την Ευρώπη και τα οποία δεν συνδέονται απαραίτητα με τη Χίο («λαχούρι φραντζέζικον μεσότριβο βαμβακερό, ή ένα κομμάτι πανί αμερικάνικο πήχεις 13»): αυτό ίσως να οφείλεται και στην εμπορική δραστηριότητα του συζύγου της. Ωστόσο θα εστιάσουμε σε δύο ενδύματα ανάμεσα σε άλλα που καταγράφονται και στο μαύρο χρώμα τους: «ένα φουστάνι Σάλινον μαύρον γυναικείον μεσότριβον», «ένα μποχτζά Κασμήρ μαύρο». Μαύρα φουστάνια αναφέρονται και το προηγούμενο διάστημα στη Σύρο και, παρόλο που δεν φαίνεται να μπορούμε να βρούμε κάποια σύνδεση με τη Χίο, έχει ενδιαφέρον αν η Βιερούς Κίρκη είχε χάσει τον άντρα της και φορούσε μαύρα, δεδομένου ότι στο έγγραφο συναντάμε και αντρικά ενδύματα.

⁷⁹⁵ Νάντια Μαχά-Μπιζούμη, *Τα πτωχά «φουστάνια» της Χίου (16ος αι. – αρχές 20ού). Πολυτυπία και παραλλαγές. Συμβολή στη μελέτη της ιστορικότητας των ενδυματολογικών συστημάτων του Αιγαίου*, [αδημοσίευτη] διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 2011, σ. 182-183.

⁷⁹⁶ «ένα ζευγάρι σκολαρίκια χρυσά με μαργαριταράκια» (1835), «δύο δακτυλιδάκια διαμαντένια και ένα ζευγάρι σκολαρίκια μαργαριταρένια» (1835), «ένα Δακτυλίδι χρυσόν με μικρόν αδάμαντα 30 δραχμ» (1835), «Ένα ζευγάρι ενώτια χρυσά, ένα όμοιον μαργαριταρένιον» (1837), «τρία δακτυλιδάκια αδαμάντινα αξίας 300 δραχμ ... ένα δακτυλίδι ζουμπρούτε 20 δραχμ.» (1837), «τρία δακτυλίδια αδαμάντινα, μίαν καρφήτζα αδαμάντινην» (1844), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 1179, 1210, 1393, 5759, 5934, 16781.

⁷⁹⁷ Μαχά-Μπιζούμη, *Τα πτωχά «φουστάνια» της Χίου*, ό.π., σ. 180.

Ο συμβολισμός του μαύρου χρώματος για τα πένθιμα γυναικεία ενδύματα φαίνεται να ήταν κάτι συνηθισμένο την ίδια περίοδο στην Ευρώπη. Σε νουβέλα του T. Ginounier, η Μαντώ παρουσιάζεται να περιφέρεται στη Μύκονο «ντυμένη πένθιμα, συγκλονισμένη από την καταστροφή της Χίου».⁷⁹⁸ Ίσως να πρόκειται κι εδώ για μαύρα ρούχα. Το συγκεκριμένο χρώμα και οι σκούρες μπλε αποχρώσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία συνηθίζονταν ήδη από τα μέσα του 16ου αιώνα να φοριούνται από μη οθωμανικούς πληθυσμούς και αποτελούσαν κακό οίωνό, αφού συνδέονταν με το πένθος.⁷⁹⁹ Επιπλέον τα παλιά και σε κακή κατάσταση ρούχα ήταν ένδειξη πένθους. Επομένως είναι πιθανόν γι' αυτό ο Ginounier να χαρακτήρισε πένθιμο ένδυμα το σκούρο φόρεμα της Μαυρογένους. Αναφορά στο μαύρο χρώμα στα ενδύματα των γυναικών της Ύδρας γίνεται και από τον Voutier το 1823.⁸⁰⁰

«Υδραίικες φορεσιές»

Στην Ερμούπολη φαίνεται ότι κάτοικοι φορούσαν υδραίικες στολές. Συγκεκριμένα, σε συμφωνητικό του 1836, ράπτης κάτοικος Ερμούπολης δίνει σε άλλο ράπτη, επίσης κάτοικο Ερμούπολης, 30 φορεσιές υδραίικες από τσόχα άλικη, πιθανότατα κόκκινη.⁸⁰¹ Παρόλο που δεν είναι γνωστό αν τα συγκεκριμένα ενδύματα προορίζονταν για άντρες ή γυναίκες, έχει σημασία να εξεταστεί αν το ένδυμα των γυναικών στην Ύδρα είχε κάποιες ιδιαιτερότητες. Επιπλέον, σε προικοσύμφωνο στο οποίο φαίνεται ότι η μητέρα (Σοφία) είχε καταγωγή από την Ύδρα, η κόρη (Αγγελική) λαμβάνει ασπρόρουχα, ενώ, σε σχέση με τα κοσμήματα, μεταξύ άλλων δίνεται στην κόρη και πούλουνδο επεξεργασμένο στην Ολλανδία.⁸⁰² Το συγκεκριμένο κόσμημα φαίνεται ότι είχε εισαχθεί στην Ερμούπολη, ενώ δεν προκύπτει κάποιο συμπέρασμα σχετικά με τα ενδύματα της συγκεκριμένης γυναίκας. Φαίνεται μάλιστα πως η μόδα της Σύρου επηρέασε ήδη από την περίοδο της Επανάστασης γυναίκες όπως η Αννέζα και η Μαρία Κουντουριώτη και ντύνονταν με ευρωπαϊκό τρόπο.

Υδραίικες φορεσιές εντυπωσίασαν και τη βασίλισσα Αμαλία. Το 1837 έγραψε σε επιστολή προς τον πατέρα της: «Η όμορφη ενδυμασία της Υδραίας είναι ιδιαίτερα γραφική».⁸⁰³ Η λέξη *γραφική* εμπεριέχει την αντιμετώπιση της μόδας στην Ύδρα από τη βασίλισσα και είναι ενδεικτικό

⁷⁹⁸ Ευδοκία Ολυπίτου, *Μπουμπουλίνα, Καϊρη, Μαυρογένους. Οι γυναίκες του Αγώνα*, Αθήνα, εφ. *Τα Νέα*, 2010, σ. 80.

⁷⁹⁹ Suraiya Faruqi, «Introduction, or Why and How One Might Want to Study Ottoman Clothes», στις ίδιες – Christoph K. Neumann, (επιμ.), *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, Κωνσταντινούπολη, Eren, 2004, σ. 25.

⁸⁰⁰ Olivier Voutier, *Mémoires du Colonel Voutier sur la guerre actuelle des Grecs*, Παρίσι, Bossange frères, 1823, σ. 55-57.

⁸⁰¹ Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 4029.

⁸⁰² «ασπρόρουχα προς χρήσιν αυτής της θυγατρός της ... ένα πούλουνδον αδαμάντινον κατηργασμένον εις Ολλανδία 500 δραχμάς» (1850), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 24255.

⁸⁰³ *Ανέκδοτες επιστολές της Βασίλισσας Αμαλίας στον πατέρα της, 1836-1853*, επιμ.: Βάνα Μπουσέ – Μίχαελ Μπουσέ, τ. Α', Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2011, σ. 69.

το ότι μόδα θεωρήθηκε το κοντογούνι μόνο αφού εκείνη το συνδύασε με ευρωπαϊκά στοιχεία.⁸⁰⁴ Αξίζει όμως σε αυτό το σημείο να παρατεθούν ορισμένες πληροφορίες σχετικά με ενδύματα της Ύδρας. Σε φωτογραφία του 1847 εμφανίζεται η Κυριακούλα Κριεζή, κυρία των τιμών κατά τη διάρκεια της βασιλείας της Αμαλίας. (Εικόνα 107). Το ένδυμά της, το οποίο ανήκει στη συλλογή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, θα μπορούσε να αποτελεί ένδειξη για την ευρύτερη χρήση του μεταξωτού φουστανιού και της στενής τζάκας στην Ύδρα. Τζάκα γυναικεία από μπλε βελούδο των αρχών του 19ου αιώνα ανήκει στη συλλογή του Παραρτήματος του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου στην Ύδρα. Επιπλέον, ζακέτα από βελούδο φαίνεται να εντοπίζεται σε προικοσύμφωνο του 1836 στην Ερμούπολη αλλά και να επικρατεί και σε άλλες περιοχές· επομένως, ούτε αυτό δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί τοπική συνήθεια που ενσωματώθηκε στη μόδα της Ερμούπολης. Ακόμη, στο Μουσείο της Ύδρας σώζεται μια άλλη ενδυμασία «εξόδου» των αρχών του 19ου, όπως αναγράφεται στην ταμπέλα του μουσείου. Πρόκειται για ένα πολύ ιδιαίτερο ένδυμα, που δεν είναι εύκολο να καταταγεί σε κάποια κατηγορία και ενδεχομένως βασίζεται σε κάποια μόδα ευρωπαϊκή ως προς το πατρών. Ακόμη, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης στην Ύδρα εισάγονταν χτένια ελεφάντινα,⁸⁰⁵ όπως φαίνεται από το Αρχείο Ύδρας, προφανώς βασισμένα στην ευρωπαϊκή μόδα, όπως πληροφορούμαστε και από τα χτένια που στέλνονται στον Κουντουριώτη για τις κόρες του από τη Μασσαλία το 1828.

«φορέματα προς χρήσιν» και καταγωγή από τη Νάξο και την Πάρο

Γίνεται φανερό από τα έγγραφα ότι κατοικούσαν στην Ερμούπολη άνθρωποι με καταγωγή από τη Νάξο και την Πάρο. Σε γαμικό συμβόλαιο της Ερμούπολης αναφέρεται ότι δίνεται στη νύφη κτήμα στο νησί της Νάξου. Δεν γίνεται ιδιαίτερη αναφορά σε κάποιο συγκεκριμένο ένδυμα παρά μόνο σε «φορέματα προς χρήσιν»· επομένως δεν θα ήταν ασφαλές να κάνουμε οποιαδήποτε υπόθεση σε σχέση με ενδύματα της Νάξου.⁸⁰⁶ Επιπλέον, σε άλλο προικοσύμφωνο της Πάρου εντοπίζεται ως *πατρίδα* της μητέρας η Πάρος· ωστόσο, με εξαίρεση το κοντογούνι από ατλάζι με προφίλια «νούρκα»,⁸⁰⁷ δεν εντοπίζεται κάτι διαφορετικό από την Ερμούπολη ή άλλα νησιά. Η νούρκα είναι είδος ενυδρίδας, αμφίβιο ζώο με καστανό χρώμα που ονομαζόταν στα τουρκικά και *su samuru* (δηλ. σαμούρι)· το σαμούρι το συναντάμε και σε άλλα έγγραφα, επομένως δεν είναι σαφές αν πρόκειται για κάποιο χαρακτηριστικό της Πάρου, δεδομένου ότι συναντάται σε προικοσύμφωνα

⁸⁰⁴ Στα ενδύματα της βασίλισσας Αμαλίας γίνεται αναφορά στο Nadia Macha-Bizoumi, «Amalia Dress: The Invention of a New Costume Tradition in the Service of Greek National Identity», *Catwalk: The Journal of Fashion, Beauty and Style*, τ. 1, τχ. 1 (2012), σ. 65-90.

⁸⁰⁵ *Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, τ. ΙΓ', ό.π., σ. 133-134.

⁸⁰⁶ (1845), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 17286.

⁸⁰⁷ (1838), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 6563.

της Ερμούπολης⁸⁰⁸ του 1836 που αφορούν γυναικεία ενδύματα (μαζί με αντρικά). Αυτό που έχει σημασία στο συγκεκριμένο έγγραφο είναι ότι αναφέρονται γόβες, που πιθανότατα βασίζονται σε ευρωπαϊκή μόδα, και ταυτόχρονα καταγράφεται και *αργαλιός* – η μόνη καταγραφή αναφορά στην Ερμούπολη της περιόδου, κάτι που ίσως οφείλεται, με κάποιο τρόπο, σε ενδύματα και τεχνικές παλαιότερες ή βασισμένες στην οικοτεχνία.

Επιπλέον, σε σχέση με την Πάρο, εντοπίζεται, το 1836, σε συμφωνία μεταξύ του Κωνσταντίνου Βλασσόπουλου με τον Μάρκο Μαυρογένη, που κατοικεί στην Πάρο, «ένα κομμάτι Σελαμιέ κανούριον πήχες επτά».⁸⁰⁹ Το *σελημιέ* ήταν διαδεδομένο ύφασμα σε προικοσύμφωνα της Πάρου το προηγούμενο διάστημα. Σε σύνταξη απογραφής το 1835 καταγράφονται «Δώδεκα ζευγάρια τζουράπια [πιθανόν ενν. αντρικά υποδήματα] της Πάρου προς λεπτά 25 το ζευγάρι δραχμάς».⁸¹⁰ Σε προικοσύμφωνο της Πάρου, ακόμη, εντοπίζονται ρόμπες, πολύ διαδεδομένο ενδυματολογικό στοιχείο και στην Ερμούπολη, ενώ υπάρχει αναφορά σε «μεταξωτές» και μία «φλουδα χρυσή».⁸¹¹ Η λέξη *φλούδα* συναντάται και στην Ερμούπολη· καθώς δεν προσδιορίζεται αν είναι κάποιο χαρακτηριστικό της Πάρου, αυτό που μπορούμε να βγάλουμε ως συμπέρασμα είναι ότι τα δύο νησιά μοιράζονταν κοινούς κώδικες ενδυματολογικούς, τόσο στο παρελθόν με την Άνω Σύρο όσο και μετέπειτα (Εικόνες 108-109).

Αναφορές σε Σίφνο, Τήνο, Σκύρο

Σε προικοσύμφωνο όπου η μητέρα έχει πατρικό σπίτι στη Σίφνο δεν αναφέρονται ενδύματα ωστόσο σχετικά με τη σύνδεση με τη Σίφνο έχει γίνει αναφορά σε ενδύματα όπως το μπινίσι σε προηγούμενα κεφάλαια (Εικόνα 110).⁸¹² Το 1834 υπάρχει αναφορά σε προικοσύμφωνο όπου ο πατέρας της νύφης είναι από τη Σκύρο όπου και εδώ δεν εντοπίζεται κάποια λέξη που θα μπορούσε να συνδεθεί με σκυριανή ενδυματολογική συνήθεια (Εικόνα 111).⁸¹³ Επίσης υπάρχει αναφορά σε ομπρέλα και σε μαντό επομένως μοιάζει να υπάρχουν κοινά στοιχεία με τη μόδα που επικρατεί στην Ερμούπολη και με ευρωπαϊκά επίσης ενδύματα και αξεσουάρ. Το μαντό είναι πανωφόρι και θα μπορούσε να συνδέεται με κάποιο είδος εσάρπας εφόσον αναφέρεται και μίαν ζάρπαν στο

⁸⁰⁸ (1836), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 3509.

⁸⁰⁹ (1836), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 4660.

⁸¹⁰ (1835), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 1291.

⁸¹¹ Νίκος Χρ. Αλιπράντης, «Προικοδότηση της Μαρουσώς Δ. Δημητρακοπούλου, το γένος Μάρκου Μ. Μαυρογένη», *Παριανά*, τχ. 14 (Ιανουάριος 1984), σ. 30-32.

⁸¹² (1842), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 13054.

⁸¹³ (1834), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Ανδρέας Δανιδ, Κατάστιχο 13, Βιβλίων μνημονικών πράξεων υπό στοιχείων Η., Αρ. 127· Μαρία Μινώτου – Ντιάνα Γαγγάδη – Όλγα Φακατσέλη – Αγγέλα, Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές. Συλλογή Εθνικού Ιστορικού Μουσείου*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία, Αθήνα 2005, 23-24.

συγκεκριμένο έγγραφο. Ωστόσο θα μπορούσε να αποτελεί και αναφορά σε ρόμπα όπως το πολωνέζικο μαντώ δεδομένου ότι σε έγγραφο του 1835 συναντάμε μία *πολωνέζα γυναικεία*, όπως αναφέραμε προηγουμένως, που πιθανότατα πρόκειται για τη ρόμπα *à la polonaise* ή το *πολωνέζικο μαντώ*, όπως το αναφέρει ο περιηγητής Morrill για να περιγράψει ενδύματα γυναίκας στη Μάνη στα τέλη του 18ου αιώνα. Ακόμη, υπάρχει αναφορά σε καταγωγή από την Τήνο το 1838 σε άλλο προικοσύμφωνο, ωστόσο δεν αναφέρονται καθόλου ενδύματα.⁸¹⁴

Διαμαντένια σφήκα ανάμεσα σε φορεσιαίες Σαλονικιαίες

Τα προικοσύμφωνα στα οποία επισημαίνεται η καταγωγή των γονιών της νύφης από τη Θεσσαλονίκη παρουσιάζουν ιδιαιτερότητα στη γλώσσα, η οποία διαφέρει από εκείνη που χρησιμοποιείται για να περιγράψει τα ενδύματα στα νησιών.⁸¹⁵ Έχει ενδιαφέρον να σκεφτεί κανείς ότι ένα ένδυμα θα μπορούσε να είναι κοινό στις δύο αυτές περιοχές, αλλά να ονομάζεται διαφορετικά στις αντίστοιχες τοπικές διαλέκτους· ωστόσο, αυτό που φαίνεται πως συνέβαινε συνήθως είναι ότι, μαζί με τη γλώσσα, άλλαζαν και τα ενδυματολογικά στοιχεία. Επιπλέον, γίνεται αναφορά σε «τρεις φορεσιαίες Σαλονικιαίες», χωρίς όμως να προσδιορίζεται κάποιο άλλο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που θα μπορούσε να μας οδηγήσει σε συμπεράσματα σχετικά με τις διαφορές με ενδύματα που συνηθίζονταν να φοριούνται στο Αιγαίο. Θα σταθούμε στην ιδιαίτερη περιγραφή της «διαμαντένιας σφίγγας» ανάμεσα σε διαμαντένια σκουλαρίκια και άλλα κοσμήματα. Το σύμβολο της σφήκας και η αναφορά σε ένα τέτοιο κόσμημα δεν απαντώνται σε άλλο έγγραφο –εκτός από τη μέλισσα, σε προικοσύμφωνο του 1846–, γεγονός που φανερώνει την πολυπλοκότητα και τη μοναδικότητα κάθε ενδυματολογικού συνόλου, εφόσον αποτελείται από μια σύνθεση λεπτομερειών. Ενδέχεται να αποτελεί επιρροή ευρωπαϊκή αλλά οι πολύτιμοι λίθοι και η επεξεργασία τους γνώριζαν επίσης διάδοση στο Παλάτι στην Κωνσταντινούπολη· χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που παραθέσαμε στο δεύτερο κεφάλαιο, με την παρατήρηση του Castellan στο τέλος του 18ου αιώνα για το φέσι πριγκίπισσας, από το οποίο κρέμονταν διαμάντια και πετράδια που θύμιζαν πεταλούδες ή λουλούδια.⁸¹⁶ Ωστόσο, ίσως το 1834 η διαμαντένια σφήκα συνδεόταν με κάποιο κόσμημα της Γεωργιανής περιόδου στην Ευρώπη.

Μαγνησία, Κρήτη, Ιθάκη

⁸¹⁴ (1838), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 6540.

⁸¹⁵ (1831), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Ανδρέας Δανιδ, Κατάστιχο 8, Βιβλίων μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Β., Αρ. 664, Κατάστιχο 13, Βιβλίων μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Η., Αρ. 788.

⁸¹⁶ Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, Αθήνα, Επτάλοφος, 1973, σ. 671-672.

Υπάρχουν αναφορές σε προικοσύμφωνα με τόπους καταγωγής τη Μαγνησία (πιθανότατα της Μικράς Ασίας), την Ιθάκη και την Κρήτη, ωστόσο οι πληροφορίες που δίνονται στα συγκεκριμένα έγγραφα δεν είναι λεπτομερείς ή δεν παρουσιάζουν κάποιο στοιχείο που θα μπορούσε να φανερώνει κάποια ενδυματολογική συνήθεια με προέλευση από αυτούς τους τόπους.⁸¹⁷ Αφενός γιατί σε μεγάλο βαθμό, όπως είδαμε παραπάνω, η ένδυση σε πολλές άλλες περιοχές των Κυκλάδων έχει κοινά χαρακτηριστικά και αλλάζει παράλληλα με τη Σύρο, αφετέρου ίσως επειδή, σύμφωνα με τα έγγραφα αυτά, την καταγωγή του από αυτές τις περιοχές την έλκει ο πατέρας και όχι η μητέρα, η οποία θα μπορούσε να προικίσει την κόρη με κάποιο δικό της ένδυμα.

Λαχουρένιος μπουτζάς Ινδίας και καταγωγή από τη Ζάκυνθο

Στο προικοσύμφωνο του 1832 στο οποίο αναφέρεται ο πατέρας της νύφης ως Ζακύνθιος⁸¹⁸ δεν εντοπίζεται κάποιο ιδιαίτερο ενδυματολογικό στοιχείο από τη Ζάκυνθο· ωστόσο υπάρχει αναφορά σε μπουτζά (που είναι είδος μαντηλιού) λαχουρένιο της Ινδίας, απόδειξη της *πολυπολιτισμικότητας* που επικρατούσε στη Σύρο, αλλά και της δυνατότητας που φαίνεται να είχαν οι άνθρωποι της εποχής μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, να ντύνονται με τον δικό τους τρόπο, ακολουθώντας πάντα τάσεις της εποχής ώστε να είναι αποδεκτοί από την τάξη στην οποία ανήκαν (Εικόνα 112).

Καστελλόριζο

Σε έγγραφο⁸¹⁹ του 1836 στο οποίο το Καστελλόριζο είναι ο τόπος καταγωγής του πατέρα της νύφης δεν εντοπίζεται κάποιο ενδυματολογικό χαρακτηριστικό που να ταυτίζεται με τις περιγραφές της Χατζημιχάλη ούτε με το ένδυμα του 18ου που σώζεται στο Ιστορικό Μουσείο και αποτελείται από το κοντοβράτσι, το μεταξωτό πουκάμισο, τις βούκλες, το καβάδι, το μεταξωτό ζώσμα κ.ά. (Εικόνα 113).⁸²⁰ Δεν έχει εξακριβωθεί η σημασία των ιδιαίτερων λέξεων που περιέχει το συγκεκριμένο προικοσύμφωνο της Ερμούπολης όπως τα «καλαντάρια», το «φοντά» και τα «μανδύλια σπαλέτα». Αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι τα τρία «μανδύλια πόλεος» που περιγράφονται, ωστόσο δεν είναι

⁸¹⁷ (1833), (1830), (1830), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Ανδρέας Δανιδ, Κατάστιχο 12, Βιβλίων μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Ζ., Αρ. 880, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφώς της νήσου Σύρας βιβλίων 1827, τ. Α', Πωλητήρια τόπων, Αρ. 5051, 5421.

⁸¹⁸ (1832), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Ανδρέας Δανιδ, Κατάστιχο 9, Βιβλίων μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Γ., Αρ. 1532.

⁸¹⁹ (1836), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 2857.

⁸²⁰ Αγγελική Χατζημιχάλη, *Η ελληνική λαϊκή φορεσιά*, τ. Β', Μουσείο Μπενάκη – Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1983, σ. 362-381· Μινώτου – Γαγγάδη – Φακατσέλη – Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές*, ό.π., σ. 56-57.

σαφές αν εννοείται κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό μαντήλι της Ερμούπολης, όπως π.χ. τα καλεμκέρια που είδαμε προηγουμένως, ή άλλης περιοχής. Σε κάθε περίπτωση, οι συγκεκριμένες πληροφορίες δεν φαίνεται να συνδέονται με ενδυματολογική συνήθεια από το Καστελλόριζο.

Ίος

Σε προικοσύμφωνο της Ερμούπολης του 1837 αναφέρεται ότι η μητέρα της νύφης έχει καταγωγή από την Ίο, η μια φορεσιά ρούχα είναι υφάσματος μεταξωτού και δίνει και άλλες «τρεις φορεσιές ορδηνάριας», δηλαδή από άλλο ύφασμα πιο απλό.⁸²¹ Επίσης αναφέρονται τα δύο κοντογούνια, ενδυματολογικό στοιχείο που φαίνεται να συναντάται στα περισσότερα προικοσύμφωνα, επομένως μοιάζει να αποτελεί ένα δημοφιλές χαρακτηριστικό μόδας της περιόδου των αρχών του 19ου αιώνα στην Ερμούπολη και δεν συνδέεται απαραίτητα με την Ίο. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε προικοσύμφωνο της Ίου κατά τη διάρκεια της Επανάστασης καταγράφεται μία βελούδινη κόκκινη φορεσιά και μία βελούδινη πράσινη, μία με άσπρα και χρυσά κεντήματα, μία πράσινη μεταξωτή φορεσιά και μία χρυσο-κίτρινη.⁸²² Το ενδιαφέρον στο συγκεκριμένο έγγραφο εστιάζεται στην ποικιλία των χρωμάτων, καθώς ακόμη και η αναφορά στη μεταξωτή φορεσιά, που είναι κοινή τόσο στο έγγραφο της Ίου όσο και της Ερμούπολης αργότερα (1837) ίσως ταυτίζεται, αφού το μεταξωτό ήταν ύφασμα διαδεδομένο και στα δύο νησιά. Έχει ενδιαφέρον ακόμη η μεγάλη ποικιλία σε μαντήλια: στις περιγραφές των περιηγητών γίνεται αναφορά στο μαντήλι που φορούσαν στο κεφάλι, ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ο τζεβρές, όπως αναφέρει και ο Sonnini: «Η φορεσιά των γυναικών στη Νιο είναι όπως και στ'άλλα νησιά. Το πρόσωπο μένει ακάλυπτο. Το μαντήλι τους σ'αφήνει να δεις το τόξο των ωραίων μαύρων μαλλιών που λάμπουν σαν αχάτης και είναι λεπτά σαν μετάξι».⁸²³ Η αναφορά του Sonnini de Manoncourt σε σχέση με το συγκεκριμένο είδος μαντηλιού ενδεχομένως είναι ενδεικτική και για τον τρόπο που φοριόταν σε άλλα νησιά παρόλο που καταγράφεται το 18ο αιώνα (1777) (Εικόνα 24).⁸²⁴

Κυδωνίες, Σμύρνη

⁸²¹ (1837), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανίδ, Αριθμ. Συμβ. 5193.

⁸²² Ίος: (1823), http://weddings.ims.forth.gr/display_form.php?id=188&in=138 (τελευταία ανάκτηση: 31/12/2020). Κ. Π. Κασσιμάτης, «Λαογραφικά σύλλεκτα εξ Ίου», *Λαογραφία. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, τ. 2 (1910-1911), σ. 622-624.

⁸²³ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, ό.π., σ. 373.

⁸²⁴ Μινώτου – Γαγγάδη – Φακατσέλη – Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές*, ό.π., σ. 18-19.

Σε προικοσύμφωνο του 1843 όπου αναφέρεται οικόπεδο στις Κυδωνίες⁸²⁵ παρατηρούμε ενδύματα που δεν διαφέρουν από άλλα νοταριακά έγγραφα της Ερμούπολης και ακολουθούν τη μόδα της εποχής. Στο έγγραφο περιγράφονται ρόμπες, καλεμκέρια, μαντήλια, σάρπα. Σε αυτό το σημείο αξίζει να επισημάνουμε ότι σε προικοσύμφωνο της Σμύρνης καταγράφονται παρόμοια ενδύματα ευρωπαϊκής μόδας, ανάμεσά τους και γόβες.⁸²⁶ Επιπλέον, στον κατάλογο των κοριτσιών που πηγαίνουν σχολείο στην Ερμούπολη το 1829, φαίνεται ότι κάποια από αυτά έχουν καταγωγή από τη Σμύρνη, η οποία ήταν εμπορικό κέντρο και φαίνεται να συνδέεται με τη Σύρο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα συναντάμε στην αλληλογραφία του Κουντουριώτη, όπου ο οίκος Ράλλη στέλνει στη Σύρο ορισμένα δείγματα υφασμάτων, και στην αλληλογραφία της Ευανθίας Καϊρη, που λαμβάνει ένα ζευγάρι γάντια από φίλη της από τη Σμύρνη. Επιπλέον, η αναφορά του Théodore Blancard, στα τέλη του 19ου αιώνα, ότι η Μαντώ Μαυρογένους ντυνόταν με την «παραδοσιακή ενδυμασία» της Σμύρνης προξενεί εντύπωση.⁸²⁷ Αν και ο όρος *παραδοσιακός* έχει εξεταστεί στην παρούσα έρευνα και δεν χρησιμοποιείται, θεωρούμε σκόπιμο να διασαφηνίσουμε τι εννοεί με αυτόν ο Blancard. Γι' αυτό αρκεί να λάβουμε υπόψη ότι το βιβλίο για τον οίκο των Μαυρογένη γράφεται στο τέλος του 19ου αιώνα, όπου πλέον η χρήση του όρου είναι διαδεδομένη. Η ενδυμασία της Μαυρογένους βασιζόταν σε μόδα ευρωπαϊκή και φαίνεται και από το προικοσύμφωνο του 1841 ότι τέτοιου είδους ενδύματα φορούσαν και στη Σμύρνη εκείνο το διάστημα – ενδύματα που, ούτως η άλλως, δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν παραδοσιακά.

Ψαρά

Σε νοταριακά έγγραφα της Ερμούπολης από το 1830 μέχρι το 1850 εντοπίζονται αναφορές σε πληθυσμούς από τα Ψαρά, αλλά όχι πληροφορίες σχετικά με τους τύπους των ενδυμάτων (λεπτομέρειες για τα είδη, τη φόρμα, το ύφασμα, τα χρώματα κ.λπ.). Εξαίρεση αποτελεί μια γενική πλην σημαντική περιγραφή όπου δίνεται ο τοπικός προσδιορισμός «Ψαριανά» σε ενδύματα.⁸²⁸ Σε προικοσύμφωνο της Ερμούπολης του 1846, η *Αγγέλικα*⁸²⁹ θα λάβει ως προίκα κτήματα στα Ψαρά και μαζί με αυτά «τρεις φορεσιαίς φορέματα γυναικεία Ψαριανά αξίας 45 ταλλήρων διστύλων Ισπανικών». Από τη συγκεκριμένη φράση φαίνεται το στοιχείο της ποικιλομορφίας στην ενδυμασία που επικρατούσε στην Ερμούπολη. Η συνύπαρξη πολλών διαφορετικών συνηθειών αλλά και μόδας

⁸²⁵ (1843), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 15315.

⁸²⁶ (1841) Ιακώβου-Οικονόμου, «Πέντε μικρασιατικά προικοσύμφωνα του ΙΘ' αιώνα», *ό.π.*, σ. 31.

⁸²⁷ Ολυμπίου, *Μπουμπουλίνα, Καϊρη, Μαυρογένους*, *ό.π.*, σ. 77· Θεόδωρος Μπλανκάρ, *Ο οίκος των Μαυρογένη*, μτφρ.: Δήμητρα Αδαμοπούλου, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2011, σ. 398.

⁸²⁸ (1835), (1841), (1843), (1843), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 1564, 12122, 14797, 15554.

⁸²⁹ (1846), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δανιδ, Αριθμ. Συμβ. 18892.

βρισκόταν σε συνάρτηση με την κοινωνική τάξη: π.χ. οι πιο πλούσιοι, όπως οι Κουντουριώτες, στράφηκαν στην ευρωπαϊκή μόδα, ενώ άλλοι, όπως φαίνεται από το συγκεκριμένο παράδειγμα Ψαριανών, εξακολούθησαν να φορούν τύπους ενδυμάτων που έφεραν από τα Ψαρά ή που συνήθιζαν να φορούν στα Ψαρά. Ωστόσο το γεγονός ότι κάποια ενδύματα αναφέρονται ως τοπικές ενδυμασίες την εποχή εκείνη μπορεί να ήταν αποτέλεσμα της ανάδειξης τοπικών «παραδοσιακών ενδυμάτων» σε μόδα από τη βασίλισσα Αμαλία και τις κυρίες των τιμών.

Το συγκεκριμένο προικοσύμφωνο της Ερμούπολης του 1846 ίσως να συνδέεται με το γεγονός ότι η Μαρία Μοναρχίδου είναι κυρία των τιμών και φοράει ενδύματα βασισμένα σε μόδα παλαιότερης εποχής και ενδυμάτων από τα Ψαρά, όπως βλέπουμε στη φωτογραφία με την Αμαλία και άλλες κυρίες των τιμών το 1846. Η ενδυμασία, που ανήκει στη συλλογή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου και ανήκε στην ίδια, πιθανότατα σε μικρότερη ηλικία, αποτελείται από τα εξής:

το άσπρο μεταξωτό υφαντό πουκάμισο με τις περίτεχνες μπιμπίλες στις άκρες, το πολύπτυχο φουστάνι από μαύρο μεταξωτό ύφασμα με τη διπλή φούστα και τον ποδόγυρο στολισμένο με χρυσοϋφαντο μεταξωτό ύφασμα, όπως και η τραχηλιά, το βελούδινο κοντογούνι με τα χρυσογάιτανα και τη γουνέλα από βυσσινί βελούδο στολισμένη ολόγυρα με μαύρη γούνα. Στη περιφέρεια δένεται το κόκκινο μεταξωτο μαντήλι με τα κρόσσια. Πολύπλοκος είναι ο κεφαλόδεσμος, που δημιουργείται από τα εσωτερικά κόκκινα βαμβακερά μαντήλια και από την μακριά άσπρη μεταξωτή μπόλια με τις κεντημένες άκρες, που τυλίγεται γύρω από το λαιμό και πέφτει ελεύθερα στη πλάτη (Εικόνα 85).⁸³⁰

Αξίζει επίσης να αναφέρουμε ότι πολλές οικογένειες, μετά την καταστροφή των Ψαρών, βρήκαν καταφύγιο στην Ερμούπολη. Ενδεχομένως και η Μαρία Μοναρχίδου, το γένος Αποστόλου, να βρέθηκε στη Σύρο την περίοδο της Επανάστασης. Το κοντογούνι ήταν διαδεδομένο στη Σύρο και άλλα νησιά, ωστόσο η γουνέλα και η διπλή φούστα φαίνεται να αποτελούσαν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ενδυμάτων των αρχών του 19ου αιώνα που φορούσαν γυναίκες ανώτερης κοινωνικής θέσης. Αντίστοιχη γουνέλα διακρίνεται και σε ενδύματα που σώζονται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο από τη Σκύρο. Ίσως η χρήση φούστας που παρατηρείται μετά το 1831 να ήταν αποτέλεσμα της εγκατάστασης ψαριανών γυναικών και επιρροή ψαριανής μόδας.

Ανάμεσα στα ενδύματα της Μοναρχίδου που σώζονται στο Μουσείο φαίνεται και το μαντίλι που φορούσαν στο κεφάλι. Ο Castellan, στο χαρακτηριστικό του, παρουσιάζει συγκεκριμένα πώς φοριόταν (Εικόνα 114). Η εντύπωση που προξενεί το σχέδιο θυμίζει την περιγραφή του Morrill για ενδυμασία μιας γυναίκας ανώτερης κοινωνικής τάξης από τη Μάνη στα τέλη του 18ου αιώνα: «Στο κεφάλι μια κίτρινη χρυσοκεντημένη σκούφια που έμοιαζε με στέμμα. Ένα μαντήλι από άσπρη χρυσοϋφαντη μουσελίνα, στερεωμένο στο δεξιό ώμο, περνούσε πάνω από το στήθος και κάτω από τον αριστερό ώμο, ανέβαινε στο κάλυμμα της κεφαλής, έπεφτε πίσω της και κρεμόταν ως το

⁸³⁰ Μινώτου – Γαγγάδη – Φακατσέλη – Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές*, ό.π., σ. 42-43.

πάτωμα».⁸³¹ Αν η συγκεκριμένη παρατήρηση ευσταθεί, αυτό θα μπορούσε να ήταν αποτέλεσμα κάποιας οθωμανικής συνήθειας του 18ου αιώνα.

Αν συγκρίνουμε τα δύο ενδύματα, δηλαδή το ένδυμα που σώζεται στο Μουσείο και το σχέδιο του Castellán, παρατηρούμε ότι έχουν κάποια κοινά στοιχεία ως προς το τελείωμα, δηλαδή το εσωτερικό πουκάμισο με αυτό τον ιδιαίτερο κεντητό διάκοσμο. Επίσης έχει μια κοντινή σχέση με τα πολλαπλά φουστάνια: π.χ. στο ένδυμα η φούστα έχει τελείωμα με πιέτες και αναφέρεται ως διπλή, και παράλληλα στο σχέδιο φαίνεται σαν να είναι δύο ξεχωριστά επίπεδα-ρούχα. Το σύνολο, γενικά, είναι αρκετά πιστό σε σχέση με το ρούχο που σώζεται, παρότι το σχήμα στο μπροστινό τμήμα διαφέρει ως προς τον τρόπο δεσίματος του μαντιλιού στη μέση και της μπόλιας, του μαντιλιού για το κεφάλι, που στο σχέδιο φαίνεται πιο μυτερό. Ίσως ο τρόπος με τον οποίο δένεται το μαντίλι να εξελίχθηκε με το πέρασμα των χρόνων. Εξάλλου, μπορεί να μην υπήρχε μόνο ένας ενιαίος τρόπος δεσίματος του μαντηλιού στη μέση αλλά περισσότεροι, με τον καθένα να σηματοδοτεί κάτι διαφορετικό ως προς την τάξη, την καταγωγή ή την κατάσταση της γυναίκας (έγγαμη ή άγαμη).

Πάτμος και φούσκες

Αν και έχουμε ενδείξεις για διαφοροποιήσεις ενδυμάτων με βάση την καταγωγή, που όμως δεν μπορούν να επιβεβαιωθούν μέσα από τα έγγραφα, ωστόσο εντοπίζεται, σε παραλλαγές, μια λέξη πολύ διαδεδομένη σε έγγραφα της Ερμούπολης με αναφορά στην Πάτμο, καθώς και σε έγγραφα της Πάτμου. Με αφορμή τη συγκεκριμένη αναφορά θα παραθέσουμε ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία από έγγραφα της Πάτμου που φαίνεται πως είχαν σε ορισμένες περιπτώσεις κοινά ενδυματολογικά χαρακτηριστικά με την Ερμούπολη. Στην Πάτμο γίνεται αναφορά σε δύο προικοσύμφωνα⁸³² της Ερμούπολης, το ένα του 1827, δηλαδή όσο διαρκεί η Επανάσταση, και το άλλο του 1840. Και στα δύο η μητέρα είναι από την Πάτμο. Το δεύτερο, μεταγενέστερο προικοσύμφωνο παρέχει περισσότερες πληροφορίες όσον αφορά τα ενδύματα: γίνεται λόγος για τρεις ρόμπες μεταξωτές, μία μάλλινη, τρεις όμοιες από «τζήτη», (δηλ. πιο απλό ύφασμα) και από κάποιο άλλο ύφασμα (δυσανάγνωστο, φαίνεται να πλησιάζει το «τσακονάτα»). Η λέξη «ρόμπα» εντοπίζεται και σε άλλα προικοσύμφωνα, καθώς και σε κείμενα που αναφέρονται σε οθωμανικά ενδύματα, και μοιάζει να αποτελεί το βασικό ενδυματολογικό στοιχείο των ενδυμάτων της κόρης: δεν εντοπίζεται κάποιο φουστάνι ή φόρεμα.

⁸³¹ Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', 1700-1800, ό.π., σ. 604-605· *The Letters of John B. S. Morritt of Rokeby: Descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in the Years 1794-1796*, επιμ.: George Eden Marindin, Λονδίνο, J. Murray, 1914, σ. 47-49.

⁸³² (1827), (1840), Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ, Αριθμ. Συμβ. 1326, 11283.

Αναφέρονται ακόμη μαντίλια μεταξωτά τα οποία, στην Πάτμο, όπως φαίνεται και από τα χαρακτηριστικά του 18ου αιώνα, συνήθιζαν να τα φορούν στο κεφάλι. Καταγράφεται, επίσης, μία σάρπα καθώς και κοσμήματα από μαργαριτάρι που δεν είναι τόσο χαρακτηριστικά. Η σάρπα ή το μαντώ ήταν επίσης διαδεδομένα στην Ευρώπη τον 18ο αιώνα (Εικόνα 114).⁸³³

Στο προικοσύμφωνο του 1827 από την Ερμούπολη, με αναφορά στην Πάτμο, συναντάμε τη λέξη «φούσκιας» («Δίδω δύο ρίσμιας Φούσκιας Μαργαριτάρι κ μία αλίσίδα μαλαγματένια κουμπιά»). Η συγκεκριμένη λέξη δεν συναντάται ξανά σε άλλα έγγραφα από το 1789 έως το 1850 στην Ερμούπολη, παρά μόνο το 1818 σε έγγραφο της Άνω Σύρου. Η λέξη έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς συναντάται σε προικοσύμφωνα της Πάτμου⁸³⁴ από το 1789 έως το 1850, ενώ υπάρχουν αναφορές και νωρίτερα. Αργότερα καταγράφεται ως εξής: «ζευγάρια φουσκί», «φουσκίο», «φουσκία χρυσά και μαργαριταρένια», «φουσκία μαλαματένια», «φούσκες εκατόν δύο δράμια δεκαέξ, δύο αλυσήδια φουσκάτα χρυσά», «αλυσίδι φούσκες», «καμπανόφουσκα», «καμπανόφουσκα με μαργαριτάρια, φουσκία», «γουσκάκι χρυσόν του παιδιού», «ένα φουσκί μεγάλον πολύτιμον με ρουμπία», «φουσκία μούρινα», «1 ζυγήν φουσκία με χονδρά μαργαριτάρια», «φουσκία βολάτα χωρίς μαργαριτάρι ζευγάρι», «φουσκία θυμιατά με το μαργαριτάρη ζευγάρι», «φουσκοκάμπανα», «φουσκία μάλαμα βενέτικο».

Από τις παραπάνω αναφορές δεν μπορεί πάντοτε να αναγνωριστεί το είδος κοσμήματος, επειδή όμως συχνά αναφέρεται ως ζευγάρι, θα μπορούσε να είναι τα σκουλαρίκια, καθώς σε αρκετά προικοσύμφωνα της Πάτμου οι δύο παραπάνω λέξεις δεν συνυπάρχουν. Ωστόσο σε ορισμένες περιπτώσεις αναφέρεται η λέξη «σκουλαρίκια». Στο συγκεκριμένο προικοσύμφωνο, το ενδιαφέρον είναι ότι το «φουσκίο» αναφέρεται με διαφορετικούς τρόπους, ακόμη και ως μονάδα, επομένως πιθανότατα πρόκειται για κάποια τεχνική αργυροχρυσοχοΐας που χρησιμοποιούνταν για διάφορα είδη κοσμημάτων. Στο προικοσύμφωνο της Ερμούπολης, παράλληλα με τη λέξη «φουσκία» αναφέρεται και η λέξη «κουμπία», που υπάρχει και στο προικοσύμφωνο της Πάτμου. Είναι πιθανό η μητέρα της νύφης στην Ερμούπολη να της δίνει κάποια οικογενειακά κειμήλια που προέρχονται από την Πάτμο, καθώς φαίνεται μέσα από τη γλώσσα να ταυτίζονται με ονομασίες που χρησιμοποιούσαν για να περιγράψουν τα κοσμήματα στην Πάτμο τον 19ο, τον 18ο αλλά και ήδη από τον 17ο αιώνα.

Για τη λέξη «φούσκες», η Χατζημιχάλη εξηγεί ότι στον Αλμυρό σημαίνουν τα χοντρά, τα τρύπια κουκούλια και σχετίζονται με τους μεταξοσκώληκες.⁸³⁵ Ωστόσο η λέξη που σχετίζεται με τα

⁸³³ Melissa Leventon (επιμ.), *Costume Worldwide: A Historical Sourcebook Featuring the Classic Artworks of Friedrich Hottenroth & Auguste Racinet*, Λονδίνο, Thames & Hudson, 2008, σ. 166.

⁸³⁴ (1793), (1796), (1789), (1800), (1805), (1812), (1813), (1819), (1821), (1822), (1828), (1838), (1839), (1840), (1843), Στέλιος Α. Παπαδόπουλος – διάκ. Χρυσόστομος Φλωρεντής, *Νεοελληνικό Αρχείο Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου. Κείμενα για την τεχνική και την τέχνη*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1990, σ. 180-182, 184-185, 187-188, 192-193, 200-201, 220-221, 227-228, 249-250, 250-254, 256-257, 280-281, 324-325, 334-335, 346-348, 355-356.

⁸³⁵ Χατζημιχάλη, *Η ελληνική λαϊκή φορεσιά*, τ. Β', ό.π., σ. 458.

κοσμήματα πιθανότατα αποτελεί μία τεχνική αργυροχρυσοχοΐας. Σύμφωνα με την Πόπη Ζώρα, από την άλλη:

Από τις πατροπαράδοτες τεχνικές που χρησιμοποιούσαν οι χρυσοκοί η πιο απλή και εύκολη ήταν η εγγάρακτη. Πιο διαδεδομένη όμως και δύσκολη ήταν το φουσκωτό, η ανάγλυφη δηλ. η σφυρήλατη τεχνική. Σ' αυτήν τα θέματα σχεδιάζονταν στην ανάποδη όψη της ασημένιας πλάκας που επρόκειτο να διακοσμηθεί. Ύστερα ο τεχνίτης τη δούλευε πάνω σε μαλακή μάζα πίσσας, χτυπώντας την με το καλέμι, και το σχέδιο έβγαινε ανάγλυφο στην καλή όψη. ... Άλλοτε πάλι έχυναν σε καλούπια τις πλάκες του ασημιού κι ύστερα επεξεργάζονταν τις λεπτομέρειες του σχεδίου με το καλέμι. Την τεχνική αυτή χρησιμοποιούσαν ιδιαίτερα σε τρυπητά έργα, π.χ. πόρπες και ευαγγέλια, οπότε έστρωναν συνήθως το βάθος με χρωματιστό ύφασμα και το αντικείμενο έπαιρνε την όψη του σμάλτου.⁸³⁶

Η συγκεκριμένη τεχνική φαίνεται να ήταν διαδεδομένη στην Πάτμο και φαίνεται πως είτε υπήρχαν και εξειδικευμένοι τεχνίτες είτε, σε ορισμένες περιπτώσεις, εισάγονταν από άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σε λογαριασμό ρευστοποίησης κοσμημάτων από την Πάτμο, το 1719, αναφέρεται η λέξη «φουσκάκια τούρκικα ζευγάρια δύο ... και ένα ασιμένα», «φουσκία τούρκικα», «ένα ζευγάρι φουσκάκια ασιμένα».⁸³⁷ Αυτό που έχει ενδιαφέρον στο έγγραφο είναι ο προσδιορισμός «τούρκικα», που θα μπορούσε να αποτελεί τεχνική που χρησιμοποιούσαν και σε άλλες περιοχές.

Στην Πάτμο τα ενδύματα που επικρατούν αναφέρονται ως «φορέματα» και σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρούμε τη λέξη «φουστάνι». Ενδεικτικά αναφέρουμε φορέματα μελιτζανιά – χρυσή στόφα, κίτρινη χρυσή στόφα και πράσινη στόφα, βελούδινα το ένα κεντητό και το άλλο κόκκινο με χρυσές κορδέλες, βελούδο χρυσό-κόκκινο, «φόρεμα πράσινο καμουχά», φορέματα της Σμύρνης γύρω στο 1830, «φουστάνι σεβάνι χρυσό με προφύλια από κακούμι», «κατιφέ κόκκινο», «μαντήλι Ρώσικο», «καμουχάς κίτρινος» και άλλος «πράσινος κουτούνι», ενώ αναφέρονται ζιπούνια, χρυσά (1822), μαύρα, υπάρχει αναφορά σε μπινίσι κόκκινο-χρυσό από την Προύσα, σε ατλαζένιο με χρυσές κορδέλες, σε γούνες, πουκάμισα, στομαχικό, μαντίλια, ζωνάρι, λαχούρι, φέσι, «καλεμκέρι» το 1843.⁸³⁸

Σε κατάλογο από το Νεοελληνικό Αρχείο της Ιεράς Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου καταγράφεται «εν και μισό συχαντρίκι ψεύτικον και αληθινόν».⁸³⁹ η συγκεκριμένη περιγραφή προξενεί εντύπωση. Το συχαντρίκι ήταν ένα διαδεδομένο κόσμημα σε έγγραφα της Πάτμου του 17ου και του 18ου αιώνα, και αποτελούνταν από χάντρες σφαιρικές, συνήθως κατασκευασμένες

⁸³⁶ Πόπη Ζώρα, *Κεντήματα και κοσμήματα της ελληνικής λαϊκής φορεσιάς*, Μουσείον της Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα 1966, σ. 18.

⁸³⁷ Παπαδόπουλος – Φλωρεντής, *Νεοελληνικό Αρχείο Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου*, ό.π., σ. 54.

⁸³⁸ (1793-1843) Στο ίδιο, σ. 180-182, 184-185, 187-188, 283-285, 286-287, 289-299, 256-257, 220-221, 355-356.

⁸³⁹ (1805) Στο ίδιο, σ. 200-201.

από σύρμα, από χρυσό ή ασήμι, ενώ συνδυαζόταν με μαργαριτάρι λεπτό.⁸⁴⁰ Οι λέξεις «ψεύτικο» και «αληθινό» ενδεχομένως να προσδιορίζουν τα υλικά κατασκευής. Σε περιγραφή της Μαυρογένους, ανάμεσα στα κοσμήματα και τα ενδύματα που της έκλεψαν από το σπίτι της στο Ναύπλιο, το 1823, εμφανίζεται και μια αλυσίδα για το κεφάλι με ψεύτικες διαμαντένιες πέτρες. Η λέξη «ψεύτικες», που ίσως έχει κάποια σχέση με τα *faux bijoux*, αποτελεί έννοια που δεν απαντάται σε έγγραφα της εποχής στη Σύρο, ωστόσο αγνοούμε αν την εποχή που εξετάζουμε συνιστούσε έννοια διαδεδομένη, που δεν αναφερόταν στα νοταριακά έγγραφα καθώς σε αυτά συνήθως καταγράφονταν ή μεταβιβάζονταν τα πιο πολύτιμα κοσμήματα. Υπάρχει, εξάλλου, η αναφορά στα ψεύτικα κοσμήματα που ήταν διαδεδομένα ανάμεσα στις γαλλίδες πατριώτισσες την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης, οι οποίες (όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή) έδιναν τα αληθινά κοσμήματά τους στην κυβέρνηση.

Συνεπώς παρατηρούμε ότι στην Πάτμο υπάρχουν κοινές αναφορές σε ενδύματα με ενδύματα της Άνω Σύρου, με τη διαφορά ότι στην πρώτη οι περιγραφές είναι πιο πλούσιες και αφορούν πολύτιμα υφάσματα και κοσμήματα. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι, σε αντίθεση με την Ερμούπολη, στην Πάτμο δεν παρατηρούνται τόσο συχνά ευρωπαϊκές επιρροές μέσα από τα έγγραφα. Με βάση τα παραπάνω, διαπιστώνεται ότι στην Ερμούπολη υπήρχαν ενδύματα που μάλλον δέχονταν επιρροές από άλλες περιοχές – κυρίως, όμως, παρατηρούμε ότι αυτό συνέβαινε με τα κοσμήματα, γεγονός που ίσως να οφείλεται στην αξία που ούτως ή άλλως είχαν αυτά, και μεταβιβάζονταν από τη μία γενιά στην επόμενη. Στην Ερμούπολη κατά βάση επικρατεί η ευρωπαϊκή μόδα, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τις εξής περιγραφές του Δρακάκη: α) Στα 1836 ο πρίγκιπας Muscau ανέφερε, σχετικά με την παράσταση «Βρούτος» του Βολταίρου, ότι «στα ελληνικά νησιά το ελληνικό ένδυμα είναι σπάνιο. Άντρες και γυναίκες ντύνονται ευρωπαϊκά· β) την ίδια χρονιά, ο γάλλος συγγραφέας Jean Alexandre Buchon (1791-1849) κατέγραφε ότι στα θεωρεία οι γυναίκες ήταν «άνετα ντυμένες με την Γαλλική μόδα».⁸⁴¹

Συμπεραίνουμε, μέσω των πηγών που μελετήθηκαν, ότι είναι πολύ περιορισμένος ο αριθμός των ενδυμάτων ή κοσμημάτων που μπορούν να ιδωθούν ως στοιχεία που «μετακινήθηκαν» μαζί με τους κατοίκους της νέας πόλης. Η υδραΐκη ή η ψαριανή φορεσιά φαίνεται πως συνιστούσαν τέτοια παραδείγματα. Ακόμη, ένα από τα πιο χαρακτηριστικά στοιχεία που φαίνεται να εισάχθηκε στην Ερμούπολη ήταν οι *φούσκες* της Πάτμου. Ωστόσο το στοιχείο αυτό θα μπορούσε να είναι απλώς ένα γλωσσικό ιδίωμα των ανθρώπων με καταγωγή από την Πάτμο· θα μπορούσαν να δίνουν δηλαδή μια ιδιαίτερη ονομασία σε κόσμημα που προϋπήρχε, ήταν κοινό με κάποιο κόσμημα στη Σύρο. Επιπλέον, ένας άλλος λόγος για τον οποίο μπορεί να μη διακρίνονται πολλά τέτοια στοιχεία

⁸⁴⁰ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου*, ό.π., σ. 218.

⁸⁴¹ Δρακάκης, «Το ξεκίνημα του Νεοελληνικού θεάτρου», ό.π., σ. 57-58.

είναι το γεγονός ότι οι γλωσσικές πηγές δεν επιτρέπουν την παρατήρηση λεπτομερειών, όπως π.χ. θα επέτρεπαν τα ίδια τα ενδύματα, κοσμήματα, υποδήματα ή ακόμη και μία εικόνα τους. Ως προς τις περιοχές στις οποίες δεν βρέθηκε κάποιο στοιχείο, αυτό θα μπορούσε να αποτελεί ένδειξη ότι στις Κυκλάδες υπήρχαν κάποια κοινά στοιχεία και αισθητικά πρότυπα, σε τέτοιο βαθμό που δεν διακρίνονταν έντονες διαφορές μεταξύ των ενδυμάτων. Επιπλέον, ενδεχομένως και αυτό το διάστημα η μόδα να βασιζόταν στις τάσεις που διαμορφώνονταν από τα ανώτερα στρώματα. Εφόσον, λοιπόν, εξετάζεται η περίοδος μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους και την άφιξη της βασίλισσας Αμαλίας, έχει σημασία να παρατηρήσουμε τον ιδιαίτερο ρόλο που η ίδια διαδραμάτισε σε σχέση με τη μόδα της εποχής.

Η βασίλισσα Αμαλία και η επιρροή της στη μόδα της περιόδου

Η βασίλισσα Αμαλία καθιέρωσε μια ρομαντική εθνική ενδυμασία, την ελληνική φορεσιά ή την ενδυμασία τύπου «Αμαλία», όπως συχνά αποκαλείται, που είχε επιρροές από τη βιεννέζικη μόδα και τις δικές της αναφορές, καθώς και από ενδύματα που συνηθίζονταν να φοριούνται σε περιοχές του νεοσύστατου βασιλείου.⁸⁴² Η στολή Αμαλία, η οποία είχε ήδη εδραιωθεί μέχρι τη δεκαετία του 1850, έμοιαζε κατά κάποιο τρόπο με μια «ομπρέλα» ενδυμάτων που συναιρούσε στοιχεία της ευρωπαϊκής μόδας της περιόδου με τοπικά ενδύματα. Δεν είναι σκοπός, φυσικά, να αναλυθούν εδώ διεξοδικά τα ενδύματα της Αμαλίας, αλλά γίνεται αναφορά στο πρόσωπό της, καθώς φαίνεται να εδραίωνε την «εθνική» φορεσιά, μια μίξη ενδυματολογικών στοιχείων που παρατηρήθηκε και στα ενδύματα της Σύρου. Παρόλο που δεν δίνονται πληροφορίες για το πώς η ίδια η Αμαλία δημιουργεί τη συγκεκριμένη στολή, στις επιστολές προς τον πατέρα της, αφότου έχει εγκατασταθεί στην Ελλάδα, φαίνεται να εντυπωσιάζεται από γυναικεία ενδύματα από διάφορα μέρη που επισκέφθηκε.⁸⁴³ Και ενώ περιγράφει με θαυμασμό τα ενδύματα και τα πρόσωπα, την ίδια στιγμή στην Ύδρα, λ.χ., αποδίδει στην όμορφη ενδυμασία τον χαρακτηρισμό «γραφική».⁸⁴⁴ Αυτός ο χαρακτηρισμός θα μπορούσε ίσως να συνδέεται με την οπτική των περιηγητών που καταφθάνουν στις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, των Βαλκανίων ή των νησιών ως εξωτερικοί παρατηρητές, διαθέτοντας αυτό το ταξικό φίλτρο.

Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, που η Αμαλία περιγράφει ότι είναι σπάνιο να βρει κανείς «μια συνάθροιση ανθρώπων τόσο διαφορετικών, που να έχει μια αφάνταστα καθωσπρέπει εμφάνιση, τόσο όμορφες τουαλέτες, ωραία πρόσωπα και όμορφη συμπεριφορά. Παντού στον κόσμο θα σε έβγαζαν ασπροπρόσωπο». Ένας τέτοιος χορός είναι ο αθηναϊκός, όπου χαρακτηρίζεται από

⁸⁴² Macha-Bizoumi, «Amalia Dress», *ό.π.*, σ. 81.

⁸⁴³ Κουλούρη, *Φουστάνελες και χλαμύδες*, *ό.π.*, σ. 414-416.

⁸⁴⁴ (1837) *Ανέκδοτες επιστολές της Βασίλισσας Αμαλίας στον πατέρα της*, τ. Α', *ό.π.*, σ. 69.

ιδιομορφία και από «πλήθος διαφορετικές στολές και ενδυμασίες, ενώ εκπροσωπούνται όλα τα μέρη της Ελλάδας και πολλά διαφορετικά έθνη».⁸⁴⁵ Η παρατήρηση και ο θαυμασμός της Αμαλίας εδώ πιθανόν να συνδέονται και με την κοινωνική και οικονομική θέση του πλήθους τέτοιων χωρών.

Στη συλλογή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου ανήκουν ενδύματα που φορέθηκαν από κυρίες των τιμών της βασίλισσας αλλά και άλλα ενδύματα, που αναφέρονται από τον κατάλογο του Μουσείου ως ενδυμασίες τύπου «Αμαλίας». Τα ενδύματα έχουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά όπως το μακρύ φόρεμα, συνήθως μεταξωτό, τα μανίκια, το φέσι, το βελούδινο κοντογούνι με τα κεντήματα, αλλά διαφέρουν ως προς τα χρώματα, τις λεπτομέρειες και τα κοσμήματα. Στη φωτογραφία του 1847 της βασίλισσας Αμαλίας με τις κυρίες των τιμών παρατηρούνται ορισμένα από αυτά τα ενδύματα (Εικόνα 107).⁸⁴⁶

Η βασίλισσα είχε επισκεφθεί τη Σύρο και φαίνεται να είχε επηρεάσει τη μόδα των γυναικών της εποχής. Στην εφημερίδα *Αίολος* αναφέρονταν σχετικά με χοροεσπερίδα που πραγματοποιήθηκε με αφορμή την επέτειο της απόβασης του βασιλιά Όθωνα τα εξής:

Αι Κυρίαί της Ερμουπόλεως είναι γνωσταί διά την Ευρωπαϊκὴν ανατροφὴν των. Η αίθουσα του χορού ζωηροτέρα του συνήθους παρίστατο, διότι ως αν υπήρχεν συμφωνία μεταξύ των Κυριών, τα φορέματά των ήσαν χρώματος τριανταφύλλου, προς ανάμνησιν της χαριτοβρύτου Βασιλίσσης, ήτις με αισθήτα τοιούτου χρώματος μας ετίμησεν εις τον δοθέντα χορόν κατά την προ τινων μηνών Βασιλικήν επίσκεψιν της νήσου μας.⁸⁴⁷

Και παρόλο που το χρώμα είναι δύσκολο να αποδοθεί πιστά μέσα από μια λεκτική περιγραφή, εντούτοις μπορεί να ενταχθεί σε μία ευρύτερη γκάμα χρωματική, δηλαδή σε αυτή του κόκκινου.

Στο κόκκινο χρώμα είχε αναφερθεί η βασίλισσα σε επιστολή προς τον πατέρα της το 1839. Με κόκκινο ζακετάκι τη ζωγράφισε ο ζωγράφος Hermann Kretzschmer (1811-1890), ωστόσο το πραγματικό ζακετάκι που φορούσε ήταν βυσσινί και κεντημένο με πλούσιο διάκοσμο. Ο ζωγράφος θεώρησε ότι ήταν πιο εντυπωσιακό κόκκινο και έτσι άλλαξε το χρώμα του.⁸⁴⁸ Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο ζωγράφος άλλαξε το χρώμα και έτσι η απεικόνιση ενδεχομένως απείχε από την πραγματικότητα αλλά αυτό που κυρίως μας απασχολεί είναι ότι η επιρροή της μόδας που πρότεινε η Αμαλία καθώς επηρέασε και άλλες γυναίκες της εποχής της.⁸⁴⁹ Αυτό ίσως να ήταν μία ένδειξη ότι η μόδα της εποχής διαμορφωνόταν από τα ανώτερα στρώματα και επηρέαζε τα κατώτερα.

Η βασίλισσα φαίνεται να διαχώριζε την «ελληνική της ενδυμασία» από τη μόδα της εποχής· ενδεχομένως αυτή η αντίληψη περί διαχωρισμού μόδας και παράδοσης να υφίστατο από τότε. Χαρακτηριστικά ανέφερε πως είχε παραγγείλει να της ράψουν «μια ελληνική ενδυμασία, της

⁸⁴⁵ (1845) *Στο ίδιο*, σ. 699.

⁸⁴⁶ Macha-Bizoumi, «Amalia Dress», *ό.π.*, σ. 68.

⁸⁴⁷ Δρακάκης, «Το ξεκίνημα του Νεοελληνικού θεάτρου», *ό.π.*, σ. 66-67· εφ. *Αίολος*, αρ. 338, 27 Ιανουαρίου 1851.

⁸⁴⁸ *Ανέκδοτες επιστολές της Βασίλισσας Αμαλίας στον πατέρα της*, τ. Α', *ό.π.*, σ. 192.

⁸⁴⁹ Macha-Bizoumi, «Amalia Dress», *ό.π.*, σ. 75.

οποίας το ζακετάκι είναι από πράσινο βελούδο και το φόρεμα από ύφασμα χρυσό με κόκκινο»⁸⁵⁰ ή πως ο καλός της άντρας της χάρισε «ένα πολύ ωραίο, πλούσια κεντημένο κοντογούνι, με πλούσια κεντημένα μανίκια και πουκάμισο, για την ελληνική της «ενδυμασία».⁸⁵¹ Και παρόλο που η ίδια καθιέρωσε τον συγκεκριμένο τύπο ενδύματος, ένιωθε πως ήταν βαριά ενδυμασία και προτιμούσε να ντύνεται σύμφωνα με τη γαλλική μόδα.⁸⁵² Θεωρούσε μάλιστα τον εαυτό της *à la mode* (δηλ. της μόδας), πιθανότατα εννοώντας συγκεκριμένα τη γαλλική μόδα.⁸⁵³ Επίσης υπάρχει αναφορά σε μοδίστρα από το Παρίσι που έραβε ενδύματα για τη βασίλισσα. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ισχυριστούμε ότι η βασίλισσα Αμαλία δημιούργησε μια νέα τάση που βασιζόταν στη μόδα από το Παρίσι. Η Αμαλία ή οι κυρίες των τιμών διέθεταν ενδύματα όπως το μαντό, που αναφέρθηκε προηγουμένως, αλλά και κοσμήματα τα οποία φαίνεται να μοιράζοντα ορισμένα στοιχεία με αυτά που φορούσαν γυναίκες της Ερμούπολης οι οποίες άλλωστε φαίνεται να έχουν επηρεαστεί από τις νέες μόδες από τη Γαλλία (π.χ. στην περίπτωση του «κολιέ και σκουλαρίκια με μαργαριτάρια») (Εικόνες 115-120).⁸⁵⁴

Μήπως τελικά η μόδα που είχε εγκαθιδρύσει η βασίλισσα την εποχή εκείνη βασίστηκε στη μόδα που έτσι κι αλλιώς επικρατούσε σε ανώτερα στρώματα της ελληνικής επικράτειας, όπως στο παράδειγμα της Σύρου; Αν ίσχυε κάτι τέτοιο, θα σήμαινε οι τάσεις της μόδας δέχονταν επιρροές από τα κατώτερα προς τα ανώτερα στρώματα. Θα σήμαινε ότι η στολή Αμαλία δεν ήταν παρά μια έμπνευση βασισμένη στην επικρατούσα μόδα της εποχής, έτσι όπως είχε διαμορφωθεί σταδιακά από την ώσμωση ετερόκλητων ενδυματολογικών στοιχείων, που όμως η Αμαλία εδραίωσε ως εθνική στολή. Η Αμαλία φαίνεται να επεδίωξε μέσω των ενδυμάτων που υιοθέτησε να ενταχθεί στο κοινωνικό πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας (Εικόνες 121-122).

Παρόλο που δεν υπάρχουν διατάγματα σχετικά με την ενδυμασία και, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο (στη συνεδρίαση της Βουλής του 1859), οι γυναίκες όλων των τάξεων φαίνεται πως άρχισαν σταδιακά να υιοθετούν την ευρωπαϊκή μόδα και αυτό θεωρήθηκε κατακριτέο κοινωνικά.⁸⁵⁵ Ίσως η παραπάνω αναφορά στη μόδα να συνδέεται με αυτά που έγραφε κάποια χρόνια πριν η βασίλισσα Αμαλία σε γράμμα προς τον πατέρα της:

Γενικά υπάρχει τώρα μία υποβόσκουσα αντίδραση, που στρέφεται εναντίον αυτών που έχουν ευρωπαϊκή μόρφωση – πώς να τους ονομάσω, των φρακοφορεμένων. Δέκα χρόνια διοίκησαν τη χώρα. Τώρα θέλει και ο πραγματικά γηγενής, με τις αντιλήψεις και τα έθιμά του, να λάβει και αυτός μέρος στις αποφάσεις. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτό που εμείς λέμε πολιτισμό το εισήγαγαν μπολιάζοντας τα πάντα πάρα πολύ

⁸⁵⁰ (1839) *Ανέκδοτες επιστολές της Βασίλισσας Αμαλίας στον πατέρα της*, τ. Α', ό.π., σ. 192.

⁸⁵¹ (1846) *Ανέκδοτες επιστολές της Βασίλισσας Αμαλίας στον πατέρα της*, τ. Β', ό.π., σ. 175.

⁸⁵² Macha-Bizoumi, «Amalia Dress», ό.π., σ. 72.

⁸⁵³ (1845) *Ανέκδοτες επιστολές της Βασίλισσας Αμαλίας στον πατέρα της*, τ. Α', ό.π., σ. 705.

⁸⁵⁴ (1839) *Στο ίδιο*, σ. 199· Μινώτου – Γαγγάδη – Φακατσέλη – Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές*, ό.π., σ. 230-231, 236-237.

⁸⁵⁵ Πρακτικά Συνεδρ. Βουλής, Γ' Συνόδου, Ε' Βουλ. Περίοδου. τ. Α' σ. 314-315, Συνεδρίαση 12ης Ιανουαρίου 1859.

γρήγορα και ότι έφερε και μεγάλη διαφθορά. Δέχεται κανείς πιο γρήγορα το κακό από το καλό και συχνά εγκαταλείπει παλιά, αξιοσέβαστα πράγματα.⁸⁵⁶

Οι *φρακοφορεμένοι*, λοιπόν, δηλαδή αυτοί που φορούσαν ένδυμα ευρωπαϊκό, τη συγκεκριμένη στιγμή φαίνεται να αποτελούσαν ένα είδος κοινωνικού εχθρού· οι ενδυματολογικές επιλογές, εξάλλου, συνδέονται άρρηκτα και με τις πολιτικές απόψεις και πολιτισμικές στάσεις. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον πως ένα ένδυμα, ακόμη και ένα ύφασμα ή χρώμα, σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, είναι κατά κάποιο τρόπο φορέας νοημάτων. Είναι εμφανές, σύμφωνα με όσα μελετήσαμε σε αυτό το κεφάλαιο, η επιρροή, τουλάχιστον των γυναικών των μεσαίων ή των ανώτερων στρωμάτων της Ερμούπολης (ήδη όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο από την περίοδο της Επανάστασης), από τις νέες τάσεις της γαλλικής μόδας. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι η σύγκρουση ανάμεσα στη μόδα και σε αυτό που θα ονομαζόταν *παραδοσιακό ένδυμα* είναι έκδηλη ήδη από τον 19ο αιώνα. Εκεί μάλιστα εντοπίζεται ίσως η ρίζα αυτής της διαμάχης, που εκφράζεται μέσω της ένδυσης αλλά στην ουσία είναι ιδεολογική, πολιτική. Το ερώτημα είναι κατά πόσο αυτή η διαμάχη επηρεάζει ακόμη και σήμερα τον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε τα ενδύματα του 19ου αιώνα.

Συμπερασματικά, στο διάστημα 1831 έως 1851 η επιρροή της ευρωπαϊκής μόδας φαίνεται να ενισχύεται. Υπάρχουν άνθρωποι που κατοικούν στην Ερμούπολη και προέρχονται από διαφορετικά μέρη, κάτι που όμως, πλην ελάχιστων εξαιρέσεων, δεν είναι εφικτό να αποτυπωθεί στα ενδύματα, τουλάχιστον μέσω των πηγών που είναι διαθέσιμες και μελετήθηκαν στην παρούσα έρευνα, δηλαδή των προικοσυμφώνων. Στη νεοσύστατη πόλη παρατηρούνται, ωστόσο, αντικείμενα που συμβαδίζουν με νέες μόδες. Αυτό παρατηρείται και μέσω εγγράφων που αφορούν καταγραφές εμπορευμάτων που υπήρχαν στην Ερμούπολη. Επιπλέον, υπάρχει η αναφορά στην Ιωσηπίνα Ζανέτου, που δείχνει ότι η Τριεστίνη δεν ήταν μεμονωμένο παράδειγμα, αλλά υπήρχαν και άλλες τεχνίτριες, όπως μοδίστρες καταγόμενες από την Ιταλία. Αυτό είναι ενδεικτικό του πόσο δημοφιλή ήταν τα ευρωπαϊκά ενδύματα της τρέχουσας μόδας της εποχής. Τέλος, η βασίλισσα Αμαλία διαμόρφωσε τη μόδα της εποχής και φαίνεται να επηρέασε και τα ενδύματα των γυναικών και της Ερμούπολης. Η εθνική στολή καθιερώθηκε περισσότερο ως μια πρόταση μόδας εμπνευσμένη από τον τρόπο με τον οποίο είδε την Ελλάδα, μέσω των δικών της φίλων. Ίσως, όμως, από την άλλη, αυτή η μόδα να ήταν τελικά μόδα/τάση που έτσι κι αλλιώς ήταν διαδεδομένη στον ελλαδικό χώρο και σε περιοχές που είχαν εμπορικές σχέσεις με την Ευρώπη, όπως η Ερμούπολη.

---

⁸⁵⁶ (1845) *Ανέκδοτες επιστολές της Βασίλισσας Αμαλίας στον πατέρα της*, τ. Α', ό.π., σ. 729.

Επίλογος και τρεις μικρές σημειώσεις

Κυρίως Επίλογος

Η ιστορία της ένδυσης μας αποκαλύπτει πολλά για τους πολιτισμούς των ανθρώπων, αποκαλύπτει τους κώδικές τους, όπως ανέδειξε ο Daniel Roche.⁸⁵⁷ Στην παρούσα έρευνα επιδιώχθηκε να παρουσιαστούν τα ενδύματα / μόδα της Σύρου των τελών του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα και, όπου αυτό ήταν εφικτό, να αναγνωριστούν οι κώδικες των ενδυμάτων αυτών.

Η έρευνα επικεντρώθηκε σε δύο κατευθύνσεις, χωριζόμενη σε δύο μέρη. Η μία, πιο θεωρητική, διαγράφεται στο πρώτο μέρος, στα δύο πρώτα κεφάλαια. Η δεύτερη εστιάζει στα ίδια τα ενδύματα, τα κοσμήματα, τα υποδήματα και ό,τι σχετίζεται με τη μόδα της εποχής.

Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύθηκαν οι έννοιες *μόδα*, *ένδυση*, *ενδυμασία* και *παραδοσιακή φορεσιά*. Αναδείχθηκε η στενή συνωνυμία των λέξεων *ένδυση* και *ενδυμασία* στα ελληνικά, ενώ επίσης παρατέθηκαν οι λόγοι για τους οποίους επιλέχθηκε να χρησιμοποιηθεί ο όρος *μόδα* στην παρούσα έρευνα. Οι Linda Welters και Abby Lillethun υπήρξαν σημαντική αναφορά για την έρευνα, ιδίως ως προς τις θέσεις τους ότι η μόδα εντοπίζεται και σε μη δυτικούς πολιτισμούς, ότι στο σύστημα της μόδας συμπεριλαμβάνονται ενδύματα της ελίτ αλλά και των χωρικών (λαϊκά ενδύματα), τα οποία άλλαζαν επίσης, αλλά με πιο αργούς ρυθμούς, με ορισμένες υπο-ομάδες να αναπτύσσουν, μάλιστα, ξεχωριστές μόδες/τάσεις.⁸⁵⁸ Με βάση τα παραπάνω, η ένδυση της Σύρου – εννοώντας τόσο την Ερμούπολη όσο και την Άνω Σύρο – αντιμετωπίστηκε ως μόδα.

Η γλώσσα της εποχής, μέσω των νοταριακών εγγράφων, αποκάλυψε πως χρησιμοποιούνταν συχνά ορισμένοι όροι όπως οι *φορεσιές-ρούχα*. Ιδιαίτερα για τη λέξη *φορεσιές*, η οποία παραπέμπει στα παραδοσιακά ενδύματα, επισημάνθηκε ότι περιγράφει ενδυματολογικά σύνολα που δεν ήταν απαραίτητα πανομοιότυπα. Στην εργασία αμφισβητήθηκε η έννοια της παραδοσιακής φορεσιάς ως επινοημένη έννοια, διότι οι κοινές αναφορές στα ενδύματα βασίζονταν όχι σε μια σταθερή και αμετάβλητη ένδυση, αλλά σε μια κοινή τάση και ένα κοινό πρότυπο που φαίνεται πως ακολουθούσαν οι γυναίκες της εποχής. Η λέξη *μοδέρνο* σε προικοσύμφωνο της Ερμούπολης ήταν η αφορμή για να αντιμετωπιστεί το μοντέρνο, με την έννοια του σύγχρονου με την εποχή, ως ένδειξη μόδας εκείνο το διάστημα. Εξετάστηκε ακόμη ένα από τα βασικά γνωρίσματα της μόδας που είναι η μίμηση· φαίνεται ότι αυτή ανιχνεύεται εκείνο το διάστημα στα κατώτερα στρώματα που ακολουθούσαν τάσεις και πρότυπα ομορφιάς τα οποία είχαν διαμορφωθεί από τα ανώτερα

⁸⁵⁷ Όπως επισημαίνεται από τη Lou Taylor, «Fashion and Dress History: Theoretical and Methodological Approaches», στο Sandy Black – Amy de la Haye – Joanne Entwistle – Agnès Rocamora – Regina Root – Helen Thomas (επιμ.), *The Handbook of Fashion Studies*, Λονδίνο, Bloomsbury, 2013, σ. 25.

⁸⁵⁸ Linda Welters – Abby Lillethun, *Fashion History: A Global View*, Λονδίνο κ.α., Bloomsbury, 2018, σ. 2, 4, 15-16, 29.

στρώματα. Άλλα χαρακτηριστικά της μόδας που μπορούν να παρατηρηθούν σε έναν βαθμό στη Σύρο την περίοδο υπό εξέταση, εκτός από τη μίμηση και το *μοδέρνο*, δηλαδή το σύγχρονο με την εποχή, είναι ο καλλωπισμός (ως μορφή τέχνης), οι αλλαγές και οι νέες τάσεις ακόμη και με αργούς ρυθμούς, η διάκριση και τα πρότυπα ομορφιάς. Ενδεικτικά, ο καλλωπισμός του σώματος και του προσώπου συνιστά πρωταρχικό και ίσως τον πιο σημαντικό ρόλο της ένδυσης, αφού σε όλους τους πολιτισμούς υπάρχει κάποια μορφή καλλωπισμού.⁸⁵⁹ Ακόμη, κατά τη διαδικασία συγκρότησης του ενδυματολογικού κανόνα του νεότευκτου ελληνικού κράτους-έθνους διαπιστώνεται, στο παράδειγμα του δημόσιου λόγου στη Σύρο, η δαιμονοποίηση της ευρωπαϊκής ένδυσης, η οποία συνδέθηκε εννοιολογικά με τη μόδα και διαχωρίστηκε από τα «εθνικά» ενδύματα για λόγους ιδεολογικούς και εθνικής συνοχής.

Το δεύτερο κεφάλαιο εστίασε στα πρότυπα ομορφιάς. Στην έρευνα ελήφθη υπόψη το υψηλό ποσοστό διαμεσολάβησης των περιηγητών στη διαμόρφωση της εικόνας που έχουμε για τις γυναίκες της εποχής και την ενδυμασία τους. Από αυτή την οπτική δεν λείπουν οι αντιφάσεις: οι ευρωπαίοι περιηγητές διέκριναν στις περιγραφές τους τις Ελληνίδες, δηλαδή τις ελληνόφωνες χριστιανές, εξυμνώντας συχνά την ομορφιά τους, την ίδια στιγμή που απέρριπταν την αισθητική των υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το αντρικό βλέμμα και η κοινωνική θέση έπαιζαν ρόλο στον τρόπο με τον οποίο παρατηρούσαν τις γυναίκες. Ελάχιστες είναι οι εξαιρέσεις με μαρτυρίες γυναικών που περιγράφουν οι ίδιες τα ενδύματά τους. Μια από αυτές είναι της Μαντώ Μαυρογένους, γνωστής στην Ευρώπη από τα έργα του Friedel και αναγνωρισμένης ως γυναίκας επαναστάτριας με όλα τα αισθητικά κριτήρια που όφειλε να έχει μια ρομαντική ηρωίδα.

Υπήρχε, ακόμη, ειδικά την περίοδο της Επανάστασης, η πεποίθηση πως μια γυναίκα έπρεπε να πραγματοποιεί και γενναίες πράξεις προκειμένου να θεωρείται όμορφη – ιδέα που, αν κρίνουμε από τη Μαυρογένους, ήταν διαδεδομένη και ανάμεσα σε γυναίκες. Η ομορφιά συνδεόταν με την καλή διαγωγή: οι Ελληνίδες παροτρύνονταν να μην ξοδεύουν τα χρήματά τους σε νέες μόδες αλλά να αφιερώνονται στην οικογένειά τους ώστε να θρέψουν νέους «άξιους Έλληνες». Τέλος, στη Σύρο, οι πληροφορίες σε σχέση με τα πρότυπα ομορφιάς προέρχονται από εκδόσεις μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους.

Το δεύτερο μέρος χωρίστηκε σε τρία κεφάλαια, τα οποία, με τη σειρά τους, σχετίζονται με τρεις περιόδους. Στο τρίτο κεφάλαιο (δηλ. το πρώτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους) παρατέθηκαν πληροφορίες για τα ενδύματα της Άνω Σύρου προεπαναστατικά, δηλαδή από το 1789 έως το 1820. Αναλύθηκαν τα είδη ενδυμάτων, κοσμημάτων, υποδημάτων που αναφέρονται στα νοταριακά έγγραφα. Επιδιώχθηκε να δοθεί η ερμηνεία τους όπου οι όροι ήταν αδιαφανείς, με τα σημερινά δεδομένα, καθώς και να γίνει συσχέτισή τους με άλλα ενδύματα. Αυτό επιτεύχθηκε μέσω της σύγκρισης με μουσειακά ενδύματα, κείμενα και χαρακτηριστικά περιηγητών και άλλες βιβλιογραφικές

---

⁸⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 2.

πηγές στις οποίες εντοπίζονται οι αντίστοιχες λέξεις. Στα ενδύματα των γυναικών της Άνω Σύρου, ενδεικτικά, παρατηρείται συχνά το φουστάνι, καθώς και το μπινίσι και η γούνα. Υπάρχει ακόμη το μαντήλι για τη μέση ή το σάλι. Εσωτερικά πιθανότατα φοριόταν το πουκάμισο και το βρακί. Σε αυτό το κεφάλαιο, εκτός από το γεγονός ότι παρατέθηκαν τα ενδύματα της περιόδου, έγινε σαφές από την ποικιλία των ενδυματολογικών στοιχείων ότι δεν υπήρχε μία ενιαία φορεσιά, ενώ ακόμη κι όταν γίνεται αναφορά σε φορεσιά στα έγγραφα εννοείται ένα ενδυματολογικό σύνολο, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως. Οι διαφορές που προέκυπταν από την αντίστοιχη κοινωνική και οικονομική θέση συνυπήρχαν, σε γενικές γραμμές, με ορισμένα κοινά στοιχεία που βασίζονταν σε κοινές μόδες. Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον παράδειγμα, με αυτή την έννοια, συνιστά το μπινίσι, το οποίο υπήρχε ανάμεσα στα ενδύματα των καθολικών γυναικών της Άνω Σύρου και αποτελούσε διαδεδομένο είδος ενδύματος στα ανώτερα στρώματα και το οθωμανικό Παλάτι. Οι διαχωρισμοί στην ένδυση της περιόδου, εξάλλου, μπορεί να υπήρξαν οικονομικοί αλλά όχι θρησκευτικοί, ενώ οι αλλαγές στις ενδυματολογικές συνήθειες και η στροφή προς το ευρωπαϊκό ένδυμα καθίστανται πιο εμφανείς την περίοδο της Επανάστασης.

Η περίοδος της Επανάστασης (1821-1830) εξετάστηκε στο τέταρτο κεφάλαιο, τόσο σε σχέση με τη μόδα της Άνω Σύρου όσο και στη νεοσύστατη Ερμούπολη. Όπως στο τρίτο κεφάλαιο, έτσι και εδώ αναλύονται τα είδη της ένδυσης και σε ορισμένες περιπτώσεις γίνεται σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο. Στην Ερμούπολη υπήρχαν ενδυματολογικοί τύποι που ήταν κοινοί με της Άνω Σύρου· ένα τέτοιο παράδειγμα ήταν το κοντογούνι. Είναι χαρακτηριστική η συνύπαρξη ενδυματολογικών τάσεων που βασίζονταν στην οθωμανική και την ευρωπαϊκή μόδα. Στο ερώτημα αν εντοπίζεται κάποια τομή στη μόδα της Σύρου της περιόδου της Επανάστασης, η απάντηση είναι σύνθετη. Είναι γεγονός πως υπήρξε μια στροφή στις νέες τάσεις από την Ευρώπη, π.χ. η ένδυση με ρόμπες, ένα πιθανότατα ευρωπαϊκό ένδυμα, κάτι που θα μπορούσε να ιδωθεί ως μία αποστασιοποίηση από τα οθωμανικά πρότυπα. Όμως και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, την ίδια περίοδο, το δυτικοευρωπαϊκό ένδυμα είχε αρχίσει να επηρεάζει τη μόδα· ίσως, επομένως, η μόδα αυτή να μην ήταν μόνο αποτέλεσμα της επαφής με τους Ευρωπαίους αλλά να συνδεόταν και με την οθωμανική επιρροή. Εφόσον τα ανώτερα στρώματα που μετείχαν στην Επανάσταση το προηγούμενο διάστημα μιμούνταν τη μόδα του οθωμανικού Παλατιού, ενδεχομένως κάτι τέτοιο να εξακολούθησε να συμβαίνει και όταν η οθωμανική μόδα δέχτηκε, με τη σειρά της, επιρροές από την ευρωπαϊκή. Σε κάθε περίπτωση, είναι αξιοσημείωτη η περίπτωση της μοδίστρας Τριεστίνας, η οποία φαίνεται να επηρέασε τη μόδα στην Ερμούπολη και είναι σαφές ότι, ακόμη και σε κρίσιμες ιστορικά περιόδους στη Σύρο, όπου δεν διεξάγονταν μάχες, τα ανώτερα στρώματα εξακολουθούσαν να ντύνονται με βάση τις νέες τάσεις και τη μόδα της εποχής.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, η έρευνα εστίασε στην περίοδο μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους και βασίστηκε στην Ερμούπολη ως σημείο αναφοράς. Παρουσιάστηκαν τα ενδύματα, τα

κοσμήματα, τα υποδήματα σύμφωνα με τα νοταριακά έγγραφα, όπως και στα προηγούμενα δύο κεφάλαια. Συγκρίνοντας αυτή την περίοδο με τις δύο προηγούμενες, παρατηρήθηκε ότι η ευρωπαϊκή μόδα φαίνεται να επηρέασε σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό τη μόδα των γυναικών στη Σύρο, με χαρακτηριστικό το παράδειγμα της Ιωσεπίνας Ζανέτου, η οποία δημιουργούσε ευρωπαϊκού τύπου καπέλα. Επιπλέον, αυτή η στροφή στα ευρωπαϊκά πρότυπα, εκείνη την περίοδο, ενδέχεται να οφειλόταν και στην επιρροή της βασίλισσας Αμαλίας, η οποία καθιέρωσε ως εθνική στολή τη λεγόμενη *στολή Αμαλία*, ενώ παράλληλα έκανε και δημόσιες εμφανίσεις σύμφωνα με τη μόδα της εποχής στην Ευρώπη, επηρεάζοντας και τις γυναίκες της Σύρου, όπως, πιθανότατα, και άλλων περιοχών. Ενδεικτικά, εξάλλου, σε χορό αφιερωμένο στην ίδια, οι τελευταίες υιοθέτησαν το χρώμα που έφερε η ίδια. Σε ορισμένο βαθμό, ωστόσο, επρόκειτο και για μια αμφίδρομη σχέση: η βασίλισσα, προερχόμενη από ένα ευρωπαϊκό περιβάλλον και τρέφοντας θαυμασμό για τα ενδύματα γυναικών σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου, ενδέχεται να δημιούργησε μια στολή βασισμένη στη μίξη ενδυματολογικών στοιχείων που έτσι κι αλλιώς φορούσαν σε κέντρα όπως στη Σύρο.

Στη συνέχεια, και πάλι μέσω των εγγράφων, έγινε προσπάθεια να διακριθούν οι τόποι καταγωγής των γυναικών ώστε να αναζητηθεί αν οι κάτοικοι της νέας πόλης έφεραν μαζί τους στον νέο τόπο διαμονής τις δικές τους ενδυματολογικές συνήθειες. Δεν προέκυψαν όμως παρά ελάχιστα στοιχεία που να μαρτυρούν μια τέτοιου είδους σύνδεση με άλλες περιοχές· μια τέτοια εξαίρεση, λ.χ., αποτελούν οι φούσκες από την Πάτμο. Από την άλλη, η συγκεκριμένη έλλειψη εγείρει ερωτήματα σχετικά με τον βαθμό ενδυματολογικής διαφοροποίησης ανάμεσα στις περιοχές από όπου ξεκινούσαν και σε αυτές στις οποίες κατέφθαναν – αν υποθέσουμε ότι όλοι «υπάκουαν» σε κοινά πρότυπα.

Ανακεφαλαιώνοντας, η παρούσα έρευνα συνιστά μια πρώτη απόπειρα ανασύστασης των ενδυματολογικών στοιχείων της Σύρου, έτσι όπως αυτά αποτυπώνονται στα νοταριακά έγγραφα, την πιο αξιόπιστη διαθέσιμη πηγή πληροφοριών για την περίοδο του 18ου και του 19ου αιώνα. Παράλληλα, επιχειρήθηκε να αποσυνδεθεί η μόδα/ένδυση της περιόδου από το φίλτρο παραδοσιακού ενδύματος, το οποίο επισκιάζει τα ενδύματα της περιόδου που εξετάζεται εδώ. Παρουσιάστηκαν, ακόμη, τα πρότυπα ομορφιάς, σύμφωνα με τις τάσεις της εποχής, και επιδιώχθηκε η σύνδεση των ενδυματολογικών στοιχείων της Σύρου με την έννοια της μόδας με τα χαρακτηριστικά της, όπως αυτά αναλύθηκαν στο πρώτο κεφάλαιο: τον καλλωπισμό, την έννοια του μοντέρνου/σύγχρονου με την εποχή, τις αλλαγές και νέες τάσεις, τη μίμηση, τη διάκριση και τα πρότυπα ομορφιάς. Το δίπολο μεταξύ μόδας και παράδοσης, υφιστάμενο ήδη από τότε, ενίσχυσε τη δαιμονοποίηση της μόδας, καθιστώντας την πρώτη μια τάση αντιμαχόμενη την παράδοση και το έθνος.

Από αυτή τη θεώρηση δεν θα μπορούσε να παρακαμφθεί η πολιτική διάσταση. Το 2021, στον εορτασμό των 200 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση του 1821, υπήρξε αναφορά σε παραδοσιακές φορεσιές διαχωρισμένες από τη μόδα. Ο ίδιος προσδιορισμός συνεχίζει να χρησιμοποιείται και σήμερα προς ενίσχυση της εθνικής συνοχής. Ωστόσο, στην παρούσα μελέτη, το φίλτρο της μόδας επέτρεψε να συνδεθούν με συμφραζόμενα ευρωπαϊκά αλλά και οθωμανικά, πέρα από τον στενό ορίζοντα της «ελληνικότητας».

Πρώτη μικρή σημείωση (Το όνειρο της βασίλισσας)

Από μια άποψη θα έπρεπε να είμαι πολύ θλιμμένη, γιατί ονειρεύτηκα ότι η μαμά δεν με αγαπούσε πια καθόλου και δεν ήθελε να φάει μαζί μου. Ντρεπόταν για μένα ... το τουρκουάζ στο βραχιόλι που μου χάρισε τελευταία, πήρε ξαφνικά ένα χρώμα σαν το πράσινο της θάλασσας. Λένε πως αυτό γίνεται, όταν το πρόσωπο (που σου το χάρισε) δεν σε αγαπάει πια. Δεν πιστεύω φυσικά κάτι τέτοιο, ξέρω ότι η μαμά με αγαπάει, αλλά παρόμοια πράγματα σε βάζουν οπωσδήποτε σε σκέψεις.⁸⁶⁰

Το απόσπασμα προέρχεται από επιστολή της βασίλισσας Αμαλίας προς τον πατέρα της, το 1842. Ο τρόπος με τον οποίο έβλεπε το τουρκουάζ βραχιόλι η βασίλισσα Αμαλία έχει διασωθεί στην παρούσα επιστολή. Ο τρόπος με τον οποίο έβλεπαν τα ενδύματα οι γυναίκες της Σύρου δεν είναι γνωστός, καθώς οι πηγές δεν τον διέσωσαν. Ωστόσο η παρούσα έρευνα μοιάζει με την ανασύσταση ενός ζωγραφικού έργου, ενός ενδυματολογικού πίνακα, βασισμένου σε μια εικόνα της πραγματικότητας. Μέσα σε αυτό το έργο άλλα στοιχεία κατάφεραν να αποτυπωθούν και άλλα παρέμειναν μια υπόθεση.

Δεύτερη μικρή σημείωση (Χωρίς πρόσωπο)

Η μόδα δεν έχει πρόσωπο, δεν είναι καλή ή κακή. Η μόδα, απαλλαγμένη από διακρίσεις και κοινωνικούς διαχωρισμούς, θα έμοιαζε διαφορετική. Σε μια κοινωνία (ίσως ουτοπική) που δεν θα έμοιαζε με της Σύρου στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου, αλλά ούτε και των αρχών του 21ου αιώνα, η μόδα θα μπορούσε ακόμη και να βασίζεται στην ελευθερία της έκφρασης και της επιλογής – στη δημιουργικότητα.

Τρίτη και τελευταία μικρή σημείωση

Την Τριεστίνα, τη Μαρουσσώ, την Κατερίνα, την Τζασσώ, την Αργυρή, την Ιωσηπίνα, τη Μαριγώ, τη Δεσποινούλα, τη Μαρίνα, τη Φωτεινή, τη Μαντώ, την Αννέζα, τη Μαρία, την Αγγέλικα, την Ειρήνη και τις συνονόματές τους, τις συνάντησα μέσα σε κείμενα νοτάριων, σε επίσημα έγγραφα.

⁸⁶⁰ (1842) *Ανέκδοτες επιστολές της Βασίλισσας Αμαλίας στον πατέρα της, 1836-1853*, επιμ.: Βάνα Μπουσέ – Μίχαελ Μπουσέ, τ. Α', Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2011, σ. 314.

Έτσι η συνάντησή μας είχε επίσημο χαρακτήρα. Μου εμπιστεύτηκαν για λίγο τα φουστάνια και τις ρόμπες τους, τις κοντούρες και τις γόβες, τη διαμαντένια σφίγγα, τις καρδιές, τα κοσμήματα με τις πολύτιμες πέτρες τους. Υπήρξαν γυναίκες πραγματικές, ζωντανές κάποτε με ενδύματα πραγματικά και «ζωντανά», και, παρά το γεγονός ότι δεν κατέστη δυνατό στην παρούσα έρευνα να βρεθούν τεκμήρια της εποχής, ίσως υπάρχει κάπου κάποιο ένδυμα, παπούτσι ή κόσμημα από όσα καταγράφονται στα έγγραφα που να έχει χρώμα, υφή, μυρωδιά, και που να μην έχει μετατραπεί μόνιμα σε λέξη.

Βιβλιογραφία

- Ανέκδοτες επιστολές της Βασίλισσας Αμαλίας στον πατέρα της, 1836-1853*, επιμ.: Βάνα Μπουσέ – Μίχαελ Μπουσέ, 2 τόμοι, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2011
- Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, επιμ.: Κωνσταντίνος Διαμάντης, τ. 8-9, Αθήνα, Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους – Τυπογραφείον Ι. Ροσσολάτου, 1966-1968
- Αρχείο Αλή Πασά Γενναδείου Βιβλιοθήκης*, επιμ.: Βασίλης Παναγιωτόπουλος, με τη συνεργασία των Δημήτρη Δημητρόπουλου – Παναγιώτη Μιχαηλάρη, τ. Δ', Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2009
- Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, επιμ. Αντώνιος Λιγνός, τ. ΣΤ', 1818-1821, Πειραιάς, Τύποις εφημ. «Σφαίρας», 1925· τ. ΙΓ', 1827, Πειραιάς, Τύποις Μιχ. Σ. Ελευθερίου, 1930
- Encyclopedia of World Dress and Fashion*, τ. 5, *Central and Southwest Asia*, επιμ.: Gillian Vogelsang-Eastwood· τ. 8, *West Europe*, επιμ.: Valerie Cumming – Lise Skov· τ. 9, επιμ.: Djurdja Bartlett, *East Europe, Russia, and the Caucasus*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2010
- Fashion: A History from the 18th to the 20th Century: The Collection of the Kyoto Costume Institute*, Κολωνία κ.α., Taschen, [2002]
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ', *Η Ελληνική επανάσταση*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975
- The Letters of John B. S. Morritt of Rokeby: Descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in the Years 1794-1796*, επιμ.: George Eden Marindin, Λονδίνο, J. Murray, 1914
- The Notebooks of a Spinster Lady*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη – Τορόντο – Μελβούρνη, Cassell and Company, Ltd, 1919
- Voyage en Grece de Xavier Scrofani, Sicilien, fait en 1794 et 1795. Traduit de l'italien, par J. F. C. Blanvilain, traducteur de Paul et Virginie, avec une carte general de la Grece ancienne et moderne, et dix tableaux du commerce des îles dites Vénitiennes de la Morée, et de la Romélie méridionale*, Παρίσι – Στρασβούργο 1801

Υπερλεξικό της νεοελληνικής γλώσσας, Αθήνα, Εκδόσεις Αφοι Παγουλάτοι Ο.Ε., 2000

Αγριαντώνη, Χριστίνα, *Ερμούπολη Σύρος – Ιστορικό Οδοιπορικό*, Αθήνα, Ολκός, 2010

—— «Η ελληνική οικονομία στον πρώτο βιομηχανικό αιώνα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 4, Αθήνα, εφ. *Τα Νέα – Ελληνικά* Γράμματα, 2003, σ. 61-74

Αγριαντώνη, Χριστίνα – Δημήτρης Δημητρόπουλος (επιμ.), *Σύρος και Ερμούπολη, Συμβολές στην ιστορία του νησιού, 15ος- 20ος αι.*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008

Αλιπράντης, Νίκος, *Λεξικό των ιδιωμάτων και των εγγράφων της Πάρου*, Προοδευτικός Σύλλογος Λευκιανών Πάρου, Αθήνα 2001

—— «Προικοδότηση της Μαρουσώς Δ. Δημητρακοπούλου, το γένος Μάρκου Μ. Μαυρογένη», *Παριανά*, τχ. 14 (Ιανουάριος 1984), σ. 29-32

Αμπελάς, Τιμολέων Δ., *Ιστορία της Νήσου Σύρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ερμούπολη, Τύποις Πρίντεζη, 1874

Ασδραχάς, Σπύρος, «Το ελληνικό Αρχιπέλαγος: Μια διάσπαρτη πόλη», στο Βασίλης Σφυρόερας – Άννα Αβραμέα – Σπύρος Ασδραχάς (επιμ.), *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα, Ολκός, 1985, σ. 235-248

Aubaile-Sallenave, Françoise, *Topkapi à Versailles. Trésors de la Cour ottomane*, Association française d'action artistique, Musée national du Château de Versailles, 1999

Αυγουστίνου, Όλγα, *Ιδανικά ταξίδια. Η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία 1550-1821*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2003

Βαγιακάκος, Δικαίος Β., *Συμβολή εις την μελέτην των ναυτικών εμπορικών και οικονομικών του ελληνικού χώρου (16ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1990

- Banas, Paulina, «Persian Art and the Crafting of Polish Identity», στο Axel Langer (επιμ.), *The Fascination of Persia: The Persian-European Dialogue in Seventeenth-Century Art and Contemporary Art of Teheran*, Ζυρίχη, Scheidegger and Spiess, 2014, σ. 118-135
- Βαρβούνης, Μανόλης – Νάντια Μαχά-Μπιζούμη, «Ο ενδυματολογικός χάρτης του Αιγαίου (μέσα 16ου αιώνα – αρχές 20ού): Πολιτισμικά δάνεια και τοπικές ιδιοπροσωπίες», στο Μανόλης Γ. Βαρβούνης – Γεώργιος Χρ. Τσιγάρας – Ελπίδα Κ. Βόγλη (επιμ.), *Διεπιστημονικές διαδρομές από το παρόν στο παρελθόν. Αφιερωματικός τόμος για τα 25 χρόνια του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Σταμούλη, 2017, σ. 29-62
- Βαρθαλίτης, Δημήτρης, «Πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στη Σύρα τη δεκαετία 1821-1830», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 6, περίοδος Β' (Δεκέμβριος 2019) [= *Η Σύρα στην Επανάσταση του 1821*], σ. 288-465
- «1821-1830 Τόπος καταγωγής προσφύγων. Η σύνδεση της Σύρας με τον απανταχού ελληνισμό της εποχής», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 6, περίοδος Β' (Δεκέμβριος 2019) [= *Η Σύρα στην Επανάσταση του 1821*], σ. 282-287
- Barthes, Roland, «*Το μπλε είναι φέτος στη μόδα...*». *Κείμενα για την ένδυση και τη μόδα*, μτφρ.: Βασίλειος Πατσογιάννης, Αθήνα, Πλέθρον, 2016
- Bartholdy, J. L. S., *Voyage en Grèce, fait dans les années 1803 et 1804*, 2 τόμοι, Παρίσι, Dentu, 1807
- Bayly, C. A., *The Birth of the Modern World, 1780-1914: Global Connections and Comparisons*, Blackwell, 2004 [= ελληνικά: *Η γέννηση του νεωτερικού κόσμου, 1780-1914*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013]
- Βισβίζης, Ιάκωβος, «Το κληρονομικόν δικαίωμα των συζύγων επί ατέκνου γάμου εις την Πάρον κατά τον 18ον αιώνα», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τ. 8 (1958), σ. 135-203
- Bourdieu, Pierre, *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, μτφρ.: Κική Καψαμπέλη, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2012

- Braudel, Fernand, *Υλικός πολιτισμός, οικονομία και καπιταλισμός, (15ος – 18ος αιώνας)*, τ. Α΄, *Οι δομές της καθημερινής ζωής: Το δυνατό και το αδύνατο*, μτφρ.: Αικατερίνη Ασδραχά, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1995
- Breward, Christopher, *Fashion*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2003
- Βυζάντιος, Σκαρλάτος, *Λεξικόν Γαλλο-Ελληνικόν*, Αθήνα, Τυπογραφείο Ανδρέου Κορομηλά, 1856 [2η έκδ.]
- Butazzi, Grazietta κ.ά., *I mestieri della moda a Venezia. Serenissima: The Arts of Fashion in Venice from the 13th to the 18th Century*, Νέα Υόρκη, The Equitable Gallery, 1995
- Γκόγκολ, Νικολάι, *Η μύτη*, μτφρ. Παναγιώτης Λούτας, Αθήνα, Εκδόσεις Ερατώ, 2015
- Callan, Georgina O'Hara, *The Thames & Hudson Dictionary of Fashion and Fashion Designers: New Edition*, Λονδίνο, Thames & Hudson, [2008]
- Choiseul-Gouffier, Gabriel Florent Auguste de, *Voyage pittoresque de la Grèce*, Παρίσι, J.-J. Blaise 1782
- Chrisman-Campbell, Kimberly, «From Baroque Elegance to the French Revolution: 1700-1790», στο Linda Walters – Abby Lillethun (επιμ.), *Fashion Reader: Second Edition*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, Berg, 2011, σ. 37-52
- Craik, Jennifer, *The Face of Fashion: Cultural Studies in Fashion*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, Routledge, 1994
- Della, Rocca, M. l'abbé, *Traité complet sur les abeilles, avec Une Méthode nouvelle de les gouverner, telle qu'elle se pratique à Syra, île de l'Archipel*, Παρίσι, De l'Imprimerie de Monsieur, 1790
- Dialla, Ada – Yianni Kotsonis, «Introduction: 1821 and the Crooked Line to the Nation-State», *Historein / Ιστορεύιν*, τ. 20, τχ. 1 (2021) [= 1821: What Made it Greek? What Made it

Revolutionary?], DOI: <https://doi.org/10.12681/historein.25559> (τελευταία ανάκτηση: 30/9/2022)

Δημάκης, Ιωάννης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάσταση εις τας Κυκλάδας (συμφώνως προς υπόμνημα Γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τ. 4 (1964), σ. 595-627

Δημακόπουλος, Γεώργιος, *Προσπάθειαι νομισματοκοπίας κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν*, Αθήνα, 1963

Δημητράκος, Δημήτρης, *Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσης*, τ. Ε΄ και ΙΑ΄, Αθήνα, Τεγόπουλος, Ασημακόπουλος, 1964

Δημητρόπουλος, Δημήτρης, *Η Μύκονος τον 17ο Αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1997

—— «Τα νησιά του Αιγαίου την εποχή της μετάβασης από τη λατινική στην οθωμανική κυριαρχία 15ος-17ος αιώνας», στο Γιώργος Τόλιας (επιμ.), *Το Αιγαίο Πέλαγος. Χαρτογραφία και ιστορία 15ος-17ος αιώνας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2010, σ. 29-38

Dinu, Tudor, *Μόδα και Πολυτέλεια στη Βλαχία της Ελληνικής Επανάστασης*, μτφρ.: Ελισάβετ Κελπερή, Αθήνα, Ακρίτας, 2021

d'Irumberry, Charles-Marie, *Voyage à Constantinople, en Italie, et aux îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie*, Παρίσι, De l'Imprimerie de Capelet, χ.χ.

Dodwell, Edward, *A Classical and Topographical Tour through Greece, during the Years 1801, 1805, 1806*, τ. 2, Λονδίνο, Rodwell and Martin, 1819

Δραγούμης, Ν., *Ιστορικά Αναμνήσεις*, τ. Α΄, Αθήνα, Εκ του τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδελφέως, 1879 [β΄ έκδ.]

Δρακάκης, Ανδρέας, «Η Σύρος επί τουρκοκρατίας – Η δικαιοσύνη και το Δίκαιον», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τ. 6 (1967), σ. 353-355

- *Ιστορία του Οικισμού της Ερμούπολεως (Σύρας)*, 2 τόμοι, Αθήνα 1979-1983
- «Το ξεκίνημα του Νεοελληνικού θεάτρου 1826-1861 (Ερμούπολις-Σύρα)» [ανάτυπο], *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 22 (1979), σ. 23-81
- Edwards, Lydia, *How to Read a Dress: A Guide to Changing Fashion from the 16th to the 20th Century*, Νέα Υόρκη, Bloomsbury Academic, [2017]
- Elias, Norbert, *Η διαδικασία του πολιτισμού. Μια ιστορία της κοινωνικής συμπεριφοράς στη Δύση*, μτφρ.: Θεόδωρος Λουπασάκης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997 [β' έκδ.]
- Elliot, Matthew, «Dress Codes in the Ottoman Empire: The Case of the Franks», στο Suraiya Faroqhi – Christoph K. Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, Κωνσταντινούπολη, Eren, 2004, σ. 103-124
- Entwistle, Joanne, «The Dressed Body», Linda Welters – Abby Lillethun (επιμ.), *Fashion Reader: Second Edition*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, Berg, 2011, σ. 138-149
- Ζωντανός, Π., *Περί ανατροφής των κορασίων και της δημοσίου εκπαιδεύσεως των αρρένων*, Ερμούπολη 1836
- Ζώρα, Πόπη, *Κεντήματα και κοσμήματα της ελληνικής λαϊκής φορεσιάς*, Μουσείον της Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα 1966
- Faroqhi, Suraiya – Christoph K. Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, Κωνσταντινούπολη, Eren, 2004
- «Introduction, or Why and How One Might Want to Study Ottoman Clothes», στις ίδιες – Christoph K. Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, Κωνσταντινούπολη, Eren, 2004, σ. 15-48
- «Female Costumes in the Late Fifteenth-Century Bursa», στις ίδιες – Christoph K. Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, Κωνσταντινούπολη, Eren, 2004, σ. 81-92

- Freeland, Cynthia, *But Is It Art? An Introduction to Art Theory*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 2001
- Friedel, Adam de, *The Greeks, Twenty-Four Portraits of the Principal Leaders and Personages Who Have Made Themselves Most Conspicuous in the Greek Revolution, from the Commencement of the Struggle*, Λονδίνο 1832, <https://el.travelllogues.gr/item.php?view=53400> (τελευταία ανάκτηση: 30/09/2022)
- Görünür, Lale, *Pabuç Shoes: From the Sadberk Hanım Museum Collection*, Sadberk Hanım Müzesi, Κωνσταντινούπολη 2014
- *Women's Costume of the Late Ottoman Era from the Sadberk Hanım Museum Collection*, Sadberk Hanım Müzesi, Κωνσταντινούπολη 2010
- Gürçan Yardımcı, Kevser, «Osmanlı Dönemi Dokuma Sanatı Ürünlerinden Örnekler», *International Journal of Cultural and Social Studies*, τ. 2, τχ. 1 (Αύγουστος 2016), σ. 219-241
- Hobsbawm, Eric, ««Εισαγωγή: Επινυώνοντας παραδόσεις», στον ίδιο – Terence Ranger (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, μτφρ.: Θανάσης Αθανασίου, Αθήνα, Θεμέλιο, 2004, σ. 9-24
- Ιακώβου-Οικονόμου, Μαρία, «Πέντε μικρασιατικά προικοσύμφωνα του ΙΘ' αιώνα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 1 (1977), σ. 137-167
- İpek, Selin, «Ottoman Fabrics during the 18th and 19th Centuries», *University of Nebraska – Lincoln, Textile Society of America Symposium Proceedings, Textile Society of America, 13th Biennial Symposium [19-22 Σεπτεμβρίου 2012]*, σ. 1-8
- *Topkapı Sarayı Müzesi örneklerine göre yazılı ve görsel kaynaklar ışığında 18.-19. yüzyıl saray kadın modası*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Κωνσταντινούπολη, 2009
- Janienski, Adam, «A Savage Magnificence: Ottomanizing Fashion and the Politics of Display in Early Modern East-Central Europe», *Muqarnas*, τ. 31 (2014), σ. 173-205

- Jianu, Angela, «Women, Fashion, and Europeanization: The Romanian Principalities, 1750-1830», στο Amila Buturović – Irvin C. Schick (επιμ.), *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture and History*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, I.B. Tauris, 2007, σ. 201-230
- Jirousek, Charlotte, «Turkey», στο Jill Condra (επιμ.), *Encyclopedia of National Dress: Traditional Clothing around the World*, τ. 1, Καλιφόρνια, ABC-Clío, 2013, σ. 726-739
- Καρδάσης, Βασίλης Α., *Σύρος. Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1987
- Κασιμάτης, Κ. Π., «Λαογραφικά σύλλεκτα εξ Ίου», *Λαογραφία. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, τ. 2 (1910-1911), σ. 622-624
- Kawamura, Yuniya, *Fashion-ology: An Introduction to Fashion Studies*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, Berg, 2005
- Κουλούρη, Χριστίνα, *Φουστανέλες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και Εθνική ταυτότητα 1821-1930*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2020
- Κουριά, Αφροδίτη, *Η Ελλάδα στην περιηγητική εικονογραφία 15ος-19ος αιώνας. Ταυτότητες, ετερότητες, μεταμορφώσεις*, Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, Αθήνα 2016
- Kousouris, Dimitris, «The Catholic Communities of the Aegean Archipelago during the Greek Revolution, 1821-1830», *Historiein / Ιστορείν*, τ. 20, τχ. 1 (2021) [= 1821: What Made it Greek? What Made it Revolutionary?], DOI: <https://doi.org/10.12681/historiein.25559> (τελευταία ανάκτηση: 30/9/2022)
- Κριαράς, Εμμανουήλ, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας, 1100 -1669*, τ. ΙΑ΄, Θεσσαλονίκη, 1990.
- Λάππας, Κώστας, «Πατριαρχική Σύνοδος “Περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων” τον Μάρτιο του 1821», *Μνήμων*, τ. 11 (1987), σ. 123-153
- Laver, James, *Costume and Fashion: A Concise History*, Λονδίνο, Thames & Hudson, 2012 [5η έκδ.]

- Leventon, Melissa (επιμ.), *Costume Worldwide: A Historical Sourcebook Featuring the Classic Artworks of Friedrich Hottenroth & Auguste Racinet*, Λονδίνο, Thames & Hudson, 2008
- Lewandowski, Elizabeth J., *The Complete Costume Dictionary*, Λάναμ – Τορόντο – Πλύμουθ, The Scarecrow Press, 2011
- Λιάτα, Ευτυχία Δ., *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1996
- Lillethun, Abby, «Introduction» [Part III: Psychology of Fashion], στο Linda Welters – Abby Lillethun (επιμ.), *Fashion Reader: Second Edition*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, Berg, 2011, σ. 167-168
- Λούκος, Χρήστος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19ο αιώνα. Οι μαρτυρίες των διαθηκών*, πρόλογος: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2000
- Λυτ, Χριστιάνα, *Αρμενίζοντας. Πέντε ταξίδια στο Αιγαίο 1845-1851*, Αθήνα, Ερμής, 1999
- Mackridge, Peter, *Γλωσσάρια και λεξιλογικές παρατηρήσεις σε φαναριώτικα κείμενα 1750-1800: Συμβολή στην ελληνική λεξικογραφία*, Οξφόρδη 2020 [αναθεωρημένη έκδοση]
- Mackie, Louise, «Ottoman Kaftans with an Italian Identity», στο Suraiya Faruqi – Christoph K. Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, Κωνσταντινούπολη, Eren, 2004, σ. 219-229
- Μαρκάκη, Τατιάνα, «... άλες τρις κασέλες ταλπεδένιες σγουραφιστές, δουκάτα 36. Συμβολή στη μελέτη του υλικού πολιτισμού στον βενετοκρατούμενο Χάνδακα (1647-1650)», στο *Πεπραγμένα ΙΑ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011*, τ. Β1, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2018, σ. 141-157
- Markaki, Tatiana, *Objects and Identities: Dowry and Material Culture in Venetian Crete in Regional and European Context (1600-1645)*, University of Amsterdam, 2018

- Marzel, Shoshana-Rose – Guy D. Stiebel (επιμ.), *Dress and Ideology: Fashioning Identity from Antiquity to the Present*, Λονδίνο κ.α., Bloomsbury, 2015
- Μαχά-Μπιζούμη, Νάντια, *Τα πτωχικά «φουστάνια» της Χίου (16ος αι. – αρχές 20ού). Πολυτυπία και παραλλαγές. Συμβολή στη μελέτη της ιστορικότητας των ενδυματολογικών συστημάτων του Αιγαίου*, [αδημοσίευτη] διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 2011
- Maxwell, Alexander, *Patriots against Fashion: Clothing and Nationalism in Europe's Age of Revolutions*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2014
- Μινώτου Μαρία, – Ντιάνα Γαγγάδη – Όλγα Φακατσέλη – Αγγέλα Βιδάλη, *Ελληνικές φορεσιές. Συλλογή Εθνικού Ιστορικού Μουσείου*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία, Αθήνα 2005
- Μπέργκερ, Τζον, *Η εικόνα και το βλέμμα*, μτφρ.: Ειρήνη Σταματοπούλου, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2011
- Μπλανκάρ, Θεόδωρος, *Ο οίκος των Μαυρογένη*, μτφρ.: Δήμητρα Αδαμοπούλου, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2011
- Mulvey, Laura, «Visual Pleasure and Narrative Cinema», *Screen*, τ. 16, τχ. 3 (φθινόπωρο 1975), σ. 6-18
- Nayar, Pramod, *The Postcolonial Studies Dictionary*, Wiley Blackwell, 2015
- Nerval, Gérard de, *Voyage en Orient*, τ. 2, Παρίσι, Michel Levy Frères, Libraires Editeurs, 1867
- Neumann, Christoph, «How Did a Vizier Dress in the Eighteenth Century?», στο Suraiya Faruqi – Christoph K. Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, Κωνσταντινούπολη, Eren, 2004, σ. 181-218
- North, Susan, «From Neoclassicism to the Industrial Revolution: 1790-1860», στο Linda Walters – Abby Lillethun (επιμ.), *Fashion Reader: Second Edition*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, Berg, 2011, σ. 53-68

- Ντελόπουλος, Κυριάκος, «Απόπειρα προσωπογραφίας της Ευανθίας Καΐρη», *Ευανθία Καΐρη. Διακόσια χρόνια από τη γέννησή της 1799-1999. Πρακτικά Συμποσίου. Άνδρος, 4 Σεπτεμβρίου 1999* (σειρά: Ανδριακά Χρονικά 31), Καΐρειος Βιβλιοθήκη, Άνδρος 2000, σ. 105-124
- Ντενίση, Σοφία, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη γραφή». Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού διαφωτισμού-ρομαντισμού*, Αθήνα, Νεφέλη, 2014
- Ολυμπίτου, Ευδοκία, *Μπουμπουλίνα, Καΐρη, Μαυρογένους. Οι γυναίκες του Αγώνα*, Αθήνα, εφ. Τα Νέα, 2010
- Ορφανός, Βασίλης, *Τουρκικά δάνεια στα ελληνικά της Κρήτης. Συναγωγή από λεξικά, κείμενα και προφορικό λόγο*, Propylaeum, Heidelberg University Library, 2020
- Παπαδόπουλος, Νικόλαος, *Ερμής ο Κερδώς ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Β΄, *Λεξικόν της εμπορικής ύλης. Βιβλίον Α΄, Μέρος Β΄. Α-Ω*, Βενετία, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1815
- Παπαδόπουλος, Στέλιος Α. – διάκ. Χρυσόστομος Φλωρεντής, *Νεοελληνικό Αρχείο Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου. Κείμενα για την τεχνική και την τέχνη*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1990
- Παπαμανώλη, Λούλα, *Το παραδοσιακό κόσμημα στα Δωδεκάνησα*, Αθήνα 1986
- Παπαντωνίου, Ιωάννα, «Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής γυναικείας παραδοσιακής ενδυμασίας», *Εθνογραφικά*, τ. 1 (1978), σ. 5-92
- *Η Ελληνική ενδυμασία. Από την αρχαιότητα ως τις αρχές του 20ού αιώνα*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2000
- Παπανούτσος, Ευάγγελος, *Πρακτική φιλοσοφία*, Αθήνα, Δωδώνη, 1984
- Payne, Blance – Geitel Winakor – Jane Farrell-Beck, *Ενδυματολογία. Ιστορία της ενδυμασίας*, μτφρ.: Ρούντυ Παγίδα, Αθήνα, Εκδόσεις Ίων, 2009 [β΄ έκδ.]

- Pearce, Susan M. – Λία Γυιόκα (επιμ.), *Μουσεία αντικείμενα και συλλογές*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2002
- Περίδης, Μ. Π., *Λεξικόν Ελληνικόν και Ιταλικόν*, Ερμούπολη, Εκ της Τυπογραφίας Μ. Π. Περίδου, 1857 [β' έκδ.]
- Πετρίδου, Έλια, «Ένδυμα και υλικός πολιτισμός: Από τη σημειολογία στη δράση», στο Ελεάνα Γιαλούρη (επιμ.), *Υλικός πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 355-390
- Phillips, Amanda, *Sea Change: Ottoman Textiles between the Mediterranean and the Indian Ocean*, Ώκλαντ (Καλιφόρνια), University of California Press, 2021
- Quataert, Donald, «Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829», *International Journal of Middle East Studies*, τ. 29, τχ. 3 (Αύγουστος 1997), σ. 403-425
- Ράμφορ, Ιωάννης, «Δικαιοπρακτικά έγγραφα εκ Κιμώλου (1692-1839)», *Κιμωλιακά*, τ. Δ' (1974), σ. 3-70
- Randolph, Bernard, *The Present State of the Islands in the Archipelago: Sea of Constantinople and Gulph of Smyrna. With the Islands of Candia and Rhodes*, Οξφόρδη 1687
- Redington Dawes, Ginny – Olivia Collings, *Georgian Jewellery 1714-1830*, Antique Collectors' Club, 2007
- Ribeiro, Aileen, *Ingres in Fashion: Representations of Dress and Appearance in Ingres's Images of Women*, Νιου Χέιβεν – Λονδίνο – Σγκαπούρη, Yale University Press, 1999
- *Fashion in the French Revolution*, Λονδίνο, Bastford Ltd, 1988
- Rieff Anawalt, Patricia, *The Worldwide History of Dress*, Λονδίνο, Thames & Hudson, 2007
- Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Ευφροσύνη, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα με βάση γραπτές πηγές, απεικονίσεις και σωζόμενα είδη ενδύσεως*, [αδημοσίευτη]

διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Λευκωσία 1993

Roach-Higgins, Mary Ellen – Joanne B. Eicher, «Dress and Identity», στον ίδιον – Kim K. P. Johnson (επιμ.), *Dress and Identity*, Νέα Υόρκη, Fairchild, 1995, σ. 1-8

Said, Edward, *Οριενταλισμός*, μτφρ.: Φώτης Τερζάκης, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 1996

Sainte-Maure, Charles de, *Nouveau voyage de Grece, d’Egypte, de Palestine, d’Italie, de Suisse, d’Alsace, et des Pais-Bas. Fait en 1721, 1722, & 1723*, Χάγη, Pierre Gosse – Pierre de Hondt, 1724

Σακελλαρόπουλος, Τάσος – Μαρία Δημητριάδου (επιμ.), *1821 Πριν και Μετά*, Μουσείο Μπενάκη – Τράπεζα της Ελλάδος – Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος – Alpha Bank, Αθήνα 2021

Σαλίμπα, Ζιζή, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς – Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα 2002

Samuel, Raphael, *Theatres of Memory: Past and Present in Contemporary Culture*, Λονδίνο, Verso, 1994

Σένετ, Ρίτσαρντ, *Η τυραννία της οικειότητας. Ο δημόσιος και ιδιωτικός χώρος στον δυτικό πολιτισμό*, μτφρ.: Γιώργος Μερτίκας, Αθήνα, Νεφέλη, 1999

Simmel, Georg, *Η μόδα*, μτφρ.: Κωνσταντίνος Γ. Βασιλείου, Αθήνα, Πλέθρον, 2018

Σιμόπουλος, Κυριάκος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, 4 τόμοι, Αθήνα 1970-1975

Σκοπετέα, Έλλη, *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988

Skov, Lise – Marie Riegels Melchior, *Research Approaches to the Study of Dress and Fashion*, Copenhagen Business School, Creative Encounters Working Paper No. 19, 2008

- Sonnini de Manoncourt, Charles Nicolas Sigisbert, *Voyage en Grèce et en Turquie fait par ordre de Louis XVI, et avec l'autorisation de la cour Ottomane*, Παρίσι 1801
- Stackelberg, Otto Magnus von, *Costumes et Usages des Peuples de la Grèce Moderne dessinés sur les lieux...*, Παρίσι, Senefelder & Formentin pour Marino, 1828
- Steele, Valerie (επιμ.), *Encyclopedia of Clothing and Fashion*, τ. 1, *Academic Dress to Eyeglasses*, Ντιτρόιτ κ.α., Thomson Gale, [2005]
- Τάντουλος, Αντώνης Ι., «Ένα ιδιωτικό δίκτυο πληροφοριών και προμηθευτών στη νεοϊδρυμένη Ερμούπολη. Η περίπτωση της Οικογένειας Κουντουριώτη», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 6, περίοδος Β' (Δεκέμβριος 2019) [= *Η Σύρα στην Επανάσταση του 1821*], σ. 212-244
- Τασούλας, Μανουήλ, *Μαντώ Μαυρογένη. Ιστορικό αρχείο*, Έκδοση του Δήμου Μυκόνου, 1997
- Taylor, Lou, *The Study of Dress History*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2005
- «Fashion and Dress History: Theoretical and Methodological Approaches», στο Sandy Black – Amy de la Haye – Joanne Entwistle – Agnès Rocamora – Regina Root – Helen Thomas (επιμ.), *The Handbook of Fashion Studies*, Λονδίνο, Bloomsbury, 2013, σ. 23-43
- Tezcan, Hülya, «The Evaluation of the Sultan's Costume Collection according to the Ottoman Fashion», στο *Ενδυματολογικά /4, Ενδύεσθαι. Ιστορικές, κοινωνιολογικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 9-11 Απριλίου 2010*, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο 2012, σ. 25-29
- «Furs and Skins Owned by the Sultans», στο Suraiya Faroqhi – Christoph K. Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, Κωνσταντινούπολη, Eren, 2004, σ. 63-80
- Todorova, Maria, *Βαλκάνια. Η Δυτική φαντασίωση*, πρόλογος-επιμ.: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, μτφρ.: Ιουλία Κολοβού, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2005
- Tortora, Phyllis G.– Sara B. Marcketti, *Survey of Historic Costume*, Λονδίνο κ.α., Fairchild / Bloomsbury, 2015 [6η έκδ.]

Tournefort, Joseph Pitton de, *Relation d'un Voyage du Levant, fait par ordre du Roy. Contenant l'histoire ancienne & moderne de plusieurs Isles de l'Archipel, de Constantinople, des côtes de la Mer Noire, de l'Armenie, de la Georgie, des frontières de Perse & de l'Asie Mineure. Avec les plans des villes & des lieux considérables....*, τ. 1, Παρίσι, Imprimerie Royale, 1717 [ελλ.: *Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του αρχιπελάγους, 1700-1702*, μτφρ.: Μάκης Απέργης, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003]

Τριανταφυλλόπουλος, Κ., «Η αναφορά της Μαντώ Μαυρογένη κατά του Δημητρίου Υψηλάντη», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 11 (1936), σ. 292-297

Τσαγγαλάς, Κωνσταντίνος, *Η γυναικεία καταγκούνικη ενδυμασία*, Ελληνικός Οργανισμός Μικρών Μεσαίων Επιχειρήσεων & Χειροτεχνίας, Αθήνα 1993

Τσιάρα, Συραγώ, *Η επιμέλεια του Βλέμματος. Σύγχρονη τέχνη και επιμελητική πρακτική* (σειρά: Τέχνες 16), Αθήνα, νήσος, 2021

Τσιγκάκου, Φανή-Μαρία, «Έντυπες πηγές ελληνικών Ενδυμασιών: Ένας διάλογος μεταξύ πραγματικότητας και φαντασίας», στο Λεονόρα Ναβάρι (επιμ.), *Η ελληνική ενδυμασία. Έντυπες πηγές 16ου-20ού αιώνα από τη Συλλογή Κοιλαλού*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006, σ. 21-33

Φίλιου, Χριστίνα, *Βιογραφία μιας Αυτοκρατορίας. Κυβερνώντας Οθωμανούς σε μια εποχή επαναστάσεων*, μτφρ.: Νερίνα Κιοσέογλου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2021

Φουρναράκη, Ελένη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα Ανθολόγιο*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987

Van Cleave, Kendra – Brooke Welborn, «“Very Much the Taste and Various are the Makes”: Reconsidering the Late-Eighteenth Century Robe à la Polonoise», *Dress: The Journal of the Costume Society of America*, τ. 39 (2013), σ. 1-24

Van Mour, Jean Baptiste, *Recueil de cent estampes representant differentes nations du Levant tirées sur les tableaux peints d'après Nature en 1707, et 1708 par les Ordres de Mr. de Ferriol*

ambassadeur du Roi à la Porte, et gravées en 1712, et 1713 par les soins de M. Le Hay, ce recueil se vend à Paris..., Παρίσι, Avec privilège du Roi, 1714

Vigarelo, Georges, *Η ιστορία της ομορφιάς. Το σώμα και η τέχνη του καλλωπισμού από την Αναγέννηση ως σήμερα*, μτφρ.: Λία Βουτσοπούλου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2007

Vintilă-Ghițulescu, Constanța (επιμ.), *Women, Consumption, and the Circulation of Ideas in South-Eastern Europe, 17th–19th Centuries*, Λέιντεν – Βοστόνη, Brill, 2017

Voutier, Olivier, *Mémoires du Colonel Voutier sur la guerre actuelle des Grecs*, Παρίσι, Bossange frères, 1823

Weber, Eugen, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914*, Καλιφόρνια, Stanford University Press, 1976

Welters, Linda, «Introduction» [Part I: A Brief History of Fashion], της ίδιας – Abby Lillethun (επιμ.), *Fashion Reader: Second Edition*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, Berg, 2011, σ. 3-6

—— «Introduction» [Part IX: Fashion and Art], της ίδιας – Abby Lillethun (επιμ.), *Fashion Reader: Second Edition*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, Berg, 2011, σ. 365-368

Welters, Linda – Abby Lillethun, *Fashion History: A Global View*, Λονδίνο κ.α., Bloomsbury, 2018

—— «Introduction», των ίδιων (επιμ.), *Fashion Reader: Second Edition*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, Berg, 2011, σ. xxv-xxx

Wilson, Elizabeth, *Adorned in Dreams: Fashion and Modernity*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, I.B. Tauris, 2003 [αναθεωρημένη έκδ.]

Wittman, William, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria, and Across the Desert Into Egypt during the Years 1799, 1800, and 1801, in Company with the Turkish Army, and the British Military Mission*, Λονδίνο, Printed by Richard Philips, 1803

Wolf, Eric, *Europe and the People Without History*, Μπέρκλεϋ, University of California Press, 1982

Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Στάνφορντ, Stanford University Press, 1994

Χαρλαύτη, Τζελίνα, «Ναυτιλία», στο Κώστας Κωστής – Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2001, σ. 421-462

Χατζημιχάλη, Αγγελική, *Η ελληνική λαϊκή φορεσιά*, 2 τόμοι, Μουσείο Μπενάκη, Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1977-1983

Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Έλια, «Χρυσά σιρίτια και μπαλωμένα παπούτσια: ο λόγος περί μόδας στον νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Τα Ιστορικά*, τ. 32, τχ. 62 (Ιούνιος 2015), σ. 55-80

—— (επιμ.), *Ταξίδι, γραφή, αναπαράσταση. Μελέτες για την ταξιδιωτική γραμματεία του 18ου αιώνα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015

Χατζιδάκης, Ιωσήφ, *Η ιστορία της νήσου Μήλου*, επιμ.: Ζαφειρ. Α. Βάου, Επανεκδόσεις από Ένωσιν Μηλίων εν Αθήναις, Αθήνα

Zilfi, Madeline, «Whose Laws? Gendering the Ottoman Sumptuary Regime», στο Suraiya Faroqhi – Christoph K. Neumann (επιμ.), *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, Κωνσταντινούπολη, Eren, 2004, σ. 125-142

Εφημερίδες – Περιοδικά

Αίολος, 1845

Αποθήκη των ωφελίμων και τερπνών γνώσεων, 1847-1848

Η Ευτέρπη, Σύγγραμμα Περιοδικόν με Εικονογραφίας, 1847

Journal de Dames et des Modes, 1808, 1819-1822, 1827-1829, 1836, 1839

Journal de la mode et du goût, 1790

Ο Ερμής. Εφημερίς της Νήσου Σύρου / Εμπορική, Φιλολογική Επιστημονική και των Αγγελιών, 1843

Αρχεία Εκδεδομένα

Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου τ. 8-9, επιμ.: Κωνσταντίνος Αθαν. Διαμάντης (επιμ.), Αθήνα, Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους – Τυπογραφείον Ι. Ροσσολάτου, 1966-1968

Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας 1778-1832, επιμ. Αντώνιος Λιγνός, τ. ΙΓ', 1827, Πειραιάς, Τύποις Μιχ. Σ. Ελευθερίου, 1930

Πρακτικά Συνεδρ. Βουλής, Γ' Συνόδου, Ε' Βουλ. Περιόδου. τ. Α', σ. 314-315, Συνεδρίασης 12ης Ιανουαρίου 1859

Χιακόν Αρχείον, επιμ.: Ιωάννης Βλαχογιάννης, τ. Α', Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1924

Αρχεία

ΓΑΚ Διοίκηση, Εκτελεστικό φ. 16 και Αρχείο Δήμου Μυκόνου

ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατάλογος Δ', Φάκ. 24

Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του ΜΙΕΤ, τ. Δ' (1984-1987), Αθήνα 1988, σ. 78-81, 4. Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Α'. Διαθήκες, Κώδ. 6-9, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8-13, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Αυτά Έγγραφα, Α'. Διαθήκες, Φάκ. 9-17, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 21-46, Γ'. Inventaria (Ευρετήρια), Φάκ. 4-6, κατά την καταγραφή του Αγαμέμνονα Τσελίκι

Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του ΜΙΕΤ, τ. Δ' (1984-1987), Αθήνα 1988, σ. 43, Ιστορικό Αρχείο Δήμου Άνω Σύρου, Γ'. Δικαιοπρακτικά, Φάκ. 4-8

Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ανδρουτσοπούλου-Χρυσολωρά, Ευρετήρια και Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 1

Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Ευρετήρια και Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχα 1-5

Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος:

- Κατάστιχο 4, Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφέως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827, τόμος α΄. Πωλητήρια τόπων
- Κατάστιχο 6, Των μνημονιακών πράξεων του Δημοσίου Μνήμονος της νήσου Σύρας βιβλίον Α΄

Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Ανδρέας Δαυίδ:

- Κατάστιχο 8, Βιβλίον μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Β΄
- Κατάστιχο 9, Βιβλίον μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Γ΄
- Κατάστιχο 10, Βιβλίον μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Δ΄
- Κατάστιχο 12, Βιβλίον μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Ζ΄
- Κατάστιχο 13, Βιβλίον μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Η΄
- Κατάστιχο 17, Βιβλίο διαθηκών

Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις Ανδρέα Δαυίδ

Ψηφιακές Πηγές

Γαμήλια συμβόλαια στον ελληνικό χώρο 1500-1830 [Ερευνητικό πρόγραμμα του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών] <https://www.ims.forth.gr/el/project/view?id=27>

Λύκειον των Ελληνίδων, Συλλογές, <https://lykeionellinidon.com/el>

Ψηφιακό Αρχείο 1821, <https://1821.digitalarchive.gr/archive>

Academic Dictionaries and Encyclopedias, <https://greek.greek.en-academic.com/>

MFA Boston Collections, <https://collections.mfa.org/>

Museum Rotterdam Collection, <https://museumrotterdam.nl/collectie/item/70591>

The Art Museums of Colonial Williamsburg, <https://emuseum.history.org/groups>

The MET Collection, <https://www.metmuseum.org/art/collection/>

Travelogues. Με το βλέμμα των περιηγητών, Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη
<https://el.travelogues.gr/>

V&A South Kensington Collections, <http://collections.vam.ac.uk/>

Άνω Σύρος

Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του ΜΙΕΤ, τ. Δ' (1984-1987), Αθήνα 1988, σ. 78-81, 4. Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου, Ι. Πολιτειακό Αρχείο – Κώδικες Εγγράφων, Α'. Διαθήκες, Κώδ. 6-9, Β'. Προικοσύμφωνα & Διαθήκες, Κώδ. 8-13, ΙΙ. Πολιτειακό Αρχείο – Λυτά Έγγραφα, Α'. Διαθήκες, Φάκ. 9-17, Β'. Προικοσύμφωνα, Φάκ. 21-46, Γ'. Inventaria (Ευρετήρια), Φάκ. 4-6, κατά την καταγραφή του Αγαμέμνονα Τσελίκι

Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του ΜΙΕΤ, τ. Δ' (1984-1987), Αθήνα 1988, σ. 43, Ιστορικό Αρχείο Δήμου Άνω Σύρου, Γ'. Δικαιοπρακτικά, Φάκ. 4-8

Ερμούπολη

Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ανδρουτσοπούλου-Χρυσολωρά, Ευρετήρια και Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχο 1

Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Ελένης Ασμάνη, Ευρετήρια και Συμβόλαια Συμβολαιογράφου Μώραλη, Κατάστιχα 1-5

Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος:

- Κατάστιχο 4, Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφές της νήσου Σύρας βιβλίων 1827, τόμος α'. Πωλητήρια τόπων
- Κατάστιχο 6, Των μνημονιακών πράξεων του Δημοσίου Μνήμονος της νήσου Σύρας βιβλίων Α'

Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Ανδρέας Δαυίδ:

- Κατάστιχο 8, Βιβλίων μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Β'
- Κατάστιχο 9, Βιβλίων μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Γ'
- Κατάστιχο 10, Βιβλίων μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Δ'
- Κατάστιχο 12, Βιβλίων μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Ζ'
- Κατάστιχο 13, Βιβλίων μνημονικών πράξεων υπό στοιχείον Η'
- Κατάστιχο 17, Βιβλίο διαθηκών

Λυτά Έγγραφα:

Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Συμβολαιογραφικές πράξεις
Ανδρέα Δαυίδ

Γλωσσάρι

Αγαπάνι = είδος υφάσματος λεπτού βαμβακερού με μεταξωτό

Ακρουαζέ = κρουαζές = το σταυρωτό ύφασμα πιαθνότατα βαμβακερό

Αλανκιάδες = ένας είδος ευτελούς βαμβακερού υφάσματος και προέρχεται από την τουρκική λέξη «alaca», που σημαίνει παρδαλός

Αμερινό = μερινό λεπτό μάλινο ύφασμα από ποικιλία προβάτου που έχει πυκνό, λευκό και λεπτό τρίχωμα εκλεκτής ποιότητας, νήμα ή ύφασμα που κατασκευάζεται από το μαλλί αυτών των προβάτων

Αγκίνα = αγκίνες = μορφή μπόλιας (κεφαλομάνδηλου)

Αντερί = μακρύ πανωφόρι

Ατλάζη = ατλάζι, ολομέταξο υφάσμα

Αράδοτο = αν προέρχεται από τη λέξη «αράδωτος» θα σήμαινε ότι το φουστάνι είναι κατασκευασμένο από ταφτά χωρίς ρίγες αλλά αν προέρχεται από τη λέξη «αραδωτός» θα σήμαινε το αντίθετο δηλαδή ταφτάς με ρίγες

Βλάσικα (φουστάνια βλάσικα), *βλασικα* ή *βλάχικα* = από τη Βλαχία

Βρακοπουκάμισα = βρακιά και πουκάμισα

Βρακοζώνα = ζώνη που στερεώνει το βρακί

Βρούτζες κεφαλής με γιαλί = πιθανότατα βούρτσες και το γιαλί να ήταν κάποιο είδος διακόσμησης

Βουλοτύρι = πιθανόν είδος δαχτυλιδιού με σφραγίδα

Γουάντια = γάντια

Γιεμίνια / γεμένια (κεφαλής) = μαντήλια του κεφαλιού πολύ διαδεδομένα στην οθωμανική επικράτεια

Γούνεσι = γούνες

Εγκόλπιο = κόρφι = φυλαχτό

Ζιντάπι = πιθανόν να προέρχεται από την τουρκική λέξη «sincap», που σημαίνει σκίουρος

Ζουπρούτι = ζαφείρι

Καμιζόλα = Η καμιζόρα ήταν ένα είδος μακρυάς ζακέτας με στενά μανίκια.

Κατιφέ κακούμι = κατιφέ είναι είδος βελούδινου υφάσματος (Kadife) και κακούμι είναι η ερμίνη που οι Οθωμανοί την αποκαλούσαν kakum

Κακούμι = γούνα / ερμίνη

Καπλατισμένο = ντυμένο, φοδραρισμένο

Καπότο = Κάπα και υπάρχουν αρκετές αναφορές ότι σε διάφορα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας την περίοδο εκείνη κατασκεύαζαν τέτοιου είδους ενδύματα

Κερμεσουτι ή γερμεσουτι = μοιάζει με την τουρκική λέξη «germsud», που είναι πιθανό να είναι, σύμφωνα με τον Neumann, επίσης μεταξωτό ύφασμα. Το Karmasut ή geremesud ή keremesud ήταν ημι-μέταξο και αναφερόταν ως ένα είδος ταφτά συχνά στολισμένο με λουλούδια ή υφασμένο με χρυσή κλωστή

Καλεμκέρι = μαντήλι για το κεφάλι της εποχής που προέρχεται από την τουρκική λέξη «Kalemkarlik», που σημαίνει βαφική ή ζωγραφική. Ακόμη σε κρητική διάλεκτο ο *καλεμκιαρής* ήταν ο χαράκτης αργυρού ή χρυσού, επομένως το καλεμκέρι θα μπορούσε να είναι κάποια τεχνική εκτύπωσης σε ύφασμα. Τέτοιου είδους μαντήλια φαίνεται να ήταν διαδεδομένα και σε άλλες περιοχές όπως η Πάτμος. Ενδεχομένως τεχνική βαφής ή εκτύπωσης

Κεζί, νκεζί, Τζεζί = gezi = προέλευση τουρκικής λέξης που σημαίνει λεπτό ύφασμα που κατασκευάστηκε στη Γάζα. Ίσως πρόκειται για ύφασμα μεταξωτό και χρωματιστό. Στην «παραδοσιακή φορεσιά» από το Γιομέρι Θεσπρωτίας απαντάται ως ύφασμα ερχόταν από την Κωνσταντινούπολη. Πιθανότατα το νκεζί και κέζί να συνδέεται με τη λέξη «γκεζί» ή «gezi», που αποτελεί μεταξωτό και βαμβακερό ύφασμα και εντοπίζεται ανάμεσα στα ενδύματα βεζύριδων του 18ου αι.

Κάρκες = κάλτσες ή *κάλκες*, *κάρσες*, *κάρκε*

Κολάνια = Είδος ζώνης

Κουτούνι / κουτένια = από τη λέξη «kutnu» που σημαίνει στα τουρκικά που συνιστά μία μείξη βαμβακερού με μεταξωτό ύφασμα ενώ στην ίδια έκδοση αναφέρεται ως μείξη μεταξωτού με μαλλί

Κουμάδι = ίσως το κουνάδι ή το κουμάσι. = Το κουμάσι σχετίζεται με το τουρκικό Kumas ή αλλιώς ak. mişe aqmışa, k. umās που είναι φινό ύφασμα

Κουνάδι = κουνάβι, μικρό καστανόμαυρο σαρκοφάγο θηλαστικό, γούνα από το ζώο αυτό.

Κουντούρες = είδος παπουτσιού μοιάζει με τις παντόφλες που ονομάζονται *terlik slippers*

Κουράλι = κοράλι

Λαχούρι = είδος υφάσματος

Λιπατε = αλιμπαντές, πανωφόρι παραγεμισμένο με βαμβάκι

Λούτρινο = Ίσως συνδέεται με το loutre που είναι είδος γούνας (βίδρα ή ενυδρίδα) ή κατά μία άλλη ίσως συνδέεται με το *λοτρ*, το προερχόμενο από το Λονδίνο. Το 1818 εντοπίζεται αναφορά σε Εγγλέζικο ύφασμα από το οποίο είναι κατασκευασμένο το μπινίσι ενώ το λότρινο εντοπίζεται ακόμη σε έγγραφο της Άνδρου του 1749

Λουράδες = λωρίδες, ρίγες.

Μαντό = είδος εσάρπας

Μελέζια = είδος μεταξωτού υφάσματος και προέρχεται από την τουρκική λέξη «meles»

Μισοφούστανο ή μεσοφούστανα = «μισό-φουστάνι» δηλαδή για κάποιο είδος φούστας ή «μεσο-φουστάνι» δηλαδή φουστάνι που φοριέται εσωτερικά ως εσώρουχο

Μεστιά παπούτζια = στα τουρκικά ονομάζονται mest ή edik ή cedik και είναι μπότες από μαλακό δέρμα που φοριούνται εντός του σπιτιού ή δερμάτινα σοσόνια έως τον αστράγαλο, που φορούσαν μέσα από χοντρότερα παπούτσια

Μπόλια = μαντήλι κεφαλιού

Μπινίσι = μπενίσια = πινισι = μακρύ πανωφόρι με μανίκια που είναι ανοιχτό μπροστά

Μπουγάσι ή πουκάσι ή μπουγάσια = άσπρα και μάλλον συνδέεται με την τουρκική λέξη «boğasi» που σημαίνει βαμβακερό

Μαλίτικο = μάλλινο

Μαхраμάς = μαντήλι κεφαλιού της Λήμνου του 18ου που υπάρχει στη συλλογή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου και περιγράφεται ως υφασμένος στον αργαλειό

Νεφτιά = χρώμα νεφτί

Παφιλένια = ορειχάλκινα

Περκάλι = percale, απλό βαμβακερό ύφασμα

Πουασένια: πουγασένια / μπουγασένιο / πουγάσι = βαμβακερό

Ποξάς= μποξάς = είδος μαντηλιού ή τσάντας

Πουλούδο = ίσως λουλούδι

Λαιμός ποτόνι = μποτονι = είδος τεχνικής αργυροχρυσοχοΐας

Προυζούκι = μπρουζούκι = μεταξωτό ύφασμα

Προφίλια = πλαϊνό τμήμα ρούχου

Ροζέτα = δαχτυλίδι σε σχήμα ρόδου ή λουλούδι

Σαβάι = ύφασμα μεταξωτό

Σαλβάρι = είδος βράκας (μάλλον αντρικό ένδυμα)

Σαμούρι = είδος γούνας από νυφίτσα (samur στα τουρκικά)

Σεβρέδες /κεβρέδες ή τσεβρέδες ή τζεβρέδες = *çevre* (τούρκ.) = συνώνυμη λέξη με τα τεστεμέλια.

Σελιμιέδες = ελαφρύ μεταξωτό με μικρά μοτίβα ύφασμα σελιμιέ (selimiye)

Σβίγα, μανκάνο και δοζάρι = εξοπλισμός για την υφαντουργία

Στόφα = στοφένιο πολυτελές είδος υφάσματος

Σιμάι = ίσως θα μπορούσε να μοιάζει με τη λέξη «samite», που είναι είδος υφασμένου βενετικού βελούδου

Σκολιανά = καθημερινά

Σταμπάδο = σταμπόλι/-η = από την Πόλη – Πολίτικο

Συχαντρίκι = Το συχαντρίκι ήταν ένα διαδεδομένο κόσμημα σε έγγραφα της Πάτμου του 17ου και 18ου αιώνα και αποτελούνταν από χάντρες σφαιρικές συνήθως κατασκευασμένες από σύρμα από χρυσό ή ασήμι ενώ συνδυαζόταν με μαργαριτάρι λεπτό

Σταμπολσάλι = ίσως το σάλι από την Πόλη/Κωνσταντινούπολη

Ταντέλες = δαντέλες

Ταπάρο και ένα σουρτού = ίσως πρόκειται για το σουρτούκο, και τα δύο αντρικά ευρωπαϊκού τύπου ενδύματα

Τεστεμέλια = μαντήλια ζωγραφισμένα και τυπωμένα πάνω σε μουσελίνα

Τεγρεμέδες = κόσμημα ντεγρεμές=κρίκος (τουρκ. degrimî)

Τζαμφέ / κιαμφέ = είδος μεταξωτού δίχρωμου ταφτά και προέρχεται από την τουρκική λέξη «cantes»

Τζουμπές ή κιουμπές = Cubbe = ζεστό πανωφόρι

Τουλουπάνι / τουλουπανερό = *tulbent* = είδος βαμβακερής γάζας

Τούμπλα = τούμπλα =είναι νόμισμα αυστριακό

Τσουράπια = κάλτσες

Τραχηλιά ή τραχιλιά = είδος γιακά

Φακιολισιές = μαντήλι κεφαλιού

Φαρφουρένιο = πιθανότατα από τη λέξη «firfiri», που στα τουρκικά σημαίνει πορφύρα

Φέλπα = είδος βαμβακερού υφάσματος που απομιμείται το βελούδο [ιταλ. felpa]

Φερμουάλι = πιθανόν προέρχεται επίσης από το γαλλικό «fermoir» και ήταν το γυναικείο κόσμημα, περιδέραιο ή καρφίτσα

Φιοερήκια = φιοράκια =λουλούδια, προερχόμενο από το ιταλική λέξη «fiora», που σημαίνει λουλούδι. Παρόμοια λέξη συναντάται σε έγγραφα της Κύπρου τον 18ο αιώνα, το «φιοράδο», που επίσης σημαίνει λουλουδάκια

Φιούμπα = τρόπος δεσίματος ζώνης κούμπωμα

Φλούδα = *φιλούδα* = διαφορετική εκδοχή της λέξης «βελούδο»

Φούσκες = Τεχνική αργυροχρυσοχοΐας διαδεδομένη στην Πάτμο

Φουστανλίκι = κομμάτι ύφασμα που χρειαζόταν για να κατασκευαστεί ένα φουστάνι

Χασέ = βαμβακερό ύφασμα

Χαρέ = είδος μεταξωτού υφάσματος *hāre* (silk textile).

Χατάϊ = χατάγι = είδος μεταξωτού υφάσματος

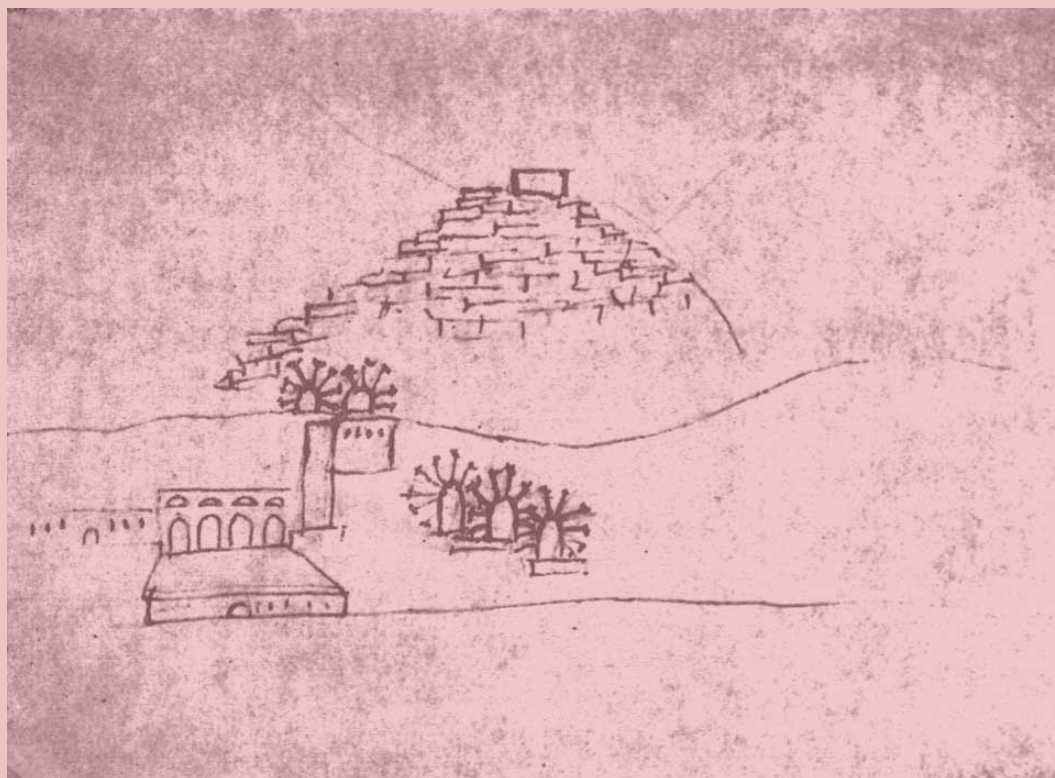
Χιλάλι = *hılal* στα τουρκικά σημαίνει ημισέληνος, ή πλεκτή επίχρυση επιμετώπια ταινία που εκτείνεται μεταξύ των κροτάφων

Χουμαγιά = είδος ανθεκτικού υφάσματος προερχόμενου από την τούρκικη λέξη «*humayum*»

**ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΜΟΔΑ
ΚΑΙ ΠΡΟΤΥΠΑ ΟΜΟΡΦΙΑΣ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ.
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΣΥΡΟΥ (1789-1850).**

Εικόνες, Σχέδια και ένας Χάρτης

Όλγα Ευαγγελίδου

Εικ. 1.

Επεξερασμένο σε ροζ απόχρωση σχέδιο του Χανς Κρίστιαν Άντερσεν.

Χανς Κρίστιαν Άντερσεν, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα*, Allan Lund (μτφρ.), Εστία, Αθήνα, 1974, σελ. 26.

Εικ. 2.

Λεζάντα από την έκθεση «1821 πριν και μετά», Μουσείο Μπενάκη, Κτίριο Πειραιώς: «Κουμπί από το ένδυμα που φορούσε ο Ιωάννης Καποδίστριας (1776-1831) την ημέρα της δολοφονίας του στο Ναύπλιο, Κράμα χαλκού, επιχρύσωση, Μουσείο Μπενάκη, 8299.»

Φωτογραφία: Όλγα Ευαγγελίδου, Από την επίσκεψη στην έκθεση στις 29/10/2021:

Εικ. 3.

Εκδοχές απεικόνισης της μοντέρνας καδένας. Όλγα Ευαγγελίδου, μολύβι σε χαρτί, 2022.

(1827), Τμήμα Γ.Α.Κ. Σύρου, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Μάξιμου Ταλασλή, Σκαρλάτος Μάξιμος, Κατάστιχο 4, Προικοσύμφωνα και διαθήκαι του Δημοσίου υπογραφέως της νήσου Σύρας βιβλίον 1827, τόμος α'. Πωλητήρια τόπων, Αρ. 1326.

Το συγκεκριμένο σχέδιο είναι ενδεικτικό για σχέδια που υπάρχουν σε όλο το παράρτημα της διατριβής. Τα σχέδια αυτά συνιστούν εκδοχές απεικόνισης και στην ουσία ερμηνεία με βάση τις πηγές και σύγκριση των λέξεων στις πηγές με άλλες εικόνες.

Οι λέξεις των νοταριακών εγγράφων που σημαίνουν ενδυματολογικά στοιχεία επιδιώκεται να μεταφραστούν, όπως ειπώθηκε στην εισαγωγή, σε εικόνες ενδυμάτων, κοσμημάτων, υποδημάτων. Η διαδικασία που ακολουθήθηκε για τη δημιουργία των εικόνων/σχεδίων είναι η εξής: Αρχικά ταυτίστηκε η ερμηνεία της κάθε λέξης. Στη συνέχεια αναζητήθηκαν εικόνες στις περιηγητικές πηγές ή πραγματικά αντικείμενα της εποχής σε μουσειακές συλλογές. Όπου υπήρχαν αντικείμενα ή εικόνες το σχέδιο βασίστηκε σε αυτά. Η απόδοση του σχεδίου ήταν είτε πολύ κοντά στα πρωτότυπα ή συνιστούσε μία μίξη των στοιχείων αυτών. Χρειάζεται ωστόσο να ληφθεί υπόψη ότι η λέξη απέχει από το σχέδιο αλλά και το σχέδιο με τη σειρά του απέχει από το ένδυμα. Έτσι γίνεται φανερό ότι θα μπορούσαν να υπάρχουν αμέτρητες εκδοχές απεικόνισης και κατ' επέκταση αμέτρητες ερμηνείες της «πραγματικότητας» του τότε. Χρειάζεται επίσης να τονιστεί ότι μέσω αυτής της διαδικασίας δημιουργήθηκαν σχέδια τα οποία συνιστούν μόνο υποθέσεις και εκδοχές των ενδυμάτων.

Τα σχέδια στο Παράρτημα τοποθετήθηκαν ανάμεσα σε άλλα ενδύματα και απεικονίσεις ώστε όλα μαζί να συνθέτουν μία γενική εικόνα της μόδας της εποχής. Έχοντας λοιπόν ως αναφορά τις λέξεις, τα ενδύματα και άλλες εικόνες ενδυμάτων δημιουργήθηκαν σχέδια με μολύβι, μελάνι, ξυλομπογιές, ακουαρέλες, τέμπλες σε χαρτί διαστάσεων 210x297 εκ. Όσο πιο λεπτομερής ήταν μία περιγραφή τόσο η γραφή, ή η πινελιά γινόταν πιο σίγουρη/σαφής. Αν για παράδειγμα μία περιγραφή ήταν πιο γενική χωρίς πολλές λεπτομέρειες για το σχήμα τόσο πιο αχνή ήταν η αποτύπωση του σχεδίου στο χαρτί. Με άλλα λόγια όσο πιο σαφή περιγραφή έχουμε τόσο πιο καθαρά μπορεί να σχεδιαστεί ένα αντικείμενο. Ως προς το χρώμα είναι και πάλι δύσκολο να αποδοθεί καθώς η περιγραφή ακόμη και του ίδιου χρώματος μπορεί να διαφέρει σημαντικά από άνθρωπο σε άνθρωπο αλλά και η ονομασία των χρωμάτων μπορεί να διαφέρει από εποχή σε εποχή. Ένας επιπλέον παράγοντας διαφοροποίησης των χρωμάτων είναι ότι η βαφή των υφασμάτων γινόταν με φυσικές βαφές. Παρόλα αυτά γίνεται απόπειρα με βάση τις περιγραφές που διαθέτουμε να δημιουργηθούν παλέτες με εκδοχές χρωμάτων/ αποχρώσεις. Σε σχέση με τα μέταλλα όπως το χρυσό ή το ασήμι αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις όπως το σμαράγδι και το ρουμπίνι είναι λίγο πιο ξεκάθαρες οι εικόνες που σχηματίζονται καθώς τα χρώματά τους δεν έχουν τόσες πολλές διαφοροποιήσεις. (Εξαιρέση αποτελούν ορισμένα πετράδια τα οποία έχουν πολλές διαφορετικές αποχρώσεις και δεν διευκρινίζεται από την περιγραφή το χρώμα τους).

Ακόμη θα ήθελα να σταθώ στην Εικόνα 84 του Παραρτήματος στην οποία αποτυπώνεται το κοντογούνι που περιγράφεται από τη Μαυρογένους. Στο συγκεκριμένο σχέδιο απεικονίζονται πολλαπλά κοντογούνια/ σχέδια το ένα πάνω στο άλλο, (άλλο πιο φαρδύ άλλο πιο κοντό κλπ). Το συγκεκριμένο σχέδιο συνιστά εκδοχή ενδεικτική αφού οι ερμηνείες απεικόνισης είναι αμέτρητες, όπως ειπώθηκε και προηγουμένως. Οι γραμμές των σχεδίων άλλοτε συμπίπτουν και άλλοτε όχι με αποτέλεσμα να μην σχηματίζεται ένα ευκρινές σχέδιο μία «θολή» εικόνα. Αυτό συνέβη καθώς μέσω των εγγράφων δεν ήταν γνωστά τα ακριβή χαρακτηριστικά του ενδύματος, δεν δίνονταν δηλαδή ξεκάθαρες πληροφορίες για τη φόρμα του ρούχου. Παρά το γεγονός όμως ότι πρόκειται για «θολή» εικόνα θα μπορούσε να ιδωθεί ως μία φευγαλέα εικόνα της πραγματικότητας του τότε.

Σε κάθε περίπτωση η προσπάθεια ανασύστασης της μόδας της Σύρου μέσω των σχεδίων που συμπεριλαμβάνονται στο παράρτημα μαζί με άλλες εικόνες αναφοράς συνιστά μία απόπειρα που βασίζεται σε τεκμήρια, πηγές, αλλά ταυτόχρονα είναι ανοιχτή σε περαιτέρω υποθέσεις, ερμηνείες και εκδοχές.

Ορισμένα από τα πρωτότυπα σχέδια του Παραρτήματος παρουσιάστηκαν στο πλαίσιο των εξής Ανακοινώσεων:

- 19 Μαρτίου 2021: “Fashion and Sartorial Habits during the Greek Revolution: The Case of Syros”, “Twelfth International Graduate Student Conference in Modern Greek Studies”, (Διαδικτυακά), “Works in Progress: New Approaches”, Princeton University, Seeger Center for Hellenic Studies,

- 15 Ιουνίου 2022: «Φορεσιές ρούχα» σε προικοσύμφωνα της Άνω Σύρου (1821-1830), 2ο Επιστημονικό Συνέδριο της ΕΜΝΕ, «Η Ελληνικής Επανάσταση, Νέες Προσεγγίσεις».

Ανακοίνωση στην Ημερίδα «200 Χρόνια από την Επανάσταση του 1821»

- 30 Οκτωβρίου 2021: «κοντογούνια, μαργαριτάρια και άλλα ενδύματα και κοσμήματα της Μαντούς Μαυρογένους», «Η Μύκονος στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης, Νέες ερευνητικές Προσεγγίσεις», Mykonos Art Festival 2021 με την επιστημονική συνεργασία του Ινστιτούτου Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, στο Γρυπάρειο Πολιτιστικό Κέντρο,

14 Μαρτίου 2019: «Ενδύματα του 18ου και 19ου αιώνα στην περιοχή του ελλαδικού χώρου», “Ψηφιακό Αρχείο 1821: αρχειακά ερωτήματα, ερευνητικές προοπτικές, ψηφιακές προκλήσεις”, Συνδιοργάνωση ΚΕΑΕ, ΕΙΕ, ΓΑΚ, στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Εικ. 4.

Λεζάντα από την έκθεση «1821 πριν και μετά», Μουσείο Μπενάκη, Κτίριο Πειραιώς: «Δαχτυλίδι μέλους της Φιλικής Εταιρείας, Ασήμι, ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ, 8391.»

Φωτογραφία: Όλγα Ευαγγελίδου, Από την επίσκεψη στην έκθεση στις 29/10/2021.

Τάσος, Σακελλαρόπουλος, & Μαρία, Δημητριάδου, (Επιμ.), *1821 Πριν και Μετά*, Μουσείο Μπενάκη, Τράπεζα της Ελλάδος, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Alpha Benk, 2021, σ. 338.

Εικ. 5. *Η Ευτέρπη*, Σύγγραμμα Περιοδικόν με Εικονογραφίας, Φυλ. Γ', 1 Οκτωβρίου 1847, Τόμ. Α', σ. 18.

Εικ. 6. *Απόδοση Πριγκίπισσας Θερμιών*, Όλγα Ευαγγελίδου, 2019, μολύβι και ξυλομπογιά σε χαρτί.

Εικ. 7. Χαρακτικό στο οποίο απεικονίζεται η Σύρος και οι Συριανοί/ές.

ROCCA, Della, M. l'abbé. *Traité complet sur les abeilles, avec une méthode nouvelle de les gouverner, telle qu'elle se pratique à Syra, île de l'Archipel; précédé d'un précis historique et économique de cette île. Dédié à Madame. Par M. l'abbé Della Rocca, Paris, De l'imprimerie de Monsieur, 1790.*

Εικ. 8. Φουστάνι Κρήτης, 1757·

Victoria & Albert

<https://collections.vam.ac.uk/item/O106816/dress-dress-maria-papadopoula/>

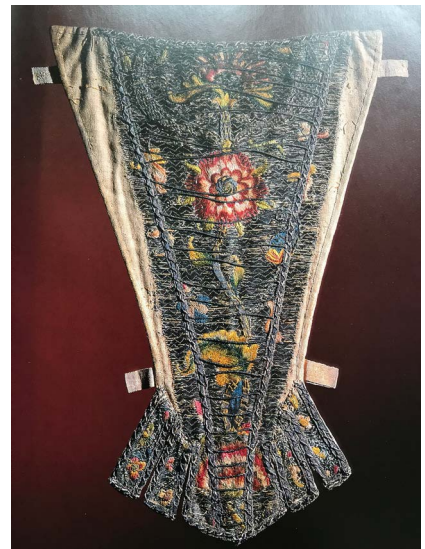
Εικ. 9. Ενδυμασία Αρχάγγελου Ρόδου·

Μινώτου και Γαγγάδη και Φακατσέλη και Βιδάλη, επιμ., *Ελληνικές Φορεσιές, Συλλογή Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία, Αθήνα, 2005, σ. 66-67.*

Εικ. 10.

Grazietta, Butazzi, *The arts of fashion in Venice from the 13th to the 18th century*, European Academy & Accademia Italiana, 1997, σ. 78.

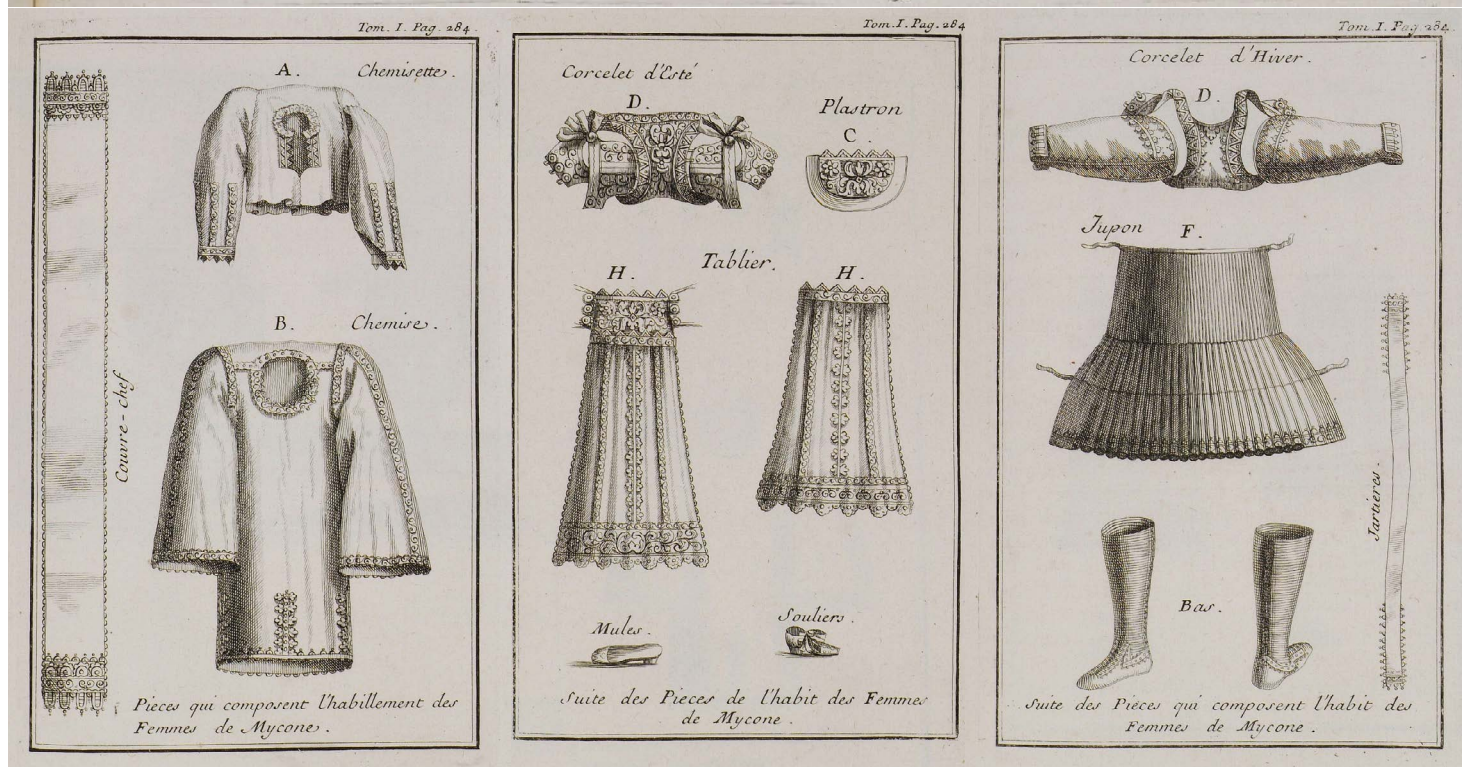
Εικ. 11.

Fashion, A History from the 18th to the 20th Century, The Collection of the Kyoto Costume Institute, Taschen, 2002, σ. 44-47.

Εικ. 12. Ενδύματα Βενετικής Μόδας

Butazzi, *The arts of fashion in Venice*, ό.π. σ. 76-77.

Εικ. 13. Ενδύματα της Μυκόνου.

Joseph Pitton de Tournefort, *Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του αρχιπελάγους, 1700-1702*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003, σ. 313-317.

Εικ. 14. Robe a la Francais.
Fashion, ό.π. σ. 40-41.

Εικ. 15. Robe à l'Anglaise,
1770. Silk. New York: Metropolitan Museum of Art,
C.I.37.66a, b. Gift of Irene Lewisohn, 1937. Source:
The Met

Εικ. 16. Ένδυμα Ζακύνθου·
Μινώτου & Γαγγάδη & Φακατσέλη &
Βιδάλη, επιμ., *Ελληνικές Φορεσιές*, ό.π. σ.
74-75.

Εικόνα 17 και 18 (Σχέδια). Εκδοχές φουστανιών ή μεσοφούστανων. Όλγα Ευαγγελίδου,
2021, μολύβι σε χαρτί.

Εικ. 19. Butazzi, *The arts of fashion in Venice*, ό.π. σ. 108-109.

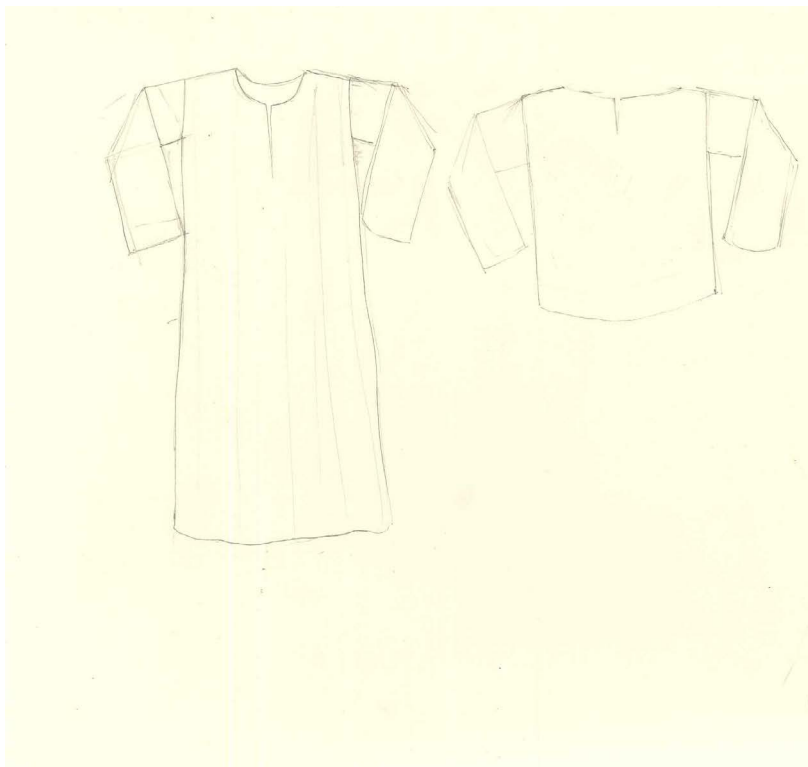
Εικ. 20. Δείγματα υφασμάτων τζαμφέ.

Kevser, Gurcan Yardimci, *Osmanlı Dönemi Dokuma Sanatı Ürünlerinden Örnekler*, International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS), Volume 2, 2016, σ. 232.

Εικ. 21. Γυναικεία Ενδυμασία Άνδρου.

Ενδυμασίες, Μουσείο Μπενάκη. Ψηφιακό Αρχείο 1821. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 29/09/2022. <https://1821.digitalarchive.gr/archive/show/art/543>

Εικ. 22 και 23 (Σχέδια) Εκδοχές πουκαμίσων και φουστανιού/μεσοφούστανου, Όλγα Ευαγγελίδου, 2021, μολύβι σε χαρτί.

Εικ. 24. Ένδυμα Ίου.
Μινώτου & Γαγγάδη & Φακατσέλη & Βιδάλη, επιμ., *Ελληνικές Φορεσιές*, ό.π., σ. 18-19.

Εικ. 25. Γυναικεία Ενδυμασία Σίφνου,
Ενδυμασίες, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα
. Ψηφιακό Αρχείο 1821. Ημερομηνία τελευταίας
πρόσβασης: 29/09/2022. <https://1821.digitalarchive.gr/archive/show/art/649>

Εικ. 26. Louise, Mackie, “Ottoman kaftans with an Italian identity”, Suraiya Faroqhi & Christoph K. Neumann, (επιμ.), Ottoman Costumes, From Textile to Identity, EREN, Κωνσταντινούπολη, 2004, Illustrations, 3-7.

Εικ. 27.
Tudor, Dinu, *Μόδα και Πολυτέλεια στη Βλαχία της Ελληνικής Επανάστασης*, Ακρίτας, Αθήνα, 2021, σ. 41.

Εικ. 28.
Σχέδιο - Πανωφόρι - Γυναικείας ενδυμασίας Άνδρου ,
Όλγα Ευαγγελίδου, Μελάνι σε χαρτί, 2019,
Γυναικεία Ενδυμασία Άνδρου, Μουσείο Μπενάκη. Ψηφιακό
Αρχείο 1821. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 03/10/2022.
<https://1821.digitalarchive.gr/archive/show/art/705>

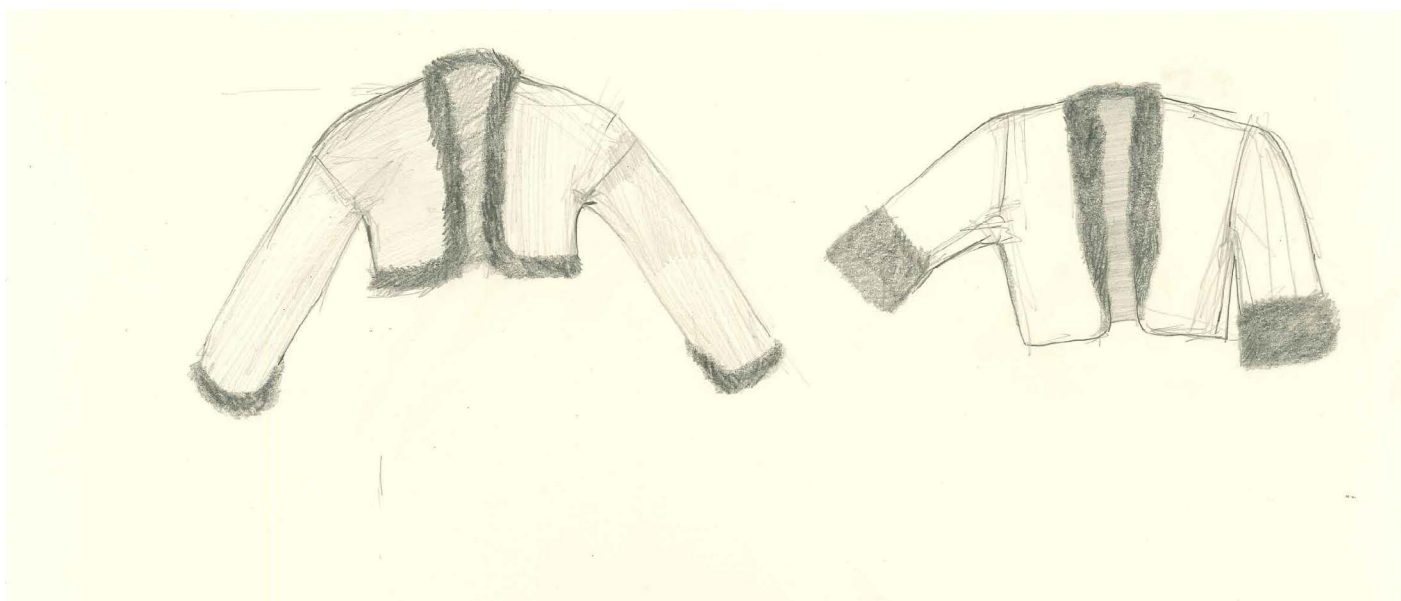
Εικ. 29 Σχέδιο - Χρωματική παλέτα - Μπινίσι
Όλγα Ευαγγελίδου, 2022, τέμπερα σε χαρτί.

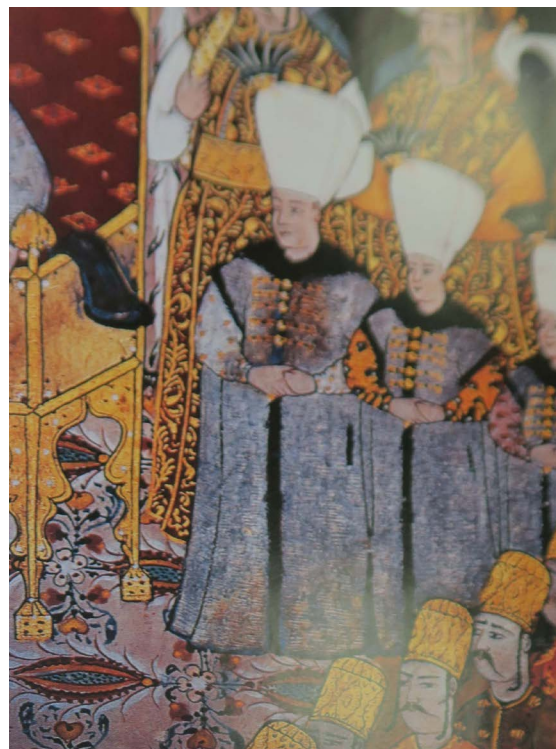
Εικ. 30.
Αντερί ("Entari) του 18ου αι.
Lale, Görünür, *Women's costume of the Late Ottoman Era from the Sadberk Hanım Museum Collection*, Sadberk Hanım Müzesi, 2010, σ. 63.

Εικ. 31. Τσουμπές, Αθήνα
Μινώτου και Γαγγάδη και Φακατσέλη και
Βιδάλη, επιμ., *Ελληνικές Φορεσιές*, ό.π., σ. 2.

Εικ. 32. Σχέδιο τσουμπές,
Όλγα Ευαγγελίδου, 2021, Μολύβι σε χαρτί.

Εικ. 33.

Hulya, Tezcan, "Furs and skins owned by the Sultans," *Ottoman Costumes, From Textile to Identity*, Suraiya Faroqui and Christoph K. Neumann, (επιμ.), EREN PRESS, Κωνσταντινούπολη, 2004, Illustrations 1-4.

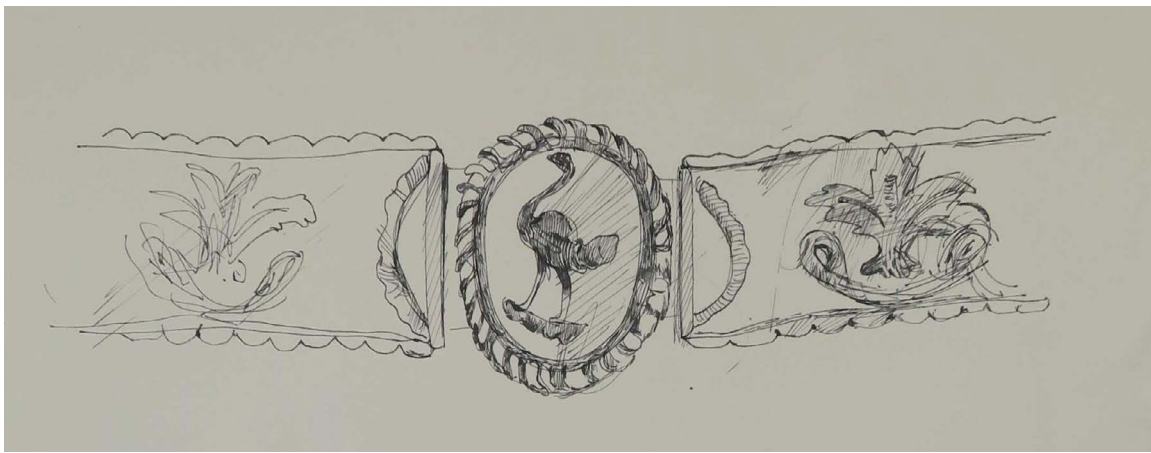
Εικ. 34.
Tortora, Phyllis, & Marcketti, Sara, Survey of Historic Costume 6th Edition, Bloomsbury, 2015, σ. 200.

Εικ. 35.
Görünür, *Women's costume of the Late Ottoman Era*, ό.π., σ. 15.

Εικ. 36, 37, 38. Ύδρα - Ενδυμασία της Κυριακούλας Κριεζή, Ύδρα - Ενδυμασία της Κονδύλως Μιαούλη, Αμοργός, Μινώτου & Γαγγάδη & Φακατσέλη & Βιδάλη, επιμ., *Ελληνικές Φορεσιές*, ό.π., σ. 7, 11, 21.

Εικ. 39. Σχέδιο,
Σχέδιο - Ζώνη - Γυναικείας ενδυμασίας Άνδρου , Γυναικεία Ενδυμασία Άνδρου, Μουσείο Μπενάκη.
Ψηφιακό Αρχείο 1821. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 03/10/2022. <https://1821.digitalarchive.gr/archive/show/art/895>

Εικόνα 40,
Butazzi, Grazietta, *The arts of fashion in Venice*,
ό.π. σ. 122-123.

Εικόνα 41 (Σχέδιο), Γάντια,
Όλγα Ευαγγελίδου, 2022, Μολύβι σε χαρτί.

Εικ. 42

TOURNEFORT, Joseph Pitton de. Relation d'un Voyage du Levant, fait par ordre du Roy. Contenant l'histoire ancienne & moderne de plusieurs Isles de l'Archipel, de Constantinople, des côtes de la Mer Noire, de l'Armenie, de la Georgie, des frontières de Perse & de l'Asie Mineure. Avec les plans des villes & des lieux considérables..., τ. I, Παρίσι, Imprimerie Royale, M.DCCXVII, [=1717], σ. 240. <https://eng.travelogues.gr/item.php?view=43468>

Εικόνα 43 (Σχέδιο), Χρωματική Παλέτα Μαντηλιών, Όλγα Ευαγγελίδου, 2022, Ξυλομπογιά σε χαρτί.

Εικ. 44 και 45.
Γυναικεία Ενδυμασία Λήμνου
Μινώτου και Γαγγάδη και
Φακατσέλη και Βιδάλη, επιμ.,
Ελληνικές Φορεσιές, ό.π. σ.
40-41.

«Γυναίκα από το νησί
της Λήμνου, οξυγραφία
επιχρωματισμένη των J. Gras-
set de St. Sauveur (ζωγράφος)
& J. Laroque (χαράκτης)
(1784)», *Ελληνικές ενδυμασίες*
(17ος-19ος αιώνας), Μουσείο
της Πόλεως των Αθηνών,
Ίδρυμα Βούρου Ευταξία,
Αθήνα, 2009, σ. 90.

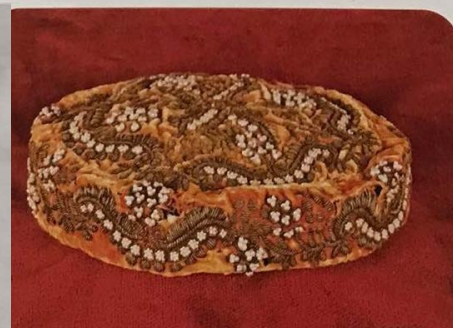

Εικ. 46. TOURNEFORT, Joseph Pitton de. *Relation d'un Voyage du Levant, fait par ordre du Roy. Contenant l'histoire ancienne & moderne de plusieurs Isles de l'Archipel, de Constantinople, des côtes de la Mer Noire, de l'Armenie, de la Georgie, des frontières de Perse & de l'Asie Mineure. Avec les plans des villes & des lieux considérables...*, τ. I, Παρίσι, Imprimerie Royale, M.DCCXVII [=1717], 361.

<https://el.travelogues.gr/item.php?view=43500>

Εικ. 47 και 48. CHOISEUL-GOUFFIER, Gabriel Florent Auguste de. Voyage pittoresque de la Grèce, Παρίσι, J.-J. Blaise, M.DCC.LXXXII [=1782], 43, 44.
<https://el.travelogues.gr/item.php?view=44433> ,
<https://el.travelogues.gr/item.php?view=44434>

Εικ. 49. Φέσι
 Dinu, *Μόδα και Πολυτέλεια στη Βλαχία*, ό.π. σ. 36.

Εικ. 50. Φέσι, Καστελλόριζο 18ος αι., Μεσόγεια Αττικής 18ος αι., Αργυρόκαστρο, 18ος αι.
 Μινώτου & Γαγγάδη & Φακατσέλη & Βιδάλη, επιμ., *Ελληνικές Φορεσιές*, ό.π., σ. 56-57, 94-95, 156-157.

Εικ. 51.
Butazzi, *The arts of fashion in Venice*, ό.π. σ. 90, 94.

Εικ. 52.
Εκδοχές Υποδημάτων, Όλγα Ευαγγελίδου, 2021, μολύβι σε χαρτί.

Εικ. 53.
Τάσος, Σακελλαρόπουλος, & Μαρία,
Δημητριάδου, (Επιμ.), 1821 Πριν και Μετά,
Μουσείο Μπενάκη, Τράπεζα της Ελλάδος, Εθνική
Τράπεζα της Ελλάδος, Alpha Benk, 2021, σ. 155.

Εικ. 54. Dawes, Ginny Redington, Olivia Collings,
Georgian Jewellery 1714-1830, Antique Collectors' Club, 2007, 141.

Εικ. 55.
Όλγα Ευαγγελίδου, Εκδοχές Μαλαματένιας καρδιάς, Μολύβι σε χαρτί, 2022.

Εικ. 56. Χρωματική παλέτα, Όλγα Ευαγγελίδου, τέμπρα και ακουαρέλα σε χαρτί, 2022.

Εικ. 57.

«Δείγματα μεταξωτών υφασμάτων Γάλλου εμπόρου. Τα δείγματα υποβάλλονται συνημμένα σε σχετική επιστολή προς τον Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια, με την οποία ζητά την άδεια της κυβέρνησης για να δραστηριοποιηθεί στην Ελλάδα. Μεθώνη, 14 Δεκεμβρίου 1828, 30x21 εκ., ΓΑΚ-Κ.Υ., Αρχείο Γενικής Γραμματείας. Σακελλαρόπουλος, & Δημητριάδου, (Επιμ.), 1821 *Πριν και Μετά*, ό.π. σ. 644.

Εικ. 58.

Kevser, Gurcan Yardimci, Osmanlı Dönemi Dokuma Sanatı Ürünlerinden Örnekler, International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS), Volume 2, 2016, σ. 231.

Εικ. 59 και 60

Journal De Dames et de modes No. 36, 30 Juin 1828, 2610 και 2611.

Rose Bertin

Εικ. 61.

Emile, Langlade, *Rose Bertin, the creator of fashion at the court of Marie-Antoinette*, Charles Scribner's Sons, Νέα Υόρκη, 1913, σ. (δεν έχει αριθμημένη σελίδα, το σχέδιο βρίσκεται στην εισαγωγή του βιβλίου).

Εικ. 62 και 63·

Dinu, *Μόδα και Πολυτέλεια στη Βλαχία*, ό.π. σ. 48·

Aileen, Ribeiro, *Ingres in fashion, Representations of Dress and Appearance in Ingres's Images of Women*, Yale University Press, New Haven & London, Σιγκαπούρη, 1999, σ. 139.

Εικ. 64. Σχέδιο - μολύβι σε χαρτί το οποίο Όλγα Ευαγγελίδου, 2021, μολύβι σε χαρτί.
Το σχέδιο βασίστηκε στο πορτραίτο του Ingres (Εικόνα 63)

Εικ. 65 και 66.
Phyllis, Tortora & Sara, Marcketti, Survey of Historic Costume 6th Edition, Bloomsbury, 2015, σσ. 333, 336.

Εικ. 67.
Fig. 12 - Artist unknown (French). Three women in day dresses, pelisse robes and a cloak. Costumes Allemands et Francois, 1829. Engraving, hand-coloring. London: Victoria and Albert Museum, E.22396:175-1957. Given by the House of Worth·
<https://collections.vam.ac.uk/item/O576805/fashion-plate-unknown/>

Εικ. 68 και 69

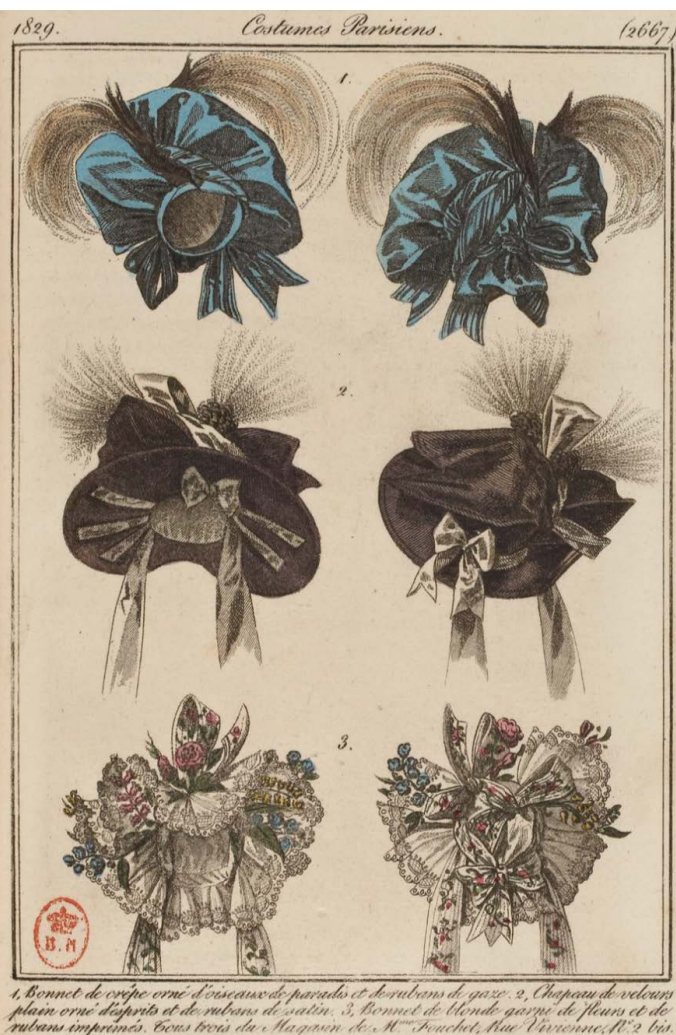
Journal des Dames et des modes - No. 18, 31 Mars 1827, No 30, 31 Mai 1827.

Εικ. 70 και 71

Journal des dames et des modes - No. 42 - 31 juillet 1827, Journal des dames et des modes - No 4 - 20 Janvier 1829

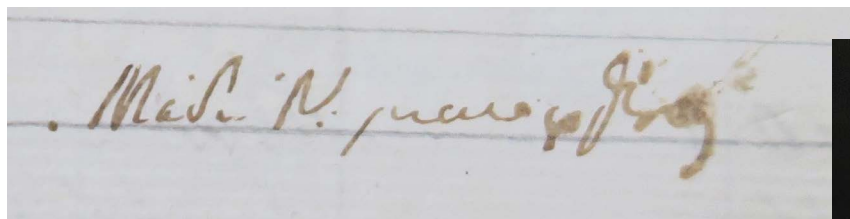

Εικ. 72 και 73.

Journal des dames et des modes - No. 6 - 31 Janvier 1829 - 2666, 2667.

Εικ. 74 και 75.
Όλγα Ευαγγελίδου, 2021, μολύβι σε χαρτί.

Εικ. 76·
Υπογραφή Μαντῶς, Τμήμα ΓΑΚ Σύρου, Συμβολειογραφικό
Αρχείο Ανδρουτσοπούλου-Χρυσολωρά, Ευρετήριο 1, Κ.
Μώραλη, Αρ. Συμβ. 493.

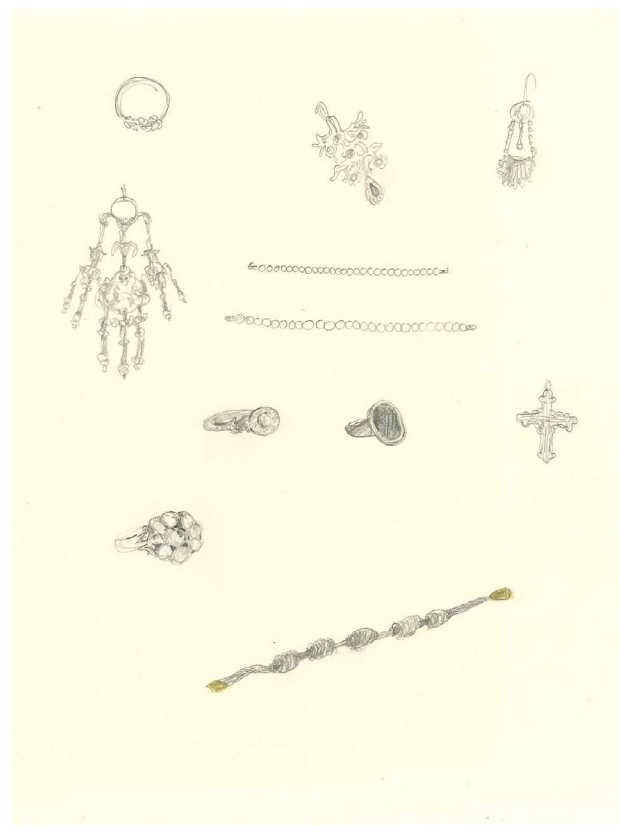
Εικ. 77·
Dinu, *Μόδα και Πολυτέλεια στη Βλαχία*, ό.π. σ. 61.

Εικ. 78
Σακελλαρόπουλος, & Δημητριάδου,
(Επιμ.), 1821 Πριν και Μετά, ό.π. σ. 157.

Εικ. 79, (Σχέδιο)· Απεικόνιση Μαντῶς
Μαυρογένους,
Όλγα Ευαγγελίδου, 2021, Μελάνι και
ξύλομπογιά σε χαρτί.

Εικ. 80. Κοσμήματα Ερμούπολης
Όλγα Ευαγγελίδου, 2021, μολύβι και ξύλομπογιά
σε χαρτί.

Εικ. 81 και 82
Εκδοχές θεριών και λουλουδιών σε ρόμπα της Μαντώς Μαυρογένους·
Όλγα Ευαγγελίδου, 2021, Ξυλομπογιά και μολύβι σε χαρτί.

Εικ. 83.
Phyllis, Tortora, & Sara,
Marcketti, *Survey of Historic
Costume 6th Edition*,
Bloomsbury, 2015, σ. 315-320.

Εικ. 84. Σχέδιο Κοντογούνι, Όλγα Ευαγγελίδου, 2021, Ξυλομπογιά σε χαρτί.

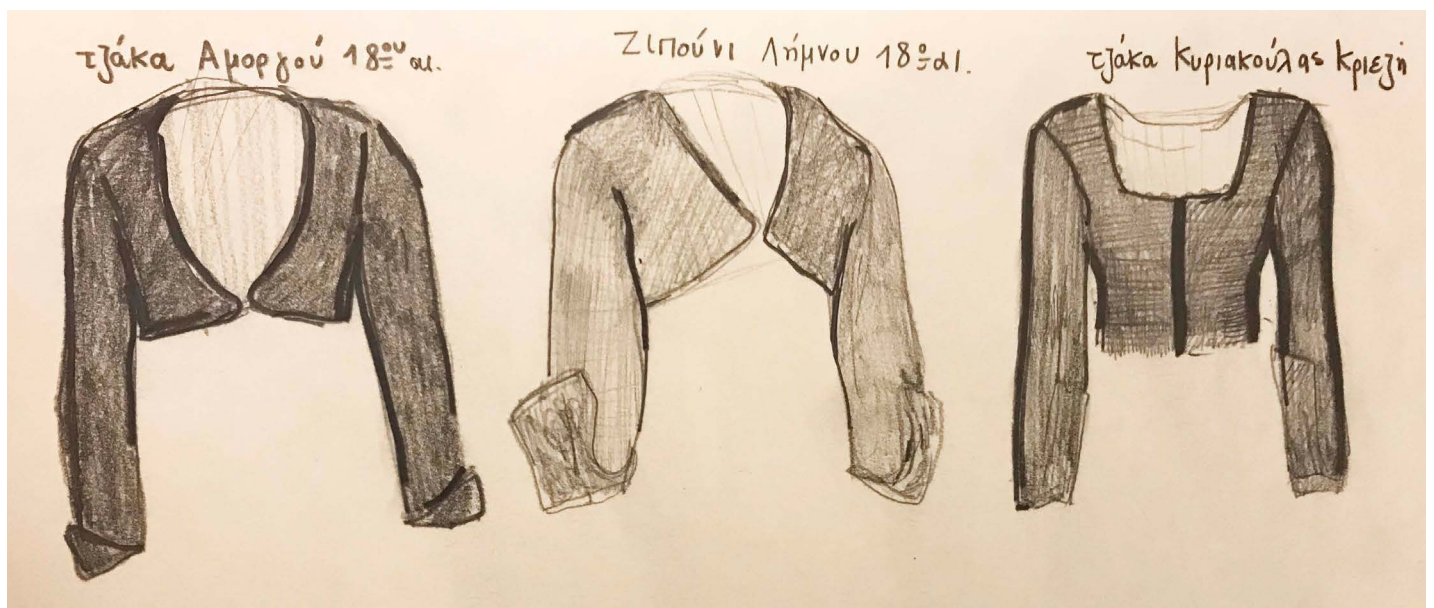
Εικ. 85.
Μινώτου & Γαγγάδη & Φακατσέλη & Βιδάλη, επιμ., *Ελληνικές Φορεσιές*,
ό.π., σ. 42-43

Εικ. 86. Σχέδιο βασισμένο στο κοντογούνι της Μαρίας Μοναρχίδου.
Όλγα Ευαγγελίδου, 2022, Μολύβι σε χαρτί.

Εικ. 87.
Nadia Macha-Bizoumi, "Amalia Dress: The Invention of a New
Costume Tradition in the Service of Greek National Identity",
The Journal of Fashion, Beauty and Style, volume 1, no. 1, pp. 70
(2012) Inter- Disciplinary Press.

Εικ. 88. Σχέδια βασισμένα σε ενδύματα της Αμοργού, της Λήμνου, της Ύδρας του 18ου αι.
Όλγα Ευαγγελίδου, Μολύβι σε χαρτί, 2022.
Μινώτου & Γαγγάδη & Φακατσέλη & Βιδάλη, επιμ., *Ελληνικές Φορεσιές*, ό.π., σ. 6-7, 20-21, 40-41.

Εικ. 89. Σχέδιο - Τζάκα - Γυναικείας ενδυμασίας Αμοργού, Όλγα Ευαγγελίδου, Ξυλομπογιά και μολύβι σε χαρτί, 2019.

Βασισμένο σε ένδυμα από την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος - Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Ψηφιακό Αρχείο 1821. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 03/10/2022. <https://1821.digitalarchive.gr/archive/show/art/839>

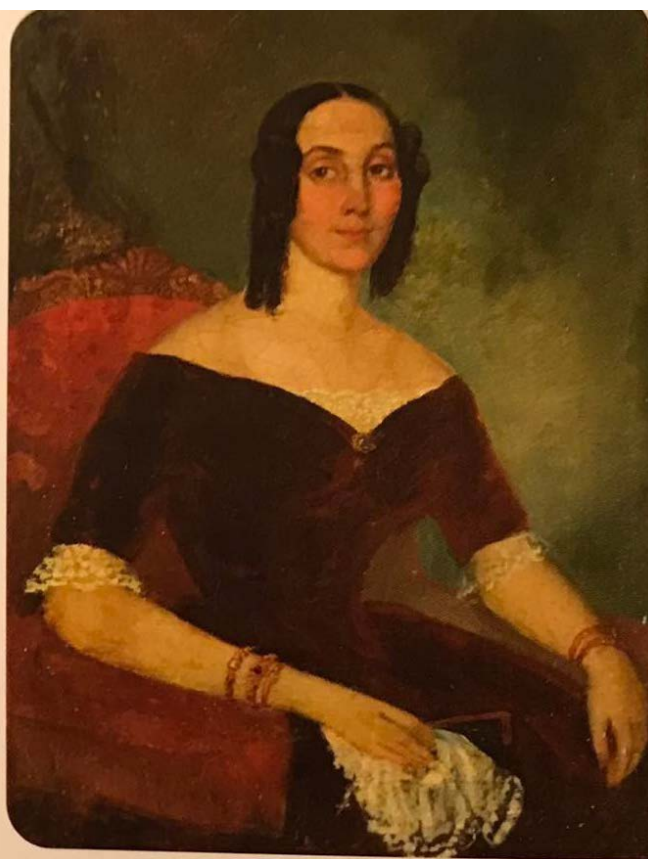
Εικ. 90.

Σχέδιο - Γυναικεία ενδυμασία Λήμνου, Όλγα Ευαγγελίδου, 2019, Μολύβι σε χαρτί.

Σχέδιο βασισμένο σε ένδυμα της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος - Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Ψηφιακό Αρχείο 1821. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 03/10/2022. <https://1821.digitalarchive.gr/archive/show/art/881>

Εικ. 91. Ενδυμασία Νισύρου, Μινώτου & Γαγγάδη & Φακατσέλη & Βιδάλη, επιμ., *Ελληνικές Φορεσιές*, ό.π., σ. 54-55.

Εικ. 92 και 93·

Dinu, *Μόδα και Πολυτέλεια στη Βλαχία*, ό.π. σσ. 56, 57.

Εικ. 94·
Σχέδιο - Γυναικεία ενδυμασία Ζακόνθου, Όλγα
Ευαγγελίδου, 2019, Μολύβι σε χαρτί. Σχέδιο βασισμένο
σε ένδυμα της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της
Ελλάδος - Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Ψηφιακό Αρχείο
1821. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 03/10/2022.
<https://1821.digitalarchive.gr/archive/show/art/855>

Εικόνα 95, 96, 97. Κορσέδες του 18ου και 19ου αι.
Fashion, ό.π. σ. 130-134.

Εικ. 100·
Μιχάλης Φέστας, 2022, Χάρτης: Τόποι καταγωγής Γυναικών Ερμούπολης σύμφωνα με τα νοταριακά έγγραφα.

Εικ. 101
Robe à la Polonoise, 1780
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/84611>

Εικ. 102.
Φωτογραφία από τη συλλογή του Ιδρύματος Βασίλη Παπαντωνίου (ΙΒΠ) -πρώην Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα «Β. Παπαντωνίου» (ΠΛΙ), Αύγουστος 2017.

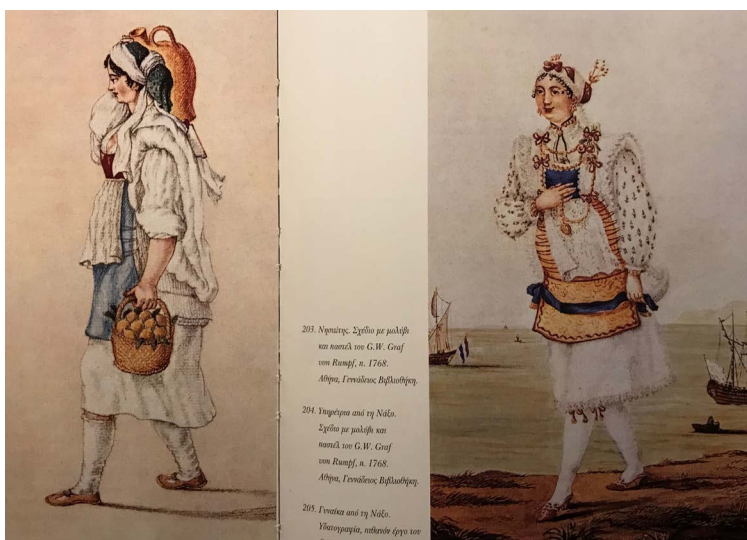
Εικ. 103, 104, 105
Journal Des Dames et des Modes, Numero 1 et 2, 5 et 12 Janvier, 1839.

Εικ. 106·
Journal Des Dames et des Modes, No. 32, 10 Juin 1836.

Εικ. 107
Nadia Macha-Bizoumi, Amalia Dress: The Invention of a New Costume Tradition in the Service of Greek National Identity, The Journal of Fashion, Beauty and Style, volume 1, no. 1, pp. 68 (2012) Inter- Disciplinary Press.

Εικ. 108, Ιωάννα, Παπαντωνίου, *Η Ελληνική ενδυμασία από την αρχαιότητα ως τις αρχές του 20ου αιώνα*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 2000,158-159.

Εικόνα 109, Γυναίκα της Νάξου, (1717) [VAN MOUR, Jean Baptiste]. Recueil de cent estampes representant différentes nations du Levant tirees sur les tableaux peints d'après Nature en 1707, et 1708 par les Ordres de Mr. de Ferriol ambassadeur du Roi a la Porte, et gravées en 1712, et 1713 par les soins de M. Le Hay, ce recueil se vend A Paris..., Avec privilège du Roi, Paris, 1714, 71, <https://eng.travelogues.gr/item.php?view=42996>

Εικόνα 110· Γυναίκες Σίφνου, (1782) CHOISEUL-GOUFFIER, Gabriel Florent Auguste de. Voyage pittoresque de la Grèce, Παρίσι, J.-J. Blaise M.DCC.LXXXII, [=1782], 17. <https://el.travelogues.gr/item.php?view=44415>

Εικόνα 112· (1800) Γυναίκες Ζακύνθου, GRASSET DE SAINT-SAUVEUR, <https://eng.travelogues.gr/item.php?view=50454> <https://eng.travelogues.gr/item.php?view=50454>

Εικόνα 111, 113· Γυναικεία Ενδυμασία Σκύρου, Καστελλόριζου, Μινώτου & Γαγγάδη & Φακατσέλη & Βιδάλη, επιμ., *Ελληνικές Φορεσιές*, ό.π., σ.,57.

Εικόνα 114·

Γυναίκες της Πάτμου

TOURNEFORT, Joseph Pitton de. Relation d'un Voyage du Levant, fait par ordre du Roy..., vol. I, Paris, Imprimerie Royale, M.DCCX-VII [=1717], σσ. 438·

<https://eng.travelogues.gr/item.php?view=43513>

Εικ. 114·

Γυναίκες των Ψαρρών·

CASTELLAN, Antoine-Laurent. Moeurs...

<https://eng.travelogues.gr/item.php?view=54204>

Εικ. 115, 116,

Ενδυμασία Αικατερίνης (Ρόζας) Μπότσαρη και Ενδυμασία Φωτεινής Μαυρομιχάλη·

Μινώτου & Γαγγάδη & Φακατσέλη & Βιδάλη, επιμ., *Ελληνικές Φορεσιές*, ό.π., σ. 230-231, 236-237.

Εικ. 117, 118, 119, 120·

Σακελλαρόπουλος, & Δημητριάδου, (Επιμ.), 1821 *Πριν και Μετά*, ό.π. σ. 694, 696, 699, 700.

